

Валентин Лазуренко

**УКРАЇНСЬКЕ ФЕРМЕРСТВО:
ЗЛЕТ І ПАДІННЯ
(1921 – 1929 рр.)**

Монографія

УДК – 94 (477) “1921 – 1929”:631

ББК – 63.3 (4УКР) 621

Л 17

Рекомендовано до друку

*вченою радою Черкаського державного технологічного університету
(протокол № 10 від 01 липня 2013 р.) та вченою радою Наукового
товариства істориків-аграрників (протокол № 01 від 13 червня 2013 р.)*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **Коцур В.П.**
доктор історичних наук, професор **Морозов А.Г.**
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України **Рєєнт О.П.**

Лазуренко В.М.

Л17 **Українське фермерство: злет і падіння (1921 – 1929 рр.). – Черкаси: ЧДТУ, 2013. – 474 с.**
ISBN 978-966-402-127-9

У монографії на основі аналізу широкого кола історичних джерел, частина з яких вводиться до наукового обігу вперше, комплексно досліджуються передумови виникнення та історія становлення і розвиток селянських фермерських господарств України в умовах впровадження радянською державою нової економічної політики.

Процес утвердження фермерства проаналізовано крізь призму цілого ряду чинників – соціально-економічних, суспільно-політичних, організаційних, виробничих, агрокультурних. Висвітлено роль фермерського укладу господарювання і його значення для загального піднесення аграрного сектора економіки. Розкрито механізми і основні напрямки підприємницької активності, всебічно проаналізовано становище селянських фермерських господарств, соціально-економічні та суспільно-громадські проблеми, що виникали в процесі їх становлення та діяльності. Показано позитивне значення збільшення кількості інтенсивних господарств фермерського типу для підвищення товарності сільського господарства.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, учителів шкіл та усіх, хто цікавиться історією українського села.

УДК – 94 - 058. 244.6 (477)
ББК 63.3 (4УКР) 621

ISBN 978-966-402-127-9

© В.М. Лазуренко, 2013
© ЧДТУ, 2013

ПЕРЕДМОВА

Здійснення кардинальних перетворень в аграрному секторі народного господарства країни, та паралельно з цим пошук шляхів ефективної соціально-економічної політики на селі, завжди було і є надзвичайно складною проблемою. Сьогодні вона на весь зріст постала перед українським народом та його державою. Досвід останніх двох десятиліть переконливо свідчить, що від того, в якому напрямку, наскільки ефективно буде розвиватися сільське господарство України, які пріоритети будуть обрані, залежить не тільки рівень наповнення ринку сільськогосподарської продукції, але і ефективна робота багатьох пов'язаних з ним галузей промисловості, продовольча незалежність, а отже, і національна безпека держави.

Та помимо навіть таких вкрай важливих господарсько-економічних аспектів, при аналізі означеної проблеми ніколи не можна забувати, що справа йде і про українське село, в якому на сьогодні безпосередньо проживає 14,2 млн., або 31,3% громадян України. Більш того, адже доволі тісними родинними, а звідси і господарськими зв'язками з ними пов'язана практично ще така ж кількість жителів міст. Виходячи з цього, цілком виправданим як із суто наукового боку, так і з міркувань суспільно-економічної значущості є звернення до об'єктивного, неупередженого аналізу різнобарвних і суперечливих соціально-економічних явищ і процесів пов'язаних із

господарсько-виробничим та суспільно-громадським розвитком українського села в історично доволі схожий з нинішнім період 1921 – 1929 рр., в часи становлення і функціонування ринкової, соціально спрямованої моделі аграрного сектора економіки України.

Вказаний період життя українського села вже тривалий час привертає до себе увагу як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Проте і на сьогодні ця проблема далеко не вичерпана. Актуальність всебічного дослідження всіх аспектів, пов'язаних із реалізацією засад нової економічної політики в аграрному секторі національної економіки на нашу думку визначається насамперед, тим, що в ті роки в українському селі розгорталися масштабні динамічні процеси, які не лише лягли в основу багатьох наступних історичних подій, але й потенційно могли дати їм зовсім інший напрямок. Це був період, коли відбувався пошук і вибір шляхів подальшого розвитку не лише сільського господарства, не лише способу життя селянства, але і економіки, і суспільства в цілому.

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники цілком правомірно оцінюють неп, як один із найбільш знакових періодів нашої новітньої історії з точки зору закладених в ньому величезних потенційних можливостей, які не змогли або не встигли, а точніше, яким зміцніла тоталітарна система брутально не дала проявити себе. Виходячи з цього, вкрай важливе значення набуло сьогодні їх поглиблене, із залученням раніше невідомих фактів та явищ, об'єктивне вивчення, яке має включати в себе як більш повне прочитання минулих подій, так, і, що на нашу думку особливо важливо, зважений аналіз тих явищ і процесів в житті українського села, які яскраво заявивши про себе залишилися, однак, нереалізованими, хоч мали для цього цілком об'єктивні передумови.

Всебічне, суто наукове, тобто вільне від будь-яких політичних чи ідеологічних нашарувань вивчення вітчизняного історичного досвіду функціонування в аграрному секторі національної економіки складного

комплексу соціально-економічних відносин, особливостей його державного регулювання може мати суттєве значення і для вирішення цілого ряду доволі гострих проблем сучасного українського села.

Звичайно, було б неправомірно ставити знак рівності між способами вирішення проблем належних до різних історичних періодів. Наш науковий інтерес пояснюється не стільки самою схожістю проблем сучасності і проблем 1920-х рр., скільки співставністю цих періодів за їх соціально-економічною і суспільно-політичною значимістю в житті українського народу. Вкрай важливим вбачається також з'ясування того, що в подальшому несло для українського селянина ця політика; що було реалізовано, а що брутально перервано на злеті, що є правдою, а що було міфологізовано, як в радянський, так і вже в сучасній історіографії.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує комплекс питань пов'язаних із життєдіяльністю українського фермерства радянської доби доколгоспного періоду. Тривалий час ця суспільно важлива проблема, в силу суто політичних причин, навіть термінологічно залишається поза увагою як дослідників, так і широких верств громадськості. Як не дивно, але і на сьогодні, в умовах цілком сприятливих для справді вільного, ніяк і ніким не заангажованого наукового пошуку, в час коли вже переглянуто віками усталені історичні догми, яскраві, інколи просто вражаючі господарсько-економічні звершення молодого українського фермерства в добу непу все ще оповиті лиховісною машкарою “куркульства”. Успішний в господарстві, тобто у виробництві, і, що особливо слід підкреслити, успішний у створенні справді нового, примноженні національного багатства, а звідси відповідно і сам заможний, – значить “куркуль”. Це, суто штучне, зловісне політичне новоутворення, що вийшло із надр сталінського агітпропу, ще і сьогодні заступає собою реальну постать успішного, підприємливого українського селянина-фермера 20-х років XX ст.

Слід при цьому спеціально зазначити, що термінологічно-змістове визначення швидко прогресуючих господарств українського селянства як саме фермерських, в 20-ті роки ХХ ст. було цілком усталене і мало, так би мовити, всі права “громадянства”. Його широко вживали як політики, так і дослідники, економісти, аграрники, – всі, чия діяльність, так чи інакше, торкалася сільського господарства. Що при цьому ще важливо, правомірність використання терміну “фермер” не викликало ніякого сумніву в політиків, управлінців, громадських діячів, які дотримувалися різних політичних поглядів, як лівого, так і правого спрямування. Так, про українське фермерство, про його здобутки і перспективи говорив Л. Троцький¹. Варто при цьому згадати, що при всій неоднозначності цієї постаті, ідея переходу до нової економічної політики належить саме йому, а отже, ніяк не можна закидати йому поверховість щодо вживання стосовно економічно провідних груп українського села саме цього визначення.

З іншого боку, про молоде українське фермерство, про його проблеми і перспективи, неодноразово вів мову відомий економіст-аграрник, не лише відомий діяч кооперативного руху, а в радянський час і заступник наркома землеробства УСРР В. Качинський². Як громадський і державний діяч, він, на відміну від Л. Троцького, мав репутацію людини усталено “правих” поглядів, що і визначило в недалекому майбутньому його сумну долю однієї із перших жертв сталінського терору щодо української наукової еліти.

Вказане, на нашу думку, належною мірою актуалізує необхідність вивчення характеру і особливостей становлення, формування і подальшої еволюції фермерського укладу господарювання в Україні в період непу, переосмислення і уточнення існуючих оцінок молодого українського фермерства його місця і ролі в розвитку сільськогосподарського виробництва.

Про важливість проблеми доволі переконливо свідчить і те, що селянська верства, яка вела чи переходила до ведення господарства фермерського типу поставала головним не вирішеним питанням радянської влади, оскільки, згідно тогочасних вульгарно-марксистських ідеологічних постулатів, несла в собі загрозу реставрації капіталізму. Звідси обґрунтування шаленої пропагандистської кампанії по роздмухуванню “куркульської загрози” напередодні суцільної колективізації, яка стала наріжним каменем і у внутрішньопартійній боротьбі. А її наслідки визначили всю подальшу стратегію аграрної політики радянської влади, головним елементом якої стало перманентне вилучення в селянства результатів його праці.

Аналізуючи господарсько-економічні аспекти життєдіяльності українського фермерства, ніяк при цьому не можна залишати поза увагою величезне суспільно-громадське значення фермерства, яке в умовах непу об’єктивно набувало все більш значної громадсько-політичної ваги. Мабуть, ніхто так рано не помітив цієї складової розвитку фермерства, і так влучно не охарактеризував його, як творець американської Конституції Томас Джефферсон. У ставшій хрестоматійною, вітальній промові на адресу дрібного фермерства, він охарактеризував його, як найнадійнішу опору демократичної держави, оскільки фермер, з одного боку, як ніхто інший найтісніше пов’язаний із землею, інакше кажучи, відданий державі, а з другого, самим життям змушений постійно вирішувати самі різноманітні, не лише суто господарські, але й адміністративні, фінансові, юридичні питання, проходить в такий спосіб добрий громадянський вишкіл, який формує з нього активного члена суспільства.

Зрозуміло, що такий селянин ніяк не вписувався в рамки швидко міцніючої системи сталінського тоталітаризму, який в своїх подальших розрахунках планував прямо протилежне, – нове закріпачення селянства.

Сталінська модель аграрної політики радянської влади відверто спрямовувалася на викорінення із селянського середовища самого духу підприємництва, господарської ініціативи, оскільки від ініціативи господарської вела пряма дорога до ініціативи громадянської, яка до речі вже почала вимальовуватися у русі за створення селянських спілок. В цьому, на жаль, тоталітарна держава добилася багато. В певній мірі це дає відповідь і на питання про причини кризового стану сучасного українського села. На час, коли в суспільстві розпочалися глибокі трансформаційні процеси, українське селянство значною мірою вже втратило свої традиційні риси, коріння яких сягало ще часів козаччини і, зокрема, підприємливість, індивідуальну ініціативу у вирішенні господарсько-економічних проблем. Внаслідок цього отримання сучасним селянином політичної і економічної свободи, на відміну від періоду непу, не приносить поки що належного позитивного ефекту.

Актуальність дослідження визначається також завданнями, які стоять перед державою у сфері удосконалення соціальної політики, в процесі становлення громадянського суспільства, переходу до суспільних відносин нового, справді демократичного типу. На сучасному етапі реформування українського суспільства і становлення дійсно правової держави зроблено акцент на головному аспекті здійснюваних перетворень, а саме на питанні людської ціни реформ, внутрішнього сприйняття громадянами методів їх проведення і форм реалізації. Виходячи з цього, звернення до історичного досвіду життєдіяльності самодостатніх фермерських господарств дозволить краще побачити і оцінити сучасні можливості і шляхи перетворень в аграрному секторі економіки, їх вплив на соціальні відносини на селі в цілому.

Вивчення вітчизняного досвіду формування ринкових відносин, діяльності та розвитку господарств фермерського типу в 1920-х рр. може сприяти визначенню оптимального співвідношення в аграрному секторі економіки господарюючих суб'єктів різних форм власності і різного

організаційного типу, виявленню найбільш доцільних форм господарювання, які б в своїй повсякденній діяльності поєднували приватні і суспільні інтереси оптимальною мірою. Вдумливе, аналітичне використання цього досвіду, з врахуванням особливостей сучасної ситуації в сільському господарстві, дозволить знизити для українського села соціальну ціну здійснюваних реформ.

Дослідження, в даному контексті, основних напрямів податкової політики і особливостей реалізації податкового законодавства в період непу дасть змогу більш повно і широко оцінити ситуацію, що склалася в сучасній системі оподаткування сільгоспвиробників, сприятиме виробленню оптимальних шляхів удосконалення сучасної податкової політики.

Необхідність всебічного, об'єктивного вивчення порушених проблем вбачається також важливим спеціально для визначення ролі можливостей і подальших перспектив фермерства як важливої соціальної групи села, що пов'язана не лише з підприємницькою діяльністю, а й зберігає, закріплює і передає наступним поколінням не лише господарські навички, але і морально-етичні та екологічні традиції ставлення до землі, оточуючого середовища, інші фундаментальні історичні цінності, на яких завжди ґрунтувалося буття українського народу.

У зв'язку з цим аналіз широкого кола проблем пов'язаних із становленням і розвитком фермерських господарств в роки непу вбачається цілком актуальним, оскільки він допомагає краще зрозуміти історичні реалії, особливості і закономірності вітчизняної аграрної політики, дозволяє найбільш чітко визначити її пріоритетні напрямки в сучасних умовах. Узагальнення досвіду перебігу економічного життя в українському селі доби непу становить значний інтерес не лише для визначення найбільш оптимальних форм господарювання в аграрному секторі економіки, не лише із суто технологічних міркувань, але й з врахування добре тепер відомих соціальних, культурних і навіть політичних наслідків може

допомогти уникнути помилок і прорахунків, в ході сучасних перетворень, дасть можливість визначити найбільш доцільні шляхи виходу сільського господарства із кризи, поліпшити соціально-економічні умови життя на селі.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

На перший погляд життя українського селянства в добу непу – одна з найбільш висвітлених сторінок вітчизняної історичної науки. Історіографічний аналіз широкого спектру соціально-економічної наукової літератури, що вийшла друком упродовж 20 – 90-х рр. XX ст. та перше десятиріччя XXI ст., в тому числі й за кордоном, свідчить про те, що дана проблема перебувала в центрі уваги не лише істориків, але і економістів, аграрників, політиків, соціологів, філософів, культурологів. Слід, однак, зазначити, що чисельність публікацій далеко не тотожна їх якості. Тривалий період, протягом 30-х – 70-х рр. XX ст. більшість публікацій в силу добре відомих причин несли на собі відбиток відвертої політичної заангажованості.

Класово-ідеологічна заданість суттєво впливала і на вибір тих чи інших аспектів дослідження. Так, наприклад, виходячи із суто політичної упередженості фактично протягом всього радянського періоду у вітчизняній літературі повністю замовчувалася проблематика, що стосувалася такого вкрай важливого питання, як встановлення об'єктивних критеріїв заможності селянського господарства. Якщо ж до цього питання і зверталися, то воно висвітлювалося переважно з вульгарно-

більшовицьких, а інколи і просто карикатурних класово-ідеологічних засад.

Аналіз широкого масиву літератури дає на сьогодні підстави виділити в історіографії проблеми дослідження наступні хронологічні періоди: роки нової економічної політики; період сталінізму; доба відлиги; період неототалітаризму; часи “перебудови” та пострадянський період.

В рамках новітнього історіографічного періоду у висвітленні проблеми становлення та життєдіяльності фермерських господарств України в добу непу (1921 – 1929 рр.) можна виокремити три етапи: 1) 1920-ті – перша половина 1980-х рр.; 2) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.; 3) початок 1990-х рр. – до теперішнього часу. Визначена періодизація обумовлена об’єктивними політичними та ідеологічними передумовами, що визначали життя українського суспільства, а звідси і тематику та методологічні підходи, які домінували в галузі історичних досліджень.

Початок першого історіографічного періоду характеризується досить широким спектром концепцій висвітлення проблем життєдіяльності українського селянства. В цілому, вони розглядалися в контексті загальносоюзних тенденцій. Дослідники намагалися розібратися в причинах введення нової економічної політики, її сутності на селі і перспективах подальшого розвитку. Особлива увага в дусі часу приділялася проблемам соціальної диференціації села, але не залишалися поза увагою і питання землевпорядної політики та її соціально-економічним наслідкам. Слід при цьому спеціально зазначити, що в переважній своїй мірі праці українських дослідників цього періоду належною мірою позначені увагою до реальних проблем життя українського села, українського селянства.

Однак, разом з тим, працям 1920-х рр. були притаманні і певні недоліки, що зумовлювалося суспільно-політичними реаліями того часу. Власне, вони були визначені загальною

специфікою наукової та суспільної літератури, яка орієнтувалася переважно на практичні потреби, не кажучи вже про те, що частина праць відзначалася відверто-вульгарною політичною заданістю. Слід, однак, відзначити і те, що характерною рисою історіографії цього періоду, на відміну від подальших радянських часів, було те, що значна частина праць з даної проблематики була створена виходячи з різних теоретико-методологічних позицій. Фактично, проблеми непу розглядалися дослідниками трьох ще існуючих на той час напрямів аграрно-економічної думки: ліберально-демократичного, організаційно-виробничого та марксистського.

Саме тому, попри політичні та ідеологічні складнощі і перепони, в цей проміжок часу з'явився цілий ряд праць, в яких доволі зважено і об'єктивно, із знанням справи досліджувалися соціально-економічні аспекти історії українського селянства перших пореволюційних років і, зокрема – життя і трудова діяльність заможного селянства, яке перейшло до ведення господарств фермерського типу.

Своє бачення проблеми визначення основних критеріїв та сутності селянської заможності у 20-х рр. ХХ ст. пропонували багато відомих на той час фахівців. Ними було розроблено значну кількість власних систем соціально-економічної градації селянських господарств, виходячи із вирішальних на їх думку критеріїв визначення їх параметрів. Справу ускладнювала так до кінця і не визначена в тогочасних вищих партійних колах надумана позиція відносно того, чим потрібно керуватися, аби провести градацію між просто заможним селянином, існування якого принаймні в розпал непу радянська влада, виходячи з пропагандистських міркувань навіть вітала та “експлуататором-куркулем”, наявність якого, виходячи знову ж таки із суто політичних міркувань, партійно-радянське керівництво, особливо на найвищих щаблях, запекло відстоювало. Це спонукало до продовження дискусії та пошук загальноприйнятних критеріїв градації

селянських господарств, особливо на межі середняк – заможник та всередині їх заможної частини.

Так, у 1925 р. своє бачення економічних критеріїв, за якими на його думку можна було визначити господарство “куркуля” (зазначимо, вживається саме термін “куркуль”, а не “заможник” чи “багатий”) подав В. Богушевський¹. “Куркуля” він характеризує як сільського капіталіста з особливими рисами: це підприємець, який створює капітал поза власним сільськогосподарським виробництвом, тобто шляхом торгівлі, лихварства тощо. Слід зазначити, що така позиція не була його власним витвором, а фактично витікала із традиційного, общинного трактування підприємливих селян самою сільською громадою. Тому і не дивно, що В. Богушевський обстоював тезу, керуючись якою, даний суспільний прошарок в умовах радянського непу був “примарою старого світу” і на той час уже відмираючим явищем.

Досить специфічні параметри заможного господарства подав у своїй доповіді, опублікованій в 1925 р. у “Віснику Комуністичної Академії” та ряді статей Л. Кріцман². Цікаво, що в них автор цілком обґрунтовано наголошує на тому, що заможні селянські господарства були носієм технічного прогресу, а отже, і продуктивності праці в сільському господарстві. Заможник в значно більшій мірі, ніж решта селян, що вели індивідуальні господарства, використовував різноманітні технічні удосконалення знарядь праці та переробки сільськогосподарської продукції, приймав активну участь в агрокультурній та економічній діяльності сільськогосподарської кооперації, становлячи у ній значний відсоток. Серед головних ознак такого роду господарств Л. Кріцман виділив наступні: а) здавання в найм робочої худоби та сільськогосподарського реманенту; б) найм робочої сили разом із живим та мертвим реманентом; в) значний надлишок робочої худоби в господарстві; г) господарства, що не мали ні надлишку ані нестачі робочої худоби (тобто не мали можливості здавати худобу в оренду) але з

постійним залученням сторонньої робочої праці;
д) постійне зростання розмірів орендованої землі;
е) використання удосконалених знарядь праці; є) активна участь у діяльності сільськогосподарської кооперації.

В 1925 р. в журналі “Под знаменем коммунизма” була надрукована цікава стаття А. Попова “Расслоение деревни (Опыт обследования одной волости)”³. В даній публікації автор хоч і не подавав конкретних ознак заможного господарства, проте в ній розглядаються господарсько-економічні процеси, котрі мали місце в господарствах такого типу. Заслуговує увагу те, що в ній А. Попов показує, що накопичення пересічного заможного господарства більш ніж в 20 разів перевищували накопичення незаможного господарства. Щодо структури накопичень у господарствах, він вказував на цікаву тенденцію до зменшення витрат на реманент по мірі зростання заможності господарства. Спостерігалася ситуація, коли економічно міцне господарство навіть маючи гостру потребу у сільськогосподарському реманенті (який складав 14% капіталу господарства), не надто поспішало його набувати, хоча і мало для того можливості. Натомість, значну частку власного капіталу (до 12%) вкладало в матеріальні запаси (будматеріали тощо). Причиною цього була невпевненість заможного селянина радянської доби в майбутньому, небезпідставний, як показав наступний розвиток подій, страх повторення насильства та репресій, котрі призведуть до нових експропріацій.

Між тим заможні селянські господарства, – на цьому спеціально наголошував А. Попов, – виробляли валового продукту, пересічно на душу, майже в десять разів більше, аніж незаможницькі.

Динамічним фактором визначення параметрів заможного господарства було на думку А. Попова те, що в ході зміни співвідношення різних складових частин виробничого капіталу в господарствах заможних груп селянства спостерігалася тенденція до скорочення

чисельності худоби, а натомість, збільшення частки удосконаленого сільськогосподарського реманенту. Це було викликано значно завищеним, в процентному відношенні, податком на робочу худобу, в порівнянні з оподаткуванням сільськогосподарського реманенту.

Проаналізувавши критерії визначення заможності селянства подані А. Поповим (а його висновки ґрунтувалися на основі обстеження господарств саме українського селянства (Пісковська волость Полтавської губернії)) можна виділити наступні ознаки визначення заможних господарств: а) господарства, в яких зосереджувалися великі грошові та натуральні накопичення; б) господарства, які спрямовували основну масу власних грошових витрат, переважно на придбання технічно удосконалених знарядь праці; в) господарства, які виробляли валового продукту на душу в десять і більше разів ніж незаможні прошарки селянства. Останній чинник, будучи похідним від двох перших, є, однак, найбільш яскравою ознакою товарного характеру господарства, що, власне, і визначає його характер, попри всіляку казуїстику з дефініціями, – як господарство фермерське.

Теоретичні основи функціонування індивідуального селянського господарства, наукове осмислення організаційно-виробничої структури та механізму селянського господарства фермерського типу, його ролі в аграрному виробництві активно висвітлювали видатні вчені-аграрники Н. Кондратьєв, М. Макаров, О. Чаянов, О. Челінцев, О. Філіповський, І. Коротков⁴. Вони ґрунтовно розробляли питання прикладної економіки, активно функціонуючих селянських господарств, теорію їх кооперації, організації кооперативного збуту, оптимальних розмірів фермерських господарств. Незважаючи на відвертий ідеологічний, а далі і політичний тиск, вони виступали не лише прихильниками збереження і розвитку заможного трудового селянського господарства по шляху фермерства, тобто все більш інтенсивної товаризації, але й досліджували його подальші перспективи.

Натомість, їхні опоненти намагалися спростувати їх теоретичні установки шляхом гіперболізації соціального напрямку, тобто фактично застосуванням суто ідеологічних принципів крайньої форми марксизму, – більшовизму, замість суто наукового підходу.

На тлі загальної марксистської парадигми, вивчення процесу функціонування селянського господарства, як такого, що не має в кінцевому разі перспектив для розвитку, викликає повагу визнання з боку багатьох українських не лише дослідників, але й партійних та урядових високо посадовців, наявності фермерства в українському селі 1920-х рр.

Привертає увагу навіть не сама поява терміну “фермерство” на сторінках тогочасних періодичних видань та монографій, а, передусім, дискусія про українськість цього явища. Багато паралелей з цього приводу проводив М. Макаров⁵, праці якого активно виходили на початку та в середині 20-х рр. ХХ ст.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують в цьому плані напрацювання організаційно-виробничої школи О. Чаянова. На відміну від більшості авторів тієї доби він зосередив свою увагу не на мінливих зовнішніх чинниках соціально-економічного характеру, а активно шукав найбільш доцільні форми внутрішньої побудови селянського господарства, які б забезпечували в тих чи інших конкретних умовах його найвищу продуктивність.

Паралельно досліджувалися оптимальні параметри його ринкових зв'язків, тих умов, за яких виробничо дієздатне селянське господарство може максимально узгодити свої власні економічні інтереси з інтересами суспільства в цілому. В цьому плані О. Чаянов та його чисельні послідовники, цілком в дусі “пізнього Леніна”, тобто його останніх щирих настанов своїм адептам, викладених в статті “Про кооперацію”⁶, розробляли кооперативну теорію і практику прилаштовану до радянської дійсності, вбачаючи в кооперації той дієвий механізм який з одного боку, зможе максимально розкрити виробничий потенціал

індивідуального селянського господарства, а з іншого – забезпечить розвиток колективізованого сектора.

Важливість такого підходу складно переоцінити. Адже при 80 відсотках селянського населення України повноцінне функціонування селянських господарств майже автоматично визначало економічне становище держави, забезпечувало фінансування всіх її планів і програм, зберігаючи при цьому суспільство від соціально-економічних потрясінь.

Слід при цьому спеціально підкреслити, що обстоюючи перспективи трудового селянського господарства О. Чаянов та його однодумці ніяким чином не заперечували можливість, і навіть більш того, бажаність і доцільність в тому чи іншому конкретному випадку існування інших організаційно-випробничих форм ведення сільськогосподарського виробництва. Як справжній дослідник, який кропітливо аналізував всю суму деталей, з яких складається виробничий механізм в аграрному секторі економіки, він відкидав надумані схоластичні дискусії навколо співставлення господарства індивідуального і колективного, малого чи великого. Він аргументовано вказував як на переваги, так і недоліки і одного, і другого. Вирішальним же було те, що в кожному конкретному випадку (землезабезпеченість, трудові ресурси, фінансово-економічне становище, доступ до придбання та можливість ефективного використання складної техніки), повсякденне господарсько-економічне життя при правильнім, запорукою чого могла бути, насамперед, свобода від адміністрування, його веденні, само (практика – критерій істини) визначить оптимальні розміри господарства та форми його організації⁷.

При цьому, як справжній вчений, О. Чаянов не міг не вказувати на важливість часових параметрів кристалізації найбільш доцільних розмірів і форм організації сільського господарства та тісно пов'язаних з ним інших чинників аграрного сектора економіки, цілком справедливо застерігаючи при цьому від будь-якого необґрунтованого

поспіху. Про обґрунтованість цих таких дратівливих для кремлівських адептів “соціалістичного штурму”, “революційного натиску”, “великого перелому”, застережень більш ніж яскраво свідчить вже те, що як відомо загальна чисельність продуктивної худоби в Україні, яка існувала на кінець 1928 р., була відновлена лише через 30 років, – в 1958 р.

Наслідком такої безкомпромісної позиції О. Чаянова та його однодумців стало те, що їх напрацювання були не лише відкинуті некомпетентними догматиками, які не могли запропонувати для вирішення реальних життєвих проблем суспільства нічого іншого, як цитувати, причому доволі поверхово, а інколи просто анекдотично-недоречно К. Маркса й Ф. Енгельса, написаних в зовсім інших історичних і економічних умовах. Більш того, знову ж таки всупереч прямим настановам зовні обожнюваного, але вже почилиого В. Леніна, викладених ним в тій же, наріжній щодо визначення характеру стосунків селянства і радянської держави, більш того ключовій для розуміння сутності соціалізму статті “Про кооперацію”, в якій він прямо обстоював необхідність збереження та розвитку шляхом їх доцільного кооперування (саме доцільного – В.Л.) на адресу О. Чаянова та його школи було висунуто абсолютно штучне звинувачення в якихось “антидержавних” діях⁸. Не будучи, однак, в змозі заперечити науковість школи О. Чаянова, ініціатори цієї справи, за якою фактично не ховаючися маячила постать Й. Сталіна⁹, прямо звинуватили його в схилянні перед “куркулем”. І це не зважаючи на те, що він розробив реальний шлях високоефективного розвитку аграрного сектора економіки, розробив не у формі туманних теоретичних конструкцій, а спираючися на перевірений практикою вже радянський (!) досвід динамічного виробничо-економічного розвитку селянських господарств.

Опонентом О. Чаянова та “організаційників”, тобто О. Чаянова з його колегами, був і заступник Наркомзему УСРР В. Качинський, який добре знався на аграрних

відносинах. Так, він не погоджувався з О. Чаяновим, що кооперація, з якою сам В. Качинський був нерозривно пов'язаний, з якої, власне, і виростав фермер, переросте в особливу “народногосподарську систему”, оскільки на його переконання, вона не спроможна буде охопити усі функції “сімейно-трудового господарства”¹⁰. Його заперечення викликало й те, що О. Чаянов не визнавав “комунізацію”, тобто повне усупільнення виробництва – “явищем прогресивним”, а також обґрунтування ним теорії про еволюційність “нового селянського громадського ладу через кооперацію”, залишаючися прихильником посередницької ролі кооперації на шляху соціалістичного перетворення селянських господарств.

В. Качинський не сприйняв теорію кооперації О. Чаянова та наукові ідеї представників “організаційно-виробничої концепції”. Проте, необхідно зазначити, що саме В. Качинський, хоч і обережно, проте, все ж звернув увагу на деструктивний вплив жовтневого перевороту 1917 р. для сільського господарства України, внаслідок якого відбулася ліквідація поміщицьких економій та обмеження умов розвитку заможних (власне, фермерських) господарств, відтак вони змушено переходили до натурального укладу, оскільки втратили належні економічні можливості діяти на внутрішньому та зовнішньому ринках. Адже здійснення націоналізації земель, зрівняльний перерозподіл земель, соціалізація майна, на його думку, зовсім “ліквідували великі поміщицькі економії та куркульські господарства”. Між тим, лише поміщицькі господарства щороку поставляли на ринок пересічно 250 млн. пудів хліба¹¹.

Слід спеціально підкреслити те, що це саме В. Качинський, одним з перших в радянську добу, при характеристиці селянських господарств доби непу вводить в науковий та публіцистичний обіг сам термін “фермер”, “український фермер”, який на його думку в подальшому зможе сповна прибрати на себе функції основного товаровиробника в аграрному секторі економіки¹².

Термін “фермерське господарство” він ототожнює з великим селянським господарством. Щоправда, при цьому товарність зернових культур вважав показником капіталістичного підприємництва. З цього видно, що йому, в певній мірі, бракувало системного бачення економіки селянських господарств, притаманного для О. Чаянова, М. Макарова. Перекоаний соціаліст В. Качинський бачив, насамперед, “капіталістичне накопичення”, але нехтував проблемами внутрішніх витрат, споживання, виконання селянським двором податково-фінансових повинностей перед державою тощо.

Слід також зазначити, що зважаючи на реалії 20-х рр. ХХ ст., коли держава доволі суттєво не лише економічно, але і адміністративно контролювала ринок сільськогосподарської продукції, насамперед, зернової, а через податкову систему і середні та дрібні форми приватного підприємництва, загроза “капіталістичної реставрації” в сільському господарстві степової смуги України, про яку алярмував В. Качинський, була надуманою. Щоправда, разом з тим, для В. Качинського дореволюційний тип “куркуля” і новий “фермер” середини 1920-х років явища не однотипні. Перший, на його думку, характеризувався, насамперед, тим, що мав зв’язок з торгівлею та лихварством, а “степове фермерство” він пов’язував, насамперед, з процесом та з перспективою подальшого інтенсивного розвитку селянського зернового господарства¹³. Та все ж, якщо для О. Чаянова та його однодумців в центрі уваги була еволюція в напрямку підвищення ефективності трудового (сімейного) господарства, то для В. Качинського такою виступала загроза домінування “дрібного капіталістичного селянського господарства”¹⁴.

Разом з тим, враховуючи нестабільність пересічного селянського господарства та низьку купівельну спроможність тогочасного села В. Качинський визнав доцільним і підтримку, хоч і з обмовкою “до певної межі” міцних господарств. Концентруючи у своїх чисельних

статтях увагу на господарствах українського Степу В. Качинський приходить до висновку, що саме в Степу, на відміну від інших регіонів України інтенсивно формується особливий тип нових господарств, – фермерів. Їх основою були міцні господарства (і не лише заможні, але й швидко прогресуючі середняцькі), в яких нагромадження виробничих коштів відбувалося, насамперед, внаслідок виробництва (а не в результаті торгівлі, посередництва, лихварства тощо) поєднаними силами власної сім'ї та найманих робітників.

Щоправда, знову ж таки, віддаючи дань тогочасній ідеологічній моді, власне, політичному диктату, В. Качинський цілком логічно і обґрунтовано, наголошуючи на виключному значенні цих господарств у сільськогосподарському виробництві, змушений був робити відверто кон'юнктурні застереження щодо того, що зріст питомої ваги сильних селянських господарств неодмінно викличе з часом загострення соціальних відносин на селі¹⁵. Щоправда, ця обмовка, в загальному контексті публікації, виглядає доволі штучною. Для будь-якого уважного читача її наявність цілком зрозуміла і, в цілому, не позначається на загальному сприйнятті думок автора. Це добре видно із наступного.

Територія українського Степу з його надзвичайно великим земельним простором, створювало, за словами заступника Наркозему “можливість все більшого розширення посівних площ сильних господарств, за рахунок оренди земель слабших дворів та державного фонду”¹⁶. Успішному розвитку господарств заможних груп селянства сприяло і те, що на його думку, “сильні селянські господарства цих районів до своїх послуг мають майже необмежену кількість досить дешевої робочої сили, котру у великій кількості пропонували слабкі господарства”¹⁷.

Населення Степу, як бачимо, найглибше і найшвидше, ухопивши найбільш доцільну і ефективну із селянсько-господарської точки зору засаду нової економічної політики почало найповніше реалізовувати її найбільш

привабливі можливості. Головною виробничою базою виробничо дієдатних господарств цього регіону стало виробництво зернових та олійних культур.

За таких умов, викладає свою ремарку В. Качинський, “сильні господарства отримують можливість швидко рости та розвивати свою товарність за рахунок експлуатації бідноти”¹⁸.

Безпідставність цих політично вимушених ремарок очевидна. Адже саме в Степу кількість незаможних господарств була в процентному відношенні найменшою на Україні, тож ні про яку “майже необмежену кількість досить дешевої робочої сили” тут і мови не могло бути. Навпаки, незначна щільність населення цього регіону здавна обумовлювала тут високий попит і виключно високу розцінку на найману працю. Тому слабкі господарства мали реальну користь від розвитку економічно-міцних – заможних господарств.

Як відомо, формування підґрунтя для розвитку дрібного селянського господарства та подальшої його еволюції по шляху товаризації відбувалося вже на початковому етапі непу. В цьому контексті В. Качинський зазначав, що “Більш характерним для цієї еволюції є зародження куркуля (Тиск обставин – є тиск обставин. Становище просто зобов’язувало дотримуватися прийнятої у вищому ешелоні радянського керівництва риторики – В.Л.) виробничого типу. Але він тепер все більш набуває рис саме фермера-хлібороба, сильного господаря, який будує селянсько-господарське виробництво з’єднаними силами власної сім’ї та найманих робітників”¹⁹.

Виходячи з вищезазначеного, головними соціально-економічними параметрами економічно сильного заможного селянства за баченням загальновизнаного знавця проблем сільського господарства, першого заступника наркома землеробства України В. Качинського стало те, що: а) дана соціальна група нагромаджує власний капітал не в результаті торгівлі, лихварства чи посередництва, а внаслідок організації ефективного функціонування

власного сільськогосподарського виробництва; б) господарство ведеться силами власної сім'ї; в) лише на період збору врожаю, епізодично, залучаються наймані робітники; г) розширення посівних площ здійснюється за рахунок оренди земель бідніших шарів села, а також земель державного земельного фонду, чим значно підвищується їх економічна віддача, в тому числі і прямі податкові платежі; д) головною виробничою базою заможних господарств є провідна галузь сільськогосподарського виробництва, а саме – рільництво, посів зернових та олійних культур²⁰.

Слід при цьому ще раз відзначити, що саме В. Качинський одним із перших авторів, і що важливо не лише авторитетно по посаді, але й економічно обґрунтовано при характеристиці селянських господарств доби непу вводить в науковий та громадський обіг термін “фермер”. Поняття фермерське господарство й господарство заможне, за В. Качинським, фактично синонімічні.

Вагоме значення для визначення основних умов ефективного розвитку господарств фермерського типу мало створення широкої, надійної фінансово спроможної системи сільськогосподарського кредиту. Ця проблема також була висвітлена В. Качинським в ще одній конкретній, добре зваженій роботі “На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні”²¹. В ній ним були чітко сформульовані потреби селянських господарств, що прагнули виробничого розвитку, загальні висхідні засади діяльності кредитно-кооперативної системи, їх можливості щодо забезпечення економічних потреб господарств фермерського типу у виробничому кредитуванні. Важливе значення мав приведений ним аналіз перспектив розширення залучення до кредитної системи власних грошових накопичень селянства. Слід при цьому спеціально наголосити на тому, що В. Качинський ніяким чином не протиставляв індивідуальне селянське господарство і державу радянського типу. Важливим чинником розширення

масштабного кредитування сільського господарства В. Качинський бачив органічне поєднання в системі сільськогосподарського кредиту бюджетних джерел держави, власних коштів селянства та фінансових можливостей місцевих бюджетів.

В 1926 р., тобто на вершині непу світ побачила ґрунтовна монографія А. Хрящової “Группы и классы в крестьянстве”²², яка стала логічним завершенням висловленої нею за рік до цього в спеціальній статті власної концепції, системи соціального поділу економічно міцних селянських господарств²³. Усі селянські господарства, які за ступенем їх економічного розвитку слід було віднести до заможних, А. Хрящова поділяла на три групи – “заможне”, “експлуаторське” і “куркульське”, вже одними їх визначеннями даючи радянське тлумачення ознак усіх виділених нею груп. В цілому ж, ця відома російська дослідниця в галузі статистики виділяла п’ять типів селянських господарств у добу непу. З першими двома зрозуміло – це бідняцькі й середняцькі господарства, а от із трьома наступними складніше. Як ми зазначили, А. Хрящова окремо виділяє “заможне”, “експлуаторське” і “куркульське”. Дана градація має важливе значення для встановлення соціально-економічних параметрів саме досліджуваного нами типу господарств. Спираючись, як на визначальні дані про землезабезпеченість А. Хрящова стверджує, що за умов домінування в сільському господарстві України рільництва, ґрунтом для посилення економічної залежності одного господарства від іншого були орендні відносини, тобто процес концентрації землі у заможного селянства, яке мало змогу її найбільш ефективно використовувати.

“Експлуаторське”, за її визначенням, це господарство, котре тримає в повній економічній залежності менш міцні, насамперед, бідняцькі господарства. Це витікало з того, що концентрація землі вимагала також концентрування засобів виробництва, яких, як правило, в таких господарствах був надлишок, а тому вони, за А. Хрящовою, експлуатували

малопотужні господарства, здаючи їм сільськогосподарський реманент в оренду.

“Куркульськими” господарствами А. Хрящова вважала такі, розмір яких не залежить від складу та розмірів сім’ї, тобто від власних трудових запасів, а також ті, що вкладають власний капітал поза сільськогосподарським виробництвом (торгівля, промислові заклади тощо). До того ж за А. Хрящовою саме “куркульські” господарства виступали кредиторами інших селянських груп, що надавало їм лихварських рис.

Специфічне бачення соціально-економічного поділу тогочасного міцного, а, отже, товарного спрямування селянства подав у своїх роботах Я. Яковлєв²⁴. Його міркування базувалися, насамперед, на розмірах польового засіву з врахуванням при цьому природньо-кліматичних умов регіону. На цій основі він виділив чотири групи господарств: “малопотужні”, “середняцькі”, “заможні” і “багаті”. Заможна група селянських господарств за параметрами спеціально визначеними ЦСУ СРСР визначалася при наявності у власному користуванні: у заможника – 6 – 10 десятин землі, багатого – понад 10.

Ґрунтовний аналіз цілого комплексу економічних питань тісно пов'язаних із функціонуванням заможного селянського господарства в складі аграрного комплексу національної економіки України радянської доби був виконаний також відомим українським фахівцем в галузі аграрної статистики М. Гуревичем²⁵. Автор зробив цікаву спробу пошуку критеріїв, користуючись якими можна було б об'єктивно визначити соціально-економічний стан селянського господарства і, зокрема, досліджуваного нами господарства фермерського типу.

Слід при цьому спеціально зазначити те, що М. Гуревич захищаючи фермерські господарства від ідеологічних нападок виразно наголошував на тому, що тогочасне заможне господарство було сильним лише в порівнянні з великою кількістю “незаможних і середняцьких господарств”, які домінували в тогочасній Україні²⁶.

Основні ознаки заможного господарства в зоні Степу М. Гуревич наводить наступні: “9 десятин засіву з 3 головами робочої худоби і 6 десятин, коли худоби більше”. У 1924 р. таких господарств на Україні було лише 4,9% (для порівняння: 1917 р. – 16,2%). В Лісостепу до групи заможних (сильних) входили “всі господарства з 4 головами робочої худоби й господарства з 3 головами при наявності засіву більше як 4 десятини (на Лівобережжі – більш як 9)”. Таких господарств по Україні – лише 0,6% (1917 р. – 4,8%)²⁷. Для визначення реального, на його думку, економічного потенціалу сильного селянського господарства 20-х рр. ХХ ст. М. Гуревич вважав необхідним врахувати наступне: “На 1000 господарств припадало по Україні господарств із засівом від 16 до 20 дес. лише 8, господарств із засівом від 20 до 30 дес. – 5 і лише 1 господарство із засівом понад 30 десятин. Для Степової зони ці цифри слід потроїти. Отже, навіть у зоні Степу, що відзначалася відносно високим рівнем землезабезпеченості із 1000 господарств тільки 3 мали понад 30 десятин засіву, решта 997 мали наділи нижче цього рівня. Слід також мати на увазі, що у 1926 р. в Україні 44,7% господарств були безкінними, 31,2% господарств мали одну голову робочої худоби, 20,8% – 2 і лише 3,3% господарств мали 3 і більше голів робочої худоби. До того ж ці останні були майже цілком сконцентровані у найбільш великоземельних районах Степової зони, що повністю розкриває відносність з економічної точки зору поняття сильного господарства”²⁸.

Саме М. Гуревич першим в Україні радянського періоду вдається до реанімації багатого досвіду земської статистики запропонувавши комбіновані ознаки (розміри засівної площі – кількість робочої худоби) економічного групування селянських господарств²⁹. Виходячи з цього, він, без урахування беззасівних, виділяв п’ять груп селянських господарств. Три перші – це малопотужні, нижчесередні і середні. Наступні – вищесередні та сильні.

Стосовно виділення двох останніх прошарків, то тут, очевидно, що М. Гуревич при їх визначенні мав своє власне бачення. До “вищесередніх” він відносив селян, котрі більшою мірою, відчувши перспективи нової економічної політики, її привабливі ринкові засади, маючи реальні стимули внаслідок власної праці, інтенсивно збільшували свої засіви, в результаті чого збільшували свої прибутки і поступово дистанціювалися від середняцької групи все більше тяжіли до вищої групи, – заможників.

Остання група господарств, за М. Гуревичем, це “сильне” господарство. Воно, майже нічим, за виключенням різниці у кількості десятин засівної площі, не відрізнялися від охарактеризованої вище групи. Фактично, це були термінологічно визначені радянською ідеологічною системою так звані “куркулі”.

Відмінність між цими двома групами господарств відчутна, за М. Гуревичем, лише у порівнянні їх посівних площ, оскільки кількість худоби в них співставна. Це дає нам підстави висловити думку, що і вищесередні і сильні господарства були, власне, господарствами фермерського типу.

Слід також зазначити, що в процесі пошуку критеріїв, користуючись якими можна було б об’єктивно визначити економічний стан селянського господарства М. Гуревич вдається також до аналізу відносної доходності та реального значення для всієї сукупності селянських господарств грошових надходжень від занять промислами та від заробітків на стороні, поза межами сільського господарства. Отримані результати накладалися ним на характер використання землі та динаміки її здачі і найму в оренду основних чинників селянського господарства, як синтезуючого показника дійсного фінансово-економічного стану селянських господарств.

Такий підхід відкривав можливість для подальшого визначення наявності загальних передумов, необхідних для розвитку господарств фермерського типу. Слід спеціально підкреслити, що принципи та методи аналізу, які

використовував М. Гуревич, були суто наукові, позбавлені політичної кон'юнктури і відкривали дорогу до подальшого плідного вивчення шляхів розвитку сільського господарства України.

Серед інших дослідників першої половини 20-х рр. ХХ ст., помімо таких як С. Машура³⁰, слід спеціально виділити ще одного заступника Наркомзему УСРР, відомого вченого-аграрника М. Вольфа³¹. Його перу належать чисельні публікації, присвячені різним аспектам виробничо-економічного розвитку сільського господарства України. Багато уваги він присвятив проблемі співвідношення структури орних площ, забезпечення стабільних валових зборів як зернових, так і інших видів сільськогосподарської продукції. Належна увага приділялася і визначенню такого важливого чинника, як реальність запасів тяглової сили. Прискіпливого аналізу піддавалася і структура поголів'я продуктивної рогатої худоби та свиней і овець

Багато цікавих питань, які так чи інакше торкалися проблем розвитку, а звідси і товаризації, інакше кажучи фермеризації селянських господарств висвітлювали й такі відомі дослідники як Л. Бухановський³², А. Альтерман³³ та деякі інші аграрники й економісти того часу³⁴.

Важливе місце у виробничій діяльності селянських господарств у 1920-ті роки займала кооперація. Накопичення досвіду взаємодії господарства з тією чи іншою мережею сільськогосподарської кооперації, в тому числі і кредитною, викликало потребу в його належному осмисленні. До цього звернувся цілий ряд авторів, зокрема, О. Макаровський³⁵, І. Подольський³⁶. Вони, як фахівці, були тісно пов'язані з повсякденною діяльністю сільськогосподарської кооперації, в тому числі її спеціалізованої кредитної мережі, аналізували різнопланові проблеми їх відносин, розробляли практичні кроки, націлені на поліпшення взаємодії кооперативного осередку та селянського господарства в процесі їх повсякденної

діяльності, рекомендували для цього певні зміни в організації та методах роботи.

Широтою загальної постановки питання про можливість інтенсифікації виробництва, а, отже, і подальшої товаризації селянських господарств для поступального розвитку аграрного сектора економіки відзначалася монографія вищезгаданого І. Подольського³⁷. Автор зосередив увагу на визначенні оптимальних шляхів розвитку високотоварних селянських господарств в Україні. З цією метою він провів порівняльний аналіз різноманітних як в національно-державному, так і в хронологічному плані систем, насамперед, сільськогосподарського кредиту різних країн і скерованих на підвищення продуктивності та витікаючої з неї товарності селянських господарств.

Це була досить вдала спроба, порівнявши ефективність впливу різних систем сільськогосподарського кредиту на загальний стан товарності аграрного сектора економіки, визначити тим самим найбільш перспективні напрямки його розвитку.

Слід, однак, підкреслити, що поряд з цінними сторонами, як то: оперативність, актуальність, достовірність наведених даних, – вказані роботи мали і значні недоліки. Найбільш суттєві з них – це, по-перше, інколи дуже короткий період, протягом якого аналізувався той чи інший соціально-економічний процес. Внаслідок цього певний етап процесу, його наслідки, навіть при абсолютно беззастережному підході дослідника, нерідко сприймалися як кінцевий результат, в той час коли це була лише певна точка відліку, перехідний стан, коли те чи інше чисто господарське, чи, ширше, соціально-економічне явище могло швидко еволюціонувати як в позитивному, так і негативному напрямку. Інакше кажучи, обмеженість в часі спостереження економічного процесу не давала можливості виявити справжню результативність того чи іншого організаційного чи фінансового заходу. До цього, зокрема, підштовхувала постійно ініційована політичними

інстанціями потреба негайно готувати практичні рекомендації для тих чи інших агітаційно-роз'яснювальних кампаній. Це вело до того, що, виходячи з необхідності підготувати матеріал для обґрунтування партійно-державних рішень в галузі сільського господарства, категоричних вимог директивних інстанцій про популяризацію тих чи інших заходів в періодичних виданнях, масових брошурах, їх автори змушені були аналізувати хронологічно дуже короткі відтинки часу. Це вело інколи до зовсім необґрунтованих висновків.

З тих же причин, в основі яких лежали кон'юнктурні політичні міркування, нерідко використовувався досить обмежений масив висхідних даних, які до того ж не завжди відтворювали дійсний стан речей. Внаслідок цього достатньо не апробований місцевий матеріал екстраполювався в загальноукраїнському плані.

Цікава робота, в якій було узагальнено великий досвід біжучої організаційно-фінансової діяльності всіх ланок кредитної сільськогосподарської кооперації, була виконана О. Макаровським³⁸. У ній стисло висвітлювалися майже всі питання, пов'язані з ефективною організацією повсякденної практичної роботи кредитної сільськогосподарської кооперації, а також і ділових стосунків її осередків з селянськими господарствами, з одного боку, та державними установами – з другого. Виклад матеріалу був побудований в простій зрозумілій формі, що, зважаючи на загалом невисокий рівень освіти не лише селянства, але й значної частини тогочасного партійно-державного апарату не лише районного, але нерідко й округового рівня, теж мало неабияке значення.

Схожий характер мала і робота Т. Німчинова³⁹. У ній послідовно були проаналізовані організаційні проблеми, які з'явилися в процесі створення кредитного сільськогосподарського товариства, залежність змісту роботи товариства від чисельності, характеру та стану господарств, які воно об'єднує. На основі накопиченого досвіду давалися практичні поради по збудуванню

здорового балансу, прискорення обороту товарів та кредитних коштів, рекомендувалися перевірені методи аналізу господарчо-фінансового стану кредитних сільськогосподарських товариств. Аналізувалися можливі перспективи та обсяг збутових і постачальницьких операцій.

Вже на перших порах проблемам пошуку кращих організаційних форм виробничої діяльності інтенсивних (фермерських) господарств, товарного спрямування налагодження механізму їх повсякденної діяльності, кооперативної співпраці в галузі кредитування, переробки і збуту, – були присвячені численні, позначені вдумливим конкретним підходом і інші роботи вже згаданого нами вище Т. Німчинова⁴⁰.

Кардинально новим етапом в дослідженні широкої і активної діяльності кредитної сільськогосподарської організації стала поява в 1928 р. відразу декількох нових робіт, які значно відрізнялися від попередніх видань своєю ґрунтовністю, узагальненням широкого кола фактичних матеріалів, аналітичним характером викладу. Ці роботи вигідно доповнювали одна одну і в цілому, незважаючи на певні прогалини, все ж давали досить живе уявлення про широкий спектр проблематики, глибину та взаємообумовленість процесів, які протікали всередині кредитної сільськогосподарської кооперації та за її активною участю в сільському господарстві в цілому.

Так, у ґрунтовній праці П. Височанського основна увага була приділена фінансово-економічним проблемам розвитку селянських господарств⁴¹. Поряд з ґрунтовним аналізом шляхів забезпечення потреб селянських господарств у виробничих коштах різними ланками системи кооперативного сільськогосподарського кредиту, помітне місце займало і висвітлення питань специфічних запитів фермерських господарств.

Саме з цією метою автор у спеціальному розділі показував практику роботи ланок радянської державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту.

Слід, однак, зазначити, що у способі викладу матеріалу для роботи П. Височанського характерна тенденція до висвітлення сюжетів, власне, фінансового, а не виробничого характеру. Показ обігу коштів у самому господарстві подана дещо схематично. Щоправда, і здійснити це при науковій принциповості автора у тогочасних суспільно-політичних умовах було досить складно. П. Височанським написано і ряд інших робіт⁴².

Дещо іншим забарвленням було позначене дослідження А. Дідусенка, також присвячене аналізу фінансово-економічних основ “фермеризації” селянських господарств України в добу непу⁴³.

Визнаний фахівець у сфері функціонування системи сільськогосподарського кредиту України А. Дідусенко, аналізуючи діяльність кредитних сільськогосподарських кооперативних товариств визнав за доцільне поділяти селянські господарства, які брали участь у роботі кооперації за їх соціальним складом на три групи: заможні, середняки, незаможні. При цьому він приділяв увагу тому, що визначення економічного стану селянського господарства проводили тогочасні статистичні управління не лише за площею засіву, наявністю робочої худоби, але й за наявністю сільгосппреманенту, складом сім'ї та рядом інших чинників.

На той час, враховуючи регіональні особливості ведення сільського господарства України було досить складно об'єктивно встановити універсальний показник реальної заможності селянського господарства. Тому, як констатує А. Дідусенко, ЦСУ України восени 1927 р. при обстеженні 20 тис. господарств – членів сіткових (тобто, найбільш потужних за своїми фінансовими можливостями) сільськогосподарських кредитних товариств з різних сільськогосподарських регіонів згрупувало все селянство за суб'єктивною оцінкою на три групи – незаможні, середняки, заможні, а також паралельно за об'єктивними показниками здійснено поділ селянських господарств на п'ять груп. В основу цього поділу воно поклало комбінацію

величини посівної площі з кількістю робочої худоби в господарстві; перша група – це малосильні, друга – нижчесередні, третя – середні, четверта – вищесередні, п'яті – міцні)⁴⁴.

Визначені ЦСУ групи, як зазначає А. Дідусенко, “представляють собою статистичне узагальнення, яке дає деяку наближену уяву про ступінь заможності господарства” в тогочасному (середина 1920-х років) селянському середовищі⁴⁵. Однак, дана градація на думку дослідника, не відбивала повністю “соціально-класові групи”, а висвітлювала лише майновий стан за площею засіву та робочою худобою, який лише до певної міри характеризує господарства “із соціально-класової сторони”. А от поділ за суб'єктивними ознаками – за А. Дідусенком, більш наближав до визначення “соціально-класових груп”, тому що він ґрунтується на більш детальному висвітленні загального економічного стану господарства. При цьому, він зазначав, що на складених ЦСУ таблицях, жодна група не відбиває повністю яку небудь соціально-класову групу. Фактично до неї входять господарства з різних груп ЦСУ з перевагою тієї групи, яка наближається за своєю заможністю до відповідної “соціально-класової групи”.

Заможні, як “соціально-класова група” знайшли своє місце у всіх групах ЦСУ, при чому навіть п'ята група так званих “міцних”, за даними ЦСУ, не складалася виключно із заможних господарств у розумінні “соціально-класової групи”, а включала в себе всі групи з перевагою, проте, середняцьких господарств. “Такий склад господарств V групи зі сторони соціально-класової, не суперечить тому розумінню V групи, як його ставить ЦСУ”⁴⁶. Підкреслюючи всю відносність в економічному відношенні поняття міцного господарства, А. Дідусенко наголошує, а цієї точки зору дотримувався і згаданий вже нами М. Гуревич, що “воно міцне лише порівняно з тією великою кількістю бідняцьких і середняцьких господарств, котрі ми маємо на Україні”⁴⁷.

Довгострокові перспективи розвитку аграрного сектора економіки, підвищення товарності селянських господарств потребували бодай задовільного визначення такого важливого питання, як наявність в селянських господарствах відносно вільних грошових чи принаймні легколіквідних матеріальних накопичень. Одночасно їх наявність чи, навпаки, відсутність в значній мірі і визначала як економічну потужність, так і соціальний статус селянського господарства, його подальшу виробничу перспективу.

Слід, однак, ще раз зазначити, що вказані дослідження, та проведені на їх основі групування селянських господарств, проходило в умовах запеклої політичної боротьби, що виплескувалася в маси у вигляді гострих ідеологічних дискусій про шляхи “першопочаткового соціалістичного накопичення”. Сутність цієї загрозливої для селянства теорії була для нього надто очевидною. Політичні уподобання авторів досліджень, відверта обережність селянства щодо оприлюднення обсягів своїх грошових накопичень, в значній мірі позначилися на об’єктивності, беззастережності, а, отже, і науковій цінності багатьох робіт, присвячених даній проблемі. Тим більша цінність тих досліджень, автори яких зберегли достатній ступінь наукової беззастережності. До них слід віднести роботу Б. Чернікова⁴⁸. Йому вдалося стисло, але аргументовано проаналізувати стан основних джерел надходження грошових ресурсів до селянського господарства та напрямки їх вкладання: земля, тяглова сила, поліпшений реманент, господарські будівлі тощо.

В контексті дослідження налагодження ефективної системи кредитування, цільового виробничого авансування, організації гарантованого економічно вигідного збуту виробленої продукції в рамках співпраці господарств з кооперативною сільськогосподарською кредитною системою, було виконано цікаве спільне дослідження С. Фесенка і Л. Цукермана⁴⁹ та особисте С. Фесенка⁵⁰. В них було доволі ґрунтовно висвітлено головні функції

кредитної сільськогосподарської кооперації, народно-господарський зміст її діяльності та її значення для товаризації (фермеризації) селянських господарств.

Цим проблемам була присвячена і цікава робота Л. Ландо⁵¹. У ній, зокрема, приділялася увага доцільному розподілу функцій між різними кооперативними системами в плані кращого сприяння підвищення товарної спрямованості всіх категорій селянських господарств. Зрозуміло, однак, що найбільш добрі перспективи відкривалися тут саме для господарств фермерського типу. В даному контексті кредитна сільськогосподарська кооперація розглядалася як поєднуючий центр, який через фінансові можливості зможе найбільш ефективно впливати на одночасний розвиток виробничих зусиль селянських господарств, маючи кінцевою метою загальну інтенсифікацію сільського господарства та активне підвищення їх товарності, аж до самостійного виходу на оптові ринки.

Поряд з роботами науково-аналітичного характеру у вказаний період виходила і велика кількість робіт, написаних (а не підписаних) рядом партійних та державних посадовців УСРР, серед яких, насамперед, слід виділити за їх насиченістю живими поточними матеріалами господарського характеру, інформаційними, а нерідко і аналітичними документами публікації І. Клименка, О. Одінцова, П. Любченка⁵² та інших⁵³. Хоч для них характерною була значна популяризаторська, власне, політична спрямованість, все ж вони висвітлювали вузлові питання аграрної політики радянської влади, висловлюючи нерідко доволі неординарні судження, що в подальшому і було поставлено їм у вину кремлівським “центром”.

Значну увагу визначенню соціально-економічних параметрів заможного селянства, тісно пов'язаного із формуванням фермерства приділяв і відомий економіст-аграрник О. Шліхтер (у 1927 – 1929 рр. Нарком земельних справ УСРР)⁵⁴.

У 1927 р. в журналі “Український агроном” він подав власне бачення градації селянства України⁵⁵. Він поділяв його за суто економічними критеріями на три групи. До першої, як і більшість тогочасних економістів-аграрників та статистиків, він відніс незаможне селянство. До другої – середняцьке. А от останню групу, на відміну від більшості дослідників, не кажучи вже про партійно-радянських діячів, він термінологічно визначив саме як “заможну”, а не як “куркульську”. Фактично, О. Шліхтер свідомо проігнорував вже усталену вульгарно-ідеологічну дефініцію, яку на той час звикли вживати для характеристики більш заможних груп села радянські партійно-державні діячі та певна частина слідуючих політичній кон’юктурі науковців. При цьому О. Шліхтер вказував також на той промовистий статистичний факт, що заможне селянство в 1925 р. становило лише 2% від всього селянського загалу. Характерно також і те, що нерідко заможному селянству наркозем давав і інше, синонімічне поняття – “міцне” селянство⁵⁶.

З публікацій О. Шліхтера бачимо, що в часи найвищого підйому непу, навіть у вищому ешелоні партійно-державного керівництва УСРР поряд із негативним поняттям (“куркульство”), для характеристики заможного селянства досить широко вживається термін “заможні” та “міцні”, що однозначно свідчить про цілком позитивне бачення перспектив розвитку в радянських умовах господарств фермерського типу.

В даному контексті слід підкреслити, що в соціально-економічній літературі 1920-х рр. присвяченій селянству та сільському господарству, в цілому, активно дебатовалися питання пов’язані з окремими відносинами всередині селянства. Серед багатьох авторів, які торкалися цього питання варто, на нашу думку, виділити С. Соснового⁵⁷. Він особливо рельєфно прослідковує як основні концепти радянської влади, так, що не менш важливо, глибоко вникає в реалії її практичної реалізації, тобто в повсякденні господарські відносини на селі.

Важливим для нас висновком до якого дійшли автори 20-х рр. XX ст.⁵⁸, які займалися проблемами оренди, є те, що в радянський період, на відміну від попередньої доби, основними орендарями почали виступати господарства, які прагнули інтенсифікації виробництва. А це, насамперед, господарства, які вже стали на шлях товаризації і саме в ній бачили сенс і мету свого подальшого розвитку.

Важливе значення для з'ясування особливостей розвитку та напрямків подальшого спрямування господарств фермерського типу мало дослідження проблем трудового балансу. Значну увагу цьому питанню приділяв, зокрема, С. Струмилін⁵⁹. Він підтвердив знайомий фахівцям факт значних запасів невикористаної робочої сили, що логічно витікала із аграрної перенаселеності, яка в свою чергу була тісно пов'язана із натуралізацією значної частини господарств, які не мали змоги, чи просто не вміли відійти від усталеного стану речей і модернізувати своє виробництво. В рільництві, наприклад, це можна було зробити шляхом впровадження нових, більш трудомістких, але й більш дохідних культур, як то цукровий буряк, хміль, тютюн, льон, конопля.

Важливе значення при дослідженні поставленої нами проблеми мають праці не лише дослідників, але і радянських господарників 20-х рр. XX ст. тісно пов'язаних із аграрним сектором економіки. Серед них варто виділити роботи В. Батуринського, І. Батюка, М. Белоніна та М. Гаражі, М. Гершонова, Е. Дешка, С. Дубровського, В. Кобалевського, Б. Колесникова, С. Кулжинського, С. Слюсара, С. Луценка, О. Подвінського, І. Смілги, Я. Торохтія, Г. Тремля, К. Хоменка, В. Якиманського, С. Ястреба⁶⁰. В їх роботах присвячених, в переважній більшості аналізу загальних проблем стану сільського господарства та перебігу соціально-економічних процесів на селі, значне місце посідають і сюжети пов'язані із визначенням особливостей наявних в тогочасному селянському середовищі його заможних груп. Слід підкреслити при цьому, що, як правило, вищевказані автори

щиро прагнули віднайти реальні, а не ідеологічно вмотивовані шляхи подальшого розвитку сільського господарства України. Виходячи з цього вони й приділяли підвищену увагу перспективам, які в умовах непу відкривалися перед господарствами фермерського типу, яких все більше ставало в Україні.

Слід зазначити, що саме з цією метою, а саме – забезпечити належну обґрунтованість досліджень, в цей час в обіг активно вводилися матеріали вибіркового весняних, гніздових і бюджетних обстежень селянських господарств, які активно проводилися в 1920-х рр. Цінною особливістю більшості названих робіт є те, що їх автори беручи активну участь у спрямуванні розвитку та безпосередньому керівництві сільським господарством, могли гостро відчувати, швидко й вірно визначати об’єктивну основу розвитку тих чи інших важливих економічних тенденцій. Окрім всього, участь у повсякденній діяльності давала змогу використовувати в цих роботах широке коло біжучих матеріалів, значна частина яких на сьогодні, на жаль, вже втрачена.

Однак, разом з тим, саме близька причетність, а нерідко і безпосередня відповідальність за ті чи інші ділянки чи напрямки роботи накладала на праці, які виходили з-під їх пера, і негативний відтінок. Це особливо помітно в роботах, що вийшли з друку в 1928 – 1929 рр. Намагання “не відхилялися від політичної лінії” в поєднанні з відвертими управлінсько-спекулятивними спробами прикрити “політичною доцільністю” відверті господарські невдачі і прорахунки накладла на значну їх кількість в тій чи іншій мірі, але досить негативний відбиток. Загалом ступінь неадекватного відображення реального стану справ в багатьох роботах безпосередніх працівників системи Наркомзему УСРР на кінець 20-х рр. ХХ ст. набув такої міри, що вони потребують зваженого ставлення до них, та певної їх кореляції.

Зрозуміло, що питання подальшої товаризації сільського господарства України ніяк не можна розглядати без аналізу базового чинника – стану землевпорядкування.

В 20-ті роки, зважаючи на нагальність цього питання для практичних потреб сільського господарства, проблеми землевпорядкування постійно висвітлювалися в науковій літературі. Особливо часто до них зверталися О. Щадилов, Б. Вікторов, В. Соловейчик, П. Попов, Є. Маркевич, О. Триліський⁶¹ та цілий ряд інших дослідників⁶².

Зрозуміло, що для ґрунтовного висвітлення піднятої нами проблеми важливе значення має аналіз концепцій та поглядів на шляхи вирішення аграрної проблеми визнаного лідера більшовизму та голови уряду В. Леніна⁶³. Слід ще раз підкреслити, що характерною рисою його поглядів на сутність аграрної політики став на початку 1920-х років принциповий відхід від ортодоксальної лінії, яку він сам же гаряче одстоював як в дореволюційні, так і в перші пореволюційні роки.

Так, ще у 1918 р. виділяючи основні принципи податкової політики щодо селянства Ленін чітко наголошував на тому, що головний податковий прес повинен виразно лягати на плечі економічно міцного селянства: “З бідних селян нічого, з середняків помірно, із багатого багато”⁶⁴. На наш погляд, це його твердження на тому конкретному часовому проміжку в певній мірі мало рацію, оскільки у важких умовах громадянської війни лише незначна частина селянства мала хоч якісь успіхи в напрямку економічного зростання своїх господарств. Характерно, однак, що В. Ленін, загалом реалістично ставлячи питання про те, що податки потрібно вимагати лише з тих, хто зможе їх сплатити, в революційно-риторичному запалі ставить знак повної рівності між абсолютно різними поняттями, – заможний селянин і експлуататор, заявляючи, що головний тягар податку повинен лягати “на нечисленних представників експлуататорського селянства, яке нажило собі особливі багатства за час війни”⁶⁵.

Проте, дивлячись в очі невблаганним економічним, а звідси і військово-політичним реаліям, навесні 1921 р. Ленін зважився на кардинальний поворот своєї аграрної політики. Із утвердженням засад непу, а особливо після публікації останніх настанов В. Леніна щодо необхідності реального повернення до засад ринкового господарювання, на часі (оскільки через авторитет визнаного вождя жоден із діючих лідерів, зайнятих запеклою боротьбою за успадкування влади, переступити не міг) гостро постало питання знайти реальні форми і способи прийнятного для радянської влади шляху включення одноосібного, а отже, виходячи із марксистсько-догматичних засад – дрібнобуржуазного селянства, у радянсько-соціалістичну систему. Формально це обґрунтовувалося тим, що одна з останніх публікацій В. Леніна “Про кооперацію”⁶⁶, яка містила його нову концепцію соціалізму, фактично повністю була присвячена селянству. На відміну від попередніх ленінських теоретичних схем, в ній було цілком чітко і зрозуміло сформульоване положення про тотожність інтересів пролетарської держави і дрібнотоварних виробників-селян у розвитку кооперації, як єдиного можливого інструменту будівництва соціалізму.

Однак, віддаючи формальну пошану пам’яті відійшовшого у небуття вождя, насамперед, через необхідність спиратися на його моральний авторитет, більшість лідерів партії внутрішньо не бажали їх виконувати.

Склалася досить дивна ситуація. Відродження сільськогосподарської кооперації було задумано прагматично налаштованими представниками вищого ешелону кремлівського керівництва на чолі з В. Леніним, насамперед, з метою використати внутрішні економічні резерви кооперативних селянських господарств для швидшого відновлення народного господарства, як економічного підґрунтя наступного етапу – побудови соціалізму, який виходячи із класичної марксистської теорії мав бути суспільством, в якому не існувало б приватної

власності на засоби виробництва та невідривно пов'язаних з нею ринкових відносин.

Але ж, зрозуміла річ, що необхідні для приступу до соціалістичного будівництва фінансові та матеріальні накопичення знаходилися в сільському господарстві, де вони були сконцентровані саме в господарствах заможної частини українського села.

За цих умов надзвичайно важливого значення набула проблема забезпечення оптимальних умов для функціонування селянських господарств, які після знищення поміщицьких економік стали єдиним джерелом наповнення ринку сільськогосподарської продукції. Це було доволі складне завдання. Адже на нього впливали самі різні чинники, від традиційно-споживчого характеру багатьох селянських господарств, до атаків доби “воєнного комунізму”, який формально хоч і був відмінений, але спори його були глибоко вкорінені в радянську свідомість. В силу цього ця проблема привертала до себе увагу багатьох дослідників, зокрема, Г. Савримовича, І. Лебединського, Я. Пархомівського⁶⁷ та цілого ряду інших⁶⁸. Їх увагу, насамперед, привертала проблема визначення основних чинників, які впливали на підвищення товарності селянського господарства, та можливість розширення активної участі різних прошарків селянства на сільськогосподарському ринку України.

В цілому, аналіз історіографічної бази 20-х рр. ХХ ст. стосовно проблеми визначення об'єктивних соціально-економічних критеріїв заможності доколгоспного селянського господарства свідчить про її надзвичайну складність та неоднозначність точок зору щодо самої сутності. Слід також мати на увазі, що справді об'єктивний перебіг наукової дискусії з цього питання навіть в часи розквіту непу був все ж ускладнений, а, згодом і взагалі унеможлививсь. Більш того, з часом відношення до його трактування почало розглядатися, як своєрідний “символ віри”, критерій відданості, чи навпаки – опозиційності все

більш міцніючому тоталітарному режимові сталінського гатунку.

Сучасне беззастережне дослідження даної проблеми дає змогу на основі аналізу позицій широкого кола статистичних джерел, узагальнених робіт науковців 20-х рр. XX ст. виділити такі основні ознаки заможності селянського господарства України в добу непу: наявність достатньої кількості земельних запасів (від 6 га і більше); повного шлейфу сільгоспмашин та реманенту; праця силами власної сім'ї, лише із залученням на період збирання урожаю сторонньої робочої сили; наявність у господарстві робочої худоби (від 3-х голів і більше); наявність товарних лишків сільськогосподарської продукції; накопичення в результаті активної господарської діяльності певних грошових коштів виробничого характеру та вкладання їх в купівлю удосконаленого сільськогосподарського реманенту і племінних порід худоби; надання в оренду іншим групам селянства робочої худоби та сільгоспреманенту, надання грошових кредитів; взяття в оренду земельних запасів інших селянських груп; наявність у власному користуванні спеціальних підприємств для переробки сільськогосподарської продукції тощо.

Наступним у нашому історіографічному огляді є період 1930-х рр., тобто від настання суцільної колективізації до середини 1980-х рр. Цей проміжок, за визначеного нами на початку розділу структурою хронологічних періодів історіографії піднятої нами проблеми, включає період сталінізму, добу відлиги та період неототалітаризму. В цілому, цей період характеризується значною кількістю наукових досліджень із різноманітних проблем життя українського селянства. Але дослідження цих років були покриті значним шаром тогочасної політичної заангажованості тенденційності і відвертого замовчування тієї важливої соціально-економічної ролі молодого українського фермерства, яку воно відігравало у сфері товарного виробництва.

В 30-ті рр. ХХ ст. об'єктивна розробка питань сутності соціальної диференціації села в умовах дрібнотоварного виробництва стала відверто заважати курсу на суцільну колективізацію і практично була припинена. Тому і не дивно, що від переддення суцільної колективізації і до ХХ з'їзду КПРС із його частково щирим, частково обумовленим боротьбою за владу на кремлівському олімпі розвінчанням культу Сталіна, а звідси і його антиселянської політики, всі історичні публікації з аграрної проблематики виходили під раз і назавжди визначеним партійними ідеологами кутом зору⁶⁹.

Із утвердженням тоталітаризму, вивчення питань, які хоч в будь-який спосіб були пов'язані із товарно-ринковими відносинами, було повністю припинене. Надто це стосувалося діяльності будь-яких організаційних форм українського селянства. В умовах злиденного, напівкріпацького життя селянства 30-х – початку 50-х рр. ХХ ст. навіть звичайна згадка про те, що при самому ортодоксальному трактуванні соціалізму, колгоспи – не єдино можлива організаційно-господарська форма на селі, розглядалася правлячою верхівкою (і, зазначимо, з її боку цілком справедливо) просто небезпечною. Тому не дивно, що, незважаючи на очевидний науковий інтерес, довгий час дослідники змушені були обходити ці питання своєю увагою.

Певна наукова розробка тематики, пов'язаної з діяльністю на селі в роки непу індивідуальних селянських господарств стала можливою лише з другої половини 1950-х рр. В Україні на цей час сформувалася школа висококваліфікованих істориків-аграрників, представниками якої була проведена значна робота по упровадженню архівів, науковій обробці джерел, і, головне, відкриттю доступу до них науковців. Певні аспекти даної проблеми почали обережно висвітлюватися рядом дослідників. Слід, однак, чітко підкреслити, що це були пошуки майже виключно історико-партійного і в ряді випадків економічного характеру. Так, змістовна робота

історико-партійного характеру в цьому напрямку була в кінці 50-х рр. XX ст. проведена М. Гетьман-Кравченком⁷⁰. Публікації цього дослідника протягом довгих років були найбільш змістовним джерелом інформації про діяльність селянських кооперативних організацій в українському доколгоспному селі та вплив сільськогосподарської кооперації на матеріально-технічне, виробниче забезпечення та функціонування селянських господарств фермерського типу.

Певний внесок у вивчення цієї проблематики, щоправда, стосовно хронологічного обмеженого періоду 1921 – 1923 років, було зроблено І. Бакуменком⁷¹.

Деякі аспекти діяльності різних ланок сільськогосподарської кооперації досліджувалася і в економічному аспекті. Найбільш вагома робота в цьому напрямку була виконана З. Шульгою⁷². Незважаючи на її наперед визначену яскраво ідеологічну спрямованість, монографія З. Шульги містить в собі немало конкретних статистичних та фактологічних даних, неупереджений аналіз яких дає змогу отримати досить широке уявлення про сутність багатьох процесів, що відбувалися в сільському господарстві протягом всього періоду 1920-х років. Для цього, правда, було необхідне ясне розуміння штучності більшості її висновків та узагальнень, але ще раз підкреслимо, це прозоро змушених.

У цікавій статті І. Гомберга центральне місце зайняло з'ясування питань обсягів, складу, характеру товарообміну між державними торгівельними організаціями і споживчою кооперацією з одного боку, та активно міцніючими у виробничому відношенні фермерськими господарствами, з другого перед якими в процесі нарощування обсягів виробництва все гостріше поставала проблема організації раціонального збуту вирощеної продукції⁷³.

Ряд сюжетів, пов'язаних із висвітленням господарської співпраці сільськогосподарської кооперації із міцніючими фермерськими господарствами українського селянства досліджувалися О. Бабієм⁷⁴.

Деякі аспекти співпраці сільськогосподарської кооперації з міцніючими селянськими господарствами господарствами, хоч і в дуже обережній формі висвітлював П. Денисовець⁷⁵.

Слід при цьому зазначити, що в Україні можливості об'єктивного вивчення і обнародування результатів досліджень цієї проблеми були значно вужчі, ніж, наприклад, в Російській Федерації. Яскравим прикладом цього є те, що на Україні не вийшло в світ жодне монографічне видання по даній проблемі, навіть в суперправовірній історико-партійній інтерпретації. У Росії ж подібні видання виходили в світ⁷⁶. Потрібно також особливо підкреслити, що ці дослідження, як впливає вже з їх назв, були надто специфічні з власне історичного погляду. Не ставлячи за мету їх детальний критичний розгляд, слід наголосити головне: в переважній більшості робіт основна, домінуюча увага була присвячена виявленню суто кількісних показників роботи кооперації по сприянню виробничо-економічному розвитку селянських господарств на їх шляху до фермеризації, під якою ми розуміємо неухильне зростання їх товарності. З'ясувалася кількість первинних універсальних, кредитних, загальні обсяги збуто-постачальницьких операцій, кількість кооперативних переробних підприємств та прокатних пунктів сільгоспмашин та інвентарю. Завдяки цьому в науковий обіг було введено значний масив цікавих даних, насамперед, статистичного змісту, але разом з тим і фактологічних. Це, безумовно, позитивно позначилося на відтворенні дійсної картини сільського господарства України 20-х рр. XX ст., реального поступу селянських господарств в напрямку до господарювання фермерського типу. Але разом з тим, по за увагою дослідників залишалося головне – висвітлення реального механізму функціонування тих чи інших процесів, не дослідивши яких не можна дати адекватну оцінку і якісним змінам.

Ідеологічні стереотипи, які домінували над дослідниками, обумовлюючи напрямок їх роботи, нерідко

деформували навіть висхідні методологічні принципи досліджень. Діяльність різноманітних кооперативних об'єднань селянства розглядалася як і в історико-партійних, так і в економічних роботах, виключно під раз і назавжди визначеним кутом зору: кооперація – шлях до колективізації. Сьогодні не варто доводити, що під пресом цього догмату реальні факти і процеси, діяльність сільськогосподарської кооперації по інтенсифікації виробництва господарствами фермерського типу зображувалися в зовсім неприродних, не відображавших її сутності формах.

Однак, навіть з таким специфічним висвітленням впливу сільськогосподарської кооперації України на розвиток сільського господарства в напрямку його фермеризації після відсторонення від влади М. Хрущова було негайно покінчено. Так, спеціально присвячена аграрній історії України двотомна “Історія селянства Української РСР”, видана в 1967 р., присвятила найбільш масовій організації українського селянства лише два невеликі абзаци⁷⁷.

Надалі майже на два десятки років проблематика підвищення товарної спрямованості селянських господарств, на що і були спрямовані зусилля сільськогосподарської кооперації України, фактично не з'являлася на сторінках наукових праць. Лише у восьмитомній (в десяти книгах) “Історія Української РСР” було наведено певний матеріал для загального розуміння проблеми⁷⁸.

Серед незначної когорти дослідників цього періоду, які так чи інакше торкалися поставленої нами проблеми, слід виділити деякі аспекти бачення поставлені Б. Мигалем. В його монографії та ряді наукових статей⁷⁹ висвітлено питання, які безпосередньо стосуються заможного селянського господарства фермерського типу, зокрема: передача селянам земельних фондів, землеустрій, державна допомога у відродженні тваринництва, а надто племінної справи, машинно і особливо тракторопостачання,

організація агрономічного та зоотехнічного обслуговування, тощо. За соціальним складом, згаданий дослідник поділяв селянство України 1920-х рр. на три групи. Перша та друга групи відповідно – бідняки та середняки. Третя ж – заможні та куркулі. Науковець наголошував на значній для того часу купівельній спроможності “заможного й куркульського прошарку”. При цьому він хоч і побіжно але цілком однозначно зазначає особливу економічну вагу на селі в роки непу все більш чисельного заможного середняцтва. Разом із економічно міцнішим “куркульством” вони здавали значну кількість сільськогосподарських машин, тяглової сили та робочого інвентарю економічно слабшим групам селянства, за рахунок чого збільшували власні накопичення.

В тій чи іншій мірі проблема висвітлення процесів формування фермерських параметрів міцніючих селянських господарств в доколгоспний період мала певне відображення у роботах опублікованих у 60-х – 70-х рр. ХХ ст. Висвітлюючи ті чи інші аспекти життя різних груп українського селянства доби непу, дослідники звертали увагу і на соціально-економічні процеси в середовищі заможних верств селянства. Серед них слід виділити публікації Б. Бабія, П. Бакуменка, М. Березовчука, Ю. Бокарьова, В. Буряка, П. Денисовця, Є. Євсєєва, П. Загорського та П. Стояна, М. Ксьонзенка, А. Полоза, Ю. Полякова, І. Рибак, Є. Талан, В. Цибульського, Л. Яковлевої, В. Яковцевського, Р. Ляха⁸⁰. Однак, знову ж таки практично всі вищезазначені науковці при висвітленні соціально-економічних явищ, які стосувалися заможних верств українського селянства змушені були керуватися офіційно встановленими радянською системою не власненауковими, а відверто політичними підходами критеріями. Та незважаючи на цю суттєву перепону в ряді з них були зроблені спроби, відходячи від офіційного термінологічного визначення доколгоспоного заможного селянства саме як “куркульства”, подати власне бачення

сутності виробничо-економічних явищ в господарствах заможного селянства.

Процеси виробничої, а звідси і соціальної диференціації у доколгоспному селі розглядався в цей період і в узагальнюючих працях з історії України, комуністичної партії, селянства України тощо⁸¹. Однак, в них стандартно подавалися три групи селянських господарств: “бідняцькі”, “середняцькі”, “куркульські”. Останнє, зрозуміла річ, зображувалося з виключно “класових” позицій. Автори фактично не торкалися сутності цих визначень. А звідси випливало цілком логічне питання. Яким чином, в який спосіб після всіх зрівняльних переділів революційної доби всередині політично цілого селянства не просто існують, але й інтенсивно розвивається виробничо, а звідси і товарно активна все більш чисельна група заможних (в градації від вищесередніх до багатих) господарств. Зрозуміло, що така відверта політична заангажованість суттєво викривлювала дійсний стан життя на селі.

Цікаву градацію українських селянських господарств доби непу подали у своїх дослідженнях П. Денисовець та О. Єрмак⁸². Характеризуючи податкову політику радянської держави щодо селянства України дослідники, користуючись даними Наркомату фінансів УСРР, поданими в 1927/28 р. для встановлення суми сплати податку з грошового прибутку, виділили наступні групи селянських господарств: “бідняцьке”, “маломіцне середняцьке”, “середняцьке”, “заможне середняцьке”, “куркульське”. Хоч дослідники і не могли оминати “куркульство”, яке як і в сталінську добу продовжувало виступати причиною і втіленням всіх негараздів в радянському сільському господарстві; вони, однак, в контексті викладу матеріалу, практично не концентрують на ньому увагу. Мова у переважній мірі йде саме про виробничий розвиток, підвищення товарності саме заможних господарств. Тобто на першому плані виступає саме господарсько-економічне, а не ідеологічно заангажоване вульгарно-соціологічне бачення.

Певний внесок у розробку загальних питань проблеми визначення параметрів селянських господарств України внесли на початку 1980-х рр. С. Водотика та І. Мазур⁸³. Проводячи аналіз наукових досліджень та статистичних даних минулих десятиліть вони прийшли до добре аргументованого висновку про те, що селянські господарства в ті роки поділялися на два типи: “сільськогосподарське селянське господарство” та “промислове селянське господарство”. Дані типи у свою чергу мали свій соціальний склад (спільний для обох видів господарств): “пролетарі”, “напівпролетарі”, “нижчесередні”, “середні”, “вищесередні” та “дрібнокапіталістичні елементи”. Як зазначають дослідники, власники вищесереднього господарства, “прагнули перетворитися в “справжніх господарів”⁸⁴. Все більш чисельні кількісно заможні середняки вже мали на той час у власному користуванні достатню кількість засобів виробництва та тяглової сили відповідно до розмірів свого землекористування. Разом із термінологічно визначеним радянською системою “куркульством”, тобто заможним селянством, вони уособлювали фермерські тенденції у радянському доколгоспному селі. Однак, все більш відверте застосування політичних і економічних заходів, щодо обмеження господарської активності “куркульства” об’єктивно гальмувало і збільшення чисельності заможної верстви селянства за рахунок економічної розбудови середняцьких господарств. Не випадково у рішеннях XV з’їзду ВКП(б), наголошують С. Водотика й І. Мазур висловлювалася стурбованість, що у радянській державі наявний процес “зростання куркульських груп за рахунок заможної частини середняків”⁸⁵.

Ряд проблем, пов’язаних із оптимальним використанням наявних земельних ресурсів, підвищення ефективності сільського господарства за рахунок значно кращого використання, а це було можливим, насамперед, в умовах їх використання господарствами фермерського типу висвітлила В. Осокіна⁸⁶.

Аналіз проблеми заможності доби непу та формування господарств фермерського типу в історіографії постсталінських часів, без перебільшення, був би неповним без висвітлення позиції відомого історика радянської та пострадянської доби, визнаного фахівця у сфері соціально-економічних відносин на селі в доколгоспний період В. Данілова⁸⁷. Праці вченого можна віднести до найважливіших досягнень радянської історіографії з питань селянського господарства непівського періоду. Щоправда, автор не ставив за мету показати специфіку розвитку індивідуального селянського господарства саме в Україні і тому використовував дані переважно по РРФСР, залучаючи, однак, при потребі, і доволі широко, матеріали, які стосувалися, власне, українського селянства.

В. Данілов наголошував на тому, що в тогочасному селянському середовищі реально існувала впливова “група заможних господарств, яка концентрувала у власних руках засоби виробництва у кількості, яка перевищувала можливості їх власних трудових ресурсів”⁸⁸. Однак, досягалася ця заможність, за В. Даніловим власним ефективним і раціональним господарським розвитком. Проте, в роки радянського тоталітаризму при характеристиці економічно міцних селянських груп, які на офіційному рівні вважалися ворогами радянської системи, науковець не міг вжити лише один термін – “заможне” селянство, тому, виходячи з існуючої “заборонної” ситуації, він уживав і термінологічне визначення “заможнокуркульські групи” подаючи їм, однак, власні характерні ознаки.

Однак, при цьому В. Данілов відносить до заможної, прогресуючої групи як так зване “куркульство”, так і значну частину середняцтва, яке власним господарським розвитком економічно тяжіло до віднесення його до “куркульства”. Він зазначає: “Якщо взяти заможну групу селянства в цілому, тобто включаючи і тих середняків, котрі були економічно максимально близькими до куркулів, то виявиться, що у 15,8% господарств було сконцентровано

39,3% землеробських знарядь і 73,3% складних машин”⁸⁹ (зазначимо, що це сумарні дані по всій території СРСР, в т.ч. і України). Виключно так зване “куркульство” концентрувало 11,7% знарядь праці і 30,8% машин, а питома вага цих господарств була рівна лише 3,2%⁹⁰.

Господарства, які були на той час економічно сталим та відповідно прибутковим, В. Данілов ритуально відзначав: “заможного-куркульська верхівка”, “заможного-куркульські елементи”. Разом з тим він активно використовує і такі суто економічні поняття, як “крупні господарства”, “найбільш заможна частина селянських господарств”.

Слід спеціально підкреслити, що економічне значення функціонування заможної групи селянських господарств, які вже міцно стали на шлях фермерства, було дуже важливим для життя села в цілому. Їх господарський вплив активно трансформував традиційне дрібне ручне виробництво незаможного селянського двору. Ця група господарств, концентруючи за даними на 1927 р. в цілому по СРСР 51,5% земель орендного фонду⁹¹, постійно розширювала площі власних посівів за допомогою оренди; використовувала у власних господарствах строкових робітників; кредитувала значну кількість незаможних господарств, сприяла своїми коштами активну розбудову кооперативних товариств, які в свою чергу всебічно сприяли економічному піднесенню незаможницьких господарств, які завдяки їх підтримці отримували доступ до складних сільськогосподарських машин, поліпшували породу худоби, використовували високоякісний посівний матеріал, прилучаючись до економічно вигідної для них переробки і збуту сільськогосподарської продукції.

Проблемі використання внутрішніх ресурсів індустріалізації (насамперед сільського господарства) в СРСР була присвячена монографія С. Кульчицького⁹². Як тематично, так, в певній мірі, і хронологічно вона прямо не стосувалася проблеми нашого дослідження. Автору, однак, вдалося, полемізуючи із дослідником О. Барсовим⁹³ та аналізуючи державну політику ціноутворення, хоч і стисло,

та не називаючи речі своїми іменами, але все ж досить прозоро вказати і на значення заможних селянських господарств в цій справі, показати руйнівну роль порушення балансу вартісного обміну між містом і селом в другій половині 20-х рр. ХХ ст., що драматично ускладнило функціонування господарств фермерського типу.

В цілому, аналіз історіографії доби відлиги та періоду неототалітаризму стосовно піднятої нами проблеми ще раз переконливо доводить, що і в ці роки над нею тяжіли ідеологічно-визначені радянською системою чинники. Проблема дослідження залишалася вкрай політизованою. Однак, не дивлячись на це, докладний історіографічний аналіз дає можливість виділити, достатньо цікаві для нас з точки зору предмета дослідження особливості становлення і розвитку заможних селянських господарств фермерського типу. Серед них варто виділити наступні: накопичення в результаті активної господарської діяльності значних грошових коштів, а звідси і сплата значних сум податків; наявність у власному користуванні надлишків засобів виробництва; добра забезпеченість господарства чоловічими робочими руками; використання у власному господарстві сторонньої робочої сили (посезонної, а в окремих випадках – постійної); наявність надлишків зернової та іншого роду продукції; загальний склад заможної селянської родини, пересічно складався із семи членів; наявність достатньої кількості земельних угідь (від 6 га і більше); переважання грошової форми сплати над натуральною за оренду землі; наявність у господарстві робочої худоби (від 3-х голів і більше); використання у власному господарстві сільськогосподарської техніки; вкладання грошових коштів в придбання племінних порід худоби; прагнення до збільшення власних земельних наділів; виділення значних площ під зернові посіви; здача в оренду іншим групам селянства робочої худоби та сільгоспремнаненту, кредитування; наявність у власному користуванні спеціальних підприємств для переробки сільськогосподарської продукції.

Новий період дослідження широкого кола проблем, пов'язаних з діяльністю різноманітних сільськогосподарських кооперативних об'єднань, що активно діяли на Україні на всьому протязі 20-х рр. ХХ ст. був започаткований лише в першій половині 1980-х рр.

Незважаючи на чисельні негативні явища в духовному і політичному житті суспільства, прогресуючий розвиток складних, нерідко неоднозначних процесів в аграрному секторі народного господарства життя все більш настійливо висувало потребу відмови від застарілих ідеологічних догм і, бодай в суто науковому пошуку, виходу за межі традиційних схем і стереотипів.

Цьому сприяло і те, що прийняття в 1982 р. Продовольчої програми, крім пропагандистських цілей, певним чином зобов'язувало до реального пошуку більш ефективних форм організації сільського господарства. Це давало підставу розпочати новий етап досліджень в галузі аграрної історії України та, зокрема, комплексу проблем, пов'язаних з функціонуванням всіх соціально-економічних різновидів селянських господарств періоду непу, в тому числі і фермерського типу.

Розгортання цих досліджень мало не лише суто пізнавальне, але й історико-прикладне значення, яке полягало, насамперед, в тому, що вже в умовах радянської влади, тобто, на тій же соціально-політичній основі, не заперечуючи її, значна частка українського селянства жила і працювала на інших, відмінних від колгоспно-радгоспної системи, соціально-економічних засадах, ефективно розбудовувала свої господарства, надаючи їм все більш товарного характеру, що прямо сприяло інтересам тієї ж радянської держави, суспільства в цілому.

Особливу увагу в цей період привертають статті відомого дослідника селянського господарства доколгоспного періоду В. Калініченка⁹⁴, які стали новим кроком до більш детального з'ясування поставленої нами проблеми.

Щоправда, хронологічно новий етап досліджень був започаткований статтею С. Ляха⁹⁵. В цілому, вона була присвячена висвітленню діяльності сільськогосподарських кооперативних об'єднань, в яких дуже активну роль відігравали саме господарства, які прагнули до фермерського типу розвитку з різноманітними державними, господарськими, громадськими організаціями. Згодом С. Ляхом з даної проблематики була захищена дисертація⁹⁶.

Слід також зазначити, в цей період поряд з іншими аспектами життя радянського суспільства 20-х років по новому почало висвітлюватися і життя українського селянства в до колгоспний період. Було, нарешті, знято зловісне тавро навішене на найбільш енергійну, заповзятливу його верству. Такі дослідники, як Г. Шмельов та І. Рибалко⁹⁷ поряд з критичним аналізом колективізації, в цілому, вагомо торкнулися і питання щодо альтернативи, їй вказуючи на швидкий прогрес фермеризації.

В цей історіографічний період відбувся значний поштовх у дослідженні питань, пов'язаних з діяльністю різноманітних кооперативних організацій українського селянства 20-х рр. ХХ ст., які прямо і безпосередньо сприяли становленню українського фермерства, активно впливаючи на виробничий розвиток, організацію переробки сільськогосподарської сировини, збут продукції (насамперед, зернових та технічних культур), накопичення обігових коштів (шляхом організації практично безвідсоткового кредитування).

Вже в нових політичних умовах була опублікована стаття В. Бутенка⁹⁸. Висвітлюючи загальні питання розвитку сільського господарства в 1920-ті роки, автор торкається і проблем, пов'язаних із кредитуванням селянських господарств, що прямо впливало на підвищення їх товарності.

В умовах наростання цілого комплексу хронічних кризових явищ в аграрному секторі народного господарства, в другій половині 80-х рр. ХХ ст. логічно посилилася увага історичної науки до вивчення

альтернативних пануючій колгоспно-радгоспній системі соціально-економічних форм організації сільськогосподарського виробництва. Одним з перспективних напрямків цієї роботи стало глибоке, всебічне вивчення змістовного вітчизняного історичного досвіду ефективного функціонування розгалуженої системи сільськогосподарської кооперації України 20-х рр. ХХ ст., в основі якої лежало активне використання товарно-грошових форм організації економічно взаємовигідної та раціональної співпраці селянських господарств.

Значний внесок у загальну розробку цієї проблеми зробив В. Марочко. Він фактично вперше прослідкував складні організаційно-політичні процеси, через які довелося пройти українському кооперативному рухові протягом 1917 – 1921 рр.⁹⁹. Стосовно наступного періоду ним було також проаналізовано ряд питань, що стосувалися становлення в мережі сільськогосподарської кооперації функціонування господарств фермерського типу¹⁰⁰.

Цікаві матеріали, що відтворюють реальні умови діяльності заможних господарств фермерського спрямування в мережі сільськогосподарської кооперації України в 1921 – 1925 рр., опрацювали С. Кокін, В. Марочко, О. Мовчан в роботі, яка висвітлювала хронологію та загальний перебіг політичних і економічних подій відбудовного періоду¹⁰¹.

Ряд важливих питань безпосередньої фінансово-економічної і організаційно-господарської роботи всіх ланок кредитної сільськогосподарської кооперації, і, зокрема, розкриттю конкретного механізму поєднання зусиль держави і селянських кооперативних організацій у виробничому кредитуванні сільського господарства України в 20-ті рр. ХХ ст., було показано в статті А. Морозова і С. Водотики¹⁰².

Логічним продовженням даної роботи стала публікація А. Морозова, присвячена показу загальногосподарського значення та виявленню реального економічного впливу системи сільськогосподарської кооперації, як поєднуючого

фінансово-організаційного центру всіх спеціальних систем сільськогосподарської кооперації: зернової, м'ясо-молочної, буряківничої, плодоовочевої, насінницької, пасічницької та інших¹⁰³. Слід підкреслити, що спеціалізовані, тобто суто товарні за своїм характером кооперативні системи і поєднували селянські господарства саме фермерського типу, чи ті, що виразно ставали на цей шлях.

Ряд важливих аспектів, що висвітлюють ставлення вищого партійно-державного керівництва держави до заможних груп селянства в роки непу було вже в другій половині 80-х рр. ХХ ст. висвітлено Л. Беренштейном, Ю. Борисовим, В. Верстюком, Н. Рогаліною, Л. Гордоном та Е. Клоповим, В. Даніловим, В. Дмитренком, В. Лельчуком, Г. Капустян, Р. Ляхом та Ф. Турченком, В. Наумовим та Л. Курином¹⁰⁴.

Особливим чином в історіографії цього періоду слід виділити позицію В. Верстюка¹⁰⁵. Дослідник наголошує на тому, що соціальні критерії визначення заможності селянських господарств радянською системою так і “не були вироблені чітко”, оскільки цьому процесу заважали політичні й соціальні стереотипи, утверджені в тогочасному суспільстві. В. Верстюк подає власну позицію стосовно того, кого слід було вважати сільським заможником у добу непу. Аналізуючи це питання він, зокрема, наголошує, що в українському селі такий прошарок селянства, як середняк, був досить заможним у порівнянні з його російським колегою (тобто російським середняком). Український заможний середняк жив працею власної сім'ї і нікого не експлуатував і не мав постійних найманих робітників. Хоча всі ці факти свідчили про нього як лише про трударя, виходячи з його добробуту кремлівські можновладці зараховували його до “куркульства”: “нічого не може бути більш безглуздим, як називати, що прийнято у нас, всіх українських селян куркулями лише на основі їх заможності”¹⁰⁶.

Новий етап в дослідженні проблеми становлення та розвитку селянських господарств фермерського типу був

започаткований у 90-ті рр. ХХ ст., коли Україна стала на шлях незалежності і з'явилася реальна можливість, без наперед заданих ідеологічних стереотипів мислення, оцінювати ті соціально-економічні процеси, які мали місце в селянському середовищі в роки непу.

Принципово новий підхід до визначення соціально-економічних критеріїв селянської заможності в роки непу започаткувала на початку 90-х рр. фахівець у сфері аграрної історії України початку 20-х рр. О. Ганжа¹⁰⁷. Вперше у вітчизняній історіографії вона акцентує увагу, насамперед, на невирішеній до цього часу проблемі визначення джерел та способів розвитку заможних, тобто економічно зміцнілих за роки непу селянських господарств. Дослідниця зупинилася при цьому і на з'ясуванні дійсної ролі держави, аналізу не декларованих, а реальних дій державних органів щодо регулювання соціально-економічних відносин на селі за умов функціонування у вітчизняній економіці дрібнотоварних селянських господарств¹⁰⁸. О. Ганжа також подає власне, вже сучасного типу трактування терміну “куркуль”. “В радянській історіографії, – наголошує дослідниця, – до них відносився самий верхній прошарок селянства. У сьогоденні йому найбільше відповідає термін “фермер”. І ті, і інші намагалися перетворити свої господарства у високорентабельні товарні господарства, вивести їх на якісно новий рівень господарювання”¹⁰⁹. Отже, вживання терміну “куркуль”, є на її думку, суто штучним, надуманим і в науковому відношенні повністю некоректним.

В 1990 р. побачила світ ґрунтова монографія С. Ляха “Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу”¹¹⁰. В даній роботі, окрім аналізу використання найманої праці в селянських господарствах доколгоспного періоду, науковець зупиняється і на сутності і джерелах селянської заможності того періоду. Заможність, за С. Ляхом, визначається наступними рисами. Головні джерела селянської заможності, які виділяє дослідник – це використання у власному господарстві удосконаленого

сільськогосподарського реманенту та машин, поліпшеного посівного матеріалу та племінних тварин, достатній рівень агрономічних знань.

Мало значення і використання сторонньої (найманої) робочої сили. Наймали переважно пастухів (посезонно: липень – вересень), доглядачів за худобою, осіб для роботи на плантаціях цукрових буряків, городніх культур чи виноградників, няньок для догляду за дітьми (при цьому слід спеціально підкреслити, з метою вивільнення власної робочої сили для роботи в полі), кваліфікованих трактористів (хоча їх, як наголошує С. Лях, наймали лише найбільш заможні селянські господарства).

Як логічно витікає з його монографічного дослідження, до заможного селянства він також включає і вищесереднє селянство.

Серед видань початку 90-х рр. ХХ ст. особливу увагу привертають інформаційно насичені монографії В. Калініченка “Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.)” та “Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження”¹¹¹, в яких на основі ґрунтового аналізу подається загальний стан українського сільського господарства, а також ті соціально-економічні проблеми, які турбували тогочасне село. Дослідження містять важливу інформацію стосовно бачення сутності тогочасного заможного селянства та шляхів його фермкризації. Так, В. Калініченко, на основі ретельного аналізу складу тогочасної української селянської родини доводить, що заможність господарства доколгоспного періоду визначалася, наряду з іншими умовами, доброю забезпеченістю чоловічими робочими руками. Чим більша їх кількість – тим господарство заможніше. Так у 1924 р. в групі із землезабезпеченістю понад 21 дес. на двір, тобто в градації самих заможних господарів, чоловіків у робочому віці не мали тільки 0,3% дворів. Абсолютна більшість цих господарств були достатньо забезпечені чоловічою робочою силою, що при наявності в достатній кількості

інших засобів виробництва було чи не найнеобхіднішою умовою існування заможного селянського трудового господарства¹¹². Він також зазначає, що в тогочасних дослідженнях поділ селянських господарств за вартістю засобів виробництва мав наступний вигляд: дрібно капіталістичне, власне фермерське, – понад 1600 крб., бідняцьке – до 200 крб., середняцьке – від 200 – до 1600 крб. З останнього добре видно, що економічна межа між середняцьким господарством та “дрібнокапіталістичним”, на думку сучасників, була вже доволі умовною, і середняцьке господарство, ставши на шлях товаризації, було цілком здатне подолати її.

Характеризуючи дрібнотоварне господарство (середняцьке) В. Калініченко диференціює його, поділяючи згадані господарства на дві групи. До однієї він відніс незаможне середняцьке господарство, із вартістю засобів виробництва на двір від “201 до 400” карбованців. До іншої – яку він назвав “верхній прошарок заможних середняків” – господарства, “що мали засобів виробництва від 801 до 1600 крб. на двір”¹¹³. До речі, остання група у своїх господарствах використовувала й найману працю. При цьому вищезаможні середняки прагнули до економічної розбудови своїх господарств, землю свою за будь-яких умов практично не здавали. Серед орендодавців вони становили лише “5,3% від їх загальної кількості”¹¹⁴.

Важливим джерелом заможності українського селянства В. Калініченко, характеризуючи тогочасний земельний фонд на селі, називає земельні надлишки. Маючи їх, як правило, в силу конкретних місцевих умов, селянські заможні господарства намагалися використати землеустрій для їх збереження. Щоправда, за офіційними даними про селянське землекористування в УСРР (1927 рік) заможні (фермерські) господарства мали у своєму розпорядженні лише “5,5% селянських земель (для порівняння: середняцькі – 78,3% земель; бідняцькі – 14,2%)”¹¹⁵.

Стосовно даних відносно групування селянських посівних груп, то, як зазначає В. Калініченко, заможне господарство із засобами виробництва понад 1600 крб. визначалося наявністю на двір близько 9,96 десятин на господарство, або 1,45 десятин на їдця. Однак, знову ж таки, важливе значення щодо цього важливого показника мали суттєві регіональні коливання¹¹⁶.

Досить поширеним явищем, яке суттєво впливало на розбудову, а отже, товаризацію заможних селянських господарств, була оренда землі. Характерно при цьому, що до жовтневого перевороту 1917 р. сільські заможні групи в переважній більшості були здавачами землі в оренду. Натомість, в роки непу – навпаки, вже майже виключно її орендарями. Так, заможні селянські господарства, за даними на 1927 р. тримали 19,7% всього земельного орендного фонду України, або майже кожену п'яту десятину. Пересічно на 1 двір заможного орендаря припадало 5,63 дес. орендованої землі. Оренда, констатував В. Калініченко, мала підприємницький характер (на це вказує 45,6% кількості господарств орендарів із застосуванням сторонньої робочої сили¹¹⁷.

Аналіз наведених В. Калініченком даних щодо функціонування заможних селянських господарств 1920-х рр., дає підстави твердити, що і заможне середняцьке і звичайно ж, так зване дрібнокапіталістичне господарство об'єктивно були окремими категоріями українського фермерства.

Спеціально зазначимо, що в кожному випадку мова йшла про інтенсифікацію саме виробничу, а не фінансову, тобто господарства міцніли економічно за рахунок виробництва, його товаризації, а не за рахунок грошової ренти.

Аналізуючи ряд аспектів піднятої нами проблеми, слід звернутися до статей відомої сучасної дослідниці О. Мовчан, в яких фахово розглядається проблема податкових платежів українського селянства¹¹⁸. Так, зокрема, авторка аналізує податкову політику радянської

влади в аграрному секторі економіки України в умовах голоду, який охопив республіку в 1921 – 1923 рр. Основну увагу дослідниця зосередила на причинах лиха, його хронологічних рамках та територіальних межах. Разом із тим, О. Мовчан висвітлила і окремі аспекти нової податкової політики радянської влади. Автор справедливо зауважила, що “основним джерелом створення продовольчих та насіннєвих фондів був продподаток, уведений замість розкладкової системи хлібозаготівель. Проте, внаслідок відсутності товарної продукції у більшості селянських господарств він запроваджувався формально, в адміністративно-примусовому порядку”¹¹⁹. Важко не погодитися з дослідницею у тому, що українські селяни “тих районів, де був неврожай не звільнялися від продподатку, як це робилося в РСФРР”¹²⁰.

Питанням експропріації заможних селянських господарств України наприкінці 20-х рр. ХХ ст. присвячена ґрунтова публікація Є. Шаталіної¹²¹. Дослідниця акцентує увагу на жорстокості більшовицької політики “ліквідації куркульства як класу”, яка проявлялася під час її проведення, по відношенню до заможних груп селянства.

Значний внесок у розробку питання щодо ролі заможного селянства України в розбудові сільськогосподарської кооперації у доколгоспний період та її значення для економічного зміцнення селянських господарств, їх переходу на шлях інтенсифікації, а отже, товаризації, внесли у першій половині 90-х рр. ХХ ст. відомі фахівці у сфері дослідження української селянської кооперації А. Морозов і В. Марочко¹²².

Організаційно-господарській і спеціально фінансово-кредитній діяльності кооперативних об’єднань, їх зусиллям щодо спрямування селянства на шлях фермерства присвячено чимало публікацій А. Морозова. В них під тим чи іншим кутом зору висвітлюється широке коло питань, пов’язаних із показом роботи кредитної сільськогосподарської кооперації, стрижнем якої було забезпечити надійну, доступну фінансово-кредитну основу

для господарств які ставали на фермерський шлях розвитку. Слід також зазначити, що в його публікаціях робляться певні узагальнення та рекомендації щодо можливостей використання досвіду взаємокорисної співпраці селянських господарств в сучасних умовах.

Аналізуючи господарське значення діяльності кредитної сільськогосподарської кооперації А. Морозов вказує на існування в непівську добу на селі п'яти господарських груп. Це такі групи господарств як: “бідняцьке”, “нижчесереднє”, “середнє”, “вищесереднє” та “заможне”. Наводячи той факт, що дві останні групи (вищесередні та заможні) у другій половині 20-х рр. ХХ ст. купували дорогі і технічно удосконалені сільськогосподарські машини, на відміну від двох перших, та вказуючи, що вартість амортизаційних витрат, що припадали на одну десятину, у двох останніх групах була в три-п'ять разів нижча ніж в інших, дослідник, як ми вважаємо, автоматично зараховує заможні і вищесередні господарства до категорій суто заможного селянства України¹²³.

Натомість, В. Марочко, на відміну від А. Морозова, подає поділ селянських господарств на три групи: “заможні”, “середняцькі” та “бідняцькі”. Тогочасна соціальна диференціація, зазначає дослідник, явище характерне для дрібнотоварного виробництва. Однак, майнова нерівність, зумовлена економічним станом господарств, не означала соціальної неоднорідності: “Між так званими “куркулями” і “середняками” важко було знайти докорінну відмінність. Однак, більшовики намагалися використати саме майнову нерівність як політичний інструмент їхньої теорії класової боротьби”¹²⁴. Образне, але досить виразне відтворення свавілля як щодо заможного, так і менш заможного селянства, яке тривало в українському селі упродовж багатьох років В. Марочко подає, наводячи такий тогочасний вислів: “Більша борода – куркуль, менша – середняк, а в кого зовсім маленька борода – бідняк значить”¹²⁵. Не вдаючись до поділу заможного

селянства на певні групи, натомість, він приводить наступні характерні ознаки доколгоспної селянської заможності : а) наявність у господарстві прибутків від торгівлі, лихварства та обробітку орендованої землі; б) використання найманої праці; в) добра забезпеченість господарства худобою; г) наявність великої кількості технічно удосконаленого сільськогосподарського реманенту; д) прагнення до збільшення власних земельних наділів.

Слід спеціально підкреслити тезу В. Марочка, з якою ми цілком погоджуємося, що наведені вище ознаки, притаманні фактично кожному успішному на той час, а, отже, заможному господарству. Натомість, за словом “куркуль” у доколгоспний період стояв синонім – “контрреволюціонер”¹²⁶. Звідси видно, що це лихове тавро фактично навішувалося на кожне енергійне селянське господарство, яке наслідками своєї успішної економічної діяльності наочно заперечувало надуману тезу щодо “безперспективності” фермерського способу господарювання в сільському господарстві України.

В 90-ті рр. ХХ ст. процеси розвитку фермерства в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації привернула увагу цілого ряду молодих дослідників. Були захищені, зокрема, кандидатські дисертації О. Атоян, К. Філіпова, І. Бутенка¹²⁷. В них, так чи інакше, піднімалося ряд аспектів діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу, що були в той чи інший спосіб пов’язані з кількісно-якісними характеристиками, оцінкою ролі і значення членства в ній саме селянства фермерського типу.

В цьому напрямку виконано і дисертаційне дослідження В. Лазаренка¹²⁸, в якому подано комплексну характеристику індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України та проаналізовано шляхи його розвитку в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Визначний внесок у всебічне вивчення питань, пов’язаних із ефективним використанням всіх елементів товарно-грошового регулювання аграрного сектора економіки непівського періоду, був зроблений відомим

сучасним дослідником С. Кульчицьким. В умовах, коли тяжіння ідеологічних догм більше не сковувало науковий пошук дослідника, ним в цілому ряді робіт було проведено комплексний аналіз проблеми, висвітлено роль вартісних категорій, як найкращого універсального засобу, за допомогою якого можна ефективно пов'язати інтереси селянських господарств фермерського типу, промислових підприємств різних форм власності, міських споживачів сільськогосподарської продукції, – всіх суб'єктів аграрного сектора економіки.

Весь комплекс робіт С. Кульчицького¹²⁹, особливо останніх років, націлений на критичне переосмислення усталених стереотипів та руйнування штучних, але все ще живучих аксіом, що тривалий час насаджувалися у суспільній свідомості тоталітарною системою, відносно існування в селянському середовищі доби непу деструктивних по відношенню до селянства в цілому, соціальних груп.

Узагальненням накопиченого досвіду, отриманого в ході різнобічного аналізу багатопланових проблем українського села доби непу, і, зокрема, його інтенсивного розвитку на шляху до вільного високопродуктивного фермерства, стала колективна монографія співробітників Інституту історії України НАН України під загальною редакцією С. Кульчицького, яка вийшла у світ в 2000 р. В ній із глибоко наукових позицій, вільних від будь-якого суб'єктивізму, дана зважена оцінка багатьох складних подій тієї пори, і знову ж показана абсолютна безпідставність відкидання перспективності фермерського шляху розвитку сільського господарства України в добу непу¹³⁰.

Особливо, в аналізований нами історіографічний період, слід виділити монографію та ряд ґрунтовних статей Г. Капустян¹³¹.

Цілий ряд ґрунтовних робіт, присвячених аналізу різних аспектів реалізації нової економічної політики було виконано В. Коцуром¹³². Слід спеціально відзначити різноплановість наукових студій дослідника. В його працях

висвітлено самі різні аспекти цієї багатогранної проблеми. Проте найбільш складним і відповідальним завданням, яке успішно розв'язав В. Коцур, стало звернення до зваженого, об'єктивного (що було не так просто в умовах розбурханих не лише в суспільстві, але і в науковому співтоваристві пристрастей 1990-х років), аналізу чисельних, нерідко прямо протилежних, заперечуючих один одного підходів науковців до висвітлення сутності, перебігу та наслідків непу, його відображення в самих різних сторонах суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-духовного життя. В цілому, комплекс робіт з історіографії нової економічної політики забезпечив науковцям, які займаються даною проблематикою, можливість мати не лише надійні висхідні положення, але разом з тим світоглядні та фактологічні орієнтири, прямуючи до яких дослідник убезпечує себе від хибних кроків.

Це тим більш важливо, що, як на нашу думку, проблема непу, незважаючи на значну кількість досліджень у цій царині, містить в собі ще доволі значну кількість не лише соціальних та економічних, але й суспільно-політичних аспектів, які ще чекають своїх дослідників.

Ряд важливих аспектів реалізації нової економічної політики в цілому, так і спеціально, в аграрному секторі економіки, виконав А. Коцур¹³³. Особливу увагу, враховуючи напрям нашого дослідження, заслуговує на думку автора колективна монографія за його участю, присвячена біржовій торгівлі України в добу непу. В ній не лише глибоко, але й всебічно, а це не просте завдання, враховуючи багатоаспектність проблеми, висвітлено цілий ряд питань, які мали вкрай важливе значення для розвитку українського фермерства¹³⁴. Слід спеціально підкреслити, що саме проблема надійного, стабільного, економічно доцільного збуту – була одним із головних чинників, які впливали на підвищення товарності селянських господарств у вказаний період.

У сучасний історіографічний період досліджуваної нами проблеми певною мірою торкається ґрунтовна монографія Ю. Волосника “Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу”¹³⁵. Вказана робота визначається, насамперед, своєю повагою до духу підприємництва, постановкою автором проблеми, що до цього часу не стала об’єктом спеціального дослідження. В роботі, вперше у вітчизняній історіографії, на основі використання широкого кола архівних документів і матеріалів комплексно досліджено історію виникнення, становлення, основні етапи розвитку та ліквідації підприємництва, до якого, безумовно, слід віднести і підприємництво аграрного сектору економіки – фермерство України 1920-х років. Висновки, зроблені в ході дослідження, переконливо спростовують розповсюджену в радянській історіографії тезу про суто деструктивну роль нових підприємців в економіці країни. Слід підкреслити, що автор робить це на основі використання широкого масиву матеріалів податкової статистики, показує кількісні параметри радянського підприємництва часів нової економічної політики, проводить її розподіл по групах за рівнем прибутку, показує динаміку змін її структури та чисельного складу за роки непу. З цієї проблеми дослідником захищена дисертація¹³⁶.

В межах аналізованого нами історіографічного періоду слід також згадати ґрунтовні наукові праці В. Смирнова “Соціальна політика в Україні в період НЕПУ. Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості” та “Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики”¹³⁷ та Ю. Котляра “Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.)”¹³⁸. Серед інших видань вони вирізняються, насамперед, ґрунтовністю джерельної бази та ретельним опрацюванням періодичних видань вказаного періоду, що

дозволило автентично висвітлити глибинні, мало зрозумілі сьогодні, явища та процеси досліджуваної доби.

Належної уваги стосовно проблеми нашого дослідження заслуговує також праця Ю. Святця “Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу)”¹³⁹.

Окремо слід виділити роботи О. Сушка¹⁴⁰. В цілому, для нього притаманний системний науково-історичний аналіз особливостей становлення та функціонування приватного підприємництва в УСРР періоду непу. Дослідником проаналізовано соціально-економічні ознаки фермерських господарств в українському селі, а також розглянуто суперечливі питання в літературі 1920-х рр., співставлено різні точки зору стосовно кваліфікації визначення соціального інституту приватного підприємництва.

Глибшому розумінню поставленої нами проблеми допомагає також аналіз публікацій цілого ряду інших сучасних дослідників історії селянства, в тому числі С. Веселова, М. Венера, В. Адамського, О. Мельничука, П. Тригуба, Я. Балабай, Л. Скотнікової, О. Довбні (заслуговує особливої уваги і її дисертація), О. Десятнікова, В. Паскаленка, Н. Бем, С. Корновенка, Т. Козацької, В. Олянич, Л. Тарасенко, О. Акуніна¹⁴¹.

Стосовно піднятої нами проблеми заслуговує на увагу робота М. Дніпренка¹⁴². Автор дає широку характеристику міцних селянських господарств, починаючи з часів відміни кріпацтва. Належна увага приділена і висвітленню тісно пов'язаної із функціонуванням заможних селянських господарств і національно-революційної боротьби на Катеринославщині у 1918 – 1922 рр. Показано також погляди на суть аграрних перетворень провідних отаманів на Січеславщині – Брови, Семесенка, Мелашка, Степового, представника уряду Петлюри доктора Гелєва та ін.

Аналізуючи історіографію з піднятої нами проблеми, слід звернути увагу на ґрунтовні наукові дослідження

останніх років виконані В. Нечитайлом¹⁴³. До кола його наукових інтересів відносяться дослідження процесу формування селянського господарства фермерського типу в Україні – від перших часів їх існування, що пов’язується ним з колонізацією південноукраїнських степів в добу козаччини, до теперішнього часу. Дослідник, зокрема, розглядає причини і наслідки ліквідації сталінським режимом підприємницької форми ведення селянського господарства в українському селі в роки непу.

Важливе значення для подальшого розгортання досліджень життя українського фермерства, спрямування уваги науковців до найбільш актуальних аспектів проблеми, визначення сучасної методології дослідження, що дозволяє глибоко зрозуміти сутність подій вказаного періоду, має цілий ряд робіт О. Реєнта. Хронологічно він започаткований монографією, присвяченою аналізу широкого кола проблем життя українського суспільства на зламі XIX – XX ст.¹⁴⁴. Для нас вона цікава, насамперед, тим, що важливе місце в ній відведено глибокому аналізу змін в життєдіяльності українського селянства: впровадження нових, складних для свого часу сільськогосподарських машин, підвищення агрокультури, зростання товарності та показу ряду інших важливих позитивних зрушень у житті селянства.

Подальшим її розвитком стала ще одна фундаментальна монографія О. Реєнта¹⁴⁵, в якій погляди автора було ще більш поглиблено й розширено.

Особливе місце в творчому доробку визначного українського дослідника в царині сільського господарства та життя селянства, мають праці останнього періоду, які відзначаються не лише пізнавально-аналітичною, але, і що особливо важливо, методологічною спрямованістю. Це, зокрема, концептуальна праця “Історія України XIX – XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку” і “Україна XIX – XX століть. Роздуми та студії історика”¹⁴⁶. Вказані роботи мають велике методологічне значення для адекватного висвітлення вкрай складних

соціально-економічних явищ, які мали місце в житті українського селянства на зламі епох.

З встановленням незалежності України в широкому науковому обігу з'явилися чисельні праці істориків діаспори. Серед них виділяються роботи Т. Гунчака та О. Субтельного¹⁴⁷. Торкаючись даної проблеми обидва вказані представники зарубіжної української історіографії сходилися до однієї думки: в українському селі доколгоспної доби існувало заможне міцне трудове селянство, яке раціонально вело високопродуктивні господарства власне фермерського типу. За соціально-економічним характером воно, на їх переконання, було саме “заможним”, тобто в основі їх економічного успіху лежало, насамперед, ефективне, високорентабельне виробництво, а не доходи визиску вального, чи просто рентного характеру. Тобто мова повинна йти ніяк не про “куркульство”, як це термінологічно закріпилося відносно даного селянства визначення в суспільній радянській свідомості та історіографії, насильно нав'язаній партійними ідеологами.

В цілому, для 90-х рр. ХХ ст. характерна активізація інтересу зарубіжних істориків як до історії українського селянства в цілому, так і до тих її аспектів, які демонстрували альтернативу сталінській колективізації. Так, Р. Конквест¹⁴⁸ перший розділ своєї роботи присвятив аналізу подій 1917 – 1927 рр. Особливу увагу при цьому автор приділив питанням, пов'язаним із переходом влади до нових пріоритетів в оподаткуванні, фактично спрямованим на протидію становленню ефективних товарних господарств фермерського типу, розкриваючи ці проблеми на широкому фактологічному матеріалі¹⁴⁹.

Інший закордонний дослідник Д. Хоскінг¹⁵⁰, також спеціальну увагу присвятив з'ясуванню питань, пов'язаних із створенням належних умов для функціонування фермерських господарств, де одне із ключових місць займала політика оподаткування різних верств селянства. Аналізуючи політику радянської влади в цьому напрямку,

Д. Хоскінг доводить, що політика уряду в сільському господарстві лише ускладнювала ситуацію щодо виробничого розвитку селянських господарств. Найбільш економічно міцні селянські господарства вже в середині 20-х років, окрім того, що на них тиснули, почали відчувати і непомірний тягар оподаткування¹⁵¹.

Аналізуючи наукові доробки представників зарубіжної історіографії, слід відмітити роботу “Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире”, підготовлену відомим істориком-селянознавцем, професором соціології Манчестерського університету (Англія) Т. Шаніним¹⁵².

Важливе значення для розкриття піднятої нами проблеми мають роботи знаних в науковому світі дослідників, класиків західної радянології Едварда Карра (“История Советской России”) та Джеймса Скотта (“Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни”)¹⁵³.

Білоруські вчені, вивчаючи економічні реалії доби непу, справедливо наголошують на тому, що і після “воєнного комунізму” заможне селянство, в цілому, знаходилося у скрутному економічному становищі¹⁵⁴. Так, зокрема, на думку А. Бодака, І. Войнича, Н. Волчека не викликає сумнівів теза, що до того, що постійне змушене дріблення великих селянських господарств, зрівнялівка, викривлена податкова політика були свідомо спрямовані на створення фінансово-економічних перепон для заможних верств селянства, повернення його до натурального господарювання¹⁵⁵.

Сучасні російські історики, вивчаючи суспільно-політичні, економічні проблеми 20-х рр. ХХ ст., аргументовно доводять, що “Більшовики використовували “воєнний комунізм” не тільки як вимушений засіб, але і як інструмент переходу до нового суспільного ладу”¹⁵⁶. Відійшовши від позиції радянської історіографії в оцінці непу, вони пропонують іншу інтерпретацію причин, зумовивших перехід до неї, вказуючи на якісно нові

концептуальні засади в її розумінні: “Перехід до непу був вимушеним кроком. По-перше, на початок 1920-х років не виправдалися розрахунки більшовиків на світову революцію: потрібно було будь-якими засобами вижити. Опиратися лише на державний примус було неможливо”¹⁵⁷. В цьому позиція російських вчених перегукується з точкою зору українських істориків.

Автори комплексного дослідження під редакцією В. Дмитренка¹⁵⁸, розкриваючи багатогранні аспекти непу, з'ясовуючи питання її авторства, також зосереджують свою увагу на сутності податкової політики радянської влади на селі. Не можна не погодитися з тезою російських авторів, що “...більшовикам було звідки взяти знання про те, як перебудовувати економіку. На озброєння були взяті найпростіші ідеї регулювання сільськогосподарського виробництва завдяки диференційованому оподаткуванню”¹⁵⁹.

Погоджуючись з цим, на нашу думку, справедливим твердженням вважаємо, однак, необхідним доповнити його. Мова йшла про регулювання не лише економічне, але, насамперед, що в очах більшовиків було пріоритетним, – соціальне. Але таке неприродне викривлення, на яке, до речі, вказував і сам В. Ленін, згадаймо, – “Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату”¹⁶⁰ сутності речей, вкрай негативно позначалося на умовах господарювання, обумовлювало низьку товарність сільського господарства.

У ще одній роботі російських дослідників А. Кисельова і Е. Щагіна¹⁶¹ з приводу аграрних трансформацій на селі в роки непу, подається цікава теза про те, і з нею, ми вважаємо, слід погодитися, що на початку непу “В податковій практиці поєднувався старий розверсточний принцип оподаткування по губерніям, повітам і т.д. і новий, непівський принци, що встановлював обмежене коло об'єктів оподаткування”¹⁶². Не складає ніякої таємниці, що основне вістря податкового тиску було при цьому спрямоване, насамперед, на господарства, які активно

виступали на товарному ринку, тобто на господарства фермерського типу.

Заслуговує на увагу й інформаційно-насичена монографія “Прерванный выбор. Оренбургская деревня в 20-х – начале 30-х годов XX столетия” російського дослідника В. Лабузова¹⁶³.

Аналізуючи роботи російських дослідників з піднятої нами проблеми, слід також виділити роботу С. Ільїна і А. Бабакова “Крестьянское (фермерское) хозяйство и рынок (20-е годы и современность)”¹⁶⁴. Характерною її особливістю є яскраво виражена сучасна методологія дослідження, так і тісно пов’язана з нею оригінальна концепція викладу проблеми та зроблені авторами висновки і узагальнення.

Новизною постановки проблеми була позначена ґрунтовна робота російських дослідників “Россия неповская”, написана під редакцією академіка О.Яковлєва¹⁶⁵.

Об’єктивність викладу матеріалу, концептуальна стрункість – характерні риси роботи французького дослідника Н. Верта¹⁶⁶. Щодо історії селянства періоду непу, дослідник аргументовано показав, що: “Ще одним наслідком революції на селі була “архаїзація” селянства. Ця “архаїзація” виявилася в замкненості селянського суспільства на самому собі, в поверненні до натурального господарювання і зупинці механізму соціальної мобільності”¹⁶⁷.

Тобто і в цьому випадку автор, на основі проведеного ним аналізу, доходить думки про те, що на шляху формування інтенсивного селянського господарства і в добу непу існували складні перепони. Фактично йшлося про свідоме гальмування владою розвитку українського фермерства.

Завершуючи аналіз історіографії з піднятої нами проблеми, хотілося б сконцентрувати увагу на ґрунтовному селянознавчому науковому виданні, що побачило світ вже у ХХІ ст., – виданні, яке глибоко і всебічно подає історію

українського селянства в роки нової економічної політики та суцільної колективізації. Мова йде про двотомну колективну працю науковців Інституту історії України НАН України “Історія українського селянства: Нариси”¹⁶⁸. У другому томі детально аналізується цілий ряд важливих аспектів життя українського села в добу непу які, поряд з іншим, висвітлюють і тернистий шлях, який долало молоде українське фермерство у своєму прагненні до вільного творчого високоефективного господарювання, здобутки якого служили б не лише належною винагородою за невтомну працю йому особисто, але й вирішували проблеми суспільства в цілому.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що проблема дослідження не обділена увагою науковців. Існуючі роботи, при їх належному опрацюванні, є добрим фундаментом для її подальшого поглибленого вивчення.

1.2 Джерельна база

Життєдіяльність українського селянства в добу непу знайшла відображення в багатьох опублікованих і архівних джерелах. Для вивчення та аналізу особливостей становлення функціонування та розвитку фермерських господарств в контексті тогочасної політики радянської держави одночасно з використанням у роботі джерельно-документальної бази вже введеної в науковий обіг у попередні роки, та залучення новітніх публікацій, автор прагнув до якомога ширшого залучення нових, ще не досліджених джерел. Різноманітний спектр наукових, теоретичних та фактологічних проблем, що досліджуються в монографії, зумовили критичний аналіз використаних у процесі наукового пошуку документів і матеріалів.

Під час роботи над проблемою дослідження залучено і використано значний масив історичних джерел, які різняться за своїм видовим характером, особливостями свого походження, інформативними можливостями, ступенем об’єктивності, місцем збереження та іншими ознаками.

Виходячи з цього, документи та матеріали, що складають *джерельну базу монографії* умовно можна поділити на такі групи:

- опубліковані офіційні партійно-політичні документи, які визначали основні напрями нової економічної політики в сфері сільського господарства;

- законодавчі та нормативно-правові акти СРСР і УСРР, що складали законодавчу базу державного регулювання та впливу на діяльність селянських господарств;

- матеріали діловодства партійних органів, державних установ та громадських об'єднань;

- статистичні матеріали щодо кількісних параметрів розвитку сільського господарства в цілому, та різних верств селянства, в тому числі і господарств фермерського типу, зокрема;

- публікації періодичних видань та преси з різних аспектів діяльності селянських господарств фермерського типу.

Опубліковані офіційні партійно-політичні документи мають важливе значення для з'ясування політичних та економічних обставин загального розвитку сільського господарства та окремих його галузей, а також індивідуальних селянських господарств, в умовах впровадження нової економічної політики радянської влади на селі. Директивні матеріали партійних і державних органів спрямовувалися на забезпечення реалізації політики радянської держави щодо селянських господарств та посилення впливу на них.

Опубліковані матеріали вищих та місцевих партійних органів, насамперед, стенографічні звіти про роботу з'їздів ВКП (б) і КП(б) У, постанови та резолюції партійних з'їздів, конференцій та пленумів ЦК і місцевих партійних комітетів, що мали директивне значення для усіх державних і громадських організацій. Вони містять великий інформаційний масив документів про вироблення та еволюцію політичного курсу правлячої партії, що визначав

основні напрями діяльності в галузі сільського господарства, зокрема, щодо земельних відносин, оподаткування, кредитування, забезпечення селянських господарств машинною технікою.

Ці документи зосереджені, зокрема, в багатьох тематичних та спеціальних збірниках, стенографічних виданнях, таких як – “XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)”, “Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК”, “Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК”, “Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК”, “Партия о кооперации: постановления и резолюции ВКП (б)”, “Пятнадцатый съезд ВКП (б). Стенографический отчет”, “Резолюція Пленуму ЦК КП(б)У у справі про політику на селі”, “Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917 – 1967 гг.)”¹⁶⁹.

Аналіз партійних документів свідчить, зокрема, що на реалізацію аграрної політики більшовицької партії щодо фермерства, були, насамперед, спрямовані рішення XIV з’їзду партії (грудень 1925 р.), на якому було проголошено гасло “Обличчям до села!”. Цей курс націлював на використання економічних важелів у розвитку сільського господарства. В українському селі аналогічні заходи передбачалися рішеннями січневого (1925 р.) пленуму ЦК КП (б) У та IX з’їзду КП (б) У в грудні 1925 р., який, проте, виявився останнім, коли мала місце паритетність у відносинах держави і селянства. В подальшому селянство поступово втрачало свою економічну незалежність.

Аналіз вміщених у цих та інших збірниках офіційних партійних документів показує, що заходи партійно-державного апарату в аграрному секторі економіки і, передусім, щодо заможного селянства, визначалися здебільш політичною доцільністю та мали загально-класово-упереджений характер. Комуністична партія (більшовиків) України не була самостійною в своїх рішеннях щодо

політичного чи економічного розвитку республіки, чітко та послідовно виконувала рішення й настанови ВКП (б) і її лідерів, тому розвиток української економіки, зокрема, сільського господарства, здійснювався як загальнодержавна складова. Документально підтверджується, що під час виконання директив партійні органи різних рівнів, по-своєму трактуючи ті чи інші положення, нерідко вдавалися до викривлень та зловживань, що призводило до негативних наслідків для життя як селянства в цілому, так і ще більшою мірою для окремих його верств, насамперед для тих селянських господарств, які прагнули розвиватися по фермерському шляху.

В цілому, комплексне використання та критичний аналіз партійних документів дають можливість належним чином з'ясувати досить складний комплекс чинників та обставин, що впливали на характер та перебіг аграрної політики більшовицької партії в 1921 – 1929 рр., її переважною мірою класовий, дискримінаційний характер щодо заможних верств українського селянства, які обрали фермерський уклад ведення свого господарства.

Важливим джерелом для вивчення особливостей становлення і розвитку селянських фермерських господарств та державного впливу на цей процес є директивні документи та матеріали вищих і місцевих органів державної влади і господарського управління. Декрети і постанови Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ЦВК і ВУЦВК, постанови, розпорядження та інші директивні документи урядів СРСР і УСРР формували законодавчу базу для розвитку селянських господарств та державного регулювання їх діяльності. Частина з них була надрукована в 1920-х рр. в збірниках постанов і розпоряджень РНК УСРР та ВУЦВК, а також в бюлетенях Народного комісаріату земельних справ та інших збірниках відомчих документів. Союзні документи вміщувалися у таких збірниках як – “Вестник сельского хозяйства”, “Бюллетень узаконений и распоряжений по сельскому и лесному хозяйству”¹⁷⁰.

Передусім, в них вміщувалися тексти постанов вищих органів радянської влади, що регламентували роботу державних, господарських і громадських організацій в галузі сільського господарства – Всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ВУЦВК, з'їздів незаможних селян, Всеукраїнських нарад з питань сільського господарства та кооперативного руху на селі¹⁷¹. Рішення союзного уряду торкалися таких питань, як землевпорядкування, заготівля хліба, використання загальносоюзного фонду кредитування сільської бідноти, про порядок придбання селянами сільськогосподарських машин і знарядь та надання їм пільг при придбанні в роздріб і в кредит¹⁷².

Серед законодавчих та нормативно-правових актів особливе значення для вивчення соціально-правового статусу фермерських господарств в умовах утвердження тоталітарної системи має прийнятий 29 листопада 1922 р. Земельний кодекс УСРР, який визначав норми земельного права та регулював земельні відносини¹⁷³. Кодекс складався із загальних положень і чотирьох частин – про трудове землекористування; про міські землі; про державне земельне майно; про землеустрій і переселення. За Земельним кодексом всі землі сільськогосподарського призначення складали єдиний державний фонд, який знаходився у віданні Наркомзему та його місцевих органів.

Варто взяти до уваги, що практика застосування кодексу не завжди відповідала його правовим нормам (як, до речі, і інших радянських документів) і нерідко зумовлювалася політичною доцільністю, а самі норми в подальшому, шляхом видання різних підзаконних актів, інструкцій та роз'яснень, зазнавали змін в бік обмеження земельних прав селянства на користь місцевих рад¹⁷⁴.

Класова спрямованість аграрної політики більшовиків, її упереджене ставлення до фермерства яскраво відображена в прийнятому ВУЦВК Законі про комітети незаможних селян¹⁷⁵.

У окремому збірнику документів вміщені Закон про кооперацію, а також чисельні подальші постанови,

інструкції, примірні статuti, які регулювали її повсякденну діяльність, в тому числі і характер співпраці із фермерством¹⁷⁶.

Зростаюча ідеологізація радянського законодавства, декларативність багатьох його норм, особливо тих, що мали забезпечувати захист майнових прав та права приватної власності на засоби виробництва, відображені, зокрема, в Основному законі про трудове землекористування в УСРР¹⁷⁷, в таких документах, як затверджена постановою ВУЦВК “Інструкція про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установами на Україні Радянської влади”¹⁷⁸, інших законодавчих актах з питань використання націоналізованого сільськогосподарського реманенту, про облік та розподіл сільськогосподарських машин та знаряддя¹⁷⁹.

Значного поширення у вказаний період набули різні “обіжники” – розпорядчі адміністративні акти в тодішній системі державного управління УСРР, які видавалися, зокрема, НКЗС з найрізноманітніших питань сільського господарства. Тільки в 1925 – 1927 рр. на місця було направлено обіжники “Про сільсько-господарське машинопостачання на 1925 – 26 рік”, “Про роботу районних агрономів”, “Про розподіл та використання кредитів 1926 – 27 року по рільництву, скотарству, спеціальних культурах, боротьбі зі шкідниками та агросітці”, “Про агрономічну роботу серед населення сільсько-господарських шкільних закладів”, “Про порядок та умови відпуску тракторів 1926 – 27”, “Про встановлення крайніх торговельних надвишок при продажу сільсько-господарських машин та знаряддя”¹⁸⁰.

Матеріали поточного діловодства партійних органів, державних установ та громадських об’єднань. Одне з найважливіших місць в цьому комплексі джерел посідають документи і матеріали, що зберігаються в архівних фондах

центральної і обласних державних архівів України та у фондах архівних установ Російської Федерації.

При написанні монографії широко використовувалися документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Найбільш репрезентативними в даному архіві є фонд "Центральний Комітет Компартії України" (Ф. 1), в якому зосереджено значний масив *матеріалів діловодства партійних органів*, які так чи інакше торкаються проблеми нашого дослідження. Передусім, це статистичні, інформаційні та аналітичні документи, що відображають реальний стан тогочасного соціально-економічного й суспільно-політичного життя на селі. Саме в них об'єктивно відображено характер ставлення компартійних інстанцій до різних соціальних груп українського селянства.

Слід зазначити при цьому, що окрім відображення суто ідеологічних аспектів проблеми дані, що містяться в документах фонду ЦК КП України, досить повно характеризують і економічну складову та соціальні аспекти життєдіяльності селянських господарств, їх земельно-майнову диференціацію, в тому числі й процес становлення та розвитку господарств фермерського типу, розкривають практику партійно-державного впливу на них. Значна частина цих документів – загальні директиви вищого партійного керівництва країни партійним комітетам, радянським та господарським органам з різних питань в той чи інший хронологічний період. Щоправда, нерідко їх термінові рамки та конкретні виконавці не вказуються. Партійні установки не завжди доповнені конкретними матеріалами, які показують, як вони реалізуються на практиці. Однак, цей недолік компенсується наявністю хоч і розпорошеного, але досить значного корпусу зворотної інформації з губернських, окружних та районних комітетів партії, яка міститься у різноманітних звітах, довідках, повідомленнях, листах, які відкладалися, як за територіальним, так і за хронологічним принципом. Ця інформація надходила до відповідних відділів, передусім,

до відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі, а також загального, організаційно-інструкторського, оперативно-інформаційного та агітації і пропаганди відділів, де аналізувалася і використовувалася при підготовці аналітичних та оглядових матеріалів для обговорення на бюро і секретаріаті ЦК КП(б)У та прийнятті постанов та інших розпорядчих документів. Зокрема, у вказаному фонді зберігаються дуже змістовні матеріали фронтального анкетування “з вивчення соціальних процесів, що відбуваються на селі”, проведеного в 1922 р. за вказівкою ЦК повітовими комітетами партії в усіх губерніях України, які становлять значний інтерес для сучасних дослідників.

У фонді ЦК КП України відклався дуже значний за обсягом, інформативно насичений корпус документів (проекти рішень, протоколи засідань, статистичні дані, щоквартальні та місячні звіти, довідки, пояснювальні записки, переписка тощо), що надходили до ЦК з Раднаркому УСРР, ВУЦВК, Укрдержплану, ВРНГ, Наркомзему, Наркомфіну, ЦСУ та інших республіканських установ та відомств. Вони містять різнобічний статистичний і аналітичний матеріал щодо фінансового стану аграрного сектора економіки, забезпечення селянських господарств машинною технікою, посівним матеріалом, ходом землевпорядкування. Аналіз цих документів дозволяє простежити і відтворити механізм розроблення та реалізації партійно-державної політики щодо заможного селянства. Важливою є інформація з грифом “таємно”, що регулярно направлялася партійному керівництву з республіканського ДПУ – регулярні оперативні відомості про стан справ в губерніях, оглядово-аналітичні доповіді про суспільно-політичну та економічну ситуацію в регіонах України, про політичні настрої серед різних верств населення, передусім, в селянському середовищі. Дослідження документів фонду підтверджує жорстку вертикаль компартійного впливу на розвиток селянських господарств, в тому числі й економічно міцних.

В процесі пошуку матеріалів, які б дозволили реалізувати задекларовану нами новизну дослідження, виявлено та проаналізовано значний масив *матеріалів діловодства державних установ*. Значна частина з них в силу певних причин, в тому числі й суто технічних, все ще мало опрацьовані. Зокрема, це оперативно-розпорядчі та інформаційно-довідкові документи органів державної влади, відкладені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).

Ці документи, в тій чи іншій мірі, стосуються як загального становища селянських господарств в період непу, так і характеристики їх діяльності та економічної спроможності в розрізі окремих категорій і регіонів, в тому числі і конкретно щодо фермерських господарств. Насамперед, це документи таких фондів ЦДАВО України як – “Міністерство сільського господарства УРСР” (Ф. – 27), “Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян” (Ф. – 257), “Міністерство економіки України” (Ф. – 337), “Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації “Сільський господар” (Ф. – 290), “Міністерство державного контролю УРСР” (Ф. – 539), “Державний комітет статистики України (“Держкомстат України”) (Ф. – 582), “Народний комісаріат праці УСРР”(Ф. – 2623), “Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки сільськогосподарських і лісових працівників” (Ф. – 2841) та інших республіканських відомств, організацій та установ.

Аналітичне опрацювання документів ЦДАВО України дало широкий фактичний матеріал для розкриття ключових проблем дослідження. Прикладом цього може бути робота з матеріалами, що містяться у справах фонду 539 “Міністерство державного контролю УРСР”, в якому зосереджений дуже об’ємний масив документів, в якому містяться цікаві матеріали про обстеження стану хлібозаготівельних кампаній в округах республіки в роки непу (зернові баланси, доповідні записки, зведення,

листування), перевірку діяльності сільськогосподарських кредитних і кооперативних товариств (постанови, протоколи, доповідні записки), обстеження сільськогосподарської кооперації УСРР (постанови, доповіді, анкети, акти, таблиці), стан постачання сільського господарства технікою та обладнанням, стан зернового господарства і тваринництва республіки.

В цілому, в чисельних документах фондів ЦДАВО України – протоколах, резолюціях, стенограмах засідань уряду, колегій наркоматів, виконавчих комітетів, республіканських, губернських, округових, повітових та волосних нарад, зборів та з'їздів, засідань сконцентровано різноплановий фактичний матеріал про стан і особливості роботи селянських господарств різного рівня заможності. Так, у фонді Наркомзему містяться важливі відомості щодо розподілу земельного фонду, землеустрою і форм землекористування, диференціацію селянських господарств, їх кредитне обслуговування, використання найманої праці та оренди. У фонді Наркомпраці УСРР (Ф. – 2623) привертають увагу акти обстеження одноосібних селянських господарств щодо дотримання ними законодавства про працю.

Корисні для всебічної розробки теми змістовні різнопланові матеріали містяться у фонді 582 (“Державний комітет статистики України (Держкомстат України”), який включає в себе дані щодо обліку кількості та складу наймитів у сільському господарстві, відомості про розмір заробітної плати найманих робітників, таблиці обліку використання робочої сили радгоспами України, умови праці та побуту у них. Цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони містять інформацію з різних регіонів республіки, відображаючи стан справ на різних рівнях – від сільської ради до губернії чи округи.

З'ясувати особливості формування політики щодо господарств фермерського типу України у контексті загальносоюзного партійно-державного курсу дало змогу опрацювання фондів архівів Російської Федерації, зокрема,

Державного архіву Російської Федерації, серед яких – “Всеросійський комітет сприяння сільському господарству і сільськогосподарській промисловості при ВЦВК” (Ф. – 1066), “Бюджетна комісія ЦВК СРСР” (Ф. – 5684), а також фонди Російського державного архіву економіки – “Народний комісаріат продовольства СРСР (Наркомпрод СРСР)” (Ф. – 6789), “Всесоюзна рада сільськогосподарської кооперації з переробки, виробництва і збуту зернових і олійних культур (Хлібоцентр СРСР)” (Ф. – 4108) та інші.

В Російському державному архіві економіки зосереджені документи загальносоюзного характеру, які водночас містять значний обсяг інформації, що стосується сільського господарства України, включаючи і стан селянських господарств. Переважно це протоколи урядових засідань, матеріали центральних органів наркоматів, відомств та кооперативних об’єднань (постанови, доповіді, інструкції, листування, зведення тощо). Основний масив таких документів зосереджено у фондах “Союз союзів сільськогосподарської кооперації РРФСР і СРСР” (Ф. – 3983), “Всесоюзна рада сільськогосподарської кооперації з переробки, виробництва і збуту зернових і олійних культур (Хлібоцентр СРСР)” (Ф. – 4108), “Народний комісаріат продовольства СРСР (Наркомпрод СРСР)” (Ф. – 6789), “Всесоюзний союз сільськогосподарських колективів СРСР і РСФСР (Колгоспцентр СРСР і РРФСР)” (Ф. – 7446), “Всесоюзний сільськогосподарський банк СРСР” (Ф. – 7480).

Важливе значення для розкриття піднятої нами теми має дослідження фондів регіональних архівів України – державних архівів Вінницької, Кіровоградської, Полтавської, Черкаської, Чернігівської та ряду інших областей. Зосереджені у фондах цих архівів документи дозволяють з’ясувати особливості та порівняти специфіку становлення та розвитку фермерських селянських господарств в різних регіонах України, розкрити роль місцевих органів влади та селянського самоврядування в практичному проведенні аграрної політики на місцях,

показати ставлення, як правило, упереджене, владних структур до фермерства. В документах на конкретних матеріалах відображається стан усіх галузей сільського господарства, з'ясовуються характерні тенденції та робляться спроби прогнозування їх розвитку.

Інформаційною насиченістю та ретельністю всіх висхідних даних підготовки відзначаються річні звіти місцевих землевпорядних органів, дані обстежень та анкетувань, які доповнювалися чисельними довідками та записками, що готувалися на вимогу вищих партійних та радянських органів.

У Державному архіві Вінницької області зберігається значний масив документів губернських та прийшовших їм на зміну окружних установ, які характеризують тенденції щодо змін у земельно-майновій диференціації українського села і відображають економічну спроможність господарств фермерського типу – “Подільський губернський земельний комітет” (Ф. Р – 40), “Земельний відділ Жмеринського повітового виконкому” (Ф. Р – 37). Значний фактичний матеріал міститься в анкетах-характеристиках селянських господарств при заводських цукробуряківничих районів Тульчинської округи, опрацьованих у 1925 р., що зберігаються у фонді “Бюро селянського буряківництва” (Ф. Р – 568).

Всебічне уявлення про організацію роботи місцевих органів влади в селянському питанні дають матеріали з обстеження діяльності райвиконкомів, їх відділів і сільрад Могилів-Подільської округи в 1926 р., які відклалися у фонді “Могилів-Подільський окрвиконком” (Ф. Р – 489). В них відображена спрямованість апаратної роботи на посилення тиску на заможні верстви селянства, використання для цього, передусім, системи оподаткування та кредитування.

Важливу інформацію про стан хлібної торгівлі і участь у ній фермерських господарств містять протоколи хлібної секції, огляди хлібного ринку, виявлені у фонді “Зінов’євська окружна товарна біржа Всеукраїнського бюро

біржової торгівлі” (Ф. Р – 145), які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області.

Особливості суспільно-політичної ситуації на селі, різні аспекти діяльності селянських господарств в умовах змін ставлення радянської влади до нової економічної політики суттєво доповнюються документами повітових, волосних та сільських органів влади, значний масив яких відклавсь у фондах Державного архіву Полтавської області. Протоколи засідань волосного земельного відділу і загальних зборів селян, заяви жителів про наділення їх садибами, списки осіб, що отримали землю, виявлені у фонді “Березово-Лукський волосний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Миргородського повіту” (Ф. Р – 3311).

Фонд “Пирятинське податкове бюро Полтавського губернського продовольчого комітету” (Ф. Р – 3426) містить матеріали про порядок і терміни сплати продподатку, інструкції про порядок повернення надлишків зібраних податків, переписку з повітовим комітетом про злісних неплатників податків. Акти перевірок і ревізій сільськогосподарських кредитно-кооперативних товариств, річні та місячні звіти товариств, які зосереджені у фонді “Пирятинська контора Прилуцької спілки сільськогосподарських і кредитних кооперативів” (Ф. Р – 3485), дають уявлення про роботу сільськогосподарської кредитної кооперації і відображають практику впливу держави на стан селянських господарств через сферу кредитування та оподаткування. Вони дають підстави для висновку про те, що, організовуючи податкові кампанії, місцеві органи влади, як правило, керувалися при цьому не інтересами селянства, а вказівками партійних і керівних органів, що, разом із додатковими ускладненнями викликаними недосконалістю і відсутністю досвіду роботи податкового апарату, вело до незадоволення і наростання опору селянства.

Значний масив документів, що характеризують загальний стан сільськогосподарського виробництва,

процес становлення та розвиток селянських господарств фермерського типу, вдалося виявити у фондах Державного архіву Черкаської області. Зокрема, у фонді “Планова комісія Шевченківського (Черкаського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрплан)” (Ф. Р – 65) зосереджено такі інформативно насичені документи, як щорічні огляди стану сільського господарства округи, звіти, доповіді, статистичні відомості про постачання сільськогосподарської техніки.

Особливий інтерес при характеристиці фермерських господарств складають таблиці градації селянських дворів відповідно до наявності в них землі, худоби, площі посіву, списки власників тракторної техніки – державних, кооперативних організацій, підприємств, фермерських господарств. Серед документів фонду “Виконавчий комітет Вільшанської районної Ради депутатів трудящих” (Ф. Р – 77) привертають увагу змістовні постанови, протоколи та акти комісії з розподілу земельних лишків між малоземельними селянами, списки селян у яких відібрано та яким наділено землю, окладні книги платників єдиного сільськогосподарського податку. Ці документи відображають як на практиці втілювалася аграрна політика більшовиків, передають атмосферу соціальної, політичної та економічної напруги в українському селі.

Упереджене ставлення до фермерських селянських господарств, посилення адміністративного тиску на підприємливе селянство з боку радянської влади добре ілюструється документами фонду “Земельний відділ Шевченківського (Корсунського) окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів” (Ф. Р – 135). У фонді зберігаються списки “куркулів” округи, у яких відібрані земельні надлишки, списки колишніх поміщиків, листування з ОДПУ про політичну благонадійність осіб, протоколи сільських зборів про розподіл відібраної землі між селянами.

Документи такого ж змісту виявлені і у фонді “Козлянський райвиконком Чернігівської округи” (Ф. Р – 72) Державного архіву Чернігівської області – листи керівників району про стягнення хліба з “куркулів” та просто заможних селян, яких ставало все більше в групі середняків. Так, голова райвиконкому у листі під грифом “Таємно. Особисто” у лютому 1930 р. наказував усім головам сільських рад району переглянути списки заможних селян та “куркулів”, під якими він, власне, розумів фермерів, які активно розбудовували свої господарства, і протягом 3-х днів стягнути невнесений ними хліб, суворо стежити за фермерськими господарствами, щоб такі не продавали худобу, майна та іншого реманенту.

Використання цифрових матеріалів *статистичних збірників* дало можливість з’ясувати кількісні параметри становлення та розвитку селянських фермерських господарств в добу непу. Зокрема, значний масив необхідних для розробки теми статистичних матеріалів міститься у фонді “Державний комітет статистики України (“Держкомстат України”) (Ф. – 582), що зберігається в ЦДАВО України і включає – облік кількості і складу членів різних категорій селянських господарств та їх земельно-майнове забезпечення, чисельність наймитів у сільському господарстві, відомості про розмір заробітної плати найманих робітників, таблиці обліку використання робочої сили радгоспами України, праці та побуту у них. Цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони містять інформацію з різних регіонів республіки, відображаючи стан справ на різних рівнях – від сільської ради до губернії чи округи.

Значна кількість відомостей про селянські господарства доби непу вміщена в матеріалах загальностатистичного характеру та в спеціальних виданнях, які висвітлюють проблеми сільського господарства. Вони дозволяють проаналізувати різні аспекти соціально-економічного розвитку господарств заможного селянства в періоді, що досліджується. Основний масив статистичної інформації

стосовно різних аспектів аграрного сектора економіки міститься в матеріалах ЦСУ УСРР. Незважаючи на зумовлені частою зміною у 1920-х рр. критеріїв статистичного обліку труднощі їх використання, матеріали ЦСУ мають значні інформаційні можливості для комплексного дослідження проблеми селянського господарства доби непу. Дані, що в цей час регулярно публікувалися у щорічних збірниках “Україна. Статистичний щорічник”, а також в “Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України”¹⁸¹ мають високий ступінь достовірності і містять надзвичайно велику кількість згрупованих у таблиці статистичних викладок та фахових коментарів, що характеризують різні групи селянських господарств, включаючи й ті, що обрали фермерський шлях розвитку. При вивченні особливостей індивідуальних селянських господарств важливе значення мають зібрані і опубліковані ЦСУ УСРР дані про селянські бюджети¹⁸². Про коло питань (в тому числі і сільськогосподарських), які цікавили фахівців статистики районного рівня можна судити з щорічних календарів-довідників і записних книжок¹⁸³.

Крім комплексно виданих статистичних матеріалів, органи статистики у 1920-х рр. періодично публікували і аналітичні збірки з окремих галузей аграрного сектора економіки. Серед них – “Материалы к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины”, “Кооперация на Украине”, “Статистика Украины”, “Сельское хозяйство Украины”, “Україна в цифрах”¹⁸⁴.

В цих виданнях вміщені різноманітні дані про селянські господарства, які дають можливість простежити основні тенденції становлення та розвитку фермерських господарств в контексті аграрних перетворень на різних етапах нової економічної політики. Передусім, це статистичні відомості не тільки про кількість селянських господарств в розрізі земельно-майнових груп, а й дані про кількість працівників в них, посівні площі, поголів’я худоби, забезпеченість реманентом, валові збори основних

зернових та технічних культур. При цьому кількісні параметри селянських господарств подаються окремо по природно-географічних регіонах України (Степ, Лісостеп, Полісся).

Публікації періодичних видань та преси з різних аспектів діяльності селянських господарств фермерського типу складають ще одну і доволі значну частину джерельної бази дослідження. Тогочасна періодична преса – центральна і місцева – значну увагу приділяла висвітленню життя українського села, зокрема, функціонуванню селянських господарств, вміщуючи конкретну “живу” інформацію з місць. Поточні проблеми сільського господарства, в тому числі і привабливі сюжети про шляхи та форми інтенсифікації господарювання, як і оперативна інформація знаходила відображення на сторінках таких центральних газет як – “Селянська газета”, “Вісті ВУЦВК”, “Селянська правда”, “Комуніст”, “Українська сільсько-господарська газета”, які мали досить розгалужену кореспондентську мережу в різних регіонах України. Незважаючи на заідеологізованість багатьох публікацій, опрацювання матеріалів цих та інших газет дає можливість досліднику почерпнути чимало корисної інформації, повніше відчувати атмосферу тогочасної соціально-політичної та економічної ситуації, зрозуміти в яких умовах здійснювалися позитивні перетворення в українському доколгоспному селі, завдяки чому все більше селян змогли стати на шлях ведення господарств фермерського типу.

Різноманітну інформацію та аналітичні статті про стан та перспективи розвитку селянських господарств в розрізі окремих груп в умовах нової економічної політики містять спеціальні науково-практичні і науково-популярні періодичні видання – “Український агроном”, “Український економіст”, “Українське скотарство”, “Радянський селянин”, “Вісник статистики України”, “Земельник”, “Сам себе агроном”, “На аграрном фронті”. На сторінках зазначених часописів друкувалися праці відомих фахівців,

які аналізували процеси, що відбувалися в аграрному секторі економіки, висловлювали рекомендації щодо розвитку та перспектив різних галузей сільського господарства.

Так, значної уваги заслуговує вміщений в 1928 р. на сторінках журналу “Український агроном” аналіз поділу селянських господарств, зроблений на основі обстежень господарств Черкаської округи впродовж 1925/26 господарського року. За наслідками обстежень виділено три групи господарств: 1) пролетаризовані селянські господарства, що не можуть прохарчуватися на власному господарстві і шукають сторонніх заробітків, наймаючись по чужих господарствах і цукроварнях; 2) суто хліборобська, яка з суто економічного боку зводить бездефіцитний бюджет, але не більше; 3) найбільш забезпечена капіталами група багатoproфільних землеробсько-скотарських господарств, які були доволі прибутковими і забезпечували помітний приріст капіталів.

Статті цих періодичних видань висвітлюють різні аспекти стану справ в сільському господарстві. Але багато з них позначені тогочасною політичною заангажованістю. З цієї причини автори статей не завжди роблять об’єктивні висновки з описуваних подій чи явищ. Але переважна більшість з них дає дослідникові багатий фактичний матеріал, який суттєво доповнює уявлення про стан справ в аграрному секторі економіки.

Дослідженню місця фермерських господарств в системі сільськогосподарської кооперації та специфіці їх участі в її розгалуженій мережі допомагають матеріали двотижневика “Сільський господар”, який виходив під даною назвою в 1922 – 1926 рр. Згодом, в 1926 – 1927 рр. прибрав назву “Коопероване село” і об’єднавшись з журналом “Радянський кредит” став базою для двотижневика “Кооперована громада” (1928 – 1930 рр.). Разом з інформацією інших періодичних видань змістовні, переважно цілком об’єктивні матеріали цього авторитетного кооперативного часопису дають можливість

значно доповнити відтворення реальної картини життєдіяльності селянських господарств всіх категорій, продуктивності селянської праці, дослідити фінансові проблеми села, підвищення виробничої культури та товарної спрямованості фермерських господарств. Значна увага приділялася в них агрокультурному чиннику та оптимальному використанню наявної в господарствах сільськогосподарської техніки.

Таким чином, опрацювання джерельної бази дає можливість виявити широке коло соціально-економічних чинників, які так чи інакше торкаються проблем становлення та розвитку фермерських селянських господарств в період непу (1921 – 1929 рр.), свідчить про достатньо високу репрезентативність джерел з даної проблематики. В процесі роботи з'ясовано, що комплекси документів, сформовані за наслідками діяльності різних ланок виконавчої влади республіки, передусім, уряду, ЦК КП(б) України, галузевих наркоматів, господарських та громадських організацій УСРР, зосереджені у фондах центральних та регіональних державних архівів України. Вони, як і документи відомчих архівів, ще недостатньо залучалися до висвітлення вказаної проблеми.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕР РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ НЕПУ

2.1. Становище українського селянства на початку відбудовного періоду

Внутрішнє становище УСРР на початку відбудовного періоду характеризувалося глибокою системною кризою, яка зумовлювалася, з одного боку – економічною розрухою, а з іншого – політичною нестабільністю. Масштабні та локальні воєнні дії, що майже безперервно тривали впродовж семи років на території України, зруйнували промисловий та значно ослабили її аграрний потенціал, спричинили тяжкі демографічні втрати.

Про глибину господарсько-економічної руйнації промовисто говорить те, що збитки України оцінювалися у 12 млрд. золотих карбованців із загальної суми збитків в 39 млрд., які понесли усі радянські республіки, що постали на території колишньої Російської імперії¹. Загальний обсяг виробництва промислової продукції в Україні знизився до 10% від довоєнного рівня. А такого ключового продукту, як сталі вироблялося – 1,7%, не більше і прокату – 1,8%, вугілля – 22% від рівня 1913 р.². Вантажообіг залізниць –

основного виду транспорту – складав лише 22% від довоєнного рівня³.

Початок 1920-х рр. був надзвичайно складним і для українського селянства. Перша світова і громадянська війни, іноземна інтервенція виснажили виробничі ресурси села і завдали великих збитків аграрному сектору економіки, практично повністю розірвали зв'язки сільського господарства з промисловістю, між внутрішнім і зовнішнім ринками. Кризовий стан економіки ще більше поглиблювала політика “воєнного комунізму”, яка привела до того, що на зламі 1920 – 1921 рр. соціально-політична напруга в українському селі досягла крайньої межі – селянство майже одностайно піднялося на боротьбу проти політики “воєнного комунізму” та її носія – радянської влади. В цей період органи радянської влади в Україні відносно надійно контролювали лише великі міста і промислові центри. Навіть в повітових центрах влада почувала себе дуже непевно. Що ж до сільської місцевості, то в переважній більшості сільських населених пунктів ніяких офіційних органів чи навіть представників влади просто не існувало.

Навіть в районах довкола великих губернських і промислових міст сільські органи радянської влади існували переважно суто формально, не маючи ніякої змоги, а часто й не бажаючи, виконувати відверто антиселянські директиви центру. Реалізація економічної політики “воєнного комунізму”, тобто реквізиція всього, що можна було вилучити із селянського господарства, на практиці здійснювалося у формі карально-експедиційних набігів на село.

Гострота ситуації того часу добре відображена і в офіційних документах. Так, зокрема, на V конференції КП(б)У в листопаді 1920 р. була прийнята спеціальна резолюція щодо становища на селі, яка, доволі відверто, і відображала відносини радянської влади з селянством. Ставлення влади до селянства показано в самій назві цього документа – “Бандитизм і боротьба з ним”. Показово, що в

цьому документі присутнє визначення того, що в запеклому двобої фактично постали “пролетарське місто” (під таким евфемізмом ховалася, власне, радянська влада – В.Л.) та “політично ціле село” (виділено нами – В.Л.)⁴.

Непосильна продрозкладка, тобто вилучення у селян виробленої продукції в її натуральній формі, що була введена радянською владою, важким тягарем лягла на плечі селянства. Як складова політики “воєнного комунізму”, вона здійснювалася з метою забезпечення продовольством армії, жителів великих міст та промислових центрів, управлінського апарату. Слід спеціально зупинитися на тому, що здачі в рахунок продрозверстки підлягали не лише зернові, а буквально всі види сільськогосподарської продукції: молоко, м'ясо, олія, яйця, мед, тощо. В її реалізації переважали примусові, силові методи, до яких вдавалися спеціально сформовані озброєні продзагони. В силу вказаної всеосяжності, власне, всеядності продрозверстки, вилучення продовольства в переважній мірі проводилося фактично безсистемно, і часто нагадувало звичайні реквізиції переможців у переможених. Чисельні факти свавільної поведінки продармійців при “викачуванні” продовольства у селян наштотувалися на наростаючий опір селян. Як наслідок, тогочасний нарком Наркомпроду УСРР О. Шліхтер, виступаючи на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.), змушений був визнати, що “кожен пуд заготовленого хліба в 1919 р. зрошений краплями крові”⁵.

Та навіть відверто терористичні методи щодо селянства не дали змоги створити державний хлібний фонд у запланованих обсягах. Продрозкладка виконувалася далеко не так, як задумували її ініціатори і виконувалася менш ніж на половину.

Крайнє загострення відносин радянської влади та селянства, негативно позначилося на стані сільськогосподарського виробництва, поглиблюючи і без того тяжку економічну ситуацію, яка склалася на селі на початку відбудовного періоду. Не бажаючи працювати в

умовах, коли майже всі наслідки праці будуть по насильницькому, причому часто в підкреслено брутальній формі, вилучені селяни не проявляли належної трудової активності. Це привело до того, що загальний обсяг посівних площ України в 1920 р. зменшився в порівнянні з 1913 р. із 20,3 млн. десятин до 14,4 млн. десятин⁶.

Не менш вражаючим було зниження врожайності основних сільськогосподарських (зернових) культур. Якщо у 1913 р. середня врожайність зернових складала 48 пуд. з десятини, то у 1920 р. з тієї ж десятини збирали лише 30 пудів⁷. Як наслідок валовий збір зернових склав у 1920 р. лише трохи більше 514 млн. пуд. проти 1335 млн. пуд. врожаю 1913 р.⁸.

Ще більш глибоким було падіння виробництва технічних культур, передусім, цукрових буряків, соняшнику, льону, коноплі, тютюну. Їх виробництво в порівнянні з 1913 р. складало від 10 до 25 %⁹.

Опинившись перед загрозою повної економічної і політично-військової катастрофи В. Ленін, який ще в кінці 1920 р. відкидав пропозиції Л. Троцького щодо тактичної необхідності відмови від методів “воєнного комунізму”, на початку 1921 р. змушений був погодитися з цим. Відмовившись від утопічної ідеї повної і негайної “комунізації” країни, він ініціює курс на реформування і оновлення економічної політики.

Спираючись на свій авторитет визнаного лідера партії, В. Ленін зумів хоч і не без опору, переконати у доцільності нового економічного курсу спочатку керівне ядро більшовицької партії, а потім і делегатів X з'їзду РКП (б) (березень 1921 р.). Прийнята з'їздом 15 березня резолюція “Про заміну розверстки натуральним податком” фактично проголосила про перехід від “воєнного комунізму” до нової економічної політики (хоч саме цей термін виник і дещо пізніше вже в кінці весни 1921 р.)¹⁰.

Про нагальність і своєчасність прийнятого рішення свідчить той факт, що вже 27 березня, незважаючи на характерні для того часу значні організаційні і транспортні

труднощі, у Харкові керівництвом республіки спеціально з цією метою було скликано надзвичайну сесію ВУЦВК, яка прийняла постанову про заміну продрозверстки продподатком¹¹.

Більш того, Раднарком УСРР, не гаючися, 29 березня видав декрет, в якому загальні положення постанови ВУЦВК було викладено у конкретних нормах і розмірах продовольчого податку, який на 1921 р. був визначений у розмірі 116 млн. пудів, в той час як продрозкладка 1920 р. становила 160 млн. пудів¹². При цьому близько 18 млн. пудів залишалися як губернські фонди допомоги найбільш слабким селянським господарствам¹³.

Однак, встановлений замість продрозверстки продподаток мав стягуватися вже з урожаю 1921 р. Попередні ж зобов'язання селянства щодо продрозкладки з урожаю 1920 р. формально залишалися в силі, хоч і були дещо зменшені – в цілому на 20%. Виняток склали чотири губернії, де продрозверстку було виконано порівняно краще. Там місцеві органи влади отримали дозвіл припинити реквізиції. В інших же губерніях, примусове вилучення продовольства продовжувалося фактично до урожаю 1922 р.¹⁴.

Проте, як відомо, на додаток до всіх складнощів суб'єктивного характеру сільське господарство України, особливо її степової частини, основного продукта зернових і олійних культур на додачу до всіх лих зазнало ще й важкого удару стихійного лиха – катастрофічної посухи 1921 р., внаслідок якої український Степ не зібрав навіть того, що посіяв.

Щоправда, у 1922/23 господарському році, з метою зарадити втратам на відновлення сільськогосподарського виробництва України, було виділено 21,3% загальносоюзних асигнувань, призначених для цієї мети¹⁵. Однак, масштаби господарських руйнувань були такі значні, що цього було недостатньо.

Партійно-державне керівництво УСРР добре обізнане з дійсним становищем селянства, в цілому, розуміло

необхідність змін в ставленні до селянських мас, бодай з метою попередження можливих політичних ускладнень.

Аналізуючи дещо згодом політичні наслідки положення про домінуючу роль робітничого класу у житті суспільства, закріплених в Конституції УСРР, Г. Петровський заявляв: “На Україні 5 млн. робітників, а селян – 20 млн. Селяни будуть заперечувати (при прийнятті запропонованих авторами змін в Конституції, які стосувалися визначення ролі робітничого класу, влади, державних органів). Селяни будуть заперечувати: це не наша держава, це ваша держава – робітників. Вони скажуть: “Раніше говорили, держава – це монархія, а тепер робітники будуть говорити, що держава – це ми, а не ви, селяни. А податки беруть. Податки платимо. Ми були раніше рабами, при монархії, і тепер теж раби”. В цьому місці стенограма виступу Петровського зафіксувала дуже показову репліку: “Уже говорять”. Далі голова ВУЦВК продовжував: “Ми повинні боротися і за селянство, і за таку державу, яка б забезпечувала рівні права всіх громадян. Адже влада – це ті люди, кого обирають в сільради. То ж чи можна вважати, що 5% пролетаріату це влада, а 95% населення, представлених в сільрадах, це не влада!”¹⁶.

В таких складних економічних і політичних умовах відбувалася розпочата після 1917 р. перманентна диференціація соціального становища селянських господарств, зокрема, в сфері перерозподілу землі і набуття, чи навпаки, вилучення тяглової сили і сільськогосподарського реманенту, виробництва, передусім, зернових культур.

Слід зазначити, що з переходом до непу змінилася й правова основа селянського землекористування. ВУЦВК прийняв “Основний закон про трудове землекористування”, в якому були визначені найбільш важливі правові норми забезпечення стабільності селянського землекористування¹⁷. Статті цього закону склали основу Земельного кодексу УСРР, прийнятого 29 листопада 1922 р.¹⁸.

За даними спеціального земельного обстежень 1922 р. селянським господарствам було передано 71% колишньої надільної і громадської купчої землі, 21,1% – колишньої приватновласницької і 2,9% – п'ятох інших категорій власників. Варто при цьому мати на увазі, що середні розміри селянських наділів при цьому дуже сильно відрізнялися за своєю величиною, передусім, в двох основних в сільськогосподарському відношенні природно-кліматичних зонах – Лісостепу і Степу. В першій – вони коливалися від 3,3 до 5,9, а в другій – від 10,2 до 11,3 десятин на одне господарство. Степова зона мала порівняно меншу щільність населення і тому була певним колонізаційним фондом, який в майбутньому міг, за умови переходу господарств до більш інтенсивних форм землеробства, більш ефективно використовуватися¹⁹.

В ході революційних земельних перетворень 1917 – 1921 рр. в Україні, як і в інших регіонах колишньої Російської імперії, було скасоване поміщицьке землеволодіння. В процесі зрівняльного перерозподілу землі, заможні селяни втратили значну частину своїх земель, які були розподілені між величезною масою дрібних і малоземельних господарств. Внаслідок цього кількість безпосівних господарств до 1925 р. скоротилася на 300 тис. Землю отримали також і багато міських робітників, які через те, що більшість промислових підприємств ще і в перші роки непу продовжували стояти зачинені, змушені були із міста повернутися в село, з яким ще не втратили зв'язку. Крім наділення землею раніше безземельних селян, отримали прирізки також малоземельні і середняцькі господарства. Це спричинило скорочення на селі крайніх груп і навпаки, збільшення кількості середняцьких, виходячи з площі землекористування, господарств²⁰.

За період війни і революційних подій 1917 – 1921 рр. в сільському господарстві України відбулося також суттєве скорочення його капіталів, що зумовлювалося все тими ж важкими загальноекономічними умовами, а також

жорсткою посухою і, як наслідок, голодом 1921 р. Зокрема, в 1923 р. порівняно з 1916 р., тобто роком, коли ще зберігалися риси нормального співвідношення основних елементів сільського господарства, в п'яти українських губерніях – Київській, Полтавській, Харківській, Одеській і Катеринославській, мало місце скорочення загальної кількості сільськогосподарського інвентарю, особливо таких складних машин, як молотарки, косарки, снопов'язки, сівалки, трієри тощо в кількості від 13,3% до 25,5%²¹.

Щоправда, варто при цьому зазначити, що у зв'язку зі значним зменшенням посівної площі, її забезпеченість інвентарем не дуже змінилася, що добре видно з даних таблиці 2.1²².

Таблиця 2.1

Забезпеченість сільськогосподарськими машинами і знаряддями
(на 100 десятин посіву)

Губернії	1916 р.		1923 р.		Відсоток скорочення посівної площі в 1923 р. до 1916 р.
	Знаряддя підйому зябу	Знаряддя оранки	Знаряддя підйому зябу	Знаряддя оранки	
Полтавська	13,4	24,8	12,5	20,8	- 6,9
Харківська	15,1	24,4	14,8	22,8	- 4,0
Київська	17,4	29,9	19,6	32,8	- 7,5
Катерино-славська	11,4	17,5	12,4	9,9	- 28,0
Одеська	10,3	16,8	11,2	12,1	- 18,0

З наведених у вищеприведеній таблиці даних бачимо, що забезпеченість посівної площі знаряддями підйому зябу за окреслений період в Полтавській і Харківській губерніях знизилася, однак, по решті – Київській, Одеській і Катеринославській навіть зросла (щоправда, як вже зазначалося, за рахунок скорочення посівних площ). Забезпеченість же знаряддями оранки, за винятком Київської губернії, зменшилося.

Зменшення інвентарю в ці роки було зафіксовано і за наслідками весняного опитування 1922 р. і 1923 р.

Наприклад, в Волинській губернії число плугів зменшилося на 11,1% і борін на 19,1%, в Полтавській губернії плугів зменшилося на 11% і борін – на 8,4%, в Катеринославській – на 9,1 5 і 5,7% відповідно²³.

Слід зазначити також, що в ці роки помітно знизилася і пересічна забезпеченість інвентарем одного селянського господарства. При цьому в густонаселених лісостепових губерніях це зниження проявлялося значно різкіше, ніж в степових, що в значній мірі пояснювалося подрібненням селянських господарств внаслідок появи нових селянських дворів²⁴.

Помимо скорочення кількості інвентарю, мало місце і скорочення продуктивного поголів'я в тваринницькій галузі. Малопродуктивне й до 1914 р., за наступні роки воєнних дій молочне стадо ще більш деградувало. Причин для цього було багато. Та найсуттєвішим було те, що із ліквідацією економії фактично було підірвано племінну справу. В переважній більшості зникли і племінні розплідники колишньої земської мережі. У звіті Наркомзему УСРР відзначалося, що “за роки громадянської війни від племінного тваринництва України майже нічого не лишилося”. Більшість селянських корів на початок відбудовного періоду давала в середньому лише 50 пудів молока в рік²⁵.

На 1923 рік загальна чисельність худоби в Україні порівняно з 1916 р. зменшилася і за рахунок зменшення її кількості в особливо постраждалій від посухи 1921 р. степовій зоні. Так, загальне поголів'я скоротилося з 23895 тис. в 1916 р., до 21505 тис. на 1923 р., тобто на 10%, причому в Степу мало місце зменшення з 9.705 тис. голів до 6.675 тис. голів, тобто на 31%. Натомість, в Лісостепу спостерігалось навіть невелике збільшення з 14.190 тис. голів до 14.830 тис. голів (на 4,5%)²⁶.

Аналіз змін, що відбулися за ці роки за окремими видами худоби, показує, що поголів'я продуктивної худоби, в цілому, скоротилося менше, ніж робочої. Так, поголів'я коней в цілому по Україні за зазначений період

скоротилося з 5424 тис. до 3736 тис. голів, тобто на 31%, а в степовій зоні навіть на 51%. Натомість, і в лісостеповій зоні це падіння було не таким катастрофічним – на 15%²⁷. В ряді районів Степу становище з тягловою силою після посухи 1921 р. настільки ускладнилося, що в Одеській губернії з 314 тис. селянських господарств мавших донедавна як продуктивну худобу, так і, власне, тягло, 46 тис. взагалі залишилися без худоби²⁸.

При цьому основний відсоток тяглової сили припадав, насамперед, на коней. Натомість, зменшення поголів'я великої рогатої худоби було не таким відчутним. В цілому по Україні воно скоротилося з 7633 тис. голів до 7297 тис. голів, або на 4,4%. В Степу поголів'я зменшилося на 11%, а в Лісостепу – лише на 0,3%. Причому, поголів'я овець в лісостеповій зоні навіть збільшилося на 54%, натомість поголів'я свиней різко впало з 4509 тис. голів до 2296 тис. голів, тобто на 49,7%. Із-за посухи 1921 року це зменшення особливо відчутним було в Степу – на 79%. В Лісостепу ж воно склало 32%²⁹.

Аналіз доволі драматичних для селянства кількісних і якісних змін поголів'я свідчить про те, що переживаючи важкі соціально-політичні, економічні й природні труднощі селянство було змушене докладати величезних зусиль для того, щоб зберегти основні галузі тваринництва та робочу худобу – основний засіб виробництва, стаючи заради цього і на шлях структурної перебудови свого тваринництва³⁰.

Аналізуючи стан справ в українському селі відбудовчого періоду, слід взяти до уваги, що крім змін, що відбулися в розподілі землі, та в тваринництві до 1925 р., порівняно з дорадянським періодом окреслилися і суттєві зміни щодо виробництва і накопичення в селянських господарствах в залежності від їх землезабезпечення хлібних надлишків, про що свідчать наведені нижче дані (таблиця 2.2³¹).

Наведені у нижче приведеній таблиці 2.2 дані свідчать про те, що в дорадянський період в основну масу товарного зерна давали великі селянські господарства. Складаючи

чисельно лише 10% від всього селянського загалу, ці господарства зосереджували в своїх руках 54% усього валового збору зерна селянських господарств. В натуральному вираженні це складало 335 млн. пудів або 75% усіх зернових надлишків. Натомість, в радянський період очевидним було помітне скорочення господарств з великим надлишком, а відповідно і їх частки у валовому зборі зернових культур. Водночас, на 1925 р., порівняно з дореволюційним періодом значно зросла кількість господарств з малим і середнім надлишком, що свідчить про розпорошення виробництва зерна і, відповідно його реалізації³².

Таблиця 2.2

Накопичення хлібних товарних лишків в селянських господарствах на 1925 р.

Господарства	1916 р.		1925 р.	
	Питома вага	% у валовому зборі зернових	Питома вага	% у валовому зборі зернових
невиробничі (безпосівні)	14,6	-	4,4	-
без надлишків (до 3 десятин)	47,8	15,6	51,1	26,8
з малими надлишками (3 – 6 десятин)	19,5	18,2	28,6	32,2
з середнім надлишком (6 – 9 десятин)	7,7	12,2	9,0	16,0
з великим надлишком (понад 9 десятин)	10,4	54,0	6,9	25,0
	100	100	100	100

Аналіз виробництва зерна на середину 1920-х рр. свідчить про те, що хоча Україна і продовжувала залишатися регіоном великого товарного зерновиробництва зі значною концентрацією надлишків зерна, разом з тим, протягом перших років непу відбулася натуралізація виробництва і розпорошення надлишків між великою кількістю господарств.

Поміж кількісні показники, це впливало на якісний склад зернової продукції, враховуючи, те, що в дрібному господарстві переважали споживчі культури (жито і круп'яні культури) над товарними – пшеницею і ячменем. Про це яскраво свідчить, зокрема, те, що в господарствах без надлишків зернових питома вага жита і круп'яних культур складала 51%, а в господарствах з великим надлишком лише – 20% ³³.

Разом з тим, слід мати на увазі ще одну особливість. Якщо на загальному фоні доволі відмінне становище займали господарства основної зернотоварної зони України, – її степової частини. Якщо в цілому по республіці в 1925 р. питома вага господарств з великими надлишками зернових складала лише 25%, то в українському Степу – 45,5% ³⁴.

Це пояснюється, насамперед, тим, що в цьому регіоні і в післяреволюційну добу існували значно більші можливості для розширення посівних площ, передусім, сильними господарствами, які попри належного землезабезпечення мали ще і достатні запаси тягової сили.

В степовій зоні посівна площа – один із основних показників стану селянського господарства, збільшилася в 1922 – 1924 рр. на 45%. При цьому вельми показово те, що кількість господарств, які засівали понад 15 десятин, зросло за цей період на 110%. Більш того, серед цієї групи господарств (понад 15 десятин) налічувалося багато таких, що засівали й понад 20 – 30 десятин, суттєво збільшуючи за рахунок цього надлишки своєї товарної продукції, реалізація яких, в свою чергу, сприяла їх подальшому зміцненню.

Так, в селі Каланчак Херсонської округи господарства з посівними площами понад 15 десятин складали 16% усіх господарств, а в селі Єланець Миколаївської округи такі господарства складали навіть 20% ³⁵.

Ці, та подібні їм матеріали, а вони доволі чисельні, переконливо засвідчують, що вже на середину 20-х рр. ХХ ст. принаймні в українському Степу, внаслідок

сприятливої економічної політики попередніх років, почали швидко розвиватися селянські господарства інтенсивного, власне фермерського типу. Про цю тенденцію свідчить і те, що і в цілому на середину 1920-х рр. сільське господарство України за валовими показниками перевищило довоєнний рівень. Так, на кінець 1926 р. довоєнний рівень валового виробництва продукції був перевищений на 2,5%, а за посівною площею – навіть на 8,5%. В тваринництві спостерігалися ще більш яскраві зрушення. Якщо в 1926 р. в порівнянні з 1913 р., вартість валової тваринницької продукції (в порівняльних цінах) складала 99,1%, то в 1928 р. вже навіть 107,6%³⁶.

Отже, загальне становище сільського господарства України на початку відбудовного періоду характеризувалося загальним занепадом та супутньою їм економічною фінансовою розрухою, значною соціальною напругою аж до гострої політичної нестабільності. Відновлення продуктивних сил українського села йшов надзвичайно важко і суперечливо. Політика “воєнного комунізму” серйозно підірвала основу селянського господарства. Вона породила фактично одностайний опір з боку селян, в тому числі у відкритій збройній формі.

Проте, з введенням нової економічної політики ситуація на селі доволі швидко стабілізувалася, а потім і почала змінюватися на краще. Слід визнати, що не дивлячись на наявність багатьох недоречностей, гальмівних елементів у вигляді атаків по попереднього періоду “військового комунізму”, в цілому, не відкрив реальну можливість для прояву підприємливості українського селянина. В поєднанні з іншими чинниками це створило умови для формування та розвитку господарств фермерського типу. На середину 1920-х рр. спочатку на півдні України, а потім і в інших регіонах, посилювалася тенденція наростання вже не просто міцних селянських господарств, а господарств саме фермерського типу.

2.2. Земельно-майнова диференціація на селі

Вже на початок відбудовного періоду, порівняно з дорадянським періодом, у земельно-майновій диференціації

українського села відбулися помітні зміни. Якщо аналізувати цей процес за таким важливим критерієм як засівна площа селянських господарств, то на 1926 р. (розквіт непу) матимемо наступне (таблиця 2.3³⁷).

Таблиця 2.3

Питома вага селянських господарств за засівною площею
у 1917 – 1926 рр. (%)

Групи господарств	1917 р.	1926 р.	+; –
без засіву	16,3	4,4	– 11,9
до 1 десятини	15,4	8,7	– 6,7
1,1 – 2 десятини	16,4	19,3	+ 2,9
2,1 – 3 десятини	11,9	19,8	+ 7,9
3,1 – 4 десятини	8,4	14,2	+ 5,8
4,1 – 6 десятин	10,7	15,9	+ 5,2
6,1 – 9 десятин	8,4	9,9	+ 1,5
9,1 – 15 десятин	6,9	6,0	– 0,9
15 і більше десятин	5,6	1,8	– 3,8
	100	100	

З наведених даних видно, що в першій половині 1920-х рр. мав місце чітко виражений процес “осереднячення” селянських господарств, насамперед, за таким важливим критерієм, як наявність засівної площі. Наведені в таблиці дві перші і дві останні групи зменшилися, а натомість, збільшилася питома вага господарств із середньою площею засіву. Тобто спостерігається збільшення селян-середняків за рахунок зменшення груп малозасівних і великозасівних господарств. Тим самим фактично була розширена база для подальшого розвитку господарств фермерського типу, – господарств, які маючи відносно достатнє землезабезпечення отримали можливість надалі зміцнювати своє економічне становище, насамперед, за рахунок інтенсифікації виробництва: підвищення врожайності, поліпшення якості рослинницької продукції, вирощування технічних культур, підвищення продуктивності тваринницької галузі, переходу до більш глибокої переробки сільськогосподарської продукції, тощо.

Щоправда, водночас спостерігалось деяке зменшення площі засіву, що припадає на одне селянське господарство. Так, якщо в 1916 р. на одне селянське господарство в середньому припадало 4,1 десятин засіву, то в 1926 р. дещо менше – 3,96 десятин, хоч, в цілому, загальна площа засівної землі зросла з 15,3 млн. десятин в 1916 р. до 20,3 млн. десятин в 1926 р. або на 32,3%. Однак, це пояснюється, насамперед, тим, що ще більше зросла загальна кількість селянських господарств – з 3,7 млн. у 1916 р. до 5,1 млн. в 1926 р. Тобто на 35,7%, або більш ніж на третину³⁸.

Тенденція до збільшення кількості селянських господарств згідно статистичних даних залишалася стабільною впродовж усіх 1920-х рр.: 1921 р. – 4399 тис., 1922 р. – 4413 тис., 1923 р. – 4793 тис., 1924 р. – 4873 тис., 1925 р. – 4961 тис., 1926 р. – 5055 тис., 1927 р. – 5115 тис., 1928 р. – 5174 тис., 1929 р. – 5212 тис.³⁹.

Характерно, що на цей процес практично не вплинули ні негативні, ні позитивні чинники: як то посуха 1921 р., “ножиці цін” 1923 р., введення єдиного сільськогосподарського податку, легалізація оренди землі та найму робочої сили, грошова реформа 1924 р., падіння купівельної спроможності червінця (1926 – 1927 рр.), повернення до примусових методів хлібозаготівлі взимку 1928 р.

Таке становище зумовлювалося, на нашу думку, двома основними причинами. Передусім, це те, що заможні багатопосівні господарства почали формально ділитися всередині фактично і надалі єдиного економічного двору на два, а то й на три окремі господарства. В такий спосіб вони юридично уникали відбирання земельних лишків понад встановлені після жовтня 1917 р. норми наділу землі на одне господарство, які обраховувалися як максимум землі на двір з врахуванням кількості їдців.

Однак, до такого ж поділу вдавалися і незаможні селяни. Поділивши господарство, вони розраховували в подальшому отримати право на прирізку землі в тому числі

за рахунок перерозподілу з так званих нетрудових фондів. В цьому випадку в перерахунку на їдця на велику сім'ю припадало більше землі, ніж при наділі на родину до її господарського розмежування⁴⁰.

Уявлення про сутність здрібнення господарств, що утворилися внаслідок поділів, дають дані динамічних обстежень органами статистики проведеними протягом 1924 р. З кожних 100 поділених господарств на два поділилися 93,4%, на три – 5,8%, на чотири та більше господарств – 0,8% від загальної кількості⁴¹.

У результаті поділів 56% селянських господарств перейшли у нижчу майнову групу, 34% залишилися у своїй групі і лише 10% перейшли у вищу групу⁴². Зрозуміло, що це супроводжувалося помітним зменшенням чисельності селянських родин. Так, за період з 1917 р. по 1926 р. це зменшення становило 6% у групі найзаможніших господарств і 26% у групі найбідніших⁴³.

При цьому слід зазначити, що селянські двори з великою кількістю робочих рук при наявності достатньої кількості орної землі та інших засобів виробництва відзначалися вищою продуктивністю, ніж ті, що мали таку ж площу землі, худоби та реманенту, але менше робочих рук. Тому вигідність сімейної кооперації, в цілому, стримувала процес дроблення дворів, що належали до багатопосівної групи.

Зроблені висновки і тенденції щодо змін у земельно-майновій диференціації українського села можна підкріпити, проаналізувавши порівняльні статистичні матеріали за 1917 р. і 1925 р., які торкалися економічної спроможності селянських господарств. За домінуючою на середину 20-х рр. ХХ ст. методикою, за якою селянські господарства поділялися на п'ять основних економічних груп: малосильні, нижчесередні, середні, вищесередні, сильні, отримуємо дані наведені в наступній таблиці (таблиця 2.4⁴⁴).

Таблиця 2.4

Порівняльний аналіз питомої ваги селянських господарств за їх економічним рівнем у 1917 – 1925 рр. (%)

Групи господарств	1917 р.	1925 р.	+; –
малосильні	41,8	34,0	– 7,8
нижчесередні	15,0	30,0	+ 15
середні	22,9	27,6	+ 4,7
вищесередні	10,7	6,4	– 4,3
сильні	9,6	2,0	– 7,6
	100	100	

Наведені дані засвідчують зменшення питомої ваги полярних груп селянських господарств – малосильних і сильних. Водночас зростає кількість селян середнього достатку, що можна розглядати як формування основи для подальшого розвитку їх господарств. Суттєве збільшення кількості середняцьких господарств набуває ще виразніших рис, коли три середні групи об'єднати в одну і зробити порівняння окремо для двох основних сільськогосподарських зон України – Лісостепу і Степу (таблиця 2.5⁴⁵).

Таблиця 2.5

Динаміка змін основних груп селянських господарств в Лісостепу і Степу у 1917 – 1925 рр. (%)

Групи господарств	Лісостеп		Степ	
	1917 р.	1925 р.	1917 р.	1925 р.
малосильні	44,2	34,2	42,2	33,2
середняцькі	51,0	65,2	41,6	61,9
сильні	4,8	0,6	16,2	4,0
Всього	100	100	100	100

З наведених даних можна зробити висновок, що на середину 20-х рр. ХХ ст. середняцькі господарства вже виразно домінували в селянському загалі України.

Одним із базових чинників розвитку функціонування селянських господарств завжди була земля. З утвердженням радянської влади в основу земельної політики була покладена націоналізація землі, яка в кілька етапів була передана нею в користування селянам.

Однак, якщо раніше розшарування селянства на бідняків, середняків і заможних головним чином і

визначалося рівнем забезпеченості землею, то вже на початку 1920-х рр. розпочалися й інші процеси. Так, після перерозподілу землі революційної пори своє землеволодіння подвоїли 25 – 30% селянських господарств, а деякі групи навіть потроїли. В той же час найбільш земельно забезпечена в дореволюційний період заможна група селянських господарств значно скоротила своє землеволодіння. Внаслідок цих змін розрив землекористування різних груп селян приблизно вирівнялося⁴⁶.

Натомість, як зазначалося в 1924 р. у доповіді народного комісара землеробства УСРР І. Клименка IV з'їзду представників комітетів незаможних селян “Сьогодні основним моментом розшарування селянського господарства на бідняків, середняків і багатіїв йде, головним чином по худобі та інвентарю”⁴⁷. Яскравою ілюстрацією цього є той факт, що на той час в більшості районів України питома вага безкінних господарств складала близько половини, а в окремих місцевостях і значно більше. За цих умов на перший план логічно висунулися нові чинники визначення економічної потужності селянського господарства. Про це свідчить і те, що і вироблена ними сільськогосподарська продукція в розрізі окремих груп розподілялася нерівномірно. Так, близько 20 – 25% селянських господарств мали значні, а точніше, великі товарні надлишки, які вони збували на ринку. Натомість, близько 40% селянських господарств брали дуже обмежену участь в збуті своєї продукції. Ще меншою була участь в ринковому продажі решти господарств⁴⁸.

Стан селянського господарства і сільськогосподарського ринку на початку 1923 р. можна простежити на прикладі Вовчанського повіту Харківської губернії. Значна частина селянських господарств цього повіту (не менше половини) вдавалася до старого сумнозвісного засобу – для того, щоб якось “звести кінці з кінцями” вони урізали свою і без того голодну продовольчу

норму в надії зберігши посівне зерно як-небудь дожити до наступного врожаю. Навіть сім'я середнього селянського достатку змушена була в цей період відмовляти собі у більшості фабричних виробів. Мануфактура, взуття, цукор, сіль, дьоготь, гас, і навіть нитки і голки з предметів першої необхідності перетворилися в предмети розкоші.

Друга група господарів цього повіту (приблизно 15%) поповнювала свій бюджет, насамперед, посівом технічних культур, переважно цукрових буряків, а в деяких волостях соняшника, коноплі, насіннєвих, городніх та інших культур. Слід при цьому зазначити, що вже в цей, початковий період непу при розширенні площ під технічні культури середня селянська сім'я в Вовчанському повіті вже не могла вчасно виконувати своїми силами всі необхідні роботи – тому господарство змушене було вдаватися до найманої праці. Однак, наймана праця різко знижувала дохідність промислових культур. В силу цього, перевищення площі посіву трудомістких технічних культур через надмірні витрати на оплату найманих робітників нерідко робило вирощування навіть яскраво прибуткової культури економічно недоцільною справою, а тому її посів не міг перевищувати певну межу. Тому середня площа посіву трудомістких технічних культур на одне селянське господарство складала від $\frac{1}{6}$ до $\frac{1}{3}$ усієї площі його засіву.

Третя група господарств цього повіту, яка чисельно складала 15 – 20% від їх загальної кількості, вишукувала додаткові засоби, помимо сільського господарства, займаючись у вільний від розпалу польових робіт період, різними кустарно-ремісничими промислами: бондарним, столярним, чинбарним, ткацьким та іншими. Саме ця група складала і торгівельну частину села, яка виступала переважно на повітовому ринку.

Четверта група господарів повіту (5 – 10%) змушена була шукати застосування своїх робочих рук в найманій праці як в селянських господарствах, так і в місті, на фабриках і заводах, на сезонних промислових

підприємствах (цукрозаводи), на будівельних роботах, тощо⁴⁹.

Одна з головних причин такої диспропорції полягала в тому, що незаможне селянство, отримавши додаткову землю, на початку 1920-х рр. ще належним чином її не освоїло. Прирізка землі їм робилася із колишніх нетрудових, тобто переважною мірою поміщицьких земель. В силу цього значна частина цих прирізків характеризувалися віддаленістю та черезсмужжям. До того ж в більшості випадків ці землі певний час не оброблялися, а тому в агрономічному відношенні були занедбані.

Слід принагідно зазначити, що і в цілому в Україні на той час переважала черезсмужна форма землекористування. Зокрема, навіть в 1928 р. вона становила на Поліссі 84,2%, на Правобережжі – 91,5%, на Лівобережжі – 85,3%, в Степу – 84,9%. Тому навіть в найбільш землезабезпеченій степовій зоні не менш як 42% селянських господарств страждали від далекоземелля⁵⁰. Зрозуміло, що таке становище суттєво стримувало розвиток товарного виробництва селянських господарств.

В той же час у становище селян, які господарювали переважно на старих батьківських і дідівських наділах, було набагато кращим – їхні землі були належно доглянуті, в них фактично не було віддаленості та і черезсмужжя було дещо м'якшим. Крім того, такі господарства, як правило, були краще забезпечені інвентарем, адже це були традиційно потужні господарства. Втративши частину землі, вони в переважній більшості зберегли свій інвентар, навантаження на який навіть зменшилося. Тому здача його в оренду стала одним із стабільних джерел поповнення бюджету. Завдяки цьому ця група селян значно швидше відновлювали свої господарства, нарощувала продуктивність і товарність виробництва, набуваючи, таким чином, ознак фермерства.

Аналіз рівня товарності селянських господарств у 1925 – 1927 рр. переконливо засвідчує, що найвищою вона була саме у великих господарствах фермерського типу. Ця

тенденція особливо добре простежується на прикладі зернової галузі степової зони. Так в означений період рівень товарності пшениці – головної ринкової культури Степу, в середняцьких господарствах зріс з розрахунку на одну душу на 31%, у великозасівних – на 38%, а в дуже великих, навіть на 42%⁵¹.

Для з'ясування основних рис фермерських господарств, інакше кажучи виразно товарного типу, доцільно використати дані здійсненого протягом 1925 – 1926 рр. постійного обстеження стану господарств двох сіл Стеблівського району Черкаської округи – Миколаївки і Селища. На початок обстеження господарства цих сіл поділили на три групи: перша – дрібні, друга – середні і третя – заможні (фермерські), взявши за основу цього поділу такі критерії як розмір оборотного капіталу і забезпеченість землею (таблиця 2.6⁵²).

Таблиця 2.6

Диференціація господарств (села Миколаївка і Селище Стеблівського району Черкаської округи в 1925 – 1926 р.)

Групи господарств	Кількість господарств у групі	У %	Припадає на одне господарство	
			капітал	десятин орної землі
дрібні	6	33,3	до 800 крб.	2,34
середні	7	38,9	800 – 1300 крб.	3,61
фермерські	5	27,8	понад 1300 крб.	4,17
в середньому	18	100		3,33

Ретельно проведені у визначених групах селянських господарств динамічні обстеження дали можливість проаналізувати витрату в них робочого часу на одиницю засівної площі (таблиця 2.7⁵³).

Таблиця 2.7

Витрати робочого часу на одиницю площі в різних групах селянських господарств (села Миколаївка і Селище Стеблівського району Черкаської округи в 1925 – 1926 р.)

Групи	Припадає на одне господарство
-------	-------------------------------

господарств	десятин орної землі	витрачено людино-днів	припадає людино-днів на 1 дес. ріллі	%
дрібні	2,34	517	221	100
середні	3,61	772	214	106,4
фермерські	4,17	707	170	84,5
в середньому	3,33	669	201	100

Наведені вище статистичні матеріали дають підстави для висновку, відносно того, що дрібні селянські господарства (перша група) в середньому витрачають впродовж року на одиницю площі на 50 людино-днів робочого часу більше, ніж фермерські. При цьому слід мати на увазі, що навіть значно більший відсоток просапних культур у фермерських господарствах не перекривавсь відсутністю у дрібних господарствах удосконаленого реманенту, а це вело до витрат значно більшої кількості людино-днів усієї роботи, що припадали в господарствах першої групи на 1 десятину ріллі. Зрозуміло, що це негативно позначалося на собівартості продукції дрібних господарств ⁵⁴.

Тогочасна соціальна диференціація, як зазначає В. Марочко, явище в цілому характерне для дрібнотоварного виробництва, але сама майнова нерівність, зумовлена економічним станом господарств, не означала соціальної неоднорідності: “Між так званими “куркулями” і “середняками” важко було знайти докорінну відмінність. Однак, більшовики намагалися використати майнову нерівність як політичний інструмент їхньої теорії класової боротьби”⁵⁵.

Отже, заміна продрозкладки продподатком, дозвіл вільної торгівлі, зняття заборони на оренду землі та найм робочої сили стали активізуючими факторами розвитку продуктивних сил села. Вже на середину 1920-х років у сільському господарстві України все більш помітну роль почали відігравати селянські господарства, які активно

ставали на шлях підвищення продуктивності та всебічної товаризації виробництва.

2.3. Склад та питома вага селянських господарств фермерського типу

Виходячи з того, що до господарств фермерського типу доби непу ми відносимо селянські господарства виразно товарного спрямування, які використовували власну, а, у певній мірі, і найману працю на власній чи орендованій землі⁵⁶, важливим вбачається їх кількісний та якісний аналіз. При цьому слід взяти до уваги те, що їх функціонування зумовлювалося цілим рядом чинників: характером землекористування, рівнем механізації і товарності господарств та ступенем розвиненості ринкових зв'язків.

В даному контексті важливе значення мають, на нашу думку, висновки, зроблені відомим дослідником в галузі аграрної історії В. Даніловим. Так, характеризуючи різні соціальні групи селянства 1920-х рр., він виділяє в тогочасному селі “групу заможних господарств, яка концентрувала у своїх руках засоби виробництва у “кількості, яка перевищувала можливості їх власних трудових ресурсів”⁵⁷. До цієї групи дослідник відносив за тогочасною радянською термінологією (інакше із цензурних міркувань було неможливо) так зване “куркульство”, а також значну частину середняків, господарства яких за економічними показниками наближалися до “куркульських”.

Аналізуючи дані взяті з усієї території СРСР (включаючи й Україну), він дійшов висновку, що “Якщо взяти заможну групу селянства в цілому, тобто включаючи і тих середняків, котрі були економічно максимально близькими до куркулів, то виявиться, що у 15,5% господарств було сконцентровано 39,3% землеробських знарядь і 73,3% складних машин. Саме ж “куркульство”

концентрувало 11,7% знарядь праці і 30,8% машин. При цьому питома вага таких господарств складала лише 3,2%⁵⁸.

За вартістю засобів виробництва, якими володіли селянські господарства України доби непу, сучасний дослідник історії українського села В. Калініченко критерієм віднесення до найзаможнішої (дрібнокапіталістичної, “куркульської”) групи селянства називає вартість засобів виробництва понад 1600 крб., середняцької – від 200 до 1600 крб., бідняцької – до 200 крб.⁵⁹. З його міркуваннями можна погодитися. Адже в умовах фактично перманентної нестабільності грошової системи, свідком чого селянство було починаючи з 1914 р., саме постійно потрібні в сільському господарстві сільгоспмашини були тією “легколіквідністю”, в якій було найбільш доцільно акумулювати господарські накопичення. В цьому селянство ще раз ствердила практика 1917–1920 рр., коли ворогуючі в громадянському протистоянні часто вдавалися до реквізицій коней, зерна, худоби, обминаючи, із зрозумілих причин, непотрібні у військовій справі плуг, косарку чи трієр.

У цьому контексті заслуговує на увагу вміщений в 1928 р. на сторінках журналу “Український агроном” аналіз поділу селянських господарств, зроблений на основі динамічних обстежень господарств вже згаданих вище сіл Миколаївка і Селище Стеблівського району Черкаської округи протягом 1925/26 господарського року. Сутність підходу до поділу господарств на три групи обумовлена наступним.

Перша група – пролетаризовані селянські господарства, що не можуть прохарчуватися на доходах із власного господарства і шукають сторонніх заробітків, наймаючись по чужих господарствах і цукроварнях. Ця група господарств визначена як збиткова, і така, що потроху проїдає свій бюджет, йдучи, таким чином, по шляху дальшої пролетаризації.

Друга група господарств – суто хліборобська. Високопродуктивне бурякосіяння починає входити в склад

сівозміни, але ще не відіграє вирішальної ролі. З суто економічного боку ця група, переважною мірою, зводить бездефіцитний бюджет, але і тільки.

Третя – це найбільш забезпечена капіталами група господарств. Вона суттєво відрізняється від двох попередніх груп і характеризується з виробничого боку як багатoproфільна, землеробсько-скотарська. Землеробство, окрім вирощування традиційних зернових культур набрало значний ухил до інтенсифікації. Прискореного розвитку набуло розширення засіву цукрового буряку, озимої пшениці, соняшнику, сочевиці. Скотарство все частіше ґрунтується на купівлі-продажу худоби, яку господарства почасти вирощують самі, а почасти дорощують до набуття нею кращих товарних якостей. Саме такі господарства ставали доволі прибутковими і забезпечували помітний приріст капіталів⁶⁰.

Необхідно спеціально взяти до уваги, що після ліквідації поміщицьких економій, які в дореволюційні часи були основними продуцентами цукросировини, в 1920-х рр. в селянських господарствах України значно зросли площі засіву цукровими буряками, які в цій справі заступили економії. Це повсюдно мало помітний вплив на доходи селянських господарств.

Певну уяву щодо ролі в цій справі господарств фермерського типу дає аналіз матеріалів анкетування літа 1924 р. селянських господарств прилеглих до цукроварень кількох місцевостей Волинської губернії на предмет укладання з ними угод на постачання ними цукрових буряків на цукроварні. Так, в селі Швайківка Троянівського району Житомирської округи з цією метою було виділено 100 бідняцьких (незаможних), 289 середняцьких і 30 міцних (заможних) господарств⁶¹.

Виходячи з тієї ж мети – встановити кількість потенційних постачальників цукрових буряків, було проведено і обстеження, для виявлення потенційних продуцентів цукрової сировини, селянських господарств Волинської губернії. На основі аналізу анкет-

характеристик господарів села Озадівка Янушівського району Житомирської округи такими було визнано 91 бідняцьке, 246 середняцьких і 29 міцних (заможних) господарств, а в селі Червоноармійське – відповідно 180, 89 і 27⁶². Тобто, економічно міцні господарства фермерського типу складали близько 8% селянських господарств.

Посівні площі під цукрові буряки зростали. І в 1927 р. площі посіву цукрових буряків в Україні становили 384 тис. десятин⁶³. Це дає добру можливість для з'ясування соціально-економічних характеристик селянських господарств, залучених до буряківництва. Матеріали для цього дає статистичне обстеження, яким в 1926 р. було охоплено території районів, прилеглих до 15 цукрових заводів Харківщини, Сумщини, Полтавщини та Чернігівщини. На охоплених обстеженнями території налічувалося 240 тис. селянських господарств, з яких 79,7 тис. господарств (33,2%) сіяли цукрові буряки.

Проаналізуємо їх економічний стан за загальною посівною площею з усіх бурякосіючих господарств посів до 1 десятини мали 6,6% господарств, до 3 десятин – 27,1%, до 6 десятин – 41,3% і понад 6 десятин – 25,0 %. Тобто, господарства з засівною площею до 3 десятин, складали найслабкішу, малоїмущу групу, що становила 33,7% від загальної кількості. Господарства середняцького типу із засівною площею до 6 десятин становили 41,3%. Решту господарств – 25%, можна з впевненістю віднести до господарств фермерського типу. Що, до речі, не виключає й того, що до фермерських господарств можна віднести й частину господарств формально належних до середняцьких, оскільки земельне забезпечення в 5 дес. при сприятливому співвідношенні інших чинників – належна кількість тяглової сили, наявність складних високопродуктивних сільгоспмашин, запасів власної робочої сили –забезпечувала цілком реальні можливості розвитку по фермерському шляху.

Опираючись на дані цього обстеження, можна провести диференціацію бурякосіючих господарств і за наявністю

робочої худоби (в переводі на коней). Серед них 30,0% взагалі не мали робочої худоби, 50,7% мали 1 голову, 15,0% – 2 голови і 4,3% – 3 голови робочої худоби⁶⁴.

Відмінності діяльності фермерських господарств вищезгаданої місцевості на тлі всього селянського загалу можна простежити на добре означених показниках їх прибутковості. Так, в 1925/26 господарському році у фермерських господарствах цих сіл (з капіталом понад 1300 крб.) гуртовий прибуток склав 1017,51 крб., натомість, в традиційно середняцьких (тобто таких, які ще не стали на шлях інтенсивної товаризації, навіть з достатньо значним виробничим капіталом 800 – 1300 крб.) – лише 658,29 крб. і в дрібних (з капіталом до 800 крб.) – 386,57 крб.⁶⁵.

Відповідно до значно більших гуртових прибутків, фермерські господарства у вказаних селах мали значно вищі показники товарності. Точніше, саме завдяки останнім товарна маса в них складала пересічно 59,1% вартості усієї виробленої продукції. Натомість, в найменш забезпечених капіталом дрібних господарствах вартість товарної частини продукції в 1925/26 господарському році склала 46,2%. Більш того, у фермерських господарствах вона нерідко піднімалася навіть до 80 і більше відсотків вартості всієї гуртової продукції⁶⁶.

Фермерські господарства мали значно вищі показники і за продуктивністю праці вироблюваної продукції, передусім, зернової. Причому ця тенденція мала місце в усіх регіонах України в цілому, зокрема, і на Лівобережжі, що добре ілюструють наступні дані (таблиця 2.8)⁶⁷.

Наведені дані таблиці 2.8 наочно засвідчують, що у вказаному регіоні прослідковувалася доволі очевидна тенденція. Якщо у незаможних господарствах збір зернових культур в розрахунку на одного члена селянської родини (їдця) знизивсь, то в групі міцних фермерських господарств (6,1 – 9,0 дес.) навпаки – зріс. І це за однакових кліматичних, економічних умов. Аналогічні дані маємо і для Правобережжя (таблиця 2.9)⁶⁸.

Таблиця 2.8

Збір зернових культур у 1925 – 1927 рр.
на Лівобережжі з розрахунку на одного члена родини (пудів)

Групи господарств за засівом	1925 р.	1926 р.	1927 р.
до 1,0 дес.	13,0	6,7	6,5
1,1 – 3,0 дес.	31,2	27,2	29,7
3,1 – 6,0 дес.	48,4	43,7	47,4
6,1 – 9,0 дес.	57,3	59,1	64,4
понад 9,0 дес.	107,6	78,8	88,8
в середньому	44,0	41,3	45,0

Таблиця 2.9

Збір зернових культур у 1925 – 1927 рр.
на Правобережжі з розрахунку на одного члена родини (пудів)

Групи господарств за засівом	1925 р.	1926 р.	1927 р.
до 1,0 дес.	13,5	8,9	10,1
1,1 – 2,0 дес.	23,6	20,2	23,2
2,1 – 4,0 дес.	31,2	29,1	32,8
4,1 – 6,0 дес.	41,4	39,1	43,8
понад 6,0 дес.	62,6	55,1	59,6
в середньому	27,6	27,6	31,0

Із наведених вище матеріалів таблиці 2.9 стосовно Правобережжя теж спостерігається зростання збору зернових культур на одного члена селянської родини в усіх групах, за винятком найнижчої та верхньої. Цікаво, однак, що тут, на відміну від Лівобережжя, спостерігається зниження збору зернових не тільки на двох найменш міцних групах господарств із забезпеченості до 1 та до 3 десятин, але й по групі господарств фермерського типу із землезабезпеченістю понад 6 дес. На перший погляд, це нелогічне явище. Однак, воно має своє логічне пояснення. В його основі лежить повсюдне на Правобережжі швидке розширення посівів цукрових буряків, виробництво яких стало в цій природно-кліматичній зоні найбільш привабливим, як для економічно кволих господарств, так і для господарств фермерського типу. Кволі господарства, переключалися на вирощування цукрової сировини, керуючись, насамперед, тим, що цукробуряківництво давало оптимальну можливість найбільш ефективно використати, виходячи із його значно більшої

прибутковості ніж зерновиробництво, ресурс землі та робочої сили, оскільки воно потребувало і значно більших трудовитрат.

Щодо групи господарств фермерського типу, то вони знаходили при розширенні площ зайнятих цукровими буряками можливість сповна використовувати наявний інвентар, насамперед, – важкі плуги для глибокої зяблевої оранки, якої потребувала технологія вирощування буряків, рядових сівалок, якими тільки і вівсь посів цукрових коренів та запасів тяглової сили, добиваючись тим самим повної окупності як сільгоспінвентарю, так і вартості утримання коней і волів.

Дещо інший характер мали подібні процеси на Поліссі (таблиця 2.10⁶⁹).

Таблиця 2.10

Збір зернових культур у 1925 – 1927 рр.
в Поліссі з розрахунку на одного члена родини (пудів)

Групи господарств за засівом	1925 р.	1926 р.	1927 р.
до 1,0 дес.	8,8	4,8	5,5
1,1 – 2,0 дес.	18,5	13,5	16,2
2,1 – 4,0 дес.	28,3	22,3	26,7
4,1 – 9,0 дес.	40,1	32,1	38,2
понад 9,0 дес.	52,8	49,6	53,1
в середньому	26,0	22,4	26,6

В цьому регіоні, як бачимо з нижчеприведної таблиці, констатуємо повсюдне зменшення показника зібраних зернових на одного члена родини. Однак, в даному випадку, це пояснюється не зменшенням валового обсягу зібраного зерна, а швидшим ніж в інших регіонах України приростом кількості сільського населення.

Тобто тут в господарствах всіх типів зросло значення демографічного чинника. Зауважимо, до речі, що саме на Поліссі відсоток господарств фермерського типу був найнижчим на Україні.

Подібні тенденції, при позитивній динаміці збільшення валового збору зернових, зменшення кількості зерна в розрахунку на одного члена родини були характерні, в силу

того ж демографічного чинника, і для зони Степу. Про це свідчать наступні дані (таблиця 2.11⁷⁰).

Таблиця 2.11

Збір зернових культур у 1925 – 1927 рр.
в Степу з розрахунку на одного члена родини (пудів)

Групи господарств за засівом	1925 р.	1926 р.	1927 р.
до 1,0 дес.	12,5	6,0	3,7
1,1 – 4,0 дес.	37,4	33,1	33,2
4,1 – 9,0 дес.	57,6	53,2	54,3
9,1 – 16,0 дес.	83,8	79,0	79,2
понад 16,0 дес.	129,6	128,0	123,8
в середньому	60,8	58,5	58,4

Дані по Степу також показують зниження показників виробництва зернових на одного члена селянської родини по усіх групах, що, однак, знову ж таки пояснюється тим, що згідно демографічної статистики сільське населення в степовій зоні в цей період також неухильно зростало.

Однак, при цьому необхідно зазначити, що виробництво пшениці – головної ринкової культури, навпаки, в господарствах Степу зростало і, що показово, за рахунок саме фермерських господарств. Підтвердження цьому дають наступні матеріали (таблиця 2.12⁷¹).

Таблиця 2.12

Збір пшениці у 1925 – 1927 рр.
в Степу з розрахунку на одного члена родини (пудів)

Групи господарств за засівом	1925 р.	1926 р.	1927 р.
до 1,0 дес.	2,8	1,9	1,3
1,1 – 4,0 дес.	11,1	10,6	13,3
4,1 – 9,0 дес.	20,1	21,8	26,3
9,1 – 16,0 дес.	31,3	37,6	43,2
понад 16,0 дес.	51,6	66,4	73,1
в середньому	21,5	25,4	29,6

Узагальнення наведених вище даних дає можливість зробити висновок про те, що зростання виробництва зернових культур в розрахунку на душу сільського населення в 1925 – 1927 рр. відбувалося, насамперед, за

рахунок зростання їх виробництва у фермерських, тобто заможних і міцніючих середняцьких господарствах⁷².

Слід також додати, що для господарств різних категорій були характерні суттєві відмінності у питомій вазі різних видів реалізованої продукції. Так, якщо в незаможницьких господарствах на продукцію рільництва припадало 44,9%, то у фермерських лише 22,5%. Натомість господарства фермерського типу продавали більше худоби – 68,9%, а в той час як незаможницькі – лише 48,1%. Показово, що значну, згідно даних бюджетних опитувань, частину прибутків від реалізації худоби господарства витрачали на дальше устаткування своїх господарств – придбання різного поліпшеного реманенту та складних сільськогосподарських машин і обладнання, а також на оплату найманої робочої сили і на виплату податків⁷³.

Слід спеціально підкреслити, що посилення уваги того чи іншого селянського господарства, фактично незалежно від його розміру, є однією із доволі яскравих ознак його товаризації. Адже саме переробка всередині господарства всіх видів рослинницької продукції в тваринницьку та птахарську забезпечує максимальне використання як продукції рільництва, так і запасів робочої сили (догляд за худобою не сезонний, як у рільництві, а цілорічний), а отже, і значно вищу прибутковість господарства.

Аналізуючи чинники товаризації (фермеризації) селянських господарств доби непу, ніяк не можна обійти увагою такий важливий чинник господарювання, як стан забезпечення тягловою силою, – коні, воли.

Щодо запасів тяглової сили, то пересічно по Україні динаміка забезпеченості 100 господарств робочими кінями і волами характеризувалася такими показниками: 1925 р. – 79, 1926 р. – 86, 1927 р. – 91 голів. При цьому, однак, питома вага безтяглових господарств зменшувалася повільно. Цей показник виглядав наступним чином: 1925 р. – 46,3%, 1926 р. – 44,7%, 1927 р. – 41,7%. Основною причиною цього був згадуване вже загальне збільшення кількості селянських господарств в Україні⁷⁴.

Зрозуміло, що фермерські господарства мали краще забезпечення тягловою силою. Якщо 71,1% селянських господарств із площею засіву до 0,1 га і 44,5% із площею засіву до 1,1 га не мали ніякої тяглової сили, то серед фермерських господарств (статистика ЦСУ їх кваліфікувала як “заможницькі і середняцькі”) з площею засіву понад 2,1 га тягла не мали лише 23,0%⁷⁵. До того ж слід додати, що лєвова частка безтяглових господарств цієї групи припадала на ті, що мали засів до 3,1 десятин.

Слід мати на увазі, що злет в становленні фермерських селянських господарств відбувався в період, коли радянське керівництво фактично вже взяло курс на форсований розвиток промисловості, кошти для якого можна було взяти лише від селянства. Однак, на перешкоді цьому стояв відносно незалежний статус селянина, передусім, заможного, який самостійно виробляв і реалізовував власну продукцію. Розпочинаючи індустріалізацію на основі використання внутрішніх ресурсів, більшість радянського керівництва вважала за необхідне в той чи інший спосіб покінчити з економічно незалежною соціальною верствою селян-власників.

Цьому сприяло те, що вже на початку непу в країні склалася ситуація, що держава, будучи монополістом з виробництва промислових товарів для села, мала можливість встановлювати на них значно більш вищі ціни в порівнянні з тим, якби вони формувалися на засадах вільного ринку. З одного боку ціни на промислові вироби, втому числі виробничого призначення, визначалися відповідно до верхньої, а інколи і просто крайньої межі спроможності селянина купувати їх за визначеними державою цінами. З іншого боку, держава була якщо і не монопольним, то відчутно домінуючим покупцем сільськогосподарської продукції. Користуючись цим, вона систематично понижувала ринкові ціни, насамперед, зернові, що були більш вигідно їй, ніж селянинові. Фактично державні ціни на хліб формувалися в такий спосіб, щоб задовольнити лише мінімальну зацікавленість

селянських господарств збувати вироблену ними продукцію.

Добре висвітлене у вітчизняній науковій літературі, яке, однак, ми в силу важливості даного питання для аналізу проблеми не можемо оминати мовчанкою, перевищення критичного рівня у співвідношенні цін вело до того, що селянин або відмовлявся продавати хліб та іншу вироблену продукцію, або не мав змоги купувати промислові товари. Однак, держава в різний спосіб прагнула примусити селян купувати промтовари за вищими цінами, а свою продукцію, передусім, хліб, продавати за нижчими цінами⁷⁶. Саме звідси витoki першої кризи збуту промислових товарів, яка (сумнозвісні “ножиці цін”) виникла вже восени 1923 р. Село гостро потребувало сільськогосподарських знарядь промислового виробництва, але селяни просто не мали змоги купувати їх за гострої невідповідності цін: свідомо заниженими державними оптовими заготівельниками цінами на сільськогосподарську продукцію за надмірно завищеними знову ж таки державною цінами на промислові вироби. Наступна криза виникла в 1924/25 господарському році (тобто восени 1924 – навесні 1925 рр.). Тепер вона отримала назву “заготівельної”, оскільки заготівлі, знову ж таки внаслідок надмірно занижених директивними органами оптових закупівельних цін, за якими працювали з ризиком державні хлібозатівельні організації, склали лише дві третини очікуваної кількості зерна.

В 1927/28 господарському році виникла чергова криза. На цей раз не вдалося заготовити навіть найнеобхіднішого мінімуму. І знову ж таки, і ця криза, як і попередні, була спричинена штучним заниженням цін на зерно, тобто фактично спровокована владою. Адже був сумний досвід двох попередніх криз. В той же час промислові товари виробничого призначення, якщо розрахувати їх вартість в пудах пшениці, залишалися суттєво дорожчі, ніж до війни, і це не зважаючи на нижчу якість. Селяни відреагували єдино можливим способом – перестали продавати зерно

зверху того мінімуму, який їм було потрібно реалізувати для сплати податків.

В умовах ринку вони просто не могли діяти інакше. Слід також мати на увазі, що в умовах вже фактично започаткованого курсу на індустріалізацію, почала набирати темпи інфляція. Ще донедавна міцний і привабливий для селянина червоний карбованець (червінець) почав швидко знецінюватися. За умов, коли державні податкові органи (незважаючи на будь-які обставини – посуха, град, недорід), неухильно проводили вкрай жорстку політику щодо стягнення з селянських господарств будь-яких податкових зобов'язань, аж до опису майна і до продажу його з торгів легколіквідне зерно, нехай і по заниженій ціні, було самим надійним засобом позбутися фінансового терору і зберегти господарство від розорення.

За цих обставин заможні фермерські господарства були свідомо оголошені владою як класово ворожа верства населення. Буцім-то вона, а не сама влада з її по суті відверто антиселянською політикою, і повинна в усіх труднощах. У січні 1928 р. Й. Сталін, перебуваючи в Сибіру, у виступах перед партійно-радянським активом прямо звинуватив саме заможне селянство не більш і не менш як в “саботажі індустріалізації” та закликав працівників судів та прокуратури застосовувати до них статтю 107 Кримінального кодексу РСФРР про спекуляцію⁷⁷. За цією статтею передбачалося позбавлення волі, через суд, на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних “у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або не випуску таких на ринок”.

В Україні ВУЦВК також прийняв аналогічну за змістом статтю 127 Кримінального кодексу УСРР. По суті, цими доповненнями товаровиробник позбавлявся права власності на вироблену ним продукцію. Використовуючи можливості нового законодавства, хлібозаготівельні органи за січень-

лютий 1928 р. вилучили з українського села 70 млн. пудів хліба⁷⁸.

На місцях, виконуючи кремлівські директиви, до селян-фермерів почали масово застосовуватися насильницькі методи з метою “викачування” постійно зростаючі плани заготівлі сільськогосподарської продукції. Так, голова Козлянського райвиконкому на Чернігівщині Нечай у листі під грифом “Таємно. Особисто” у лютому 1930 р. наказував усім головам сільських рад: “1) протягом 2-х днів переглянути списки заможних та куркулів і виявити, хто з них не дообкладався, запропонувати їм негайно внести хліб до кооперації; 2) протягом 3-х днів стягнути невнесений (40 %) куркулями і заможними і несплачений на них хліб; 3) протягом 3-х днів з одержанням цього [листа] стягнути з куркулів та заможних страхзбори, мірчук, несплату по с.г. податку, самооподаткування, гамазей та інші недоплати та внески. На впертих неплатників куркулів скласти акти для притягнення їх до відповідальності; 4) суворо стежити за куркульськими та заможними господарствами, щоб такі не продавали худобу, майна та іншого с.г. реманенту”⁷⁹.

За невиконання твердого завдання з хлібозаготівлі селяни, як відомо, зазнавали всіляких переслідувань. Тільки навесні 1929 р. в Україні було описане майно 18 тис. 264 селянських господарств. З них 8012 було продано на торгах, а 1150 селян було притягнуто до кримінальної відповідальності⁸⁰.

Різке посилення адміністративних та економічних репресій цілком логічно зумовило скорочення господарської активності фермерських господарств. Заможні селяни, щоб позбавитися лиховісного тавра “куркуль”, змушені були вдаватися до “саморозкуркулення” своїх господарств. Змушені за безцінь віддавати державі вирощене важкою працею зерно, фермери почали різко скорочувати посівні площі. Тільки в 1927 – 1929 рр. площі посівів в найбільш продуктивних селянських господарствах скоротилися майже вдвічі. При цьому питома вага товарної частини зібраного врожаю

знизилася з 25,1% до 14%⁸¹. Зрозуміло, що це ще більше посилило напругу на зерновому ринку.

Невдоволення селян знайшло вияв і в масовому забої худоби, який розпочався влітку 1929 р. За лічені тижні це нечуване для селянства явище (власними руками нищити свою худобу!) набуло небаченого розмаху. Зіткнувшись з практикою насильницького, безоплатного вилучення виробленої ними продукції, селяни в розпачі різали все – корів, телят, свиней, коней. Незважаючи на те, що за січневою постановою ВЦВК та РНК СРСР 1930 р., “хижацький забій худоби” карався висилкою та конфіскацією майна, в окремих місцевостях України він досяг майже 75% загальної кількості поголів’я⁸².

Відверто репресивна політика держави щодо селян-фермерів в кінці 1920-х рр. логічним наслідком мала швидку кількісні та якісні зміни у бік зменшення цієї категорії найбільш активної в господарсько-економічному відношенні селянства. Так, чисельність господарств фермерського типу в Україні вже у 1928 р. порівняно з 1927 р. зменшилася на 27,5%⁸³.

Ставши заручником набравшої сили тоталітарної системи, головним об’єктом знавіснілого політичного цькування, молоде українське фермерство на зламі 20-х – 30-х рр. ХХ ст. зійшло з історичної арени. Це мало сумні наслідки для аграрного сектора економіки України. Адже сільське господарство в неприродній спосіб було позбавлено своєї найбільш енергійної, підприємливої верстви, яка любила, і чи не найголовніше, вміла працювати на землі.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НА СТАНОВЛЕННЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

3.1. Діяльність системи сільськогосподарського кредиту

З початком реалізації в Україні нової економічної політики у сфері аграрного виробництва виключно важливу роль почала відігравати організація ефективно діючої системи його кредитування.

Першим етапом на цьому шляху стало створення губернських товариств сільськогосподарського кредиту. Перше таке товариство було створене в тогочасній столиці України – Харкові. Слід зазначити, що уряд УСРР підійшов до цієї справи достатньо енергійно. Вже в травні 1923 р. Харківське губернське товариство сільськогосподарського кредиту почало свої операції, маючи вже досить вагомий статутний капітал понад 1,1 млн. червінців¹. Слід спеціально зазначити, що на той час це була достатньо вагома сума.

Повсякдення робота губернських товариств сільгоспкредиту будувалася на основі Статуту, затвердженого 13 лютого 1923 р. Раднаркомом СРСР. Цим документом визначалися права й обов'язки засновників

товариства, та надавалися різноманітні пільги для селян-пайовиків².

Варто підкреслити, що зразковий статут губернського товариства сільськогосподарського кредиту передбачав, що його засновниками можуть виступати не тільки державні та кооперативні установи, а й окремі громадяни. Основний капітал товариств складався шляхом виплати засновниками своїх паїв та випуску спеціальних, гуртовою вартістю не більше 10% установчого капіталу, селянських паїв. Сума індивідуального селянського паю була незначною – 5 крб золотом. Він вносився в розмірі 50% при підписці на пай й 50% протягом 6 місяців з моменту підписки³.

Хоча організація губернських товариств сільськогосподарського кредиту в Україні припадає на весну 1923 р., реальна їхня робота почалася лише з 1924 р. До цього часу більшості губернських товариств, якщо не брати до уваги такі великі, як Харківське, Одеське й Київське, не вдалося організувати належним чином свою роботу й дійти до сільськогосподарської периферії.

Побудова мережі сільськогосподарського кредиту як цільної й закінченої системи стала можливою з утворенням у 1923 р. Всеукраїнського центру з сільськогосподарського кредиту в особі Укрсільбанку – кооперативного акціонерного банку для організації фінансово-кредитної допомоги селянам та кооперативним установам. Його акціонерами стали Держбанк, Наркомзем, Наркомфін, Губсільбанки, Центросільбанк та інші структури⁴.

З утворенням Укрсільбанку набула реальних рис робота із втілення в життя ідеї щодо організації в Україні мережі доступного для більшості селян сільськогосподарського кредиту, що доходив до конкретного об'єкту кредитування – селянського господарства.

Слід, однак, зазначити, що вже на самому початку своєї діяльності Укрсільбанк, діючи відповідно до настанов партійно-державних органів, а їх представники були широко представлені як в Надзорчій Раді, так і в самому

його Правлінні, займав позицію певної стриманості щодо економічного зміцнення селянських господарств.

Так, індивідуальним господарям довгостроковий кредит видавався під 12% річних, в той час як колективним позичальникам – під значно більш вигідніші, власне, пільгові 4%⁵.

Як показує аналіз, вже на 1 квітня 1924 р. сукупний баланс 9 губернських товариств сільськогосподарського кредиту в Україні склав 658 тис. червінців. Динаміка росту їх зведеного балансу характеризується даними таблиці 3.1⁶.

Таблиця 3.1

Зведений баланс губернських товариств сільськогосподарського кредиту (грудень 1923 р. – квітень 1924 р.)

Дата	Баланс (тис. червінців)	У відсотках
1 грудня 1923 р.	236	100
1 січня 1924 р.	341	119
1 лютого 1924 р.	371	129
1 березня 1924 р.	488	170
1 квітня 1924 р.	658	230

Як бачимо з вищенаведеної таблиці, за п'ять місяців зведений баланс Губернських товариств сільськогосподарського кредиту зріс більш ніж у два рази. Його зростання було пов'язано, насамперед, з початком активних операцій Укрсільбанка, який тільки в лютому-квітні видав позичок губернським товариствам сільськогосподарського кредиту на загальну суму майже 180 тис. червінців.

Одночасно з видачею позичок Укрсільбанк регулював розподіл серед Губернських товариств сільськогосподарського кредиту коштів державного бюджету, які спрямовував на збільшення їх основних капіталів. Таких коштів через Укрсільбанк лише у січні – березні 1924 р. пройшло близько 100 тис. червінців, причому, розподіляючи ці кошти, Укрсільбанк основну увагу приділяв фінансовому зміцненню менш потужних губернських товариств.

На початку 1924 р. основний капітал Губернських товариств сільськогосподарського кредиту становив вже близько 255 тис. червінців, а до 1 квітня цього року він досяг уже 350 тис. червінців. В основному капіталі засновницькі паї (головним чином кошти держави) на початку року становили 98,3%, на 1 квітня – 94,6% усього основного капіталу. Тобто, питома вага селянських паїв залишалася незначною, хоч за цей період дещо зросла і вона – з 1,7% до 5,4%⁷.

У зв'язку із цим надавалося винятково важливе значення залученню селянських коштів. На відміну від формування коштів Укрсільбанку, ставилося завдання якомога активніше залучати до співробітництва із системою сільськогосподарського кредиту кошти заможного селянства. З метою заохочення, власникам селянських паїв надавалися різні фінансові пільги – відстрочка виплати продподатку, гарантовані виплати дивідендів, переваги при одержанні кредиту, гарантія повернення пайових внесків у випадку ліквідації товариства. У такий, доволі надійний спосіб, створювалися передумови для залучення в систему сільськогосподарського кредиту вже достатньо вагомих на той час нагромаджень заможних селянських господарств⁸.

З ростом активних операцій Губернських товариств сільськогосподарського кредиту та з посиленням їх зв'язку з організованою сільськогосподарською периферією в особі сільськогосподарських кредитних товариств та колективних господарств, поступово почали створюватися умови для збільшення питомої ваги селянських паїв і в основному капіталів губернських товариств сільськогосподарського кредиту.

Внаслідок цього загальний обсяг позичкових операцій губернських товариств сільськогосподарського кредиту станом на 1 січня 1924 р. становив 157 тис. червінців, і на 1 квітня досяг вже 417 тис. червінців. За терміном надання позик на цю дату значно переважали короткострокові позички, сума яких становила 376 тис. червінців (90,2%)⁹.

За метою призначення позички губернських товариств розподілялися в такий спосіб (у відсотках):

- на робочу худобу	41,5
- посівний матеріал	13,0
- на сільськогосподарські машини	12,6
- кредитування колективів	12,3
- на племінну худобу	4,2
- заготівля, переробка, збут сільськогосподарських продуктів	3,6
- позички в основні капітали сільськогосподарських кредитних товариств	1,5
- спеціальні культури	1,3
- землевпорядження й меліорація	0,9
- на іншу мету	9,1

Як бачимо, позички на робочу худобу становили головну масу коштів, які надавали селянству Губернські товариства сільськогосподарського кредиту. Приблизно така ж питома вага (близько 46%) позички на робочу худобу займали й у загальній сумі позичок “Укрсільбанку” губернськими товариствами. При цьому помітними були регіональні відмінності. Зокрема, позички на робочу худобу в степових губерніях мали значно більшу питому вагу, доходючи разом з позичками наданими колективам на ці ж цілі, до 80%¹⁰.

Уявлення про співвідношення позичок, наданих Укрсільбанком і Губернськими товариствами сільськогосподарського кредиту на конкретні цілі, дають наступні дані (таблиця 3.2¹¹).

З наведених в таблиці 3.2 матеріалів добре проглядає те, що розмір позичок, які видавалися Губернськими товариствами сільськогосподарського кредиту, майже у два рази перевищував суму позичок, які самі товариства отримували від Укрсільбанку.

Проте, не дивлячись на таке зростання обсягів роботи, потреба селянських господарств в кредитах задовольнялася Губернськими товариствами лише на 20 – 25%.

Таблиця 3.2

Суми та призначення позичок Укрсільбанку та Губернських кредитних товариств (станом на 1 січня 1924 р.)

	Позички, виділені Укрсільбанком губернським товариствам сільськогосподарського кредиту (тис. червінців)	Позички, виділені губернськими товариствами сільськогосподарського кредиту (тис. червінців)
На робочу худобу	83	148
На посівний матеріал	28	46
На племінну худобу	7,5	14,5

Периферію Губернських товариств становила низова ланка сільськогосподарської кооперації – універсальні та щойно постаючі кредитні кооперативні товариства. В 1923 р. передбачалося створення 750 товариств, включених в мережу сільськогосподарського кредиту. Станом на 1 квітня 1923 р. із цієї попередньо запроектованої кількості товариств було залучено до роботи в загальноукраїнській мережі сільгоспкредиту близько 550 сільськогосподарських кооперативних товариств різного профілю: універсальні, кредитні, спеціальні.

Клієнтура Губернських товариств сільськогосподарського кредиту не обмежувалася мережею сільськогосподарських кредитних товариств. Міцні зв'язки встановлюються в губернських товариств і з багатьма колгоспами, зокрема, в Одеській губернії – з 276, у Подільської – з 79 колгоспами.

За метою призначення, позички в товариствах (як і на губернському рівні) на робочу худобу, головним чином на коні, становили 50 – 80% всіх наданих коштів. Така тенденція розподілу кредитних коштів була характерною не тільки для Степу. Не менш яскраво ця тенденція проявлялася і в губерніях Лісостепу.

Середній розмір позички складав 40 – 60 крб.; максимум найчастіше досягав 75 – 100 крб. Найбільш

поширені терміни надання позичок складали від 3 до 9 місяців. Як забезпечення позичок, найчастіше застосовувалася застава майна, але доволі поширеним було й поручительство. Але знову ж таки, поручителі відповідали перед кредитором своїм майном. Під особисту довіру позички видавалися надзвичайно рідко.

Вкладні операції в товариствах в перші роки непу ще не набули розвитку. Це було характерно практично для всієї України. Лише в столичній Харківській губернії в 1923 р. в 27 товариствах велися вкладні операції. Однак, сума внесків, як правило, була незначною від 4 до 3000 крб. на товариство. Позички при цьому видавалися під досить високі 15 – 18,5% річних¹².

На дорожнечу кредиту особливо скаржилися губернії Лісостепу (Чернігівська, Полтавська), ніж губернії Степу. Особливо дорогим кредит був для тих селянських верств, господарства яких не могли вийти за межі споживчого господарювання й мали слабкий зв'язок з ринком. У той же час навіть відносно дорогі кредити вже відкривали перспективи для економічного зростання господарств фермерського типу.

У доповіді Народного комісара землеробства І. Клименка IV з'їзду комітетів незаможних селян України зазначалося, що до 1 червня 1924 р. для потреб кредитування сільського господарства було мобілізовано “усіма шляхами, усіма правдами і неправдами” близько 16 млн. крб., з них 5 млн. крб. мобілізовано в “Центрі” і близько 11 млн. мобілізовано губерніями. Участь селянства у формуванні цих ресурсів було ще незначною. В коштах Губернських товариств сільськогосподарського кредиту в цілому по Україні ця участь дорівнювала 8% і лише в окремих губерніях вона була дещо вищою. Так, Подільська губернія мобілізувала 13%, Катеринославська близько 19%, Донецька – понад 11% коштів за рахунок селянських паїв, відносно свого основного капіталу. Решта Губернських товариств селянських коштів мобілізувала значно менше.

З мобілізованих 16 млн. крб. близько 10 млн. були направлені для кредитування сільськогосподарських кооперативних товариств та колективів. Решта суми пішла по центральних вертикалях. Наприклад, Центральний сільськогосподарський банк розподілив свої кредити, таким чином: на робочу худобу – 1 млн. 163 тис. крб., на сортовий посівний матеріал – 721 тис. крб., на спеціальні культури – 482 тис. крб., на машинопостачання – 625 тис. крб., землевпорядкування – 220 тис. крб., племінну худобу – 510 тис. крб., вогнетривке будівництво – 100 тис. крб., меліорацію – 75 тис. крб., на інші потреби – 650 тис. крб.¹³.

Незважаючи на значні об'єктивні труднощі, сільськогосподарські кредитні товариства поступово налагоджували й удосконалювали свою роботу. Так, наприклад, багато було зроблено для спрощення процедури прийому й видачі внесків. Якщо на початку роботи приймалися тільки строкові вклади, то згодом у практику ввійшли вклади до запитання. Було запроваджено відкриття поточних рахунків, скорочувалися строки подачі вкладниками попередніх повідомлень про вилучення внесків, тощо.

Досить яскравим свідченням загального зміцнення системи сільськогосподарського кооперативного кредиту, її популярності серед населення є дані про зростання середньої чисельності членів сільськогосподарських кредитних товариств:

- на 1 жовтня 1924 р. – 304 чол.;
- на 1 лютого 1925 р. – 483 чол.;
- на 1 лютого 1926 р. – 565 чол.¹⁴.

Як свідчать наведені вище дані, за доволі короткий для фінансової системи час пересічне число членів кредитних товариств зросло мало не вдвічі.

Внаслідок наполегливих зусиль, спрямованих на зміцнення системи сільськогосподарського кооперативного кредиту, загальна кількість сільськогосподарських кредитних товариств, діяльність яких координувалася

Укрсільбанком (часто їх називали “сітковими”), в 1925/26 р. зросло до 1544¹⁵.

Щоправда, не можна твердити, що скрізь і завжди робота на організації кредитної допомоги селянству з боку державно-кооперативної мережі сільськогосподарського кредиту проходила без помилок, або й гірше того, – збочень. Нерідко в організації кредитування селянських господарств, в тому числі і на місцях мали місце серйозні недоліки. Так, селяни села Тростянець Ямпільського району Могилів-Подільської округи скаржилися в 1925 р., на те, що, коли вони в Ямпільському кредитному сільськогосподарському товаристві “просять кредит на інвентар, то дають плуга за 30 крб., а на ярмарку плуг стоїть 23 крб.” Селянин Данило Онуфріїв більше ніж рік був пайщиком Ямпільського кредитного товариства, але ніякого кредиту так і не отримав: “Водять за ніс, як хлопчика”¹⁶.

Селяни цього ж села скаржилися, що їхній односельчанин, який був винен Ямпільському кредитному товариство гроші, замість них віддав свиню. Інший селянин, попросивши в товаристві кредит, отримав ту ж саму свиню. Селяни дивувалися: “Як вони це по книжках проводять?”¹⁷.

В другій половині 1920-х рр. кооперативне кредитування вже відігравало важливу роль в машинопостачанні (включаючи дрібний інвентар) селянських господарств. Так, на ці потреби в 1926/27 господарському році було видано 13,7 млн. крб. кредитних коштів, а в 1927/28 році ця сума досягла вже навіть 28,7 млн. крб. Це не включаючи кредити, видані з фондів боротьби з посухою, розселення тощо. В цілому ж, завдячуючи і кредитам, які значно підвищили платоспроможність селян, за ці два роки ними було закуплено сільськогосподарських машин на загальну суму 82 млн. крб.

Слід, однак, зазначити, що високотоварні, а отже, господарства фермерського типу могли отримати кредити

на придбання машин на значно гірших умовах, ніж основана маса селянства, оскільки при наданні кредитів існувало дві шкали. За першою шкалою “А” – кредитувалися сільськогосподарські кредитні товариства, машинові товариства, різні колективні об’єднання бідняцько-середняцького складу, а також індивідуальні малоспроможні господарства. За цією шкалою завдатки були менші, а тривалість кредиту доходила до 4-х врожаїв (тобто на чотири календарні роки).

Фермерські ж господарства могли отримати кредит лише за другою шкалою – “Б”, яка призначалася спеціально для обслуговування заможних та навіть міцних середняцьких господарств. Виписані в ній умови фактично не те, що полегшували, а навіть в певній мірі, принаймні організаційно, ускладнювали придбання техніки міцними господарствами. Так, за цією шкалою кредит можна було отримати тільки на термін до 2-х врожаїв (тобто на два календарні роки). До того ж завдаток при цьому мав складати від 10% до 50% вартості машин¹⁸.

Така, відверто дискримінаційна кредитна політика держави щодо фермерських господарств не давала їм можливості належним чином впроваджувати складну машинну техніку у виробництво. Тому не дивно в 1926 – 1928 роках закупівля ними сільськогосподарських машин значно скоротилася.

Відповідно тому, як гальмувалося технічне оснащення фермерських господарств, гальмувалося і нарощення їх виробничих можливостей, а отже, продуктивності, а звідси і товарності, що об’єктивно йшло на шкоду країні та її народу. Адже це прямо вело до підвищення ринкових цін на основні види сільськогосподарської продукції.

Натомість, створювалися особливо сприятливі умови для придбання сільськогосподарської техніки колективними господарствами. Це підтверджується наступними даними (таблиця 3.3¹⁹).

З наведених у таблиці 3.3 даних добре видно, що фермерські, тобто надсередняцькі і заможні селянські

господарства, зазнаючи утисків з боку держави, в тому числі й в сфері кредитування, змушені було значно зменшити закупівлю сільськогосподарських машин. Якщо в 1926/27 рр. на їх долю припадало 44,8 % закупленої техніки, то в 1927/28 р. вже лише 25,0 %.

Таблиця 3.3

Збут сільськогосподарських машин селянським господарствам
в 1926 – 1928 рр. (за соціальною ознакою)

Селянські господарства	Кількість машин (%)		Вартість машин (%)	
	1926/27 р.	1927/28 р.	1926/27 р.	1927/28 р.
Бідняцькі	3,0	3,8	1,7	3,1
Підсередняцькі	11,6	20,4	8,5	18,0
Середняцькі	40,6	50,8	34,3	46,4
Надсередняцькі	30,4	19,6	35,1	23,9
Заможні	14,4	5,4	20,4	8,6
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0
Збут колективному сектору	2,9	16,5	11,7	36,1

Такою ж, спрямованою проти фермерських господарств, була й кредитна політика щодо придбання ними тяглової сили – коней та волів. Спеціальне кредитування для придбання коней знову ж таки стосувалося лише незаможних господарств, та у випадках коли йшлося про організацію машинно-тяглових товариств і колективів по спільному обробітку землі.

На ці потреби в 1925/26 р. було виділено 2 млн. крб. кредитів (з них 1 млн. крб. довгострокових). В 1926/27 р. – лише на довгострокове кредитування було виділено 1,4 млн. крб., причому в наступному 1927/28 р. на довгострокове кредитування було виділено вже 5 млн. крб.²⁰. Тобто, сума виділена на потреби довгострокового кредитування виробничих потреб селянських господарств протягом лише одного господарського року збільшилася в 3,3 рази.

Таким чином, з наведеного вище добре видно, що утворена в 1923 р. система сільськогосподарського

державно-кооперативного кредитування сільського господарства в дуже стислі строки сформувала розгалужену мережу своїх низових ланок і стала вагомим чинником виробничого розвитку селянських господарств. Позички використалися селянами переважно на придбання робочої худоби, реманенту, поліпшеного посівного матеріалу.

Однак, за своєю соціальною спрямованістю, політика кредитування селянських господарств від самого початку носила практично не завуальований антифермерський характер. Дискримінаційні умови отримання кредитів виробничо активними господарствами, створювали труднощі в придбанні ними техніки, худоби, насіння і тим самим негативно впливали на їх подальший розвиток.

Проте, навіть в таких, винятково несприятливих умовах ті селянські господарства, які подолали критичну межу, що розділяла споживче і товарне виробництво, продемонстрували очевидну тенденцію до свого подальшого виробничо-економічного розвитку. Енергія вільної хліборобської праці, навіть огорожена жорсткими лещатами вульгарно-марксистських догматиків, які під ширмою більшовицької непохитності фактично ховали власну інтелектуальну ницість, вирвавшись на неосяжні простори українських ланів, вочевидь продемонстрували, на що здатна в праці, поєднаній з творчим господарчим пошуком вільна людина, – не просто селянин, а селянин-господар, селянин-творець достатку для себе особисто і для суспільства в цілому.

3.2. Практика оподаткування селянських господарств

Перехід, після відмови в березні 1921 р. від “воєнного комунізму”, до нової економічної політики, означав, що головним поєднуючим чинником в економічних взаєминах держави й селянства ставав податок. Слід зазначити, однак, що в умовах непу податкове законодавство було відверто виписано так, що основний податковий тягар лягав на

більш заможні верстви українського селянства. Радянська держава всіма доступними засобами намагалася максимально використати економічний потенціал заможних господарств для забезпечення своїх потреб.

Це не було якоюсь особливою новацією, чимось надто несподіваним. Так, ще в 1918 р., виділяючи основні принципи радянської податкової політики щодо селянства, В. Ленін наголошував, що головний податковий прес повинен лягти на плечі економічно міцного селянства: “З бідних селян нічого, з середняків помірно, із багатого багато”²¹. Не можна заперечувати того, що в тогочасних умовах лідер більшовиків в певній мірі мав рацію, оскільки в роки громадянської війни, яка до того ж супроводжувалася постійними змінами аграрної політики чисельних ворогуючих політичних таборів, лише незначна частина селянства досягла значних успіхів за рахунок господарського економічного зростання своїх господарств. Однак, В. Ленін, загалом реалістично ставлячи питання про те, що податки потрібно брати з тих, хто може їх платити, в революційно-риторичному запалі ставить знак повної рівності між абсолютно різними поняттями “заможний селянин” і “експлуататор”, заявляючи, що головний тягар податку повинен лягати “на нечисленних представників експлуататорського прошарку селянства, яке нажило собі особливі багатства за час війни”²².

Виходячи з цих, засадничих для радянської влади принципів, податкова система і в період непу мала за мету виконувати не тільки функції традиційного інструмента фіскальної політики, а й виступати як засіб політичної боротьби з “класовим ворогом”, діючи в напрямку економічного придушення приватного господаря і стимулюючи колективне виробництво.

Формування організаційно-правової основи податкової системи після проголошення переходу до нової економічної політики розпочалося з прийняття двох основоположних документів – Декрету ЦВК РСФСР “Про заміну продовольчої розверстки натуральним податком” від

21 травня 1921 р. і Декрету РНК “Наказ Ради Народних Комісарів про проведення в життя засад нової економічної політики” від 9 серпня 1921 р., який закріпив відновлення грошового обігу.

Прийняття цих декретів, як відомо, передували партійні рішення. X з’їзд РКП(б) (березень 1921 р.) затвердив резолюцію “По заміну розверстки натуральним податком”²³.

Керівництво УСРР, хоч і мало свою точку зору щодо впровадження непу в Україні, однак, підкоряючися партійній дисципліні, Надзвичайна комісія ВУЦВК вже 27 березня 1921 р. майже одноголосно постановила розверстку замінити податком, а 29 березня 1921 р. це рішення було затверджено Раднаркомом УСРР²⁴.

Однак, в цілому, відповідаючи очікуванім сподіванням українського селянства введення продподатку не могло відразу полегшити його становище.

Фактично і в перші роки непу селянські господарства, що тільки починали відновлювати свої виробничі сили, після тривалої руйнації військово-політичних лихоліть, були змушені віддавати державі у вигляді податків не тільки надлишки виробленої продукції, але нерідко і її засоби необхідні для нормального функціонування. Доволі яскравим підтвердженням цьому може бути аналіз річного бюджету пересічного селянського господарства одного із типових повітів Харківської губернії – Вовчанського.

У 1922 р. в цьому повіті середнє селянське господарство складалося з 6,3 особи і мало у своєму розпорядженні 6 десятин орної землі, яка переважно (70% – 80%) перебувала в общинному черезсмужному користуванні. Річний збір зерна в пересічному господарстві повіту восени 1922 р. становив 200 – 210 пудів. Урожай використовувався таким чином: близько 70 пудів йшло на сплату податків (продподаток, подвірний податок, громадський податок, місцеві податки – на утримання сільради, будівництво мосту, утримання школи та ін.), обов’язкове страхування худоби та господарських будівель.

Варто взяти до уваги, що в ці витрати не включено гужовий податок (його можна було виконувати натурою), подушний податок і обов'язкове страхування посівів від градобобою²⁵.

Крім цього, впродовж року пересічне селянське господарство Вовчанського повіту (як, власне, й інших) мало такі потреби: насіннєвий фонд – близько 40 пудів, харчування – 108 пудів (6 чоловік по 18 пудів), плата за помел зерна – 12 пудів, утримання домашньої худоби та птиці – 45 пудів, витрати на одяг, взуття та освітлення – близько 130 пудів. Разом з податками, річні витрати селянського господарства складали понад 400 пудів при зборі його, як уже зазначалося, 200 – 210 пудів. Таким чином, дефіцит селянського бюджету складав мінімум 200 пудів, без врахування витрат на ремонт інвентарю, будівель тощо²⁶.

За таких обставин значна частина селянських господарств змушена була вдаватися до старого методу – врізалася і без того не надто щедра продовольча норма, в надії якось добути потім хліба і дожити до нового врожаю. Худоба, зрозуміло, ніякого зерна не отримувала, крім грубих кормів – соломи та полови. Скорочувалися витрати на одяг, взуття, навчання дітей, тощо.

Не дивно, що за таких умов селянство змушене було вишукувати також різні додаткові засоби до існування: заняття кустарно-ремісничими промислами, наймитування.

В цій складній економічній ситуації більш підприємливіша, а відтак і заможніша частина селянства стала об'єктом майже не прихованого податкового визиску з боку сільських комнезамів, на які державою було покладено контроль за виконанням продподатку на селі. На упереджений підхід до оподаткування сільського фермерства комнезами орієнтували офіційні партійно-державні документи. Так, на засіданні Колегії Відробітселю ЦК КП (б)У від 29 квітня 1921 р. за наслідками розгляду питання про комнезами було прийняте рішення про те, що в основу виконання закону про продподаток має бути

покладено “збільшення прогресії при встановленні розмірів продподатку для більш заможних верств”²⁷.

Таке упереджене ставлення щодо системи оподаткування заможних, а отже, високотовариних господарств фермерського типу, змушувало їх шукати шляхів ослаблення надмірного податкового тиску, який підривав економічну основу їх подальшого розвитку. Одним із поширених способів уникнення непомірних податків стало приховування від оподаткування певних земельних площ, користуючись незавершеністю і недосконалістю землеустрою, особливо на початку 1920-х рр.

Ця своєрідна форма протесту проти несправедливого оподаткування найбільшого поширення набула у південних районах. Так, у 1921 р. в Кременчуцькій губернії не облікованими виявилися 322 тис. десятин землі, податок з яких мав скласти майже 1,3 млн. пудів зерна²⁸.

Таке явище не пройшло мимо органів влади і 19 жовтня 1921 р. формально найвищий законодавчий, розпорядчий та контролюючий державний орган Української СРР – ВУЦВК, приймає спеціальну постанову “Про заходи боротьби з приховуванням землі”. Відповідно до цього документа в республіці створювалися спеціальні репресивні органи – продревтрибунали, на які покладалися функції розслідування фактів приховування землі і притягнення до відповідальності винних.

Слід, однак, при цьому спеціально виділити те, що одним із головних чинників, на який зверталася увага при розслідуванні справи, був соціальний стан господарств, що ухилялися від обліку землі – чим заможнішими були їх власники, тим міра покарання була суворішою.

Так, розглядаючи справи господарів села Дмухайлівка Новомосковського повіту Катеринославської губернії, виїзна сесія губпродревтрибуналу присудила заможного селянина не тільки до сплати податку, а й конфіскації коня, 5 овець, свині та 14 десятин землі. В той же час в

аналогічній ситуації менш заможного односельчанина зобов'язали лише сплатити податок²⁹.

Однак, незважаючи на вжиття репресивних заходів, повсюдне приховування землі продовжувало мати місце і надалі. Зокрема, у 1923 р. в Катеринославській губернії було приховано від обліку і оподаткування понад чверть – 27 %, загальної земельної площі³⁰.

Декрет ВУЦВК про єдиний сільськогосподарський податок на 1924/25 сільськогосподарський рік продовжив лінію на утвердження класового підходу в системі оподаткування. Однак, він мав доволі суттєві відмінності. Вона полягала в тому, що в новому законі робилася спроба обліку не валового, а чистого прибутку селянського господарства. Замість валової продукції господарства критерієм оподаткування було введено умовно-чистий прибуток, тобто продукція головних галузей селянського господарства – рільництва, тваринництва, лугів та присадибних земель, за вирахуванням потреб на насіння та корм для худоби.

При цьому удосконалилася і техніка нарахування. Зокрема, відтепер, замість виділення соціальних груп села виходячи із землезабезпечення на їдця, вводилася змінна шкала оподаткування. Суть її полягала в тому, що для кожної губернії, округи і району давалися певні інтервали, за якими оподатковувалася земля кожного їдця. Наприклад, для Київської губернії було визначено такі інтервали оподаткування: перший – 0,25 дес., другий – від 0,25 – до 1 дес., третій – понад 1 дес. Нархування податку на господарство здійснювалося таким чином: до кількості землі в натуральному вимірі додавалася кількість землі, отриманої від перерахувань за відповідними коефіцієнтами, що мала в дворі, худоби та сіножатей, а отримана сума ділилася на кількість їдців³¹.

У згаданому декреті для кожної губернії було прописано ряд інтервалів, ставок і коефіцієнтів узгодження одиниць обліку поголів'я худоби з обліком земельних площ. В свою чергу губернії для округ, а округи для

районів, а там, де можливо, і для окремих сіл, могли застосовувати ряди інтервалів, еквівалентів і ставок інших губерній, в яких та чи інша адміністративна одиниця ближче підходить за природньо-кліматичними та економічними особливостями ведення сільського господарства. Однак, при цьому загальна сума податку по губернії не могла змінюватися.

В 1924/25 господарському році крім минулорічних критеріїв, за якими групувалися 9 податкових груп, застосовувалися й податкові критерії, виходячи із забезпеченості господарств робочою худобою. За цією ознакою було встановлено такі групи оподаткування: 1) без худоби; 2) з однією головою; 3) з двома головами; 4) з трьома головами; 5) з чотирма і більше головами. Всього ж, виходячи із комбінування цих двох схем оподаткування, було сформовано 45 податкових груп. В основі запровадження такої комбінованої податкової системи лежало, знову ж таки, настійливе прагнення перенести левову частину податкового тягара на заможніші верстви селянства. Наслідки внесених в такий спосіб змін наочно видно на прикладі Одеської губернії (таблиця 3.4³² і таблиця 3.5³³).

Таблиця 3.4

Питома вага податку, що припадала на групи господарств
Одеської губернії (за чисельністю поголів'я худоби)

Групи	Частина податку, що припадає на кожну групу (в %)		Різниця
	1923/24 р.	1924/25 р.	
без худоби	17,7	14,19	– 3,51
з 1 гол.	17,6	15,27	– 2,33
з 2 гол.	21,92	20,75	– 1,17
з 3 гол.	23,05	24,67	+1,62
з 4 і більше гол.	19,43	24,82	+ 5,39

Таким чином, 7% усієї суми податку було знято з перших трьох груп селянських господарств (без худоби, з однією головою і з 2 головами худоби) і перекладено на більш міцні господарства, які мали по 3 – 4 і більше голів худоби.

Така ж ситуація мала місце і при оподаткуванні селянських господарств за критерієм забезпечення землею на одного їдця, про що свідчать матеріали наступної таблиці (таблиця 3.5³⁴).

Таблиця 3.5

Питома вага податку, що припадала на групи господарств
Одеської губернії (за забезпеченістю землею на їдця)

Групи	Частина податку, що припадає на кожну групу (в %)		Різниця
	1923/24 р.	1924/25 р.	
до 0,5 десятин на їдця	0,4	0,31	– 0,09
0,51 – 0,75 десятин на їдця	0,9	0,59	– 0,31
0,75 – 1,0 десятин на їдця	1,9	1,62	– 0,78
1,0 – 1,25 десятин на їдця	4,93	3,73	– 1,2
1,26 – 1,50 десятин на їдця	8,5	6,33	– 2,17
1,51 – 2,0 десятин на їдця	23,4	20,07	– 3,33
2,01 – 2,5 десятин на їдця	30,0	30,31	+ 0,81
2,51 – 3,0 десятин на їдця	30,0	16,44	+ 2,54
3,01 і більше десятин на їдця	15,4	19,41	+ 4,01

Як видно із вищенаведених матеріалів, внесені зміни до системи оподаткування суттєво полегшили податковий тягар для малоземельних господарств, оскільки із шести нижчих груп було знято 7,36% усього податку, однак, всі ці кошти було перекладено на три вищі групи господарств. Слід при цьому зазначити, що далеко не всі вони були настільки міцними, щоб сплатити додаткові податкові суми без шкоди для власної економіки. Тим більш, що багато з них лише ставали на шлях інтенсифікації виробництва, а тому для них був дуже важливий буквально кожен карбованець, який можна було вкласти з метою поліпшення господарства.

Посилення податкового тиску на фермерські господарства продовжувалося і в другій половині 1920-х рр. Якщо в 1927/28 господарському році заможні селянські господарства з прибутком 900 і більше крб. сплачували від 16,2 до 18,5% від суми прибутку, то наступного року

сільськогосподарський податок для цієї категорії селянських господарств збільшився вже до 20,2 – 22,5%³⁵.

Перехід до форсованої індустріалізації, а відтак і потреба різкого збільшення експорту сільськогосподарської продукції, яку могли дати на ринок лише високотоварні заможні селянські господарства, як це не парадоксально, привела до того, що замість того, щоб піклуватися про створення належних умов для їх розвитку, вже на XV з'їзді ВКП(б) (грудень 1927 р.), з ініціативи Сталіна та його групи в політбюро ЦК було проголошено рішучий податковий наступ на селянство. Вже у 1928 р. економічно міцні селянські господарства України повинні були продати державі за фіксованими, тобто низькими заготівельними цінами до 35% свого урожаю і сплатити 45% усього податку, що накладався на село³⁶.

Про це йшлося і у звіті уряду УСРР XI Всеукраїнському з'їзду Рад. В ньому, зокрема, зазначалося, що в 1927/28 господарському році “Недостатньо оподатковано верхівку села і особливо куркульську його частину”. Тому вже наступного 1928/29 господарського року було проведено нове збільшення оподаткування прибутків заможної частини українського села. Було запроваджено спеціальне індивідуальне (так зване експертне), а, власне, суто свавільне оподаткування, під яке підпадали тільки економічно сильні господарства. Натомість, з метою забезпечити підтримку частини селянства в запланованому в недалекому майбутньому наступі на нього в цілому, незаможні господарства повністю звільнялися від податку – спочатку 25%, а потім за постановою ювілейної сесії ВУЦВК – 35% усіх селянських господарств України³⁷.

Впровадження в життя “експертного” оподаткування відбувалося в складних умовах. Представник Наркомфіну УСРР Зотов в доповіді секретаріату ВУЦВК зазначав, що керівники багатьох округ заперечували можливість оподаткувати індивідуально-експертним порядком 2,82% від загальної кількості селянських господарств (таку

рознарядку для України визначив РНК СРСР). Газета “Вісті ВУЦВК” з цього приводу писала: “Окрвиконками не подбали про те, щоб утворити досить авторитетні сільські облікові комісії, забезпечивши їх клясово-витриманим складом і належним керівництвом. Це спричинилося до того, що за винятком Київщини, Проскурівщини і ще кількох округ, на початку кампанії облік об’єктів оподаткування виконано незадовільно. Майже скрізь певній частині глтайства пощастило затаїти свої справжні прибутки, майновий стан і уникнути в такий спосіб експертного оподаткування”³⁸.

Однак, вище партійно-державне керівництво країни не відступало. У січні 1928 р. радянським урядом з метою подальшого викачування із українського села грошових ресурсів було введено ще і самооподаткування сільського населення на культурні потреби села в сумі 30 млн. крб. Основна частина цієї суми знову ж таки лягала саме на заможний прошарок селянства³⁹. Як наслідок, дані про оподаткування селянських господарств України в 1928/29 р. свідчать, що податок з найбільш заможної групи селянства (з прибутком понад 1 000 карбованців) склав пересічно 332 крб., або 22,5% від одержаного прибутку⁴⁰. Більш того, вже влітку 1929 р. для заможного селянства офіційно були встановлені так звані “тверді завдання”. В реальному житті це означало обов’язкову здачу державі всього товарного зерна. За відмову господаря двору від цієї акції, підкорі вже, власне, і не податку, а відвертому економічному терору, сільським радам надавалося право накладати в адміністративному порядку на заможні господарства штрафи у межах п’ятиразового розміру вартості запланованої кількості зерна.

Неспроможність селянина сплатити абсолютно не реальну суму штрафу, загрожувала продажом всього його майна з аукціону. В разі ж будь-якого опору діям радянських органів у проведенні подібного роду “хлібозаготівель”, за статтями 57 та 58 Карного кодексу УСРР, окрім штрафних санкцій, передбачалася конфіскація

майна двору й примусове виселення всіх його членів у віддалені райони СРСР. Немає нічого дивного, що у відповідь на це заможне селянство, а за їх прикладом і представники середнього та навіть і нижчесередняцького прошарку селянства почали масово вдаватися до приховування зерна. Спочатку його ховали у власних господарствах, але згодом, після проведення брутальних обшуків дворів, зерно почали переховувати за межами населених пунктів – в ярах, лісах, в степу⁴¹.

В індивідуальному порядку радянською державою в 1929/30 р. було оподатковано 155 тисяч господарств заможного селянства, або 3,02% загальної кількості селянських дворів на Україні⁴². Заможні селянські господарства фермерського типу не витримували такого непосильного податкового тиску. Кількість селян, що використовували у власному господарстві найману робочу силу, зменшилася з 75,3% до 46,8%, а їхні посіви скоротилися на 18,7%⁴³. Тож цілком логічно, що відповідною мірою зменшилася і їх продуктивність, а звідси і витікаюча з неї товарність. В країні різко загострилася продовольча криза. Відповідальність за такий ганебний стан справ вище радянське керівництво переклало на українське фермерство.

В цілому, в період непу податкова політика радянської держави по відношенню до українського селянства, а надто до його найбільш виробничо активного прошарку, визначалася політичною ситуацією та від самого початку мала відверто упереджений характер.

Партійно-державне керівництво УСРР не було самостійним щодо прийняття рішень з проблем політичного та економічного розвитку республіки і змушене було навіть нерідко, попри свою волю, послідовно виконувати директиви ЦК РКП(б) та її лідерів, власне Сталіна та його групи в партійному керівництві. Відповідно їх поглядам на економіку, і, зокрема, сільське господарство розвивалося і ситуація в українському селі, життя якого

повністю підпорядковувалася загальносоюзним директивам.

Розпочавши в 1921 р. реорганізацію соціально-економічного життя українського села на засадах нової економічної політики, з перегляду податкової політики, в цілому, на користь аграрного сектору економіки, радянська влада, однак, дуже швидко, фактично вже у перші роки непу почала використовувати оподаткування, як інструмент викачування фінансових ресурсів із селянських господарств, передусім, економічно активних, а звідси і заможних. При цьому влада не забувала і про фінансові маніпуляції, з метою розколу селянства на антогоністичні соціальні групи. Надалі постійне зростання податкового тиску в умовах все більш відвертої орієнтації на формування радгоспно-колгоспної системи привело до згортання непу та перехід до позаекономічних принципів господарювання здатних, на думку Сталіна та його групи в політбюро, забезпечити форсовану індустріалізацію через невідемну її передумову – суцільну колективізацію.

Відверто спрямована проти заможних селянських господарств, які своїми економічними успіхами об'єктивно демонстрували величезні перспективи для українського селянства в умовах збереження товарно-грошових засад функціонування сільського господарства, податкова політика радянської держави фактично свідомо вела до поступового уповільнення темпів розвитку сільського господарства. Заможні селяни пригнічені надмірним податковим тиском, втрачали всякий економічний інтерес до подальшого розвитку своїх господарств, що, до речі, вимагало від них, причому повсякденного, величезного фізичного напруження. Це вело до знищення в селянині почуття господаря, перетворення його на політично безправного й економічно повністю залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції у вже на момент їх виникнення фактично повністю одержавлених буцім-то колективних господарствах.

3.3. Оренда землі і наймана праця

Важливою складовою селянського землекористування та розвитку продуктивних сил українського села у період нової економічної політики стала оренда землі, як особлива форма реалізації земельної власності та господарського використання землі – головного засобу виробництва в сільському господарстві. Вперше про неї йшлося у резолюції XI з'їзду РКП (б) 2 квітня 1922 р. “Про роботу на селі”, в якій зазначалося, що “В питанні про умови застосування найманої праці у сільському господарстві та оренди землі з'їзд рекомендує всім працівникам даної галузі не зв'язувати зайвими формальностями ні того, ні другого явища і обмежитися запровадженням у життя рішень останнього з'їзду...”⁴⁴.

За існуючою тоді практикою, рішеннями з'їздів РКП (б) керувалися ВУЦВК, РНК УСРР та органи влади на місцях. Вже 11 квітня 1922 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли спільний декрет “Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею”. Головні положення цього декрету склали основу прийнятого ними ж 27 травня 1922 р. “Основного закону про трудове землекористування”⁴⁵. А дещо пізніше – 29 листопада 1922 р. ВУЦВК затвердив і “Земельний кодекс УСРР”, в якому вони були належно відображені⁴⁶.

Згідно з цими документами здача землі в оренду дозволялася для господарств, послаблених внаслідок стихійного лиха або нестачі робочої сили, реманенту та тягла. Слід підкреслити, що “Основний закон про трудове землекористування” спеціально забороняв здачу землі в оренду без поважних причин. Порушення закону каралося конфіскацією зданої в оренду земельної ділянки терміном на один рік⁴⁷.

В умовах ліквідації приватної власності на землю, її оренда не розглядалася як нормальне явище, оскільки непорушну основу землекористування в радянській державі складала державна власність на землю⁴⁸. Дозвіл на оренду

землі розглядався лише як “тимчасова переуступка”, право на яку надавалося лише незаможним господарствам.

Однак, в реальному житті початку 1920-х років, процес землекористування та передачі земельних площ в оренду в багатьох випадках відходив від норм і правил визначених радянським законодавством. Так, при перевірці в 1925 р. обліку та використання державного земельного фонду в Немирівському та Меджибіжському районах Вінницької округи було виявлено, що обліку орендної плати не велося ні в окружному земвідділі, ні в зазначених районах. Земля в оренду здавалася в більшості випадків з торгів, які велися виключно на збільшення орендної плати. Вимоги щодо поліпшення та раціонального господарювання при цьому не бралися до уваги⁴⁹.

Відомостей про здачу землі до окружного земвідділу з більшості районів не надходило. Значна частина земель державного земельного фонду місцевого значення перебувала у безоплатному користуванні різних установ та організацій⁵⁰.

Цьому сприяло те, що фактично протягом всього періоду 1920-х років у вкрай запущеному стані знаходилася робота по землевпорядкуванню, яка майже повсюдно здійснювалася незадовільно, що зрозуміло негативно позначалося на характері земельних відносин. Та навіть станом на 1 січня 1929 р. в Україні було належно землевпорядковано лише 10,6 млн. га землі, що складало лише близько 29% усієї площі землекористування. При цьому питома вага селянських господарств у фінансуванні землевпорядних робіт у 1928 р. складала тільки 25,9%⁵¹.

Орендну плату дозволялося вносити грошима, продуктами та іншими видами винагороди (виконання певних послуг та комбінування перших двох видів орендної плати⁵². З утвердженням непу і завершенням грошової реформи та поступовим зміцненням індивідуального селянського господарства дедалі помітнішим стає процес денатуралізації орендної плати з переходом на оплату оренди грошми⁵³.

Проте, в багатьох випадках ще зберігалася і продуктова та відробіткова форма оплати оренди. Особливо не вигідним був “відробіток”. Як показала О. Ганжа, в окремих випадках за обробіток однієї десятини орної землі незаможний селянин в період напружених сільськогосподарських робіт мусів відробляти 5 – 6 днів у господарстві власника найнятого ним тягла⁵⁴. А в Донецькій окрузі за збирання, косовицю та обмолот зібраного врожаю з однієї десятини, селянин-орендодавець не тільки віддавав в оренду дві десятини землі, але й змушений був ще й безоплатно працювати на всіх трьох десятинах⁵⁵.

Зрозуміло, що більш активно практикували оренду землі селянські господарства фермерського типу, які виділялися вищим рівнем забезпеченості тягловою силою, реманентом, сільськогосподарськими машинами, а отже, і товарністю виробництва. Кількісно складаючи порівняно незначну частину загальної чисельності орендарів, вони, однак, зосереджували в своїх руках майже третину – 30,5% усього орендного земельного фонду⁵⁶.

Одним із важливих елементів формування господарств фермерського типу стало використання ним найманої праці. У 1923 р. всього сільського населення в Україні нараховувалося 23,1 млн. чоловік, з яких працездатного віку – 10,8 млн. чоловік. Про особливості розподілу запасів робочої сили за регіонами та віковими групами можна судити з даних, наведених в таблиці 3.6⁵⁷.

Порівняння наявності робочої сили сімей одних і тих же соціальних груп в розрізі різних природно-економічних регіонів України свідчить, що найбільш забезпеченими робочою силою були господарства Полісся і Правобережжя, за ними йшло Лівобережжя. Натомість, зона Степу в усіх групах посідала останнє місце.

Це явище, на нашу думку, в значній мірі пояснюється різницею у віддачі оброблюваних земель, яку забезпечували рівновеликі площі в Степу та Лісостепу. При більшій інтенсивності господарств Лісостепу тут з одиниці

площі могло прохарчуватися і знайти застосування своїй праці більша кількість людей, ніж в Степу. Тому зростання сім'ї в степовій зоні могло бути забезпечене за рахунок збільшення посівної площі, що було більш реальніше в цьому районі з огляду на відносне багатоземелля. Виходячи з цього тут існувало і більше умов для поширення оренди⁵⁸.

Таблиця 3.6

Дані про розподіл сільського населення між районами та віковими групами в 1923 році (в тис.)

Райони	Їдців	Чоловіків			Жінок		
		18 – 60 років	14 – 18 років 61 – 65 років	10 – 13 років	16 – 55 років	14 – 15 років 56 – 60 років	10 – 13 років
Полісся	3.395.272	766.632	225.972	210.907	752.253	141.155	187.633
Право-бережжя	6.729.051	1.605.632	436.419	407.108	1.670.123	274.303	388.885
Ліво-бережжя	5.520.436	1.239.641	380.192	337.354	1.302.105	224.599	315.576
Степ	7.385.294	1.672.592	469.014	484.519	1.795.528	299.887	1.393.172
по Україні	23.030.053	5.284.497	1.505.597	1.439.918	5.520.000	939.944	1.393.172

Як свідчить аналіз тогочасних статистичних матеріалів, у першій половині 1920-х років до використання найманої праці вдавалися переважно заможні селянські господарства. Передусім, це було характерним для губерній, які постраждали від посухи 1921 р. Зокрема, у поширених восени 1922 р. анкетах ЦК КП(б)У зазначалося, що у Катеринославській губернії наймити знаходили роботу, насамперед, у селян, які вели фермерські господарства (“багатих селян”, “у куркулів чи середняків”)⁵⁹. Наприклад, в Олександропільській волості на роботу в заможні господарства наймалося 60% робітників, в середняцькі – 15%. Одночасно біля 25% селян, що шукали заробітку поза межами своїх дворів йшли найматися у господарства врожайних губерній⁶⁰.

Волосні комітети Запорозької губернії доволі часто повідомляли, що біднота наймається на роботу до “куркулів” та середняків⁶¹. Однак, цікаво, що при цьому

відмічалось й таке, що часто селяни працювали наймитами із своєю худобою чи реманентом у господарствах багатоземельних, але без власних засобів виробництва⁶².

У губерніях, що не постраждали від посухи, основними наймачами землі також виступали переважно господарства заможної верстви села. Так, у чисельних статистичних анкетах 1924 року, які заповнювали селяни-кореспонденти Волинської губернії повідомлялося, що селяни здебільшого “ходять на заробітки до заможних громадян”⁶³. Міцні господарства (“куркулі”) вказувалися як головні наймачі робочої сили й у статистичних обстеженнях сільських населених пунктів Київської губернії⁶⁴.

Однак, були й інші, нетрадиційні (скоріш, навіть парадоксальні) форми використання найманої праці. Мали місце випадки, коли наймачами виступали не заможні селянські господарства, а селяни-бідняки. Не маючи в достатній кількості власних засобів виробництва, вони були змушені наймати тяглову силу або реманент, або й те чи інше, разом з їх заможними власниками, яким це було вигідно, оскільки вони отримували плату як за орендовану тяглову силу та так і за свою працю за виконанні роботи.

Це мало суттєве значення, оскільки одним з головних критеріїв віднесення до “експлуататорського класу” було використання найманої праці. Завдяки таким обставинам заможні селяни перетворювалися в наймитів і, таким чином, позбувалися тавра “куркуля”.

Крім того, за рахунок “роботи в наймах” фермерські господарства лише в 1924/25 році отримали пересічно на господарство 84,5 крб., або 11,7% умовно чистого прибутку⁶⁵.

Ця тенденція добре ілюструється даними (таблиця 3.7⁶⁶), отриманими за наслідками здійсненого в 1925/26 року обстеження господарств двох сіл Стеблівського району Черкаської округи – Миколаївки і Селища.

З наведених у таблиці 3.7 даних видно, що власники дрібних господарств більше працюють в наймах у чужих

господарствах, ніж самі наймали робітників. В середніх господарствах обидва види наймів були майже рівні і лише в найбільших (фермерських) господарствах переважав найм робітників для роботи у власному господарстві, що видається цілком закономірним.

Таблиця 3.7

Використання найманої праці господарствами (села Миколаївка і Селище Стеблівського району Черкаської округи в 1925/26 р.)

Групи господарств за розміром капіталу	Відроблено людино-днів		
	Найманими робітниками в своїх господарствах	Родинами господаря в чужих господарствах	Робота в чужому господарстві до роботи у власному у %
Дрібні до 800 крб.	42	152	362
Середні 800 – 1300 крб.	106	112	105,7
Фермерські понад 1300 крб.	108	56	51,8
В середньому	85	110	129,4

Дуже цікаву картину дають матеріали про оплату за роботу в господарствах різної міцності. Оплата за роботу в чужому господарстві у всіх випадках винагороджується значно краще, ніж робота селянина у власному господарстві. Це свідчить про те, що в той час як господарство відчужує від себе дорожчу робочу силу, саме воно має вигоду від використання власної дешевої робочої сили. Часто це праця жінок чи підлітків. Найдорожче платили найманим робітникам дрібні господарства, яким доводилося оплачувати не тільки робітника, а й тягло чи реманент, з яким він приходив. Тому найбільше заробляли у наймах саме представники заможних господарств, бо їм платили не тільки за роботу, а й за використання їхньої худоби та реманенту”⁶⁷.

Отже, в Україні в першій половині 1920-х років головним наймачем сільськогосподарських робітників виступали заможні господарства, які мали добрі запаси польової землі, тяглову силу та реманент. Принагідно, слід зазначити, що саме в той час щодо заможних і підприємливих селян цілком офіційно почав вживатися термін “фермер”. Так, зокрема, виступаючи у вересні 1925 р. в Запоріжжі, Л. Троцький заявив: “Слово “куркуль” пов’язане з відносинами ще напівкріпосницького ладу, із засиллям поміщика, справника. У нас же зараз утворюється на селі власник-фермер нового типу. Звичайно, ми можемо по старій пам’яті називати його куркулем, але набагато правильніше назвати його фермером капіталістичного типу”⁶⁸.

Як свідчить аналіз чисельних статистичних даних, кількість найманих робітників у сільському господарстві України впродовж 1921 – 1925 рр. невпинно зростала. Найбільші щорічні зростання їх чисельності спостерігалися у 1922 та 1924 роках. Так, лише за далеко не повними даними “Всеробітземісу” у 1921 р. наймалося на роботу 92,4 тис. чоловік, у 1922 р. – 104,4 тис., 1923 р. – 110,7 тис., 1924 р. – 200,3 тис., 1925 р. – 240,2 тис. Якщо помітне збільшення чисельності найманих працівників у 1922 р. зумовлювалося необхідністю селян шукати приробітку поза власними господарствами, то в наступні роки це вже можна пояснити загальною активізацією та розширенням обсягів сільськогосподарського виробництва, насамперед, у рілльничій галузі господарств, які стали на фермерський шлях⁶⁹.

В сезони 1926 та 1927 рр. кількість найманих працівників, порівняно з попередніми роками, продовжувала зростати і досягла в цілому по Україні відповідно 418,4 тис. і 431,5 тис. Проте, в наступні роки тенденція до постійного приросту чисельності найманих робітників у селянських господарствах та сільських громадах зазнала різких змін. Так, в 1928 р. кількість найманих робітників на селі суттєво зменшилася і склала

377,1 тис., а в 1929 р. зменшилася навіть до 306,0 тис. чоловік.

Зрозуміло, що в умовах початку колективістської вакханалії загальне зменшення кількості найманих робітників відбулося, насамперед, за рахунок заможних фермерських господарств, які в другій половині 1920-х рр. зазнавали все більших утисків з боку влади. Про це свідчать наступні дані (таблиця 3.8⁷⁰).

Таблиця 3.8

Кількість найманих робітників у одноосібних та колективних господарствах і сільських громадах (тис.) в 1926 – 1929 рр.

Роки	У селянських та інших одноосібних господарствах (тис.)	У колективних господарствах та сільських громадах (тис.)
1926	353565	64853
1927	337943	93606
1928	282010	95124
1929	212059	93941

Наведені вище дані переконливо показують, що зменшення кількості найманих робітників у селянських господарствах було обумовлено не економічними, а суто політичними причинами. Адже в колективних господарствах, які були значно слабкіші у виробничо-економічному відношенні, кількість найманих працівників не зменшилася, в той час як у господарствах фермерського типу їх кількість попри будь-яку виробничу обгрунованість різко пішла на спад.

Якщо брати в регіональному аспекті, то порівняно з іншими природно-кліматичними зонами, найбільше зменшення кількості найманих робітників в селянських господарствах в другій половині 1920-х рр. зафіксовано саме в районі Степу. Якщо в 1926 р. за наймом там працювало 125,7 тис. працівників, то в 1929 р. цей показник зменшився до 65,7 тис. Натомість, кількість найманих робітників у колективних господарствах та сільських громадах за цей же період зросла тут з 23,8 тис. до 35,6 тис. осіб⁷¹.

Оренда землі та використання найманої праці, господарствами вже фермерського типу та тими середняцькими господарствами, які стали на цей шлях, сприяла підтриманню високого агротехнічного рівня використання сільськогосподарських угідь, розширенню посівних площ просапних культур та інтенсифікації виробництва. Однак, міцніючий тоталітарний режим, не міг миритися з існуванням економічно незалежного сільгоспвиробника. Тому, ще до початку втілення в життя сталінського задуму “соціалістичної перебудови” у вигляді репресивної колективізації сільського господарства, не дочекавшись закінчення строків дії багатьох договорів про оренду землі, почалися пошуки “криміналу” в орендних відносинах, які за роки нової економічної політики досягли достатньо значного поширення. Незважаючи на очевидно позитивні результати процесу здачі-оренди землі, вище партійно-радянське керівництво держави вбачало в ній шлях до “формування капіталістичних відносин на селі”⁷².

Репресивні заходи держави щодо селянства і, передусім, заможного, а отже, і напрацьованих ним економічних відносин в кінці 1920-х рр. не просто посилювалися, а набули масового характеру. В цих умовах використання найманої праці стало одним з критеріїв віднесення селян до ворогів існуючого ладу. Одним із наочних свідчень реалізації цього курсу є і видана у вересні 1926 р. “Інструкція про вибори до рад”, згідно якої особи, які хоч будь-коли використовували найману працю (а це переважною мірою саме фактично лише представники заможних селянських господарств), позбавлялися виборчих прав⁷³.

Зрозуміло, що посилення репресій, передусім, щодо заможного селянства, викликало зростаюче невдоволення селян. Селяни-фермери, намагаючись позбутися ганебного тавра куркуля, почали згортати господарську діяльність, насамперед, відмовлятися від орендованої землі, а відповідно перестали наймати і робітників, без допомоги яких вони не могли належно управитися із землею. Слід

підкреслити, адже саме орендовані земельні площі вимагали особливо дбайливого відношення до їх використання. Адже орендар мав сплатити за них доволі значну, за цим пильно стежила влада, орендну плату. Тож для того, щоб мати ще і відчутний прибуток для власного господарства (а інакше така економічна акція позбавлялася сенсу), орендатор об'єктивно мав дбати про високий рівень агротехніки на орендованій землі. Проте, внаслідок вищевказаних репресивних дій органів влади, питома вага тих, хто користувався найманою працею, скоротилася серед фермерських господарств з 75,3% у 1927 р. до 46,8% у 1929 р.⁷⁴.

Зрозуміло, що з початком суцільної колективізації та розкуркулення, оренда землі взагалі припинилася. У направленій під грифом “Цілком таємно” в окружні та районні комітети на початку 1930 р. директиві ЦК КП(б)У зазначалося, що “на основі особливого закону радянського уряду, відмінити в районах суцільної колективізації стосовно індивідуальних селянських господарств дію законів про оренду землі і застосування найманої праці в сільському господарстві (розділи VII і VIII Загальних засад землекористування і землевпорядкування). Винятки з цього правила щодо середняцьких господарств повинні регулюватися райвиконкомом під керівництвом і контролем окрвиконкому”⁷⁵.

Таким чином, в цілому, радянське законодавство про оренду землі та найману працю у сільському господарстві, а надто його практичне застосування, передусім характеризувалося вульгарно-класовим підходом і носило переважно обмежувальний характер, насамперед, щодо господарств фермерського типу. Економічний, а невдовзі і адміністративно-політичний тиск на них особливо посилювався після XV з'їду ВКП(б) (грудень 1927 р.), який, як відомо, проголосив про курс на колективізацію сільського господарства. Здійснюючи тиск на заможні селянські господарства влада підривала їх економічну базу, а з іншого боку створювала умови, за яких наймитам, які в них, до

речі, зовсім не погано заробляли, не залишалося іншого виходу, як йти на фактично безоплатну роботу в колгоспи.

Застосування найманої робочої сили селянськими господарствами досягло максимуму у 1927 р., коли в сільському господарстві України було зайнято 984,7 тис. найманих робітників. Та вже у наступному році чисельність найманих робітників у одноосібних селянських господарствах внаслідок надзвичайних заходів держави різко зменшилося. А це, відповідно, привело до не менш суттєвого падіння обсягів виробництва продукції сільського господарства. Насамперед, це позначилося на зерновиробництві, яке й без того, в зв'язку із здійсненням індустріалізації, що об'єктивно підвищило потребу в зернових, як для задоволення внутрішніх потреб, так і для експорту, було розбалансоване.

3.4. Фермерство та сільське самоврядування

В роки нової економічної політики, паралельно із зміцненням економічного становища селянства, зростала і його суспільно-політична активність. Відповідно, посилювалося і прагнення всіх верств селянства брати участь в органах сільського самоврядування, передусім, в радах, та в розпорядчих органах сільськогосподарської та споживчої кооперації, які в умовах непу мали міцні позиції на селі. Більш того, протягом 1920-х років більшовицьке керівництво країни продовжувало свої зусилля направляти на перетворення органів сільського самоврядування в знаряддя проведення політики партії на селі, спрямованої, в перспективі, спочатку на обмеження, а потім і витіснення із сільського господарства товарно-грошових, а отже, “капіталістичних відносин”.

Виходячи з цього, місцеві органи радянської влади – комосередки, робили все можливе, щоб провести до складу сільських рад, не кажучи вже про комнезами, якомога більше бідняків і незаможних середняків. Натомість, чинилися всілякі перешкоди обранню до органів сільського

самоврядування та сільськогосподарської кооперації представників заможних верств села, а надто тих селян, які вже стали на шлях фермерства. Влада була змушена рахуватися з тим, що тогочасна практика виборів рад робітничих, а особливо селянських депутатів, в силу революційної інерції вела до того, що нерідко до їх складу обиралися представники з різними політичними поглядами та устремліннями. Наявність у виборних органах радянської влади певного політичного плюралізму заважала більшовиками формувати тоталітарне суспільство. Перш за все, це стосувалося сільських рад, де свою громадянську позицію нерідко досить активно проявляли саме заможні селяни, як представники самодостатньої соціальної страти, яка мала неабиякий авторитет у своїй громаді, добившись шанованого становища оточуючих не пустими закликами, а реальними економічними досягненнями. Не дивно, що більшовизм розглядав це як пряму загрозу для зміцнення свого режиму⁷⁶.

Зважаючи на це, залучення селян до громадської діяльності в радах проходило шляхом прискіпливого добору з боку влади кандидатів, насамперед, за ознакою їх класової “надійності”. Це забезпечувалося маніпулюванням нормами представництва, позбавленням виборчих прав, чи загрозою такого для чисельних членів місцевих громад, демонстративним висуванням партійних кандидатур та суто волюнтаристським відведенням небажаних кандидатів в ході підготовки до виборів у сільські ради.

Слід, однак, зазначити, що формування політично надійного, тобто слухняного складу рад в українському селі через загальну слабкість партійного впливу на селянство, становило для партійного апарату в ці роки значні труднощі. В силу цього, тогочасне партійно-радянське керівництво визнало за доцільне зберегти на селі, паралельно з радами та нечисельними партійними осередками, класові організації безземельних і малоземельних селян (з часів другого приходу радянської влади в Україну (весна 1919 р.) відомі як комітети бідноти).

З переходом до непу ці, створені на класовій основі селянські організації, дещо розширили свою соціальну базу і були перейменовані в комітети незаможних селян – комнезами – КНС.

Однією з головних функцій комнезамів було сприяння роботі та фактичний контроль за діяльністю сільських рад⁷⁷. Така практика, яка проходила під керівництвом партійних організацій мала забезпечувати їм монопольну владу, що у свою чергу негативно позначалося на соціально-економічному та суспільно-громадському становищі більш заможних груп селян.

Перед комнезамами було поставлене завдання оволодіння виконками сільських рад шляхом активної участі у роботі виборчих комісій та перевірці списків виборців. Склалася практика на загальних зборах комнезамів затверджувати єдиний список для голосування при виборах до складу сільрад. За вимогою комнезамів із списків кандидатів виключалися, а то і позбавлялися виборчих прав селяни, що насмілювалися відкрито проявляти свою опозиційність до більшовицької влади.

Не дивно, що в першу чергу ворогами радянської влади були проголошені представники економічно міцних селянських господарств фермерського типу (термінологічно дана категорія селянства почала визначатися на початку 1920-х рр. спочатку спорадично, але в другій половині 1920-х рр. все частіше як “куркульство”). Існуюча виборча система, точніше система виборчих порушень давала змогу комнезамам, які представляли більш чисельний прошарок сільського населення, забезпечити у радах кількісну перевагу своїх представників. Оволодівши сільськими радами та забезпечивши в них свою перевагу, комнезами проводили на селі свою лінію і перетворювалися, таким чином, на фактично домінуючий орган влади на селі.

Однак, успіхи нової економічної політики та викликане нею господарське зміцнення достатньо широких верств селянства зумовлювало посилення їх інтересу до

участі в роботі місцевих органів влади. Адже вони вирішували нагальні соціально-економічні проблеми повсякденного господарського життя села. Ця тенденція викликала занепокоєння членів вищого ешелону партійного керівництва. Вона знайшла своє чітке відображення в ході роботи травневого (1922 р.) пленуму ЦК КП(б)У. Так, в заключній резолюції пленуму низові партосередки застерігалися щодо того, що зусилля заможних груп села будуть “спрямовані в бік оволодіння політичною владою, проникнення в ради й витіснення з них біднішої частини села. Розгромлене в повстанському русі проти радянської влади, дезорганізоване новою економічною політикою, яка вибила ґрунт з-під ніг бандитизму, куркульство, що знаходить свою ідеологічну оболонку в петлюрівщині, спрямовує свою увагу в бік легального вrostання в радянський апарат, поступового повільного оволодіння ним, кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами, зв’язаними з життям українського села. Цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва і незаможного селянства, якщо вона зуміє в гіршому разі нейтралізувати, а в кращому разі викликати політичні симпатії з боку переважної маси середняцьких господарств”⁷⁸.

Виходячи з цього, державна партія, залучаючи членів комітетів незаможних селян до активної участі у формуванні рад, таким чином, упереджувала прояв самостійної громадської активності значної частини селянства. У ході кампанії перевиборів до рад (1921 – 1923 рр.) українське село стало ареною боротьби за владу між членами комнезамів з одного боку, і так званим “куркульством” та значною частиною солідарного з ним середняцтва з іншого. Фактично, вже з осені 1921 р. кожна перевиборча кампанія на селі проводилася під прямими гаслами “завоювання” сільських рад незаможниками спільно з нижчою частиною середняцтва та

трансформування їх в органи, які були б здатні протидіяти зростаючій громадській активності економічно міцніючого заможного прошарку селянства.

Проведене в ряді губерній України восени 1922 р. соціологічне анкетне опитування зафіксувало найбільш характерні особливості участі у виборчій кампанії заможного селянства. Зокрема, незважаючи на наявність в анкетах таких відверто провокаційних запитань як-то: “Якими способами й прийомами (бандитизм, терор, через підставних осіб, підкуп, відкритою атакою на зібраннях) куркульство просувається до влади та оволодінню громадськими закладами села?”, більшість відповідей підтвердила, що найпоширенішим прийомом, яким користувалося на початку 1920-х рр. економічно міцне селянство при виборах до місцевих рад, була все таки цілком законна “агітація під час проведення виборів”⁷⁹.

Майже всі працівники, які проводили анкетування в губерніях, наголошували на компетентності та переконливості дискусійних виступів представників заможного селянства. Уміння публічно вести дискусію з опонентами та відстоювати свою позицію під час виборчих кампаній вони реалізовували, переважним чином, на сходках села. Зокрема, в матеріалах аналізу опитування селян Сковородецької волості Подільської губернії щодо способів і прийомів, якими користувалося економічно міцне селянство під час виборчих кампаній так і зазначалося, – “традиційно красномовством”. Також і працівники, що проводили опитування селян Старокостянтинівської волості цієї ж губернії, відповідаючи на вищенаведене провокаційне запитання вказували, що економічно міцне селянство добивається успіхів на виборах в сільські ради виключно: “красномовством на сходках, але тільки не бандитизмом”⁸⁰.

Аналогічні дані приводяться й за матеріалами анкетних обстежень інших губерній⁸¹. В цілому, дані соціологічного анкетування 1922 р. переконливо свідчать, що передвиборчу кампанію заможні групи села проводили,

як правило, цивілізованими і демократичними, навіть з сучасної точки зору, методами, заручаючися при цьому підтримкою односельчан внаслідок переконливих та аргументованих виступів на зібраннях, у громадських місцях, сходках тощо.

Інформуючи ЦК КП(б)У про участь заможного селянства у виборчому процесі Запорізький повітовий комітет КП(б) України в 1922 р. зазначав наступне: “Раніше куркульство просувалося до влади дякуючи бандитському терору. Бандитизм заважав біднякам і незаможникам добре зорганізуватися для того, щоб оволодіти закладами села. Нині переважно куркулі потрапляють до влади організованим способом, відкритою атакою на зібраннях. На сходках чи зібраннях вони намагаються бути завжди на передньому плані, багато говорити, щоб показати діловитість. До того ж використовують підпадшу під їх вплив бідноту. Саме такий спосіб існує у куркулів, щоб потрапити до влади”⁸².

Висока активність у відкритих дискусіях на зібраннях, безперечно, вказувала на певну організованість заможних селянських груп. Але окрім переконливих виступів, заможне селянство в багатьох випадках схиляло на свій бік громадську думку односельчан і прикладом власного господарювання, міцністю економічного становища, яке наочно свідчило про правильність і обґрунтованість висловлюваних ними думок, закликів і пропозицій. Про це, зокрема, йшлося в підсумкових матеріалах результатів анкетування селян Сквирської волості Київської губернії, де зазначалося, що “В нелегально-підпільному впливі куркуль не має потреби і, де потрібно, має достатньо самовпевненості, щоб підти у відкриту атаку. Лозунг його відомий: “Ваш час пройшов, награвували і досить. Тепер потрібно господарство відбудовувати. І повинності, і податки, та і різна допомога голодуючим, – щоб порівну, по справедливості”⁸³.

Селяни-фермери, проводячи передвиборчу агітацію, своїми відкритими виступами вказували на чисельні

помилки та прорахунки політики радянської влади в аграрному секторі економіки, зокрема, та у всій державі в цілому. Зрозуміло, що критики з їх боку зазнавали і ті представники селянства, які стоячи на чолі керівництва місцевих органів влади мало, чи невміло, дбали про доручену їм справу⁸⁴. Нерідко заможник прямо говорив: “Геть ледарів та невмілих, потрібно ставити до влади поважних людей, справжніх хазяйновитих господарів”⁸⁵.

Однак, в цілому ряді анкетованих волостей суттєвих проявів зростання активності заможного селянства щодо участі в роботі сільських рад не було зафіксовано. Так, інформуючи ЦК КП(б)У про підсумки анкетування в Ново-Троїцькій волості Донецької губернії та Адамовській і Холодівській волостях Катеринославської губернії, відповідні губкоми партії в розділі про громадсько-політичну активізацію заможного селянства так і зазначали: “не спостерігається”⁸⁶.

Це, на нашу думку, наочно свідчить про те, що нерідко місцеві партійні організації штучно створювали напругу, акцентуючи при цьому увагу вищих партійно-урядових кіл на тій небезпеці, яку ніби-то можуть становити заможні селянські “елементи” в разі обрання їх до місцевих рад. Проте, це не відповідало дійсності. В грудні 1922 р. інструктор ЦК КП(б)У В. Цегельський, доповідаючи про наслідки вивчення особливостей соціально-економічних та політичних процесів в Одеській губернії у зв’язку з виборами до сільських рад зазначав: “Необхідно, однак, визнати, що та напруга, яку створили парторганізації в Одеській губернії при проведенні перевиборів рад, далеко не відповідала дійсним розмірам небезпеки захоплення влади куркулями. Куркульство, якщо не вважати виняткових випадків, яке підтверджувало тільки загальне правило, не робило серйозних спроб пролізти в ради. Самі агресивні прояви активності куркульства обмежувалися спробами в деяких місцях проводити в керівника сільради поміркованого чи поступливого комнезаможника”⁸⁷.

В боротьбі за можливість брати участь у роботі виборних органів влади, в першій половині 1920-х рр. заможні групи села головним чином спиралися на широкі кола середняцтва. Варто при цьому зазначити, що саме воно, середняцтво, в умовах непу швидко ставало домінуючою соціальною верствою села. Про це свідчать, наприклад, повідомлення Волинського, Катеринославського та Київського губкомів партії, наведені в обіжниках ЦК КП(б)У⁸⁸. Варто зазначити, що при цьому мала місце і значна підтримка заможного селянства і з боку бідніших груп селянства, а також сільської інтелігенції⁸⁹.

В цілому, для радянської влади перевибори сільських рад у 1922 р. пройшли успішно. Однак, причиною цього була не лише особлива увага партійних кіл до ходу їх підготовки в напрямку підвищення громадської активності найбідніших верств села. Слід спеціально наголосити, що з метою обмеження участі в роботі органів місцевої влади представників заможної частини селянства, у більшості районів України було створено спеціальні перевірочні комісії, які відігравали основну роль у більшовицькому “звільненні Рад” від заможних представників селянства⁹⁰. Головним завданням згаданих комісій було виявлення та вилучення зі списків виборців тих осіб, які підпадали під категорію “небезпечних” для більшовицького режиму. Саме під згадану категорію осіб найчастіше підпадало заможне селянство.

Наслідком виборчої кампанії 1921 – 1922 рр., як і було заплановано владою, стало відсторонення від участі в радах значної частини заможного селянства. Переобрані в цю кампанію сільські ради склалися переважним чином із представників комнезамів, частини середняків, бідноти, сільських робітників та зовсім незначної кількості представників заможного селянства (“куркульства”).

За даними осіннього 1923 р. соціологічного вибіркового обстеження, чисельний та соціальний склад депутатів сільських рад був представлений таким чином. Серед соціальних груп лідирували члени комітетів

незаможних селян – 4559 осіб, за ними з незначним відривом йшли середняки – 4062 особи. Третю позицію займало бідняцьке селянство та робітничий прошарок – 973 особи.

Найменшу кількість своїх представників у сільських радах, як і планувалося більшовицькою партією, мало заможне, економічно міцне селянство (“куркульство”). Ця верства сільського населення у цей період мала в сільських радах лише 342 своїх представники⁹¹. Відносно більш чисельне представництво заможного селянства в складі депутатів сільських рад було зафіксовано в Донецькій (77 осіб), Полтавській (60 осіб) та Київській (48 осіб) губерніях. Найменше представництво їх було відмічено у Волинській губернії (лише 7 осіб) (див.: додаток І)⁹².

Об'єктивно кажучи, партійно-радянське керівництво УСРР мало бути задоволене таким станом речей. Однак, всупереч логіці, воно дотримувалося протилежного, постійно наголошуючи на тому, що політичне протистояння на селі залишалося. Фактично йшлося про те, що владі було вигідно постійно мати “в резерві” жупел “куркульської небезпеки”. Адже при першій же потребі на нього можна було списати всі свої прорахунки у вніутрішній політиці. Тому і не дивно, що у попередніх висновках вивчення соціально-економічних угруповань в селі, котрі в 1923 р. були подані Волинським губкомом партії в ЦК КП(б)У щодо політичного становища на Волині після чергової виборчої кампанії, зазначалося: “Як політичне угруповання, куркульство від участі в керівництві громадським життям села повсюдно усунуте. Проте, спроби куркульства потрапити у керівні сільські органи спостерігаються”⁹³.

Між тим, як свідчить аналіз тогочасних документів, в складі президій сільських рад була представлена найменша, а точніше наймінімальніша, кількість представників заможного селянства. Із дев'яти губерній України, лише в чотирьох з них (Донецька, Катеринославська, Київська та Харківська) у складі президій сільських рад були

представники заможних груп села (“куркульство”), та і то, виключно лише по одній особі (див.: додаток І)⁹⁴. Тобто це було, власне, не представництво, а випадкове виключення із “правил” виборів “по більшовицькому”.

Разом з тим, характеризуючи представництво в сільських радах заможного селянства, слід враховувати, що до нього в багатьох випадках тяжіла й значна частина середняків. В цілому по Україні, за даними на 1923 р., 28% селян-середняків підтримували саме виробничо-економічно дієздатне міцне селянство фермерського спрямування (див.: додаток ІІ)⁹⁵.

Нова економічна політика, зважаючи на те, що вона була продиктована зверху (щоправда під тиском невблаганних економічних реалій), хоч і сприяла господарському відродженню українського села, проте, своєю глибинною сутністю викликала неприховане роздратування більшості представників партійного керівництва всіх рівнів. Адже ринкові засади закладені в основу непу не лише сприяли економічному зростанню селянських господарств, але і тим самим одночасно перетворювали їх господарів у вагому суспільну силу на селі, яка своїми успіхами була здатна протистояти партійно-радянській пропаганді з її не угасаючим оспівуванням колективістського начала в сільському господарстві. Виходячи з цього, основними завданнями, які ЦК КП(б)У поставило перед комнезами на Третьому Всеукраїнському з’їзді комітетів незаможних селян (квітень 1923 р.), було подальше обмеження представництва в органах сільської влади економічно міцного, заможного селянства.

В цьому на допомогу їм прийшло радянське законодавство. Окрім неправоздатних осіб, що були позбавлені виборчих прав, так би мовити “в загальному порядку”, в УСРР громадянських виборчих прав не мали також особи, які були визнані небезпечними для радянського режиму – так звані “нетрудові елементи”, тобто ті хто використовували у власному господарстві

найману працю, жили на доходи з капіталу або підприємництва. Ця категорія громадян, а це в переважній більшості саме представники заможного селянства, були позбавлені політичних прав, але не втрачали (окрім колишніх поміщиків) економічних – права на землю та ведення власного господарства⁹⁶.

На згаданому з'їзді КНС зазначалося, що “Найбільш заможні групи села, які зміцніли економічно, безумовно, спробують прямо, чи, що значно небезпечніше, різними шляхами потрапити в органи Радянської влади на селі. Кращою формою захисту від них зі сторони КНС є недопущення їх у сільські ради, волосні виконкоми та інші виборні державні та громадські органи. Їм не має місця в Радах України, там вся повнота влади повинна належати незаможному селянству і чесному середняку – ось головне й важливе політичне завдання КНС”⁹⁷.

Такою ж непримиренною була і позиція учасників жовтневого (1923 р.) пленуму ЦК КП(б)У. На ньому відзначалося, що під посиленням керівництвом партійних організацій комнезами мають і далі вести гостру боротьбу із заможними групами селянства, “які засіли в деяких Радах”. Пленум постановив “очистити Ради від куркулів, забезпечити в них вплив організованої бідноти...” та висунув гасла: “Ради – для незаможних”, “Жодного місця в Радах куркулям”⁹⁸.

Слід, однак, зазначити, що в той же час, частина українського партійного керівництва, яка щиро сприйняла неп як нову стратегію партії, негативно поставилася до того, що значна частина селянства відтіснена комнезами від участі в радянському будівництві. У своєму виступі на червневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У Нарком земельних справ УСРР І. Клименко констатував, що “КНС через свою замкненість і очолюваність їх вищих органів комуністами, перетворюються у політичну партію незаможного селянства і грають по відношенню до рад безпосередньо роль партії”⁹⁹.

Враховуючи реальну суспільно-економічну ситуацію на селі, перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг та Наркомзем І. Клименко навіть запропонували ліквідувати КНС на Україні і взяти курс на міцного господаря¹⁰⁰. Однак, на захист комнезамів, як “міцної політичної організації радянської влади” рішуче виступив голова ВУЦВК Г. Петровський, якого тут же не менш енергійно підтримав ЦК РКП(б) і після жовтневого (1923 р.) пленуму ЦК КП(б)У у відносинах сільрад та КНС суттєвих змін не сталося¹⁰¹. Комнезами і надалі продовжували проводити власну політичну лінію на селі, всіма способами відтісняючи представників заможних верств селянства від участі в роботі місцевих рад.

Обмеженням участі заможного селянства України в тогочасних виборчих (перевиборчих) процесах була позначена, як і в попередні роки, і середина 1920-х рр. Проте, слід зазначити, що зростаюче невдоволення заможного селянства свавільними діями влади змусило партійно-радянське керівництво УСРР на деякий час послабити свою антиселянську політику. Проголошений восени 1924 р. партійним керівництвом країни курс “Обличчям до села” на деякий час пом’якшив нецивілізоване ставлення до заможного селянства (зазначимо, що навіть термінологічно заможне селянство в ці роки досить рідко визначалося як “куркульство”).

З прийняттям у вересні 1924 року положення “Про виборчі права громадян та порядок проведення виборів”¹⁰² у заможного селянства нарешті з’явилася реальна можливість (хоча і мінімальна, але все ж демократична) брати участь у виборчому процесі і бути обраним до складу сільських рад. Щодо їх участі у виборах, то в розробленій на основі згаданого вище положення 1925 р. “Інструкція про вибори в Ради”, зазначалося, що заможні групи села, як і інші суб’єкти виборчого права на селі користуються повними виборчими правами. При цьому уточнювалося, що “Користуються виборчими правами також селяни та інші особи, які володіють на селі різного роду млинами,

крупорушками, молотарками, маслобойнями тощо, якщо вони працюють у вказаних підприємствах без найманої праці з допомогою членів своєї сім'ї чи із застосуванням найманої праці, але не більше як одного дорослого робітника чи двох учнів у віці до 18 років і не позбавлені виборчих прав з інших причин”¹⁰³.

В цій же “Інструкції” щодо майнового стану заможного селянства зазначалося, що “Велика чи менша ступінь майнового стану трудового землевласника не може слугувати основою для віднесення його до категорії нетрудового елемента на селі, тобто до підведення його під поняття куркуля”¹⁰⁴.

Слід спеціально наголосити, що зазначене положення на місцях комітетами незаможних селян було сприйнято досить скептично. Їх члени, особливо керівництво, з великим незадоволенням поставилися до легітимізації в політичному житті села активної і конкурентної щодо них соціальної групи заможного селянства. Використовуючи свій вплив на процедуру виборів, члени КНС прагнули різними способами, навіть відверто всупереч законодавству, де-факто, не допустити в Ради своїх політичних противників. Протиставляючи себе усім іншим верствам селянства, комнезамівці фактично і породжували у представників заможного селянства прагнення до об'єднання з іншими верствами села з метою захисту своїх інтересів. У середині 1925 р. ЦК КП(б)У, аналізуючи діяльність ряду комітетів незаможних селян змушений був неофіційно визнати, що замість потрібного їм союзу незаможника із середняком, склався союз середняка із заможним селянином, який розглядався як особливо небажане для влади явище¹⁰⁵.

Розповсюджені на селі настрої, зокрема, серед заможного селянства та значної частини середняцтва рельєфно проявилися під час часткових перевиборів сільських Рад навесні 1925 р. В матеріалах підготовлених до IX-го з'їзду КП(б)У (6 – 12 грудня 1925 р.) секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановичем щодо ситуації перед виборами

на селі в 1924 – 1925 рр. зазначалося, що “Нова передвиборна кампанія в умовах свободи вибору та заміни спискової системи персональним голосуванням, пройшла при великому пожвавленні. Але вона виявила, поряд із загальним ростом активності села, зростаючу активність куркульства, до якого в багатьох місцях приєднувалися середняки та інтелігенція, причому, зазвичай, антирадянська громадськість групувалася навколо церковних приходів. Дякуючи підтримці куркуля середняком, а в деяких місцях завдяки слабкості та неавторитетності комуністичних та комсомольських осередків, кандидатури, які були ними висунені іноді провалювалися і в ради проходили куркульські елементи”¹⁰⁶.

Особливу осторогу парткерівництва викликало те, що в цих же умовах заможне селянство займало надзвичайно активну громадянську позицію. Тому нерідко вибори завершувалися провалом кандидатур членів КНС і комуністів¹⁰⁷.

Наприкінці 1924 р. в інформації Харківського губернського комітету КП(б) У про хід виборів до сільських рад зазначалося, що “Куркулі повсюдно вимагають свого включення до списків виборців. Боротьба між войовничим куркульством і активними радянськими елементами на ґрунті виборчої кампанії набуває місцями запеклого характеру”¹⁰⁸.

Та незважаючи на запеклу протидію місцевих органів влади, до складу багатьох сільських рад все ж були обрані представники заможного селянства, що викликало надзвичайну стурбованість партійних і державних органів. Вони досить оперативно відреагували на небажані для них результати виборів. Так, в Павлоградському повіті для ліквідації “куркульських” виконкомів навіть були застосовані “методи фізичного впливу”, а в ряді повітів України за настійливими вимогами КНС та під приводом порушення Конституції ці результати були анульовані. Так, в селі Совки Київського повіту місцевий комнезам вимагав

провести перевибори сільської ради, оскільки, на їх думку, два члени сільської ради, в тому числі і його голова, приєдналися до заможників.

Та незважаючи на всі утиски і перепони, заможні селяни продовжували проявляти значну громадську активність і в наступні виборчі кампанії. Хоча вони й проходили під неослабним тиском радянської держави, партійного апарату, проте, істотно не змінили загальної ситуації. Так, у 1924 р. в 27 округах України, за даними ЦСУ та Центрвиборчкому, до рад було обрано 1995 представників українського фермерства¹⁰⁹.

Фермерська група селянства проявила зростаючу громадську активність та організованість і наступного 1925 р. Завдяки цьому в деяких місцях представників цієї групи селянства було обрано до рад, а в деяких навіть очолили їх керівні органи. Внаслідок часткових перевиборів взимку 1925 р. деяких змін зазнав навіть соціальний склад районних з'їздів Рад. За даними Центрвиборчкому, в районних з'їздах 15 округ України взяли участь 65 представників селянських господарств фермерського типу. При цьому, відносно найбільша питома вага – 3%, мала місце в Мелітопольській окрузі, найменша – 0,1% – в Лубенській та Полтавській округах. На районні з'їзди у 8 округах селяни-фермери не потрапили, проте в 5 округах вони, незважаючи на жорстку протидію партійно-радянського апарату, навіть були обрані до складу районних виконавчих комітетів¹¹⁰.

Усвідомлення загрози, нехай і в перспективі, втратити свій вплив у радах, змусило державну партію шукати шляхи вирішення проблеми. Тому Л. Каганович, який на початку квітня 1925 р. був обраний генеральним секретарем ЦК КП(б)У і користувався цілковитою підтримкою московського центру, вирішив покласти край існуванню такої, на думку союзного керівництва, “аномалії” у системі органів сільського самоврядування. Для вивчення даного питання в червні 1925 р. було проведено спеціальне вибіркове обстеження комнезамів на місцях. В матеріалах

обстеження, що існували на правах рукопису лише для членів ЦК КП(б)У, про взаємовідносини організацій КНС та сільських рад зазначалося: “Свій вплив на роботу сільських рад комнезами здійснюють шляхом проведення своїх членів на посади голів та секретарів сільських рад, що фактично означало перетворення рад в органи, що захищають інтереси виключно членів КНС”¹¹¹.

Лише невпевненість у міцності своїх позицій на селі та загроза втратити підтримку більшості сільської бідноти не дозволяли більшовицькій партії вдаватися до широких адміністративних заходів. З цього приводу нарком освіти О. Шумський зазначав: “Я не виключаю можливості, що через деякий час нам доведеться розмовляти з куркулем більш серйозною мовою, а для цього нам потрібна організованість бідноти”¹¹².

Подальший розвиток ситуації засвідчив, що наступні перевибори сільських Рад, які проходили в 1926 р., підтвердили зацікавленість заможних груп селянства щодо участі в роботі місцевих рад. В інформаціях про політичне становище, що надходила до ЦК КП(б)У від окружних партійних комітетів спеціально зазначалося, що “Активність куркульства повсюдно була значною, особливо куркуль активно бореться за сільради та кооперацію”¹¹³.

Основною формою передвиборчої роботи серед односельців, якою користувалися в цей період (як і в попередні роки) заможні селяни, залишалася дозволена навіть радянським законодавством відкрита публічна агітація. Мали місце факти їх підтримки і церковними радами.

Разом з тим, слід зазначити, що зіткнувшись з тогочасними політичними реаліями, заможні селяни, беручи участь у виборчій кампанії, не завжди чітко дотримувалися вимог виборчого законодавства. Так, дійсно, досить часто заможних кандидатів підтримували і незаможні селяни. Проте нерідко їх голоси заможні односельчани залучали на свій бік завдяки різного роду пригощанням та роздачі безповоротних позичок¹¹⁴.

Порушення, що фіксувалися під час виборчих кампаній з боку груп заможного селянства проявлялися також у поширенні різного роду не завжди обґрунтованих чуток, дискредитації політичних суперників, протиставлення центральної влади місцевим органам, зривами передвиборчих зборів, включення до списків “мертвих душ”.

Та все ж основним засобом їх впливу на односельців було використання власного господарського авторитету, – авторитету завойованого, насамперед, наполегливою працею в полі і на подвір’ї, вміння вести справу до ладу, добиватися відчутного економічного результату в самих різних галузях сільськогосподарського виробництва. Спираючись на нього, заможні групи селянства змогли привернути на свій бік найбільш численний прошарок селянства – середняків, які в ті роки прагнучи далі розбудовувати свої господарства, логічно звертали свою увагу на економічну практику заможних селян, пропозиції і вимоги яких, що оприлюднювалися під час виборчих кампаній, часто збігалися з їх інтересами¹¹⁵.

Проте механізм недопуску представників заможного селянства до участі в радах продовжував працювати. Більш того, посилилася його всеосяжність. Внаслідок цього, в жодній окрузі України заможні селяни так і не змогли досягти помітних результатів. В направленій з цього приводу таємним відділом ОДПУ інформації секретареві ЦК КП(б)У В. Затонському про попередні підсумки результатів перевиборів сільрад в 1926 р., в якій було проаналізовано матеріали представлені окружними виборчкими на 9 квітня 1926 р. зазначалося, що “Заможних по даних 4 357 сільських рад із загальної кількості обраних – тобто 98 747 осіб, обрано – 903 особи, що складає лише 0,9%”¹¹⁶. Найбільша кількість представників заможного селянства, які потрапили до складу сільрад було зафіксовано в Запоріжжі – 3,3%. А в двох районах цього регіону до сільських рад потрапило навіть понад 8% заможних селян. Водночас тут були

зафіксовані й райони, де ця категорія селяни в радах зовсім не була представлена. Найменша ж кількість заможних селян в радах – менше 1% на квітень 1926 р., була зафіксована на Вінниччині (0,2%) та на Київщині (0,3%). Більш того, а в Бердичівському, Глухівському, Криворізькому та Уманському виборчих округах заможних селян до рад не було обрано зовсім¹¹⁷.

Слід також мати на увазі, що в цей період питома вага жителів села, що були позбавленні виборчих прав була значно меншою, ніж у попередні роки і становила лише близько 2,1%. До того ж, з числа позбавлених виборчих прав лише 7,5% припадало на тих, хто жив на “нетрудові доходи” і 4, 2% – на підприємців¹¹⁸. В доповіді Статистичної підкомісії ЦК КП(б)У “Про результати виборів у Ради” (1926 р.), щодо цього зазначалося, що позбавлених прав представників заможних селянських груп слід шукати “серед 4,2% позбавлених прав, що по відношенню до всього числа занесених у виборчі списки складе біля 0,06%”. Найбільш вірогідним є те, що заможні селяни “могли потрапити в групи підприємців, але останніх лише тільки 4,2% від усього числа позбавлених прав, або 6 осіб на 10 000 виборців”¹¹⁹.

Щоб не допустити до участі у виборах селян, які хоч в якійсь мірі були критично налаштовані щодо соціально-економічної програми радянської влади на селі, радянські чиновники на місцях під різними приводами виключали їх із списків виборців і, навіть не зупинялися перед таким свідомо упередженим кроком, як навішування ярлика “контрреволюційності”. Штучне позбавлення виборчих прав небажаних представників селянства стало поширеним явищем. Яскравим прикладом цього можуть бути дії органів влади Яблунівського району Катеринославської губернії, де виконавчий комітет села Капітанівки позбавив права голосу не мало і не багато, а75% жителів села! Про такі протиправні дії представників комосередку, сільради та комнезаму, селяни змушені були навіть скаржитися голові РНК УСРР Х. Раковському¹²⁰.

В цілому, за підсумками виборчої кампанії 1926 р. соціальний склад депутатів сільських рад майже не змінився. Економічно міцна група селянства становила в них лише 1,2% (незаможники – 57,2%; середняки – 41,6%)¹²¹.

Спостерігаючи під час перевиборів до Рад в 1925 – 1926 рр. таке відношення до себе, в середовищі економічно міцного селянства та в значній мірі і середняцького селянства все активніше починає обговорюватися ідея доцільності створення в Україні суто селянських громадських організацій “селянських союзів” (“спілок”). Як свідчать дані місцевих партійно-радянських органів, ще в 1924 р. в Україні було зафіксовано 139 випадків агітації представниками заможного селянства за створення таких об’єднань. Пропозиції про це відкрито висувалися і на ряді селянських конференцій. Так, у звіті Волинського губвиконкому КП(б)У про роботу таких конференцій у першій половині 1925 р. зазначалося, що “бажання створити “свої” селянські організації у вигляді селянських спілок, вимога поставити в привілейоване становище хорошого господаря – висловлюються досить часто і майже повсюдно”¹²².

Слід, однак, зазначити, що справедливо вказуючи на повсюдність вимог представників активно господарюючого селянства, партійні працівники одночасно грубо перекручували дійсність, вказуючи, буцім-то заможне селянство вимагає для себе яких-то особливих привілеїв. Навпаки, вони вимагали звичайного, нормального, відповідаючому радянському ж законодавству відношенню до себе, тобто до умов ведення належних їм господарств.

У зведенні Державного політичного управління УСРР за 1926 р. було зафіксовано понад 100 випадків проведення агітацій та виступів за організацію селянських союзів. У таємній інформації ОДПУ УСРР на адресу ЦК КП(б)У “Про селянські союзи на Україні” зазначалося, що першою утвореною групою “Селянський союз” була Кременчуцька, “котра виникла в передвиборну кампанію 1925 р.” Випадки

виступів, агітацій і розмов серед українського селянства мали індивідуальний, груповий і масовий характер, “але у всіх цих випадках, – констатувалося в згаданій інформації, – головним елементом по своїй соціальній суті, котрий поширює ці ідеї, висуває їх, і серед якого вони зустрічають співчуття, є куркулі, заможні і частина середняків”¹²³.

За інформацією ОДПУ утворені під час передвиборних кампаній, селянські союзи (спілки) висували ряд як соціально-економічних так і політичних вимог. Серед них: “1) скасування прямих і другорядних податків із підприємств, котрі обслуговують село та сільське господарство – млини, механічні майстерні, кузні тощо; 2) скасування договорів Всеробземлісу на батраків; 3) повне утримання шкіл та вчителів за державний рахунок; 4) звільнення від збору за довідки, які видаються сільрадами; 5) безкоштовне землевпорядкування; 6) зменшення до голодної норми плати робітникам і службовцям у містах; 7) широка участь у владі в містах безпартійного селянства; 8) скликання безпартійної загальнореспубліканської конференції селян, з прямим і таємним голосуванням при виборах”¹²⁴.

Аналіз цього документу переконливо свідчить, що його укладачі доволі відверто фальсифікували сутність селянських вимог. Бажаючи довести свою “потрібність” владі, працівники місцевих органів навіть без понукань “згори”, а такі також були нормою, дуже часто свідомо нагнітали атмосферу “ворожого оточення”, а отже – потребу у вірних охоронцях радянської влади від її чисельних “ворогів”.

Проголошений в грудні 1925 р. XIV з’їздом ВКП(б) курс на індустріалізацію країни, яка повинна була здійснюватися, головним чином, за рахунок перекачування коштів із сільського господарства: спочатку завдяки новому розведенню “ножиць цін” на промислову і сільськогосподарську продукцію, а після рішень XVI партконференції ВКП(б) (квітень 1929 р.) на форсування індустріалізації – і шляхом нового введення

продрозкладки, – викликала серед найбільш свідомої частини селян (а це, передусім, були представники фермерської групи селянства) надзвичайний супротив таким змінам економічної політики радянської влади. Чисельні, незважаючи на їх зовнішню “приглаженість”, негативні для селянства партійно-урядові рішення, спричинили хвилю невдоволення на селі та спонукали селян до відстоювання своїх інтересів через об’єднання в селянські союзи.

В багатьох обіжниках ЦК КП(б)У зазначалося, що “Перші розмови, із яких логічно витікає необхідність організації особливих селянських союзів, були роздуми селян на тему про життя робітників та життя селян. В даному питанні селяни висловлюють заздрість до робітничого класу, мовляв, робітничий клас живе в кращих матеріальних умовах ніж селянство, працює по 8 годин, має безкоштовне лікування, пільги при навчанні, соціальному страхуванні, звільнені від податків тощо, в той час як селянство працює по 16 годин на добу і більше, не має тих привілеїв, чисто економічних, котрі мають робітники і повинно платити більші податки”¹²⁵.

Доцільність створення селянських союзів нерідко аргументувалася селянами прикладом існування різних міських союзів лікарів, робітників, письменників, художників, музикантів, до яких держава ставилася цілком прихильно. Слідуючи цьому прикладу селянські союзи задумувалися їх ініціаторами як “легальні організації, котрі будуть діяти через відповідні клопотання перед вищими радянськими органами”¹²⁶.

Однак, обговорюючи в сільському середовищі питання створення селянських союзів, представники заможного селянства постійно піддавали різкій критиці, згадувану вже вище, державну політику “ножиць цін”. Необхідно відмітити, що саме це питання було основним лейтмотивом усієї агітації за створення селянських союзів. Це давало “реальну можливість об’єднати навколо питання про селянські союзи значну частину середняків та всю масу

заможних і куркулів, які мали хлібні надлишки”¹²⁷. Так, серед заможних селян села Парутино Миколаївської округи в 1926 р. постійно велися розмови про те, що “Ціни на хліб значно знизилися, а ціни на фабричні вироби піднялися. Селяни говорять, що про зниження ведуться лише одні розмови, а насправді із селянством не рахуються і якщо навіть урожай буде хороший, вони залишаться голодними”¹²⁸.

Таким чином, в середовищі ініціаторів створення селянських союзів, з огляду на вище перелічені чинники формувалося і пропагувалося власне бачення шляхів регулювання цін, як на сільськогосподарську, так і промислову продукцію. Один із них, щоправда, менш поширений серед селянства, – полягав в тому, щоб наблизити сільськогосподарську продукцію до споживача-робітника і фабричну продукцію від робітника до споживача-селянина, минаючи існуючі товаропровідні мережі, тобто налагодити безпосередній обмін селян з фабриками й заводами, що, звичайно, дало б зниження роздрібних цін як на промислові, так і сільськогосподарські вироби.

Щоправда, в запалі дискусій, інколи пропонувався й інший, більш ніж радикальний і небезпечний не лише для партії, а й для держави шлях впливу на владу – це тимчасове недопущення на ринки сільськогосподарської продукції, щоб, таким чином, місто і весь робітничий клас відчув свою пряму залежність від селянства і були змушені рахуватися з ним і його нагальними інтересами. Тобто висувалися вимоги диктувати ціни на сільськогосподарську продукцію і в такий радикальний спосіб добитися зниження ціни на продукцію промислову.

В деяких випадках такі розмови “доходили до найвищої точки”, тобто питання ставилося не тільки про деяке пониження цін, а згадувалися 1920 – 1921 рр., коли страждаючі від нестачі продовольства жителі міст, робітники “самі приносили фабрикати в село і за пуд хліба можна було за безцінь обміняти велику кількість

фабрикатів”¹²⁹. Саме політикою недопуску хлібних лишків на ринок, заможні селянські групи вважали можливим продемонструвати радянській владі протест проти її антиселянської політики.

Заможне селянство, агітуючи за створення селянських союзів, прагнуло гуртувати навколо себе широке коло прибічників, постійно, і небезпідставно, вказуючи про те, що найбільш від створення селянської класової організації виграють саме незаможники. У підготовленій під грифом “Цілком таємно” спеціальній доповіді “Про характерні моменти в політичних настроях селянства УСРР за час з 1-го по 15. X. 1926 р.” міститься інформація про те, що заможні селяни закликали не підтримувати радянську владу, посилаючись, насамперед, на загальну антиселянську спрямованість багатьох її політичних кроків.

Інколи селянські лідери агітували не сплачувати страхових платежів та сільськогосподарського податку, мотивуючи це тим “що недалекий той час коли радянської влади не стане і тоді селянство стане жити набагато легше”. Так, заможний селянин Олексій Олексенко із села Карпилівка Плужанського району Шепетівської округи, роз’яснюючи односельчанам доцільність створення селянських союзів, зазначав: “Радянська влада дере із селянина, а нічого йому не дає і тому в нас нічого немає. Коли була петлюрівська влада, тоді було краще”¹³⁰ (щодо “петлюрівської” влади, то цей епітет більш ніж вірогідно є плід уяви авторів ОДПУ. Це був їх стандартний прийом, – де лиш можна замінювати синонім “селянський”, “селянська” на “петлюрівський”, “петлюрівська” – В.Л.). Аналогічні вислови фіксувалися майже по всій території України.

Несприйняття радянської моделі трансформації аграрного сектора економіки і радянської влади загалом дедалі посилювалося в середовищі не лише заможного, а й в середовищі інших верств селянства. Вищезгаданий селянин Олексій Олексенко з села Карпилівка наголошував: “Не слухайте комуністів, котрі не вірять у бога”¹³¹. Інший

міцний господар Олександр Гречановський із села Городище Пирятинського району Прилуцької округи, агітуючи за створення селянських союзів, говорив: “Паразити вся радянська влада, влада арештантів, котрі намагаються задушити селянина чим тільки можна. Я намолотив 18 кіп жита і його приходиться відвезти за податок, а сам сиди голий і босий, так як чобітки коштують 20 рублів. Це робиться для того, аби тільки задушити селянина. Але це буде не довго, селянство у відчаї і скоро його терпінню прийде край”¹³².

Про посилення антирадянських настроїв у середовищі заможних груп селянства йшлося в багатьох документах, які під грифом “Таємно” надходили до ЦК КП(б)У з усієї України. В них фіксувалися численні факти пожвавлення суспільно-політичної активності на селі. Зокрема, заможний селянин Ананій Білик із села Мала Михайлівка Васильківського району Дніпропетровської округи заявляв: “До яких пір радянська влада буде сидіти на нашій шії і видавлювати із нас останні соки. Потрібно з нею вже покінчити і створить засновницьке зібрання і вибрати такий уряд, котрий дійсно захищав би наші інтереси”¹³³.

Вище партійно-державне керівництво як СРСР, так і УСРР, розуміло неможливість остаточного утвердження більшовицького режиму без остаточного упокорення селян, які становили не просто основну, а значно переважаючу частину населення держави. А в разі відродження селянських спілок, за які агітувало, насамперед, заможне та середняцьке селянство, і які, безумовно, дотримувалися б проселянських, тобто, власне народних позицій, це було б не реальним. На пропозицію заступника наркома землеробства РСФСР В. Оболенського створити альтернативну “селянську радянську спілку” негайно гостро відреагував голова ЦВК СРСР М. Калінін: “Створення селянського союзу під будь-яким прапором дає змогу куркульству та прошарку, що до нього примикає, об’єднати свою політичну лінію, зробити її загальною, що

йде у розріз з інтересами комунізму” (тобто правлячої радянської верхівки – В.Л.)¹³⁴.

Під час виборчої кампанії 1928 – 1929 рр. тактика ведення передвиборної боротьби заможних селян залишалася, в цілому, аналогічною минулим рокам. Однією з основних вимог, що висувалася ними, було припинення більшовицької політики розколу селянського середовища на бідняків, середняків, заможників (“куркулів”). У виступах селянських активістів, які обстоювали необхідність створення селянської громадської організації звучав один лейтмотив, що “Всі селяни рівні, всьому селянству важко живеться, привілеями користуються лише городяни”¹³⁵. В різних куточках України, як відгомін виступів “правої опозиції” в політбюро та ЦК ВКП(б) знову і знову висувалася ідея доцільності створення “селянського союзу”. “Селянство матиме можливість жити і господарювати лише тоді, – зазначалося у виступі селянина-середняка в Яблунівському районі, – коли перевагу візьме правий ухил. Нині ж наше господарство руйнується”¹³⁶.

Найбільшу кількість голосів за всі роки непу заможні селяни набрали на виборах до сільських рад в 1927 р. За офіційними даними їх представництво в сільських радах збільшилося до 3,3% (натомість, кількість незаможників зменшилася до 16,1%)¹³⁷. Показово, що виборчі кампанії з обрання до сільських Рад відбувалися в умовах постійного наростання протестних настроїв і відкритих виступів та агітації представників не лише заможного, а й дедалі все ширших верств селян-середняків, – основної верстви тогочасного села, проти аграрної політики радянської держави. Це свідчить про те, що навіть в умовах не лише жорсткої пропагандистсько-агітаційної, але й суто адміністративної протидії влади, (протидія на місцях не рідко межувала з прямим терором), ідея створення громадських об’єднань селянства, які б були незалежними від диктату монополю правлячої партії, знаходила все більше прихильників. Виходячи з цього, надзвичайні

заходи під час хлібозаготівель 1928 р. та наступна хвиля всеохоплюючої насильницької колективізації окрім вирішення інших пекучих для правлячої верхівки проблем, мала на меті запобігти поширенню дедалі міцніючої суспільно-політичної єдності селянства.

РОЗДІЛ 4

ФЕРМЕРСТВО ТА РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

4.1. Рівень інвентарної забезпеченості селянських господарств України на початку 1920-х рр.

Важливе місце у забезпечення ефективного функціонування індивідуального селянського господарства в добу непу займало достатнє забезпечення сільськогосподарським реманентом та сільськогосподарськими машинами, які вже на початку ХХ ст. набули широкого поширення в сільському господарстві України. Їх відсутність, так само як і відсутність власної тягової сили, означало для селянина неможливість відновлення, а потім і подальшого розвитку та інтенсифікації виробництва. Фактично успішне вирішення завдань відбудови та подальшого розширення сільськогосподарського виробництва України після Першої світової та громадянської війн в значній мірі і визначилося станом забезпеченості господарств як простим інвентарем, так і складними сільськогосподарськими машинами. Адже їх відсутність, чи просто гостра нестача, не давала можливості доцільно використовувати наявні земельні

площі. Особливої ваги поліпшення матеріально-технічної бази сільського господарства та його подальшої механізації набуло, коли завдання відновлювального періоду були вже виконані і нагально постало питання про подальшу інтенсифікацію виробництва в селянських господарствах.

Сільськогосподарські машини мали велике практичне значення, як для підвищення врожайності, так і для покращення загального економічного стану селянського господарства. Уже на початку ХХ ст. наявність у господарстві досконалого плуга, забезпечувала йому підвищення врожайності до 20 %. Використання поліпшеної борони також давала можливість краще підготувати поле до посіву і в наслідок цього мати кращий врожай. Особливо важливим було застосування залізної борони у посушливих районах, де за її допомогою можна було значно ефективніше утримувати вологу в ґрунті.

Крім реманенту для обробітку ґрунту, позитивне значення мало й використання високопродуктивної техніки та знарядь під час підготовки до сівби самої сівби, жнив, обмолоту. Так, наприклад, неочищене посівне зерно мало в своєму складі до 20 % дрібних зерен бур'янів, тобто п'ята частина посівного матеріалу складало насіння шкідливих рослин. Тому і тут необхідні були віялка і трієр, які готували зерно до засіву, очищуючи його від засмічення насінням бур'янів, які, попадаючи в ґрунт, різко зменшували урожайність на полях¹. В ряді випадків, агрономами були зафіксовані такі промовисті факти. Якщо в рівних умовах посів непідготовленим зерном давав врожай 43 пуд. з дес., то те ж зерно, пропущене через трієр, піднімало врожай до 142 пуд. з дес.². У середньому, експлуатація кожної зерноочисної машини за загальноприйнятними оцінками того часу забезпечувала за сезон прибавку врожаю не менше 1 тис. пуд.³.

Під час сівби використання сівалки давало економію зерна до 25%, тобто дозволяло заощаджувати на кожному га засіву по 3 пуд. дорого посівного зерна. Жатка і молотарка прискорювали збір врожаю, і тим самим

зберігали зерно від псування, а головне, різко зменшували втрати зерна, забезпечуючи тим самим кращу продуктивність з гектара. Важливим було і використання спеціальних машин у тваринництві⁴.

Селянство добре розуміло всі вигоди використання у своєму господарстві всього розмаїття сільськогосподарського реманенту. Однак, на цьому шляху воно зіткнулося із значними труднощами. Для розуміння того, як за роки воєнних лихоліть ускладнилася ситуація із забезпеченістю сільського господарства сільськогосподарськими машинами і навіть звичайним інвентарем, корисно буде звернутися до висвітлення інвентарного питання у даних статистики першого десятиліття ХХ ст. У довоєнний період задоволення потреб сільського господарства в технічному обладнанні досягалося поєднанням можливостей як внутрішнього виробництва, так і ввезенням імпортних сільськогосподарських машин та знарядь. При цьому сума виробництва та ввезення приймалася за річне споживання: ніяких даних по його реальному поширенню не було ні по територіям, ні по складу сільгоспмашин та інвентарю. Проте добре відомо, що навіть машинно-торгівельні фірми з великим досвідом та значним обсягом торгівельних операцій не могли належно передбачати попит на наступний рік на сільгоспмашини чи інвентар того чи іншого складу. В результаті машинно-торгівельні склади в середньому продавали лише до 60% свого річного завою. Нерідко, у якості перехідного фонду залишалося до 70% завезених в поточному році сільгоспмашин та реманенту⁵.

Проте, в цілому, рівень постачання реманенту сільському господарству був достатньо високим. Загальне споживання інвентарю у Російській імперії у 1912 р. виражалося у сумі 116,2 млн. крб., у тому числі 53,5% припадало на долю імпортних сільгоспмашин та інвентарю і 46,5% становило внутрішнє виробництво⁶.

Щодо стану справ із забезпеченням інвентарем та сільськогосподарськими машинами сільського

господарства України в перші роки непу, то тут доволі показовими є дані по групі ґрунтообробних знарядь, а також сівалок, та їх співвідношення з даними довоєнного часу (таблиця 4.1⁷).

Таблиця 4.1

Процентне співвідношення продажу сільгоспмашин
в довоєнні роки та на початку відновлювального періоду

Назва групи	Наявність в Україні в 1921 р. по відношенню до 1911 – 1913 рр.	Загальна машиноторгівля		Загально-російське споживання в 1911 – 1913 рр.	Продажі акціонерного товариства “Село-Техніки”	
		Україна	Загально-російське		1922 р.	1923 р.
Ґрунтообробні	37,0	36	29,2	19,3	17,3	17,4
Сівалки	12,0	19,4	11,5	12,6	8,7	3,8
Збиральні машини	18,8	30,5	27,9	40,2	20,0	37,7
Молотарки	20,0	6,9	16,2	21,6	43,4	33,8
Зерночистки	11,7	4,2	13,9	4,1	4,7	6,5
Кормоприготувальні машини	0,5	3,0	1,3	2,2	5,9	0,8
Разом	100	100	100	100	100	100

Підвищений відсоток у порівнянні з іншими групами, наявності та придбання ґрунтообробних знарядь та сівалок, характеризує відносно високий рівень технічної оснащеності сільського господарства, так як по Україні, в цілому, кількість збиральних та молотильних машин напередодні Першої світової війни наближалася до науково обґрунтованих норм. У цьому співвідношенні рівень забезпеченості сільськогосподарським реманентом України особливо яскраво характеризується даними загальноросійського інвентарного перепису 1910 р. Так, ґрунтообробний інвентар та сівалки розподілялися між Україною та рештою Російської імперії у певних відсотках від загальноросійського результату (див.: додаток III⁸).

Таким чином, при 26% посівної площі України, застарілих знарядь в сільському господарстві налічувалося від 4% і максимум 27%. Натомість, сучасних культурних знарядь було від 43% (залізні плуги) до 73 % (сівалки)⁹.

Такий рівень технічної оснащеності сільського господарства України, поряд з іншими чинниками, був обумовлений і високим рівнем розвитку різних галузей сільськогосподарського машинобудування, які займалися виготовленням необхідних для села знарядь та машин всередині України. Так, усього на Україні у 1913 р. було вироблено сільськогосподарської техніки та знарядь на загальну суму 30 млн. крб.¹⁰.

Наступний період 1914 – 1921 рр. був, із зрозумілих причин, важким щодо забезпечення сільського господарства необхідним йому реманентом, починаючи від найпростішого: коси та лопати, і закінчуючи снопов'язалками та молотарками.

Як наслідок, на початку 1920-х рр. машинозабезпечення села впало до критичної межі. До того ж, в роки військових лихоліть сільське господарство України функціонувало не лише без нарощення кількості сільгоспмашин та інвентарю, але і без його поповнення, адже вони в процесі експлуатації через різні причини безповоротно виходили з ладу.

Відсутність у значної частини селянства необхідного сільськогосподарського реманенту вела до примітивізації виробничих процесів. За даними подвірного перепису 1921 р., який відносився до періоду гострого інвентарного голоду, у сільському господарстві України працювало машин та знарядь основних груп вартістю до 200 млн. дореволюційних крб., отже, навіть на підтримання цього мінімуму із розрахунку, 10-річної амортизації потрібно було направляти на оновлення основного інвентарю до 20 млн. крб. щорічно. В цих умовах селянство змушене було звикатись з відсутністю машин фабрично-заводського виробництва. Всіляко ремонтували старі складні машини: молотарки, косарки, снопов'язки, трієри.

В примітивних майстернях виготовляли простий новий інвентар домашніми засобами, та вмінням місцевих ремісників¹¹.

Тривалий період військово-політичного лихоліття призвів до того, що майже кожне друге селянське господарство не мало навіть найпростіших сільськогосподарських знарядь: плугів, борін (таблиця 4.2¹²). Та й у 1921 р. селянство отримало сільгоспінвентарю та машин лише на 700 тис. крб.¹³. Внутрішнє виробництво надзвичайно скоротилося. Так, 5 найбільших заводів України у 1921 р. виготовили всього: плугів, борін культиваторів – 5158, сівалок – 902, збиральних машин – 30, молотарок – 984¹⁴. До того ж, сільськогосподарське машинобудування давало вироби незадовільної якості і зі значним запізненням до сезонів попиту¹⁵. Розуміючи, що техніка служить важливим мірилом продуктивності в сільському господарстві та успішності виробничого процесу в цілому, тогочасні економісти-аграрники визнавали, що “землеробство йде позаду індустрії і тому землеробською технікою у нас, на відміну від індустріальної, нехтують і тому вона рухається не “семимільними кроками”, як в індустрії, а віковим темпом”¹⁶.

Як видно з матеріалів таблиці 4.2, кількість реманенту, що знаходилася у користуванні селянських господарств на початок відбудови становила мізерну частку від необхідного.

Таблиця 4.2

Забезпеченість сільського господарства України реманентом на 1920 р.

Сільськогосподарські машини, інвентар	Нормальний вжиток по Україні у 1911 – 1913 рр.	Дійсний вжиток в 1920 р. в шт.	Дійсний вжиток в 1920 р. в % до 1913 р.
Плуги, борони, культиватори	510 000	170 000	35
Сівалки	33 000	5 300	16
Збиральні машини	140 000	26 000	18
Молотарки	15 000	5 800	39

У 1920 р. потреба селян у таких, вкрай потрібних знаряддях обробітку ґрунту, як плуги, культиватори, залізні борони, була задоволена тільки на 35%, а в збиральних машинах ще менше – на 18%.

Через це безреманенті господарства в 1920-х роках часто мали у своїх дворах навіть сохи та сабани. Так, у 1923 р. плуги складали 74,8% селянських орних знарядь в Україні, букери – 20,5%, сохи – 3%, сабани – 1,7%. Ці архаїчні орні знаряддя були зафіксовані в усіх посівних групах, але найчастіше сохи та сабани застосовувалися малопосівними селянськими господарствами. Головний регіон, де в 20-х роках в Україні використовувалася соха, – Правобережжя (50,9% випадків), на другому місці стояло Лівобережжя (38,9% випадків). При цьому на Лівобережжі особливо виділялася Харківщина, де було зосереджено 26,5% сох, які належали селянам України. Сабани здебільше використовувалися на Лівобережжі (41,7% випадків), зокрема, на Харківщині 28,8%. Дерев'яні борони на 70% були зосереджені у селянських господарствах на Поліссі. Щоправда, в цілому, сохи, сабани і дерев'яні борони складали незначну частку в інвентарному парку селянських господарств України в 1920-х роках. Вони поступово витіснялися більш вдосконаленими знаряддями. Але сам факт збереження до кінця 1920-х років в арсеналі селянських знарядь цих рудиментів – свідчення убогості технічної бази селянського господарства¹⁷.

Складною проблемою був і ремонт реманенту, хоч його зношеність досягла 50 – 70%. Як наслідок, через хронічну нестачу реманенту, якість обробітку ґрунту з року в рік погіршувалася¹⁸.

Звідси видно, настільки гострою була проблемою безреманентності селянських господарств на початок 1920-х років. Адже вже у 1917 р. в Україні нараховувалося 43,5% селянських господарств без власного реманенту¹⁹. До того ж, його відсутність ускладнювалося паралельним процесом різкого скорочення чисельності робочої худоби, зайнятої в сільському господарстві України. Внаслідок

військових дій та голодної зими 1921 – 1922 року, у селянських господарствах України навесні 1923 р. налічувалося лише 3 млн. 760 тис. коней, або 76,9% від рівня 1916 р.²⁰. Особливо постраждали селянські господарства Степу. За весняним опитуванням 1922 р. тут для обробітку наявної земельної площі не вистачало 265 тис. коней. Дефіцит тяглової сили у Степу був таким значним, що повністю відновити поголів'я коней, навіть відносно й так невисокого рівня 1916 р., часу, коли чисельність тяглової сили сільського господарства була вже значно скорочена внаслідок неодноразових мобілізацій коней для потреб фронту, не вдалося і до кінця непу²¹. Звичайно, що без належної тяглової сили селянство не могло й думати про ефективне використання реманенту, який в цьому випадку просто ставав непотрібний.

Розподіл сільськогосподарських машин та інвентарю поміщицьких економій зменшив кількість безінвентарних господарств у 1921 р. до 29,5%²². Проте і цей показник в умовах, коли індивідуальні селянські господарства стали основним виробником товарної сільськогосподарської продукції, це ніяк не можна було вважати задовільним ні з господарської, ні з соціальної точки зору²³. Крім того, з 1922 р. знову почався процес зростання числа безінвентарних господарств. Це мало кілька причин.

Звичайно, одними з основних чинників цього процесу була жорстока посуха та голод 1921/22 р., які привели до збільшення кількості безреманентних господарств, внаслідок того, що селяни змушені були обмінювали реманент на хліб. Найважчою була ситуація у південних регіонах України. “Все, що можна було поміняти на хліб – вози, плуги, сівалки, косарки – поміняли”, – похмуро сповіщав очевидець з Новомосковського повіту, що на Катеринославщині. “Помітний значний продаж мертвого реманенту за хліб”, – звітував представник Наркомзему УСРР Коротенко в березні 1922 р. з Одеської губернії²⁴.

За даними спеціальних анкетних обстежень катастрофічної ситуації, що склалася навесні 1922 р. у

Степу, серед джерел отримання незаможними господарствами коштів і засобів для проведення посівних робіт у 42 % випадків вказувався продаж худоби, реманенту та іншої власності. “Минулим голодним роком селянство проїло весь свій реманент”, – йшлося у листі від 6 травня 1923 р., який надійшов у Хортицький райпартком Запорізької округи з села Кічкас²⁵.

Не рятувала й та допомога, яка виділялася радянським урядом. Протягом 1921/22 р. держава виділила 140 трильйонів радзнаків (у цінах 1922 р.) для безповоротної допомоги селянам степових районів. На ці кошти було закуплено 300 плугів, 400 борін, 100 сівалок, 20 молотарок, 60 тракторів, декілька сотень голів худоби. Щоправда, окрім того, держава відпустила в 1921/22 р. і ряд спеціальних кредитів для селянства губерній постраждалих від посухи. На ці гроші селяни придбали певну кількість робочої худоби і реманенту, що дещо розрядило господарсько-виробничу ситуацію²⁶.

Однак, і в інших регіонах України ситуація була не набагато кращою. Так, якщо в 1917 р. на Полтавщині було 156 282 плуги, то у 1922 р. лише 124 447, сівалок було 29 178, а лишилося – 15389. Загалом же увесь сільськогосподарський інвентар скоротився на 31,6 % ²⁷.

Відсоток безреманентних селянських господарств в Україні внаслідок цілого ряду чинників все збільшувався і весною 1922 р. складав лише 30,5% від довоєнного рівня²⁸.

Таблиця 4.3

Динаміка наростання кількості господарств
без знарядь оранки та сівки (1917 – 1924 рр.) (у %)

Роки	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
1917	36,6	54,4	45,4	35,6	44,9
1921	27,0	35,2	25,1	29,1	29,9
1922	24,4	37,2	25,7	30,1	30,3
1923	22,7	45,2	26,4	32,8	33,8
1924	29,3	56,3	31,5	42,8	41,6

Як видно з даних вищенаведеної таблиці 4.3²⁹⁻³⁰, наслідки посухи 1921 р. особливо тяжко позначилися у

степових губерніях, де показник безінвентарності перевищив навіть традиційно високі показники безінвентарності постійно потерпаючого від аграрного перенаселення Правобережжя. На Запоріжжі він складав 40,6%. Частину реманенту селяни з охоплених голодом степових районів продали у північні, не охоплені страшною посухою губернії України. Таким чином, північна частина України повільно приступила до накопичення інвентарю внаслідок хаотичного напливу машин та знарядь з постраждалих районів³¹. Так, у 1921/22 р. спостерігався процес збільшення реманенту в господарствах селян Волині і Полтавщини. Очевидець сповіщав: “У Ромнах, на ярмарці, багато сільськогосподарського реманенту: возів, плугів, віялок, молотарок. Адже сюди привезли багато реманенту для продажу з південних, неврожайних губерній”³².

Звичайно, перекачка реманенту із степових губерній у лісостепові під час голоду 1921/22 р. не змінювала на краще, вкрай незадовільне становище із знаряддями праці в сільському господарстві України в цілому. Навіть з тієї ж Волині повідомляли наступне: “Населення губернії відчуває велику потребу в мертвому реманенті”, – звітувало Волинське губземуправління в 1923 р.³³.

Порівняння даних за 1921 і 1922 рр. свідчить про зменшення та погіршення забезпечення селянських дворів, насамперед, такими необхідними та простими знаряддями обробітку ґрунту, як плуг. Якщо весною 1921 р. їх припадало в Україні 58,4 штуки на 100 господарств, то весною 1922 р. – 54,8. Отже, всього за рік внаслідок фізичного спрацювання кількість плугів зменшилася на 6,2%. При цьому, знову ж таки, найбільш помітне зменшення плугів відбулося у степових, охоплених посухою і голодом губерніях: у Миколаївській з 72,7 до 62 штук, або на 14,7%; в Одеській з 66,5 до 58,2, або на 12,9%; в Запорізькій з 64,2 до 53,7, або на 16,4%; в Катеринославській з 60,8 до 49,4 або на 18,7%; у Донецькій з 73,1 до 67,8, або на 7,2%. Помітна була чітка тенденція: чим далі губернія від епіцентру стихійного лиха, тим менше

селяни втратили орних знарядь праці. Зокрема, у Подільській, Волинській, Чернігівській губерніях скорочення по плугах протягом 1921 – 1922 рр., завдяки певному їх перетоку із степових районів, взагалі не сталося. На Поділлі спостерігалось навіть збільшення на 0,8%, на Волині на 1,5%, на Чернігівщині на 1,7%. Подібна картина спостерігалася і по букерам³⁴.

З огляду на різницю у земельному забезпеченні господарств по окремих місцевостях України більш точним показником забезпеченості сільського господарства реманентом є кількість землеробського знаряддя на 100 дес. посівної площі. Виходячи з цього, у той час як по Україні, в цілому, на 100 дес. посіву пересічно припадало у 1923 р. 12 плугів різного роду, то по Лісостепу – було 18 плугів, а по Степу лише 7. Якщо по Україні на 100 господарств припадало 34 – повністю безреманентних, то у Степу – 33. Натомість, особливо багато безреманентних господарств було на Поділлі – 47,7 та на Київщині, де цей показник, внаслідок значного подрібнення землеволодіння становив 42³⁵.

Зростання безреманентних господарств протягом 1921 – 1924 рр. було спричинене також й несприятливими для селян цінами на сільськогосподарські знаряддя та машини³⁶.

Сільськогосподарський сезон 1923 р., відносно благополучний по врожаю, характеризувався катастрофічним падінням хлібних цін і одночасним різким зростанням вартості промислових виробів, у тому числі і сільськогосподарських машин та знарядь, що стало наслідком відомої політики штучно сконструйованих державою “ножиць цін”. Товарні склади були переповнені недоступною для селянина із-за її надвисокої ціни сільськогосподарською технікою. Однією з причин нагромадження техніки у машинопостачанні була й фінансова невизначеність у формі багатовалютності: житні одиниці, радзнаки, а з другої половини 1923 р. червонне обрахування. Крім того, існуючий порядок відпуску товарів

на 80% на умовах надання довгострокового кредиту викликав необхідність фінансування закупівель промислових виробів для потреб сільського господарства за рахунок державних коштів та банківських кредитів, що було складною справою при важкому фінансово-економічному становищі держави. Як наслідок, відпускні ціни являли дуже строкату картину з яскраво вираженою не вигідністю їх для всіх зацікавлених сторін – споживача, продавця та оптовика. Про це свідчить співставлення оптових цін синдикату “Сільмаш”, продажних цін “Село-Техніки” у хлібному еквіваленті і в переводі на червонне обрахування (див.: додаток IV)³⁷.

Ціни на хліб до липня 1923 р. обраховувалися по індексам ЦЄСУ УСРР, а з липня взяті середні по Україні за кореспондентськими даними ЦЄСУ. Ціни на машини обраховувалися по купівельній спроможності довоєнного руб. по прейскурантам 1913 – 14 рр. Крім того, у випадку різких змін хлібних цін на машини, продажна ціна призначалася в червоному обрахуванні: до травня машиний руб. (довоєнний) – 1 черв. крб., травень – 1 крб. 05 коп., червень – 1 крб. 20 коп., липень-серпень – 1 крб. 40 коп., вересень – 1 крб. 20 коп. В рахунок цієї ціни хліб приймався по ціні вищій за ринкову – жито по 50 – 55 коп. і пшениця – 80 – 95 коп. З двох останніх рядків додатку VI видно, що “Село-Техніка” здійснювала продаж по цінам нижчим за оптові (ціна “Сільмашу”) в розрахунку покрити дефіцит при майбутній реалізації в північних промислових регіонах (Москва, Петроград) хліба, але розрахунки ці не здійснилися, тому що відсутність належних транспортних засобів змушувала або ліквідувати хліб на місці, або продавати по недостатньо вигідним цінам³⁸.

Внаслідок штучного створення радянською державою, монополістом виготовлення сільськогосподарських машин та інвентарю, значного перекосу цін на промислові та сільськогосподарські товари (“ножиці цін”), купівля нового плуга, борони, культиватора, не кажучи вже про складніший реманент, як-от: сівалки, жниварки, віялки у

дрібному господарстві не окупалася, а для більшості селянських господарств і просто була неможливою через відсутність у селян необхідних коштів.

За цих обставин, головним покупцем як щодо кількості машин, так і стосовно їхньої вартості, були заможні господарства. До того ж вони купували найбільш складні й високопродуктивні машини. Фактично, заможне селянство виступило інвестором справи технічного оснащення сільського господарства. Адже складні, а отже, високопродуктивні машини могли себе окупити лише в разі наявності для них достатнього фронту робіт, інакше кажучи, використання їх на значних земельних площах. Тобто, так чи інакше, їх технологічний вплив поширювався далеко за межі господарств їх власників. Слід при цьому спеціально зазначити, що орендна плата за них визначалася попитом, а тому не могла бути занадто високою. Адже “жадібний” господар, який виставляв занадто високу орендну плату за використання належної йому сільгоспмашини, прирікав її “на омертвіння”, тобто на простій. Але ж зрозуміло, що таких горе-господарів просто не існувало в фермерському середовищі, оскільки при такому підході до ведення справ, господар ніколи б не добився того рівня економічної прибутковості, яке і зробило його господарство заможним. Однак, ці цілком очевидні господарсько-економічні реалії не завадили радянській владі займатися відвертими політичними спекуляціями, “пильнувати” стан забезпечення реманентом “куркулів”, декларуючи себе в такий спосіб захисниками інтересів бідноти. Фактично ж, поряд із стихійними негараздами, суттєвою причиною збільшення безреманентних господарств була в цей час саме здирницька, власне, експропріаторська цінова політика держави щодо сільськогосподарських машин і знарядь, яка мала на меті максимальне вилучення коштів із селянського господарства, про що особливо відверто виступали і писали представники “лівого” крила радянського керівництва, насамперед, Л. Троцький, Г. Зінов’єв, Є. Преображенський,

Ю. П'ятаков та їх чисельні прихильники, в тому числі і в Україні.

Слід також зазначити, що проголосивши неп, радянська влада не мала наміру відмовлятися від започаткованої нею політики штучного розшарування села та демонстративної підтримки бідняцько-незаможної його частини. Саме про це йшлося на I Всеукраїнській нараді КП(б)У, що відбулася у травні 1921 р. В її резолюції спеціально підкреслювалася необхідність поєднання непу з підтримкою КНС в їх боротьбі за “приборкання куркульства”. Зрозуміло, що це не могло не породжувати антагоністичні тенденції у тогочасному селянському середовищі, викликаючи загострення стосунків між економічно міцним селянином та його незаможним сусідом. В результаті такої політики влади окремі верстви біднішого селянства намагалися поліпшити своє господарське становище, насамперед, за рахунок вилучення у заможних господарств частини сільськогосподарського інвентарю, робочої худоби, землі. Ця тенденція на початку 1920-х рр. набула такого розмаху, що у деяких районах комітети незаможних селян – КНС, почали активно проводити політику економічного тиску на заможні господарства, що з часом дістала зловісну назву “розкуркулення”³⁹.

Проявів “лівого” селянського екстремізму було доволі багато. Так, наприклад, в 1921 р. за даними Лохвицької повітової комісії робсільінспекції лише за один березень місяць в повіті було експропрійовано “160 куркульських господарств, які користувалися землею в кількості 6 200 дес. Відчужено: 1. будівель 264, 2. сільськогосподарського різного реманенту: косарок, молотарок, плугів, борон, віялок, соломорізок – всього – 319; 3. дрібного знаряддя: хомутів, вижок, сидельок – 284; 4. живого реманенту – коней – 42, скоту молодняка – 25, корів – 43 шт., овець – 244 шт., свиней – 64 % 5. хліба всього відчужено 869 пуд., сіна та соломи – 200 пуд.” Слід підкреслити, що це був не поодинокий випадок, аналогічні

факти зафіксувалися майже по всій території України⁴⁰. То затихаючи на певний час, то знову свідомо роздмухані, а то і прямо ініційовані державою, вони знову спалахували в тій чи іншій окрузі, фактично ставали перманентним явищем життя українського села.

Фактично лише у серпні 1926 р. спеціальною постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР була скасована їх же, до речі, попередня постанова від 6 квітня 1920 р. “Про облік та розподіл сільськогосподарчих машин та знарядь”, за якою і відбувалася націоналізація, тобто насильницьке вилучення сільськогосподарської техніки в заможних селянських господарств. Партійно-радянське керівництво республіки пішло на це, з метою усунення виникаючих на місцях постійних конфліктів і непорозумінь щодо прав на сільськогосподарський мертвий реманент, оскільки це серйозно підривало нормальне функціонування аграрного сектора економіки, позбавляючи її так потрібних для індустріалізації країни грошових надходжень, основним джерелом яких і були заможні селянські господарства. Було заборонено відбирання та націоналізація за постановою будь-якої місцевої сільради чи КНС реманенту, якого до 1-го серпня 1925 р. ще не було у колишніх власників. Проте і тут визнавалося, що весь, вже відібраний до того часу, мертвий реманент не підлягав поверненню колишнім його власникам⁴¹.

Слід зазначити, що на середину 1920-х років суттєві корективи щодо з’ясування реального стану із забезпечення селянства України сільгоспінвентарем відбулися в справі обліку сільськогосподарського реманенту. З 1924 р. ЦСУ УСРР почав обліковувати лише справний, придатний до роботи інвентар. Саме цим пояснюється те, що коли пересічно по Україні в попередньому році рахувалося 34% господарств без сільськогосподарського реманенту, то у 1924 р. – вже 41,2%⁴².

Селянство намагалося поліпшити забезпечення своїх господарств реманентом. Проте результати були не дуже

втішні. Про це свідчать матеріали додатку V⁴³, в якій містяться дані про те, на які цілі і в яких співвідношеннях витрачався покупний фонд несприятливого 1923 сільськогосподарського року. В їх основу покладені розрахунки на підставі кушових бюджетних обстежень селянських господарств ЦСУ України.

У 1923 р. селянство витратило лише 9,7% свого купівельного фонду на придбання сільськогосподарського реманенту⁴⁴.

Недостатня забезпеченість сільгоспмашинами вела до того, що на початку 1920-х рр. ручна праця ще відігравала вирішальну роль у виробництві всіх сільськогосподарських культур. Переважна більшість селян виконували основні сільськогосподарські роботи вручну.

В 1923/24 господарському році за допомогою агрокореспондентської мережі Наркомзем УСРР провів обстеження способів посіву, збирання, обмолоту і провіювання в селянських господарствах різних зернових культур по всіх природнокліматичних зонах України. Ось їх результати (таблиця 4.4⁴⁵).

Таблиця 4.4

Посів зернових культур вручну у 1923/24
господарському році (у %)

Зернові	Сільськогосподарські райони						
	Полісся		Правобережжя	Лівобережжя		Степ	
	I	II	III	IV	V	VI	VII
ячменю	98,8	99,8	77,5	74,7	51,3	45,4	34,1
вівса	99,8	83,2	80,4	77,5	51,7	71,0	36,0
ярої пшениці	86,9	83,2	57,6	73,0	37,3	37,3	25,5
проса	96,2	83,0	80,0	73,0	31,3	42,5	33,0
гречки	100	100	87,0	81,0	29,3	54,9	60,0

Наведені вище дані таблиці 4.4 показують, що вручну висівали зернові культури в 86,9 – 100% на Правобережжі та Поліссі (сільськогосподарські райони I – II), у 83 – 100% випадків на Лівобережному Поліссі (II район), у 57,6 – 87% випадків на Правобережжі, в 54,2 – 81% випадків на півночі Лівобережжя (IV район). Лише на півдні Лівобережжя (V

район) і в Степу ручний посів поступався першим місцем перед сівалкою. Але і в цих районах цілий ряд культур (ячмінь, овес у V районі, овес і гречка у VI районі, гречка у VII районі) здебільше висівали вручну.

Щодо збору врожаю, то тут тяж коса і серп були основними знаряддями праці селянина при збиранні хлібів на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі. Лише у Степу жниварка виходила на перше місце при скошуванні зернових, але і там понад половину посівів скошували косою. Переважно ціпом селяни обмолочували снопи на Поліссі і Правобережжі, значну кількість хлібів на Лівобережжі. Тільки в Степу молотарка або гарман у 1920-х роках витісняли ручну молотьбу. В арсеналі засобів праці українського селянина 20-х рр. XX ст. зберігалася лопата, решето і кружало при провіюванні зерна⁴⁶.

В цілому, аналіз поставленого питання дає підстави твердити, що в перші роки відбудовчого періоду показники забезпеченості селянських господарств сільськогосподарським реманентом свідчать про відсутність належного виробничого реманенту та сільськогосподарських машин більше як у третини селянських господарств України. Зменшення кількості сільськогосподарського реманенту в господарствах зумовлювалося і як його сильною зношеністю за воєнні та перші повоєнні роки, так і відсутністю належних надходжень в село нової техніки. Щоправда, в період з 1917 по 1921 рр. відсоток селянських господарств без знарядь оранки та сівки дещо зменшився за рахунок передачі їм частини реманенту та сільгоспмашин, конфіскованих у поміщиків та в найбільш заможних селянських господарствах. В цілому, перерозподіл інвентарю поміщицьких економій в ході аграрних перетворень 1917 р. дав поштовх до суттєвого зменшення кількості безреманентних господарств. Однак, починаючи з 1921 р. почався новий етап збільшення відсотку безреманентних господарств, оскільки важке стихійне лихо 1921 р. змусило багатьох селян особливо в зоні Степу та південної частини

Лівобережжя, продавати чи міняти реманент на продукти харчування для інших регіонів, насамперед, Правобережжя, значні ускладнення приніс неврожайний 1924 р. Як наслідок, кількість селянських господарств без основних знарядь для оранки і сівби на 1925 р. знову збільшилася.

В цілому, сільське господарство України на початку 1920-х рр. характеризувалося значною недостатчею всіх видів сільськогосподарського інвентарю та причіпних машин, і не лише складних (молотарок, косарок, снопов'язок), а й найпростіших: плугів, борін, культиваторів. Тому життєдіяльність значної частини селянських господарств все ще базувалася на використанні переважно ручної праці самих членів двору. При такій організації виробництва були неминучими низька продуктивність, а отже, і низька товарність незаможницьких господарств.

В цих умовах, особливо на середину 1920-х років суттєво зросло значення виробничо-економічної спрямованості селянських господарств фермерського типу (до числа яких за рівнем товарності, на нашу думку, цілком обґрунтовано можна віднести і господарства, які за тогочасною статистичною шкалою відносилися до графі – вищесередні). Саме вони стали тим становим хребтом, який доволі міцно тримав радянську економіку, наповнював ринок продуктами, а державний бюджет коштами.

Всупереч вульгаризаторським закидам партійних ідеологів, провідну роль в процесі насичення села високопродуктивною сільськогосподарською технікою відіграло саме те, скільки в цілому припадало складних сільгоспмашин на одиницю земельної площі, а не те, в яких соціальних групах села вона концентрувалася. Реалії повсякденного економічного життя, в умовах існування в селі на середину непу відносно нормальних ринкових відносин, так чи інакше, в той чи інший спосіб, встановлювали взаємоприйнятний баланс між попитом і пропозицією. А в такий спосіб і підвищували (за кошти заможного селянства) рівень технічного оснащення, а отже,

і продуктивності та витікаючої звідси прибутковості, що в кінцевому разі вело до збільшення податкових надходжень та зростання обсягів державного бюджету.

4.2. Політика держави щодо забезпечення українського села сільгоспмашинами та знаряддями і участь фермерства у їх придбанні

Занепад інвентарного оснащення селянських господарств за період війни та революції, який тривав і на початку 1920-х рр., створив несприятливі обставини для підвищення виробничої культури, а отже, і продуктивності сільського господарства. З економічної точки зору країні потрібно було, передусім, подолати кризу в сільському господарстві, відбудувати його, а для цього необхідно було здійснити комплекс заходів з реконструкції матеріально-технічної бази селянських господарств.

В цей період машинопостачання села початково знаходилося в руках Наркомзему (Техноснаб) та Наркомпроду⁴⁷. По мірі знаходження сільськогосподарські машини, внутрішнього та закордонного виробництва, розподілялися на місцях через існуючі машинно-торговельні організації.

Одночасно посилено відбувався ліквідаційний розпродаж старих запасів багаточисельних складів сільськогосподарських машин та знарядь різних державних та громадських закладів, таких як військкопи, робкопи, Главриба, ЄПО, губторги та інші, що, однак, не мало нічого спільного з централізованим машинопостачанням. Це створювало на ринку таку кон'юнктуру, при якій відновлювальні ціни держзаводів у 2 – 3 рази переважали ліквідаційні та природно, зустрічали стримане ставлення селянства і у врожайних районів.

Для належного насичення селянських господарств України знаряддями виробництва потрібно було 300 млн. крб. золотом (за цінами 1913 р.). Однак, на початку 1920-х рр. науковці оцінювали існуючий попит на техніку

для сільського господарства у розмірі лише 6 млн. крб.⁴⁸. Тобто селянство, в силу своєї фінансово-економічної слабкості було просто нездатне до придбання техніки та знаряддя для своїх господарств. За цих умов потрібна була дієва підтримка держави. Виникло замкнуте коло. Селянство не могло купувати потрібні йому машини через свою економічну слабкість. А відсутність машин та реманенту, породжувала низьку продуктивність праці, а звідси і економічну слабкість селянських господарств.

В пошуку виходу з цього складного становища, 22 травня 1922 р. на сесії ВУЦВК було затверджено план заходів по відбудові сільського господарства республіки. У виступі Г. Петровського відзначалося, що відбудова сільськогосподарського виробництва і його наступний розвиток можливі лише в тому разі, якщо будуть приведені в оптимальне співвідношення між собою основні елементи селянського господарства: земельна площа, виробничі кошти, трудові ресурси, агротехніка і організований ринок⁴⁹.

Сесія ВУЦВК висловилася за передачу заводам сільськогосподарського машинобудування в Україні максимуму наявної сировини, продовольчих пайків для робітників, необхідних обігових коштів, з метою негайного відновлення їх роботи⁵⁰. А невдовзі, наступною постановою, – РНК УСРР від 12 червня 1922 р. “Про торгівлю сільськогосподарчими машинами й знаряддям” населення, тобто селянство, отримало право придбання складного сільськогосподарського реманенту⁵¹. Отже, з середини 1922 р. були зроблені перші дієві кроки по відміні конфіскаційних настроїв попередніх років і налагодження нормального постачання сільськогосподарського реманенту селу.

Відродження конкретного механізму сільськогосподарського машинопостачання в Україні розпочалося із створенням спеціального машинно-торгівельного акціонерного товариства “Село-Техніка”, яке сконцентрувало всі машини, які були на складах різних

органів Наркомзему, та організувало сітку своїх контор і складів по всій Україні⁵². В цілому, для “Село-Техніки” 1922 р. був організаційним періодом, коли формувалися акціонерні капітали, центральний апарат та загальноукраїнська мережа контор, відділень, комісіонерств⁵³.

Організація центрального та місцевого апарату товариства “Село-Техніка”, та його подальша діяльність в значній мірі залежала від формування його основного капіталу. Радянське керівництво намітило виділити для цих потреб 5 млн. крб. золотом, що й було виконано шляхом розміщення 100 тис. акцій. Прийнята була й підписка на акції, у тому числі: від НКЗ – 20 тис. на суму 1 млн. крб., та сільськогосподарської кооперації – 20 тис. на суму 0,5 млн. крб.⁵⁴. Таким чином було розміщено до 40% акцій. До реалізації врожаю правління “Село-Техніки” передбачало розмістити загалом до 60% випуску, а решту – до 1 січня 1923 р.⁵⁵.

Спочатку місцевий апарат акціонерного товариства “Село-Техніка” у 1922 р. складався лише з 4 базових складів у великих промислових центрах – у Харкові, Запоріжжі, Одесі та Києві, де і вироблялися сільськогосподарські машини. Проте належно розгорнути роботу вдалося лише на перших трьох з них. До функцій базового складу було віднесено здійснення прийому та розсилки товарів. Торгівельний апарат становили 23 районні контори, які знаходилися головним чином при залізничних вузлах та великих торговельних сільськогосподарських центрах. В свою чергу, при кожній райконторі передбачені були в середньому по 5 відділень. На липень 1922 р. були відкриті районні контори у Харкові, Одесі, Запоріжжі, Полтаві, Ромодані, Жмеринці, Сумах, Бахмачі, Коростені, Куп’янську, Дебальцеві, Синельникові, Христинівці. Не вдалося вчасно відкрити контори у Знам’янці, Первомайську, Миколаєві, Бобринському, Лозовій, Проскурові, Мелітополі, Волновасі, Кременчузі, Долгінцевому⁵⁶.

Розвиток місцевої мережі, в значній мірі, знаходився у залежності від наявної кількості товарів, асортименту сільгоспмашин та інвентарю, але відкриття районних контор мало на меті й агітаційні завдання, і тому часто “випереджало розвиток самої торгівлі на місцях” – тобто вони відкривалися і тоді, коли фактично ще не були забезпечені необхідною кількістю реманенту для організації торгівлі та постачання товарів селу.

Аналізуючи процес налагодження машинопостачання села, розвиток масштабів торгівлі, слід торкнутися фінансового стану “Село-Техніки”, оскільки її складне фінансове становище гальмувало нормальне налагодження постачання сільського господарства “мертвим інвентарем”. В певній мірі давало про себе знати і те, що на момент організації райконтор і відділень, місцеві земоргани прагнули до здійснення найбільш прибуткових торгівельних організацій, а тому в більшості випадків спішно розпродували ходовий товар, а “Село-Техніці” передавали машини, що користувалися меншим попитом, або й взагалі непридатний інвентар та непотрібні запчастини⁵⁷.

Прямих збитків це не приносило, але зменшувало обігові кошти збільшуючи ту їх частину, яка була через кредитування пов’язана на кілька сезонів. Розширюючи під собою такий ненадійний комерційний фундамент, “Село-Техніка” не мала можливості, тобто обігових коштів для того, щоб закупити у виробників у необхідній кількості такий інвентар, який не був товаром першого попиту, як то, наприклад, плуг, борона, коса, але у той же час, впровадження якого у сільське господарство було не лише бажаним, але й необхідним, оскільки давало максимальний економічний ефект – кукурудзяна молотарка, крушилка для кукурудзи, дешеві кінні пароочисники та кінні граблі. Необхідно було додаткове фінансування для організації постачання техніки саме такого роду. Оборотні кошти “Село-Техніки” знаходилися у такому стані, що не дозволяли зробити необхідні закупівлі на закордонному

ринку у необхідному якісному та кількісному співвідношеннях. Через це вона змушена була робити лише епізодичні перекупки техніки у торговельного відділу Наркомзовнішторгу⁵⁸.

За таких умов “Село-Техніка” не могла належно справлятися із покладеним на неї завданням — забезпеченням селянства необхідним для ведення господарства реманентом. У 1921/22 р. селу вдалося поставити реманенту лише на 700 тис. крб.⁵⁹. Існуюче становище добре ілюструє повідомлення “Селянської правди” про роботу з машинопостачання на Луганщині. Так, “Село-Техніка” працювала тут вкрай погано. За весь 1923 р. тут було продано лише 1 косарку, 1 лобогрійку, 2 плуги, 1 двигун. У той же час на її складах лежало до 20 вагонів різного сільськогосподарського знаряддя. І це не дивлячись навіть на те, що Луганська округа мала таких пільгових покупців 96 сільських та 10 районних органів КНС, в яких перебувало до 4 тис. членів, господарства яких особливо потребували хоч мінімально необхідного виробничого оснащення⁶⁰.

Для розуміння динаміки і самого змісту процесу відновлення забезпеченості сільського господарства землеробським інвентарем, важливе значення має аналіз того, які саме категорії господарств і який інвентар купували (див.: додаток VI)⁶¹. Дані додатку є лише схематичним групуванням результатів цього процесу, проте з них можна побачити деякі характерні риси.

Цікаво відзначити, що при загальній обмеженості ресурсів держава все ж зуміла створити достатньо пільгові умови для колективних господарств, які обробляючи ніяк не більше 10% земельної площі за цими даними отримували понад 30% машин, які надходили через “Село-Техніку”.

Варто звернути увагу і на доволі промовисті дані щодо продажу по основним групам інвентарю у процентних співвідношеннях груп до загальної суми проданого протягом 1922 – 1923 календарних років (таблиця 4.5⁶²).

Таблиця 4.5

Характер та обсяги поповнення парку сільськогосподарських машин
протягом 1922 – 1923 календарних років

Назви груп	1922		1923	
	Маш. крб.	%	Маш. крб.	%
I. Грунтообробні знаряддя	35112	17,3	180687	17,4
II. Сівалки	17550	8,7	39220	3,8
III. Збиральні машини	70530	20,0	391647	37,7
IV. Молотилки	87990	43,4	351660	33,8
V. Зерноочистки	9456	4,7	66800	6,5
V. Машини по обробці кормів	12013	5,9	8240	0,8
Результати по основним групам	202651	100	1038254	100
Інші сільськогосподарські машини та запчастини	104423	51,6	304419	29,3
Всього	307074	–	1342673	-

В категорію “Інші сільськогосподарські машини та запчастини” – включалися двигуни, машини по переробці сільськогосподарської продукції – просорюшки, маслобійне обладнання, молочний та городній інвентар. Якщо порівняти ці показники з довоєнними обсягами продажу, виявляються характерні риси, традиційно властиві українському сільському господарству, які воно намагалося відновити, формуючи характер машинопостачання 1922 – 1923 р. У цілому, машинопостачання початку 1920-х рр., на відміну від довоєнного періоду, характеризувалося зниженням попиту на грунтооброблюючі знаряддя та сівалки, що давало кількісний ефект і підвищенням попиту на збиральні машини та молотарки, які давали вже якісний ефект. У тих умовах це було логічно, адже селянство потребувало швидкої економічної віддачі. Однак, вчені-аграрники вказували, що: “Саме на відновлення споживання грунтооброблюючих знарядь та сівалок повинна бути направлена агрономічна пропаганда, а в планах на найближчі роки необхідно враховувати поступове повернення до довоєнної норми групових співвідношень інвентарю⁶³.”

В цілому, продаж “Село-Технікою” становив 70% всього спожитого протягом 1922 – 1923 рр. сільським господарством інвентарю України. Однак, як вже зазначалося, обсяги його були дуже малі. Так все споживання 1923 р. дорівнювалося 2,5 млн. крб., тобто було катастрофічно мале. Для порівняння – довоєнне річне споживання інвентарю сільським господарством України наближалось до 40 млн. крб.⁶⁴

Прагнучи прискорити процес ліквідації безреманентних господарств, підвищити їх економічну ефективність, а отже, в кінцевому разі розширити базу податкових надходжень, радянська влада вирішила зобов’язати всі торгівельні установи та кооперативні організації знизити цінові надбавки і продавати знаряддя для оранки і сівби по цінах, які не перевищували б ціни 1913 р.⁶⁵. Це рішення було закріплено постановою ВЦВК СРСР від 11 січня 1924 р., згідної якої ціни на сільськогосподарські машини зменшувались так, щоб вони не перевищували довоєнні⁶⁶. Це дало наступні результати. Протягом 1924 р. при збільшенні виробництва сільгоспмашин по кількості на 76%, і по вартості на 47%, ціни на них у порівнянні з попереднім роком були знижені на 17%⁶⁷.

Відбулися зміни і в організації машинно-торгівельної справи. “Село-Техніку” замінив сам виробник – “Укртрестсільмаш”. Водночас, виробництво продукції сільськогосподарського машинобудування на Україні почало розвиватися значними темпами. У 1923/24 р. на підприємствах виробництво “Укртрестсільмашу” становило вже 12,5 млн. довоєнних крб., що дорівнювало 17 млн. черв. крб. І вже в подальшому з кожним роком воно зростало. Вже в 1924/25 р. обсяги виробництва заводів Українського об’єднання сільськогосподарського машинобудування перевищили у фізичних одиницях довоєнний, досить інтенсивний, рівень на 27%⁶⁸. Вартість всього обсягу виробництва “Укртрестсільмашу” уже у 1924/25 р. становила 25 млн. крб.⁶⁹.

Для підвищення якості продукції ця організація, що об'єднувала практично всі українські підприємства сільськогосподарського машинобудування, запровадила при всіх заводах спеціальну технічну прийомку, працівники якої пильно стежили за якістю виготовлених машин та знарядь. Крім того, “Укртрестсільмаш” зобов’язав всі заводи та торгуючі сільськогосподарськими машинами трести замінити як частини сільськогосподарських машин, так і цілі машини, якщо вони у перший же сезон робіт виявилися непридатними до роботи через провину заводу⁷⁰. Це доволі позитивно позначилося на якості нових машин.

Однак, цього було замало. У 1926 р. було визнано за необхідне зобов’язати торгівельні організації при продажі молотарок надавати покупцям повні пояснення, як правильно користуватися машиною, а також організувати при машинно-постачальних організаціях інститут “роз’їзних монтерів” для постійного інструктування та спостереження за експлуатацією та технічним станом проданих машин⁷¹.

Яка саме продукція “Укртрестсільмашу”, і в якій кількості розійшлася по Україні в 1923/24 р., видно із даних додатку VII⁷².

По своїй вартості машини й знаряддя для обробки ріллі складали 927 тис. крб., або 30,5% загальної вартості спожитих українським сільським господарством машин та знарядь; збиральні і зерноочисні машини – 1,05 млн. крб. (34,5%); сільськогосподарські промислові машини й обладнання – 357 тис. крб. (11,8%) і, нарешті, запасні частини дають 620 тис. крб. – (20,4%)⁷³.

Що ж до регіональних особливостей, то по кількості закуплених окремими губерніями машин перше місце належало: по плугам – Одещині (2872 шт.), боронам – Катеринославщині (1498), культиваторам та розпашкам – Київщині (1106), сівалкам – Харківщині (689), збиральним машинам – Одещині (935), молотаркам і кінним приводам – Київщині (313 і 302 шт.), зерноочисним машинам – Катеринославщині (460), кормопереробним машинам –

Поділля (711), нафтовим двигунам – Харківщині (41), олійницям – Харківщині (245), просорушкам – Харківщині (49). Букери йшли переважно на Катеринославщину та Одещину, млини – на Харківщину (20), трактори та парові молотарки – на Одещину⁷⁴.

Аналізуючи процес насичення селянських господарств сільськогосподарськими машинами і інвентарем, тогочасні дослідники вказували на помилки в організації машинопостачання села, що часто виливалося в затоварення тієї чи іншої місцевості надмірною кількістю окремих видів машин, через прорахунки у визначенні дійсних потреб і специфічних особливостей певного сільськогосподарського району⁷⁵. Це явище набуло настільки значних розмірів, що виправляти його довелося спеціальною постановою IV з'їзду Рад СРСР у квітні 1927 р. “Про основні завдання сільського господарства у зв'язку з розвитком народного господарства та індустріалізації країни”, в якій вказувалося на необхідність кращого вивчення попиту та правильний розподіл продукції сільськогосподарського машинобудування⁷⁶.

Та незважаючи на всі негаразди, складні господарсько-економічні умови відбудовчого періоду, постачання селу техніки та знарядь все ж набирало темпів. Так, якщо у 1923/24 р. вдалося поставити селу різноманітного інвентарю на 7 млн. крб., то у 1924/25 р. – вже на 16 млн. крб.⁷⁷. І це за умов недороду 1924 р., який, як відзначали фахівці, “зле відбився на всій справі машинізації українського сільського господарства”. Адже на цей рік, за підрахунками спеціалістів, очікувалося утричі більший продаж⁷⁸.

Виходячи із конкретних господарських умов, з метою кращого організаційно-фінансового забезпечення, була проведена чергова реорганізація сільськогосподарської машинно-торгівельної справи. Для зміцнення селянського господарства XIV з'їзд РКП(б) (грудень 1925 р.) ухвалив збільшити увагу до піднесення технічного рівня сільського господарства та до його інтенсифікації⁷⁹. Про це ж йшлося і

на XIV партконференції РКН (б) та III з'їзді Рад СРСР, на якому, зокрема, було прийнято постанову щодо роботи на селі та проведення в життя заходів по прискоренню виробничо-економічного розвитку селянського господарства, в яких підкреслювалося, що “Збільшуючи виробництво сільськогосподарських машин та знарядь в себе, завозячи в разі потреб з-за кордону, та надаючи кредити, і тим самим покриваючи нехватку у реманенті – держава сприяє тому, щоб селянство взялося відновлювати своє господарство”⁸⁰.

Діючи в цьому напрямку, Українська Економічна Нарада (УЕН) своєю постановою від 2 березня 1926 р. реорганізувала торгівлю сільськогосподарськими машинами на Україні, особливо в секторі держторгівлі. Цю реорганізацію було здійснено в напрямку утворення двох форм торгівлі – кооперативної та державної. Першу здійснював “Сільський господар”, другу – Акціонерне товариство “Плугатар”⁸¹. Надалі “Укрдержторг” здійснював операції по вивозу машин з-за кордону тільки на комісійних умовах. Йому було заборонено провадити оптову та роздрібну торгівлю на внутрішньому ринку⁸².

“Плугатар” з’явився на зміну торговельному відділу “Укртрестсільмашу” в частині збуту машин внутрішнього виробництва та “Укрдержторгу” відносно постачання імпортом. Пайовий капітал “Плугатаря” нараховував понад 1 млн. крб., й складався із внесків наступних пайщиків: “Укртрестсільмаш”, “Укрдержторг”, “НКЗС”, “Укрсільбанк”, “Харківський Губсільбанк”. Слід при цьому зазначити, що на частку НКЗС припадало 16% паїв. Таким чином, до складу акціонерного товариства увійшли найбільш зацікавлені в справі машинопостачання установи⁸³. Торговельна мережа “Плугатаря” охоплювала 43 баз-складів. Ця реорганізація справи сільськогосподарського машинопостачання в подальшому мала позитивний вплив на насичення селянських господарств сільськогосподарською технікою.

Цьому сприяло й те, що Наркомземсправ розробив амбітний план сільськогосподарського машинопостачання на 1925/26 рік у розмірі 45 млн. довоєнних (до 1914 р.) крб. Виконання цього плану намічалось покрити на 22,5 млн. довоєнних крб., машинами виробництва “Укртрестсільмашу” й заводів місцевої промисловості й 22,5 млн. довоєнних крб. – імпортом з-за кордону. Проте, в кінцевому разі виявилось, що план машинопостачання було виконано лише на 31 млн. крб., тобто на 70% від запланованого⁸⁴. Цей обсяг орієнтовно складався: з машин внутрішнього виробництва на 22 млн. крб., та імпорту на 9 млн. крб. Зменшення обсягу надходження техніки, головним чином, було обумовлено зменшенням імпорту. План же внутрішнього виробництва був скорочений через нестачу відповідних профілів металевого прокату та коксівного вугілля для заводських вагранок. Ця нестача набула настільки гострого характеру, що уряд УСРР змушений був вживати термінові заходи до планомірного та повного постачання заводів сільськогосподарського будівництва сировиною та паливом.

Слід також зазначити, що планом організації машинопостачання передбачалося направити на цю справу 21 млн. крб. державних кредитів та 7 млн. коштів машинно-торговельних організацій, але згідно з наступною постановою РПО СРСР Україна мала одержати з державного бюджету тільки близько 7 млн. крб., тобто лише третину тієї суми, яку передбачалося асигнувати. До того ж, хоч кредитування імпорту також повинно було здійснюватися за рахунок держкредитів, проте і тут при плані у 7 млн. крб., намічалось виділити лише 700 тис. крб. Таким чином, машинопостачання внутрішніми машинами було забезпечено кредитами на 30%, а імпортними й взагалі тільки на 10%⁸⁵.

Важливе значення мала сама організація та фінансовий супровід просування машин від заводського подвір’я до селянського двору. Відпускні ціни на сільськогосподарські машини складалися із заводської ціни, до якої додавалися

накидки на покриття торгівельно-організаційних витрат та витрат на доставку машин від заводів на місцеві склади. Так, Наркомторг УСРР в грудні 1926 р. встановив накидку при продажі Акціонерним товариством “Плугатар” сільськогосподарських машин сільськогосподарським кооперативним товариствам у розмірі 7% (з розрахунку продажу 60% усього збуту) і 40% по лінії всіх інших споживачів з накидкою 12%. При цьому під “іншими споживачами” розумілося заможне селянство. Іншою постановою, Колегії Наркомторгу, у травні 1927 р. встановлювалися крайні торгівельні накидки при продажі сільськогосподарських машин та знарядь. При цьому вказувалося чітке розмежування – для яких саме категорій покупців можна було встановлювати найвищі накидки. Так, для акціонерного товариства “Плугатар”: а) при продажі машин та знарядь низовій кооперативній мережі (для наступного перепродажу селянським господарствам в кредит) за рахунок власних цільових коштів для кредитування машинопостачання – не вище 6,5%, б) при продажі низовій кооперативній мережі (для перепродажу) в кредит за рахунок “Плугатаря” не вище 8%, в) при продажі всім іншим групам покупців: державним установам та окремим господарствам (для свого споживання) – не вище 12,5%⁸⁶.

Всередині самої системи сільськогосподарської кооперації при продажі сільськогосподарських машин та знарядь встановлювалися такі крайні накидки: а) для “Сільського Господаря” по машинам внутрішнього виробництва – не вище 2,5%, а по імпортних машинах – не вище 4%; б) для райсільгоспсоюзів при продажі машин, як внутрішнього виробництва, так і імпортних в кредит за рахунок цільових кредитів по сільськогосподарському машинопостачанню не вище 6,5%, а при продажу в кредит за свій рахунок – не вище 8%; в) для сільськогосподарських товариств при продажі машин як внутрішнього виробництва, так і імпортних не вище 12%⁸⁷.

Селянам, які бажали придбати сільськогосподарську техніку, потрібно було заздалегідь звернутися з письмовим запитом до ближчого державного чи кооперативного складу, і у разі підтвердження – попросити закріпити машину за собою, а потім поїхати та придбати її⁸⁸.

Слід, однак, спеціально підкреслити, що сформовані в такий спосіб ціни були для селян все ж завищені і без впровадження широкої кредитної підтримки вирішити проблему насичення селянських господарств реманентом було неможливо. Про реальні ціни на техніку добру уяву дають наступні матеріали (таблиця 4.6⁸⁹).

Таблиця 4.6

Ціни на сільськогосподарську техніку (1925/26 р.) (в крб.)

Косарка	Сепаратор	Борона “Сerp і молот”	Олійниця	Сівалка	Двигун нафтовий “Дизель” (50 сил)	Трієр	Букер “Фукса”	Кукурдзяна ручна молотарка
231	від 27 до 205	17,7	5406	108	23,5 за силу	315	82,60	3,15

Наведені ціни наочно свідчать, що навіть звичайну косарку, яка коштувала 231 крб., купити не надто потужному господарству самотійно без залучення позичених коштів було практично неможливо⁹⁰. До того ж ціни постійно підвищувалися. Так, ціни на сільськогосподарські машини внутрішнього виробництва вже навесні 1926 р. підвищилися на 3 – 5%, а на кінець весни торговельні накидки, які існували для машин внутрішнього виробництва було розповсюджено і на імпортну техніку⁹¹.

Таким чином, в умовах, коли ціни на хліб були штучно занижені, а вартість сільськогосподарської техніки постійно зростала, зрозумілим було, що лише кредитова допомога могла поліпшити технічне оснащення українських селянських господарств⁹². Так, ще у жовтні 1922 р. на

II Всеукраїнському агрономічному з'їзді зазначалося, що у системі заходів, спрямованих на підйом сільського господарства України, одним з основних слід вважати розвиток сільськогосподарського кредиту. Наскільки це питання було нагальним, видно з того, що майже всі виступаючі торкалися його і вказували, що “без кредиту всі розмови про відновлення сільського господарства ні до яких практичних результатів не призведуть, і без допомоги держави у формі натурального сільськогосподарського кредиту господарство не зрушить з мертвої точки”⁹³.

Як вже зазначалося вище, через ненормальне співвідношення хлібних цін з вартістю сільськогосподарських машин та поліпшеного реманенту, виробничий розвиток селянських господарств без довгострокового кредитування був фактично неможливий. На це переконливо вказували тогочасні дослідники, зазначаючи, що лише “за умов вирівнювання цін на хліб та продукції індустрії було можливе зростання придбання сільськогосподарського реманенту населенням”⁹⁴.

У січні 1924 р. уряд СРСР встановив систему пільгового кредитування купівлі сільськогосподарських машин. Механізм був наступний. Створені на той час Губсільбанки надавали районним союзам сільськогосподарських кооперативних товариств, та окремим великим товариствам кредит, а також постачав їм чекові книжки. Населення одержувало від кооперативних кредитних установ позики чеками, гарантуючи їх своїми векселями. Чеки приймали всі державні та кооперативні організації, що торгували машинами. Їх вартість сплачував по пред'явленню Губсільбанк. Кредити надавали в першу чергу на купівлю сільськогосподарських машин, які найбільше були потрібні для даного району. В Степу це були букери, плуги, сівалки, борони. В Лісостепу – плуги, сівалки.

Слід зазначити, що при цьому система сільськогосподарського кредиту резервувала досить значні кошти спеціально для задоволення потреб в кредиті

колективних господарств. Так, для кредитування колгоспів із загальної суми машинних кредитів Одеська округа виділяла для цього 5%, а Катеринославська округа навіть 10%)⁹⁵.

Уже за десять місяців (жовтень – серпень) 1923/24 господарського року “Укртрестсільмашем” і колишнім товариством “Село-Техніка” машин було продано через кооперацію і безпосередньо через власні склади на місцях на суму 3,03 млн. крб., в тому числі в кредит – на 2,4 млн. крб., що становило 77% загальної суми продажів⁹⁶. Як свідчать наявні у нашому розпорядженні дані, першість серед губерній України по загальному розміру купівлі машин (у кредит і за готівку разом) виразно займали Харківщина (23%) і Київщина (20%). Селянство цих же губерній і найбільше купувало техніки у кредит: так, доля в кредитних коштах Харківщини складала – 25%, Київщини – 23% від всієї суми продажу машин у кредит по Україні (див.: додаток VIII)⁹⁷.

У постанові РНК СРСР “Про пільгову продаж селянству сільськогосподарських машин та знарядь, які виробляються державними заводами в 1924/25 р.” від 6 травня 1925 р. визнавалося за необхідне і надалі здійснювати продаж техніки селянському населенню на пільгових умовах. З цією метою в 1924/25 господарському році державні та кооперативні торгівельні організації зобов’язані були надавати селянським господарствам, у першу чергу бідняцьким та середняцьким, кредит при продажі сільськогосподарських знарядь та машин, які були виготовлені на державних заводах (з 1 жовтня 1924 р.). При цьому кредит надавався лише при продажі тих знарядь та машин, оптова заводська ціна яких за одиницю перевищувала 12 крб. Кредит при продажі техніки мав надаватися на термін від 1 до 3 врожаїв, тобто календарних років. При продажі складних, а отже, і значно дорогих машин сільськогосподарським колективам, терміни кредитування могли збільшуватися до 4-х врожаїв. Роздрібні ціни, за якими державні та кооперативні

організації мали продавати селянству техніку, визначалися шляхом надбавки до цін довоєнних преїскурантів на покриття накладних витрат 12,5 коп. на крб. і крім того, із додаванням фактичних витрат по перевезенню⁹⁸.

Правила про порядок застосування постанови РНК від 6 травня 1925 р., про пільговий продаж техніки селянству, встановив Наркомвнуторг. Так, при купівлі у державних та кооперативних організацій сільськогосподарської техніки селянськими господарствами та первинними кооперативами в особі сільськогосподарських колективів, комун, артілей, машинних товариств, сільськогосподарських товариств із спільною обробкою землі, кредит їм надавався у чіткій відповідності до постанови.

Терміни та розмір кредитування стосовно того чи іншого виду сільськогосподарської техніки визначалися спеціальною шкалою, яка була єдиною та обов'язковою для всіх торгівельних організацій на території СРСР, за виключенням тих губерній, де ця шкала, виходячи із специфічних місцевих умов, була змінена відповідно циркуляру Наркомвнуторгу від 3 березня 1925 р.⁹⁹. Її зміст та характер добре видно із наступних даних додатку X¹⁰⁰.

Загальна система кредитування була доволі гнучкою. В цілому, вона була сконцентрована в такий спосіб, щоб сприяти якомога більшій кількості селянських господарств у набутті високопродуктивних сільськогосподарських машин та механізмів.

Ще одним кроком назустріч селянству стала постанова РНК СРСР "Про пільги по гербовому збору при купівлі селянами та їх об'єднаннями в роздріб з відтермінуванням виплати сільськогосподарських машин та знарядь" від 24 жовтня 1925 р., якою селяни та їх об'єднання звільнялися від гербового збору при видачі зобов'язань при купівлі ними в роздріб з відтермінуванням строків сплати вартості і набутої техніки, а також звільнялися від гербового збору посвідчення про майновий стан покупців та поручителів за отримання кредиту, а також заяви про

видачу подібних посвідчень, які видавалися повітовими та районними виконавчими комітетами та сільрадами при купівлі селянами та їх об'єднаннями у роздріб, з відтермінуванням виплат, машин та знарядь¹⁰¹.

У квітні 1926 р. Наркомзем поставив перед окрземвідділами та агроперсоналом, який працював у справі машинопостачання кілька основних завдань: надавати постійну допомогу машиноторгівельним організаціям щодо виконання планів постачання сільгоспмашин в цілому, та в розрізі окремих соціальних груп селянства відповідно до існуючої ідеологічної лінії в аграрній політиці. Були сформульовані і вимоги щодо проведення роз'яснювальної роботи по належному ознайомленню населення з умовами придбання сільськогосподарських машин за рахунок пільгового кредитування. Вказувалося і на необхідність складання планів із машинопостачання окружними земвідділами. Це давало можливість краще враховувати потреби регіонів для підвищення ефективності роботи по машинопостачанню селянства¹⁰².

Проте, основна мета цього кроку Наркомзему полягала в обмеженні доступу заможного селянства до придбання техніки. Адже ставилося за мету “Максимально допомогти кооперуванню бідняцьких шарів селянства на базі машиновикористання”. В цьому ж руслі кредитування повинно було направлятися переважно по лінії різних селянських об'єднань і здійснюватися згідно з існуючими інструкціями щодо трактування шкали кредитування. При цьому Наркомзем наполягав на необхідності стежити, щоб складні машини, які купувалися населенням за рахунок держкредитів, в першу чергу одержувалися різними селянськими об'єднаннями (колгоспами, товариствами по спільному обробітку землі), сільськогосподарськими кооперативними товариствами¹⁰³.

У наступних чисельних роз'ясненнях, НКЗС продовжував вказувати на необхідність у справі надання кредитів на купівлю імпортних машин, стежити за тим,

“Щоб у першу чергу відпуск даних кредитів проводився на лінії колгоспів, машинових товариств та інших сільськогосподарських об’єднань у складі яких переважає незаможницьке селянство й лише у другу чергу – останнім групам покупців. Вказувалося також на необхідність “При кредитуванні придбання імпортової сільськогосподарської техніки різними формами колективних об’єднань селянства вживати ту ж шкалу кредитування, яку було встановлено для кредитування купівлі машин внутрішнього виробництва¹⁰⁴.”

У наступному господарському році покупці сільгоспмашин вже цілком офіційно були поділені на дві категорії залежно від “соціального становища”. Так, для колективних господарств, машинових товариств та інших кооперативних об’єднань, що складаються з бідняцького-середняцького селянства, а також для індивідуальних маломісних селянських дворів встановлювалася нижченаведена шкала кредитування (див.: додаток Х)¹⁰⁵.

Для надбання ж інших машин встановлювалися такі терміни кредитування: для машин вартістю до 50 крб. – 1 врожай (тобто господарський рік); для машин вартістю від 50 до 150 крб. – 2 врожаї; для машин вартістю понад 150 крб. – 3 врожаї. Щоб розширити використання сільськогосподарських машин бідняцько-середняцькими сільськогосподарськими об’єднаннями, а саме переважно такими вони були за своїм соціальним складом, терміни кредитування за умов спільної купівлі складних машин міг бути продовжений і до 4 врожаїв, з умовою сплатити боргу рівними частинами. Спеціально зазначалося, що кредитувати зазначені групи пільгових покупців можна було лише після того, як був посвідчений їх соціальний стан. Це могли зробити такі організації: земельний відділ районного виконавчого комітету, сільська рада, комнезам, комітет селянського товариства взаємодопомоги¹⁰⁶.

Для більш міцних сільськогосподарських об’єднань та окремих господарств, що не підпадали під зазначені в

попередньому поділі пільгові умови, встановлювалася інша шкала (див.: додаток XI)¹⁰⁷.

Аналіз показує, що умови кредитування для більшості селянських господарств, які не підпадали під першу пільгову шкалу кредитування, умови придбання вкрай необхідної сільськогосподарської техніки та знарядь, в цілому, були несприятливі. Так, якщо покупці першої категорії сплачували завдаток від 10% – на кукурудзяні молотарки та качанодробилки, до 30% на пружинні борони, то покупці другої категорії змушені були сплачувати за ці ж товари відповідно 15% та 40%, а за машини для приготування кормів завдаток доходив і до 50%.

Важливим було і те, що для придбання знарядь для обробітку ґрунту – плугів, борін та культиваторів – кредит для окремих селянських господарств передбачався лише на два роки. Більш того, одноосібні господарства взагалі не мали права купувати більшість складних видів сільськогосподарського реманенту та машин, як то борони зигзаг, рядові сівалки, молотарки, жниварки, бурячні горки, трієри.

Та навіть такі, в цілому несприятливі умови кредитування дали можливість селу лише за ці два роки набути машин на суму 82 млн. крб.¹⁰⁸. Зрозуміло, що при наявній ситуації у сільському господарстві республіки, машини поширювалися найбільше за рахунок банківського кредитування. Так, у 1926/27 р. машинних кредитів планом Укрсільбанку було видано на суму у 13,7 млн. крб., а у 1927/28 р. – 28,7 млн. крб., при цьому довготермінових – 63%¹⁰⁹. Про це яскраво свідчать нижчеприведені дані (таблиця 4.7¹¹⁰).

Як свідчать матеріали таблиці 4.7, відсоток техніки, придбаної у кредит становив у 1926/27 р. пересічно 72,1%¹¹¹. При цьому для колективних господарств цей показник сягав 88,4%, в той час, як для заможних господарствах – лише від 54% до 60,4%. Порівняно з минулим 1925/26 р. зросла частка довготермінованих кредитів. Так, у 1926/27 р. пересічний по Україні відсоток

довготермінових кредитів становив уже 67,7%¹¹². Однак, якщо брати до уваги лише індивідуальні господарства, то тут частка довготермінових кредитів коливалася від 54,5% у бідняцьких господарствах, до 49,1% у заможних.

Таблиця 4.7

Умови продажу машин у 1926/27 р.

Групи селян	Продано в кредит			
	Всього %	з них:		Всього %
		короткотермінові	довготермінові	
Бідняки	63,5	45,5	54,5	100
Незаможні	66,7	46,9	53,1	100
Колективні	88,4	7,7	92,3	100
Середняки	63,9	49,8	50,2	100
Заможні	60,4	46,6	53,4	100
Багаті	54,0	50,3	49,1	100
Пересічно	72,1	32,3	67,7	100

Слід ще раз зазначити, що сільськогосподарські машини та реманент продавалися у кредит зі сплатою певного завдатку, розмір якого залежав від того, що це за машина, скільки вона коштувала і хто її купував. На більші за вартістю машини термін кредиту збільшувався. При чому, продаж машин кооперативним товариствам, а надто колгоспам, здійснювався на більш пільгових умовах, ніж одноосібникам. Так, поліпшені плуги, які коштували від 12 до 100 крб. одноосібник отримував на таких умовах: при отриманні відразу сплачував 35% їх повної вартості і ще 40% після першого врожаю, та 25% після другого. Машинні ж сільськогосподарські кооперативні товариства сплачували завдаток в розмірі лише в 20%, і після першого врожаю вносили ще 30%, після другого – 30% і третього – 20%. Приблизно на таких пільгових умовах машинним товариствам надавалися й інші сільськогосподарські машини та знаряддя¹¹³.

Не зважаючи на те, що хоч партійно-радянське керівництво України в цей час, принаймні на словах ще визнавало, що головним виробником продуктів сільського

господарства є індивідуальне селянське господарство, Наркомзем дотримувався заснованої на ідеологічних засадах заохочувальної політики по відношенню до сільськогосподарських колективів, вважаючи саме їх “раціональною формою допомоги незаможному селянству”, не кажучи вже про те, їм водночас відводилася роль “опорних пунктів ідеологічної боротьби з індивідуалістичною стихією села”¹¹⁴. Прагнення накинати на селянство в цілому наміри частини селянської бідноти до об’єднання, з метою прискорення розвитку свого господарства, було омріяною метою партійно-державного апарату. Радянські працівники виходили при цьому із директивних положень В. Леніна, який постійно підкреслював, що “лише коли практично, на досвіді, близькому для селянства, буде доведено, що перехід до товариського, артільного хліборобства конче потрібний і можливий, лише тоді ми можемо сказати, що в такій великій селянській країні, як Росія, на шляху соціалістичного хліборобства зроблено великий крок”¹¹⁵. В даному контексті саме високопродуктивному інвентарю, та особливо складним сільськогосподарським машинам, відводилася роль потужного чинника, який спонукатиме селянство до входження у колективні господарства.

У руках заможної частини селянства високопродуктивна сільгоспмашина вважалася знаряддям пригноблення та експлуатації, тоді, як у руках держави чи кооперації, машина “прирівнювала селян до робітників фабрик та заводів”. Чим більш складною, високопродуктивною була машина – тим більше безреманентних, наймитів та середняків вона могла, на думку радянської влади, організувати навколо себе для спільної виробничої праці. “Машина внесе в село нову форму життя”, такою була думка переважаючої більшості партійно-радянського керівництва України¹¹⁶. Це вело до того, що хоч індивідуальні селянські господарства становили переважаючу категорію споживача сільгосптехніки як по числу угод, так і по сумі продаж, але

по відношенню до площі землекористування найбільш інтенсивно відбувалося оснащення сільгосптехнікою різних форм колективного господарювання, завдяки чому уже у 1923 р. 10% з сум продажів припадало на 0,8 % населення, що користувалися площею в 1,17% загальної земельної площі України¹¹⁷.

Не зважаючи на те, що першочергове забезпечення сільгоспреманентом саме колективних господарств: тсозів, колгоспів, комун було яскраво вираженим пріоритетом для радянської держави, на сторінках спеціальних та періодичних видань постійно наголошувалося на низькому рівні технічного оснащення колективних господарств, та підкреслювалася подальша потреба щодо першочергового направлення саме в цей сектор сільського господарства більшої частини державних кредитів. Це здійснювалося у загальному руслі загальної партійної ідеології та політики.

При цьому, партійно-радянське керівництво України намагалось не помічати збитковість та нераціональність господарювання більшості колгоспів, які, переважною мірою, не демонстрували помітних успіхів у справі нарощення виробництва товарної продукції (таблиця 4.8¹¹⁸). Так, за даними М. Малюги та М. Фатіїва до 50% колгоспів мали суто споживчий характер¹¹⁹. Та не дивлячись на це, все ж саме колективізація індивідуальних господарств вважалася запорукою підвищення продуктивності і товарності сільського господарства.

Про стан речей в справі оснащення сільгоспреманентом та складними машинами свідчать наступні дані, що стосуються Київщини. Із матеріалів нижченаведеної таблиці 4.8 добре видно, що простим сільськогосподарським реманентом колгоспи були більш-менш забезпечені, що ж до більш складних, дорогих машин, то їх на вказану дату виразно не вистачало і в колгоспах.

Та все ж забезпеченість колективів реманентом була значно вищою ніж його мали селянські господарства, до входження в колективи¹²⁰.

Таблиця 4.8

Забезпеченість колгоспів сільськогосподарським реманентом
у Київській окрузі на I.X.1924 р. (дані по 174 колгоспам)

Види сільгоспмашин	На 100 дес. засіву припадало (штук)	Припадало на 100 дес. засіву до організ. колективу
Плугів	20,0	6,8
Борін	28	10
Культиваторів	3,4	1,1
Сівалок	0,2	0,4
Жаток	0	0,2
Молотарок	0,2	0,4
Зерноочисних машин	0,4	0,7

Щодо Полтавщини, де на ту ж дату, 1 жовтня 1924 р. було обстежено 424 колективні господарства, то рівень їх забезпеченості сільськогосподарським реманентом виглядає наступним чином (таблиця 4.9)¹²¹.

Таблиця 4.9.

Кількість реманенту в колгоспах Полтавщини на I.X. 1924 р.
(на 100 дес. орної землі)

Колективні господарства	Плугів однолемішних	Борін залізних	Борін дерев'я- них	Сіва- лок	Молота- рок
Комуни	4	3,3	5,6	2,6	0,3
Артілі	4,1	3,1	4,3	1,8	0,3
Товариства	5	2	7,2	1,4	0,2

Із наведених вище матеріалів видно, що комуни, з усіх інших видів колективних господарств, мали краще інвентарне забезпечення. Особливо це помітно за наявністю таких складних машин, як сівалки, яких у комунах на 100 дес. було 2,6, а в артільях – 1,8 і у товариствах – 1,4.

Однак, в цілому по Україні, на початок 1926 р. забезпеченість колективних господарств реманентом, які на цей час за своїм соціальним складом залишалися переважно бідняцьким, на кожні 100 десятин орної землі становила: плугів – 4,6 (в індивідуальних господарствах – 8,4), сівалок – 0,9, збиральних машин – 1,1¹²².

За підрахунками Наркомзему УСРР – загальна сума довготермінового кредиту, потрібного для належного

забезпечення 5 406 колективів України живим та мертвим реманентом становила 7,15 млн. крб. або 48 крб. на 1 члена колгоспу¹²³.

Для досягнення цієї мети з кожним роком частка реманенту, що постачався в кредит колективним господарствам постійно зростала. Так, у 1926/27 р. у суспільненому сектору було поставлено 12% всіх сільськогосподарських машин (по вартості), а у 1927/28 р. – вже 35,3%, причому в другій половині року – 41,3% проти 20,1% за перше півріччя. У 1928/29 р. цей показник досяг вже 47,1%¹²⁴.

Та все ж, в цілому протягом періоду непу, основними покупцями сільськогосподарської техніки були саме індивідуальні господарства. Саме у їх дворах, станом на 1928 р., концентрувалося 91,1% усього реманенту (за вартістю) на загальну суму 489,7 млн. крб. Характер цього процесу розкривають наступні дані (таблиця 4.10¹²⁵).

Таблиця 4.10

Виробничі фонди (реманент) в сільському господарстві України
за вартістю (в млн. крб.)

	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Індивідуальні господарства	283,2	331,7	338,2	389,3	447,3	489,7
Колгоспи	4,2	5,3	6,4	8,6	9,9	9,1
Радгоспи	5,8	8,9	17,3	19,5	23,9	28,7
Разом	293,2	345,9	361,9	417,4	481,1	537,5

Як видно із наведених вище статистичних матеріалів, на початок другої половини 1920-х рр. у становищі із оснащенням селянських господарств реманентом стався злам на краще.

Ліквідація “ножиць цін”, надання цільових “машинних” кредитів і пільг при постачанні реманенту кооперативним організаціями, прискорили процес покращення виробничого потенціалу селянських господарств, а звідси і зміцнення їх економічного становища.

А це в свою чергу вело до того, що вільні кошти, які з'являлися в селянських господарств внаслідок підвищення їх продуктивності, також почали активно вкладатися у реманент.

Сприяло підвищенню рівня забезпеченості інвентарем селянських господарств й зростання державних капіталовкладень у розвиток виробництва сільгоспмашин і знарядь для села, та створення належних умов для їх придбання виробниками, що доволі показово демонструють матеріали наведені у наступній таблиці 4.11¹²⁶.

Таблиця 4.11

Капітальні вкладення в сільському господарстві (в тис.)

	1926/ 27 р.	1927/28 р.					
		Держ. бюдж.	Місц. бюдж.	Кредиту- вання за рахунок коштів бюджету	Кредиту- вання за рахунок коштів банків	Разом	У т.ч. радго- спи та колго- спи
с/г ма- шини	21702	-	-	1709	25403	27105	11200
ра- зом	51360	10941	3340	17621	43040	74942	21505
%	42,3					36,2	

Із матеріалів таблиці 4.11 видно, що якщо у 1926/27 р. держава вклала у виробництво сільськогосподарських машин понад 21 млн. крб., то у наступному році – вже понад 27 млн. крб.

Значно виросла з 51,3 млн. до майже 75 млн. крб. й загальна сума видатків на потреби сільського господарства. Завдяки цьому, якщо в період 1924/25 р. по 1926/27 р. попит на машини був більший за пропонування і відчувалася нестача машин, то у 1927/28 р. вже було досягнуто нормального співвідношення попиту і пропонування машин, коли попит практично на всі машини задовольнявся майже належним чином¹²⁷.

Аналіз конкретної динаміки цього процесу можна прослідкувати на основі аналізу даних таблиці 4.12¹²⁸, який

дозволяє простежити по роках, як саме відбувалося нарощення постачання сільськогосподарської техніки та знаряддя селу та ще раз підтверджує, що відчутне покращення у цій справі дало про себе знати починаючи з 1926 р.

Таблиця 4.12

Динаміка набуття сільськогосподарських машин селянством України

Рік	Вартість (крб.)	У % до 1913 р.	У тому числі було імпортовано (крб.)	У % до загальної вартості
1923/24	7 млн.	19 %	1,8 млн.	25,7 %
1924/25	16 млн.	44 %	3 млн.	18,8 %
1925/26	28 млн.	78 %	5 млн.	17,8 %
1926/27	38 млн.	105 %	5,3 млн.	13,9 %

Як видно із вищенаведених статистичних матеріалів, у 1926/27 р. вдалося вийти на довоєнний показник, коли сільське господарство України у 1913 р. придбало машин на 36 млн. крб.¹²⁹. Слід при цьому мати на увазі те, що протягом Першої світової та громадянської війн, коли було порушено торгівельні зв'язки, а отже, різко зменшилося, а потім і зовсім припинилося завезення машин з-за кордону, та почали падати обсяги власного виробництва, незважаючи на те, що попит на сільськогосподарську техніку та знаряддя був значним, задовольнявся він далеко не належною мірою¹³⁰.

Тим більшої поваги викликає те, що незважаючи на всі військово-політичні і господарсько-економічні негаразди, у доволі стислі строки, вже в 1927/28 році в сільське господарство України надійшло сільгоспмашин на 39 млн. крб.¹³¹. Тобто, рівень річних продаж довоєнної доби (1913 р.) був не лише досягнутий, але й суттєво, на 3 млн. крб. перевершений. Всього ж за повоєнний період на кінець 1927/28 року сільське господарство України отримало сільськогосподарської техніки на 128 млн. крб.¹³².

Слід, однак, ще раз підкреслити, що в умовах непу не всі соціальні групи села в рівній мірі виступали покупцями

сільськогосподарської техніки та реманенту. Серед різних груп селянства найбільше активно набувало сільськогосподарський реманент заможне селянство.

І хоча В. Калініченко відмічає, що у першій половині 1920-х рр. найінтенсивніше обзаводилися ґрунтообробним реманентом – плугами, букерами, боронами – середньопосівні селянські господарства, це було певним чином, до того ж тимчасовим винятком, нащо були певні причини¹³³. Вказані знаряддя набували ті селяни, які отримавши землю під час революційних аграрних перетворень, енергійно взялися за господарювання, намагаючись будь-що зміцнити свої господарства. Що ж стосується багатопосівних груп, то вони значно повільніше набували ґрунтообробний реманент, маючи певну пересторогу до подальших суспільно-політичних умов господарювання. Однак, зі зміцненням позитивних економічних тенденцій, які приніс неп, заможне селянство впевнившись у нових можливостях, активно включилося у процес підвищення рівня інвентарної забезпеченості своїх господарств.

Наявні у нашому розпорядженні дані засвідчують, що в середині 1920-х років саме заможні господарства із засівами понад 9 дес. найбільш активно набували сільськогосподарський реманент, особливо складні сільськогосподарські машини (див.: додаток XII)¹³⁴.

Саме заможне селянство, яке на середину 20-х років вже досягло фактично максимального рівня традиційної селянської агрокультури, на відміну від колективних господарств та економічно слабших індивідуальних груп селянства, великого значення почало надавати впровадженню досягнень агрономічної науки та застосування високопродуктивної техніки. Маючи достатні фінансові можливості, воно почало все більш активно вкладати у реманент кошти отримані від продажу товарних лишків, і саме таким чином, насамперед, за рахунок інтенсифікації землекористування забезпечували подальше зростання продуктивності та прибутковості своїх

господарств, виступаючи в такий спосіб свого роду локомотивом розвитку продуктивних сил сільського господарства України в цілому.

Характер цього процесу добре ілюструють матеріали наступної таблиці, які показують, що саме заможні групи господарств, у порівнянні з іншими, більше реманенту купляли за власну готівку (таблиця 4.13¹³⁵).

Таблиця 4.13

Продаж сільськогосподарської техніки за готівку у 1926/27 р.
(групи господарств)

Групи селян	Продаж за готівку %	Одержано за додаткову готівку	Разом
Незаможні	16,4	16,9	33,3
Колективні	3,5	8,1	11,6
Середняки	18,4	17,7	36,1
Заможні	19,2	20,4	39,6
Багаті	23,5	22,5	46
Пересічно	13,2	14,7	27,9

Дуже показово, що коли пересічно по Україні лише третина техніки продавалася за готівку – 27,9%, то частка заможних та багатих господарств в цьому виді продажу становила відповідно 39,6% та 46%¹³⁶. Це дуже суттєво зменшувало навантаження на кредитні ресурси, вивільняючи їх для незаможної частини села. Отже, заможне селянство, на відміну від інших соціальних груп, майже половину сільськогосподарських машини купувало за готівку, що було дуже вигідно як державі, так і селянству в цілому.

Оскільки партійно-радянське керівництво УСРР не полишало спроб використати економічні можливості заможного селянства у власних цілях, одним із найважливіших напрямків діяльності розгалуженого державного апарату була політика активного викачування грошових накопичень із заможної частини українського села. Яскравим прикладом цієї політики стала постанова

Української Економічної Наради (УЕН) від 20 лютого 1925 р., яка стосувалася дозволу на продаж індивідуальним селянським господарствам 10% сільськогосподарських тракторів, які в цьому році вперше почали ввозитись із-за кордону. Прийнята постанова викликала певне невдоволення серед найбільш радикально-більшовицько налаштованих верств правлячої партії. Це мотивувалося тим, що виконання даного рішення призвело б до подальшого збільшення економічної та політичної ваги заможного селянства в житті як села, так і держави в цілому. З огляду на такі настрої, рішенням ЦК КП(б)У при Наркомземі УСРР, за участю РСІ, була створена спеціальна комісія, на яку було покладено завдання щодо обґрунтованості перевірки та встановлення доцільності введення в дію даного дозволу. Рішення комісії, до складу якої входили досвідчені економісти-аграрники, зокрема, М. Вольф, М. Качинський, стосовно вищезгаданої постанови УЕН було схвальним, як із соціально-економічної, так і з політичної точки зору. У її висновках прямо зазначалося, що “Заборона продажу тракторів окремим селянам машинно-торгуючими організаціями призвела б тільки до перепродажу їм тракторів низовими кооперативними організаціями (що вже мало місце) і боротьба з ним майже не можлива”¹³⁷].

Дозволяючи купівлю сільськогосподарських тракторів заможному селянству за готівковий розрахунок, радянська влада вбачала в цьому реальну можливість “...вилучення заощаджень заможної частини селянства і направлення цих заощаджень на заходи, які сприяють загальному підйому виробничих сил сільського господарства, а не на торгівлю чи лихварства. Продаж тракторів за готівковий розрахунок із авансуванням торгуючих організацій зі сторони індивідуальних покупців, по-перше, дасть змогу всі засоби держави вкласти в кооперативного споживача і, по-друге, дозволить розширити число ввезень машин без нових затрат із сторони держави”¹³⁸. Слід зазначити, що це була цілком прагматична позиція, в основі якої лежала

реалістична оцінка існуючої в сільському господарстві та на селі, в цілому, економічної ситуації.

Який же саме інвентар набувало заможне селянство? Про це свідчить наступна таблиця, яка містить дані щодо купівлі різними групами селян дрібного реманенту (таблиця 4.14¹³⁹).

Таблиця 4.14

Дані весняного 1926 р. опитування ЦСУ про закупівлю дрібного реманенту різними соціальними групами села

Групи господарств по посівній площі	% господарств	Придбано реманенту (крб.)	% придбаного реманенту
до 3 дес.	52	2 462 200	48,6
3 – 6 дес.	30	1 702 220	33,6
6 – 9 дес.	10	521 500	10,3
понад 9 дес.	8	377 250	7,5
разом	100	5 063 170	100

Як видно із матеріалів вищеприведеної таблиці, враховуючи пропорції між різними групами господарств та кількістю і вартістю придбаного, дрібний сільськогосподарський реманент купували всі соціальні групи села більш-менш рівномірно. Однак, ситуація щодо складної техніки та знарядь була зовсім іншою. Так, за статистичними даними в 1926/27 р. заможні групи селянства виразно лідирували серед інших соціальних верств селянства в секторі продажу сільськогосподарських машин і технічно удосконалених знарядь праці (таблиця 4.15¹⁴⁰).

Таблиця 4.15

Придбання населенням сільськогосподарських машин в 1926/27 р.

Соціальний склад	Придбано с/г машин (%)	
	кількість	вартість
заможні	44,8	55,5
середняки	40,6	34,3
бідняки	14,6	10,2

Дані вищеприведеної таблиці, що характеризують купівельну активність різних соціальних груп селянства, виразно констатують той факт, що саме заможне селянство

купувало переважну частину технічно складних засобів обробітку землі, причому найбільш дорогих, високопродуктивних. Так, заможні групи села у 1926/27 р. придбали 44,8% всіх проданих машин, при тому, їх загальна склала навіть 55,5% загальної вартості продажу¹⁴¹.

У річному звіті Київського Сільбанку за 1926/27 операційний рік ця ситуація коментувалася наступним чином: “Сталося так, що найважливіші та дорожчі машини опиняються в руках заможної верстви, яка всі свої заощадження, що раніше кидала в землю, тепер пускає у складні машини”¹⁴². На це, зокрема, вказують наступні дані таблиці 4.16¹⁴³.

Таблиця 4.16

Машинопостачання села у 1927 р. за даними журналу
“Украинский экономист”

Групи господарств	Придбано сільськогосподарських машин та знарядь у крб. на 1 господарство	У тому числі землеобробні	У тому числі збиральні
до 2 дес.	0,35	85,7 %	2,9 %
2 – 4 дес.	1,00	55,0 %	30 %
4 – 6 дес.	2,27	40,5 %	23 %
6 – 9 дес.	4,79	42,4 %	39 %
9 – 15 дес.	7,56	34,1 %	59,1 %
понад 15 дес.	10,02	27,4 %	52,4 %

Аналіз наведених матеріалів свідчить, що у бідняцьких господарствах переважала купівля лише самих простих знарядь, без яких обробіток ґрунту був просто неможливим. В складі їх реманенту вони сягали 85,7%, в той час як заможні господарства купували більш ширший асортимент техніки та знарядь, звертаючи при цьому основну увагу на найбільш прогресивні для того часу сільськогосподарські машини. Так, у господарствах з посівами понад 9 дес. частка придбаних простих землеобробних знарядь (переважно плуги, борони, букери) складала від 27,4 до максимум 34,1 %. Натомість, все інше, а по вартості це пересічно 70%, складали високопродуктивні машини.

Слід при цьому спеціально підкреслити, що поява в господарстві косарки, молотарки, трієра, майже автоматично означала, що до сфери її виробничого застосування будуть залучені ще десятки довколишніх господарств. Адже це мало під собою об'єктивну економічну основу, – складна машина була як високопродуктивною, так і коштовною, а це означало, що вона могла обслуговувати не лише потреби власного господарства, але й багатьох інших. При цьому вартість машини просто вимагала від її власника обслуговувати нею інші господарства, оскільки інакше її придбання, при пересічному землезабезпеченості навіть заможного господарства, було б власнику машини збитковим.

Статистична звітність ЦСУ України також свідчила про те, що саме заможне селянство у 1926/27 р. купувало найбільшу кількість дорогих і удосконалених високопродуктивних сільськогосподарських машин¹⁴⁴.

Особливо це помітно на прикладі молотарок. Так, у 1927/28 р. заможне селянство вклало в їх придбання кошти, які покривали 11,8% загальної вартості проданих молотарок. Як свідчать наявні у нашому розпорядженні дані, саме заможна верства села найбільш активно насичувала сільську місцевість дорогими, але, водночас, і високопродуктивними сільгоспмашинами, такими, наприклад, як молотарки, яких воно у відсотковому відношенні придбало 38,7 % (див.: додаток XIII)¹⁴⁵.

Якщо до цього показника додати обсяг молотарок закуплених “вище середньою” категорією селянських господарств, які за своїм економічним станом доволі тісно межували із заможними господарствами і на долю яких припадала більшість молотарок, показаних у графі “середняцькі” господарства, то є всі підстави констатувати, що відносно не чисельна, але економічно потужна частина українського села завозила в село основну кількість високопродуктивних машин.

Адже саме заможне селянство купувало за загальною вартістю проданого 48,9% сільськогосподарських машин

(для порівняння: незаможники – 7,5%; бідняки – 1,5%; колективи – 11,7%; середняки – 30,4%). Лідирували заможні господарства і за кількістю куплених машин – 43,4% (для порівняння: незаможні – 11,2%; бідняцькі – 2,9%; колгоспи – 2,9%; середняки – 39,6%)¹⁴⁶.

Наслідком налагодження роботи системи сільськогосподарського машинопостачання та створення умов для придбання їх у кредит було й те, що вже з початку 1926 календарного року почала спостерігатися досить стійка тенденція до поступового зменшення питомої частки господарств без реманенту для оранки і сівби. Якщо в 1925 р. пересічно по Україні їх було 41,9%, то в 1927 р. – 37,8%¹⁴⁷. Проте і тут помітною була диференціація господарств.

Аналіз даних нижчеприведеної таблиці 4.17¹⁴⁸ показує, що відсоток категорії селянських господарств, що не мали реманенту, неухильно зменшувався в напрямі від безпосівних та малопосівних до багатопосівних.

Таблиця 4.17

Зміни у співвідношенні безреманентних господарств
у різних посівних групах

Групи посівів	% господарств, що не мали реманенту (1924 р.)	% господарств, що не мали реманенту (1929 р.)
безпосівні	95	87,6 – 94,3
до 1 дес.	80	65,1
1,1 – 2,0	58	41,7
2,1 – 3,0	39	26,3
3,1 – 4,0	28	19,6
4,1 – 6,0	22	15,8
6,1 – 9,0	16	10,1
9,1 – 15	10	6,6
15 і більше	4	1,8

Отже, один із найголовніших елементів сільськогосподарського виробництва виявився жорстко детермінованим: більше посіву у селянина – більше реманенту, менше посіву – менше реманенту (див.: додаток XIV)¹⁴⁹.

Якщо у посівних групах до 3-х дес. відсутність реманенту для сівби і оранки було закономірним явищем, то для багатопосівних – винятком. Але той факт, що і в найзаможнішій частині селянських господарств наприкінці 20-х рр. XX ст. був зафіксований певний відсоток безреманентних дворів – можна констатувати як грізну ознаку передчуття ним подальших негативних соціально-економічних змін в українському селі та його сільському господарстві. Наявні у нашому розпорядженні дані свідчать, що для груп безпосівних та з посівом до 3 дес. на двір до весни 1926 р. спостерігалася стабільна тенденція до набуття знарядь для оранки та сівби. В той же час у краще землезабезпечених групах цього явища не спостерігалось. Щоправда, цьому сприяло те, що двори, що мали більше посівів, швидше відбудовували власні господарства і швидше обзаводилися необхідним реманентом для сівби та оранки, не потребуючи його надалі¹⁵⁰.

При цьому, однак, слід пам'ятати про регіональні особливості процесу забезпечення інвентарем, що розкривають дані таблиці 4.18¹⁵¹.

Таблиця 4.18

Відсоток господарств без знарядь оранки та сівби
за даними весняних вибіркового опитувань 1924 – 1927 рр.

Роки	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
1924	29,3	56,3	31,5	42,8	41,6
1925	30,4	54,1	30,8	42,2	41,9
1926	26,7	51,0	30,1	41,0	39,7
1927	24,9	47,8	27,8	36,2	37,8

З наведених у таблиці 4.18 матеріалів видно, що у 1927 р. за даними ЦСУ найменше безреманентних нараховувалося на Поліссі – 24,9%. Друге місце займало Лівобережжя – 27,8%. Однак, навіть в цих регіонах приблизно кожне четверте селянське господарство залишалося без необхідних знарядь праці. У Степу таких господарств налічувалося 36,2 %, тобто більше третини. Але найгірше становище склалося на Правобережжі, де в

1927 р. ще майже половина господарств, тобто 47,8% належало до безреманентних¹⁵².

Однак, у той же час у всіх регіонах спостерігалася чітка тенденція до зменшення господарств без знарядь для оранки та сівби. Так, за 1924 – 1927 рр. на Поліссі їх кількість зменшилося на 4,4%, на Лівобережжі – на 3,7%, у Степу – на 6,6%, а на Правобережжі навіть на 8,5%.

Зріс рівень забезпеченості сільськогосподарським реманентом і по окремим його видам. Так, число плугів та букерів, що припадала на 100 господарств збільшилася з 54,1 до 59,4 або ж на 10%, а число борін замість 65,8% станом на 1925 р. дійшло 75,4% в 1927 р., що дає ріст 15%¹⁵³.

Ця позитивна тенденція спостерігалася і в наступні 1926 – 1929 рр. (див.: додаток XV)¹⁵⁴.

Хоч, як свідчать наведені у вищезазначеному додатку дані, найбільш швидкими темпами відбувався приріст знарядь для обробітку ґрунту: так у 1926 р. плугів, борін та букерів було близько 4 млн., то у 1929 р. їх кількість у сільському господарстві сягнула понад 7 млн., однак, значним був і приріст складної високопродуктивної на той час сільськогосподарської техніки, насамперед, жниварок та віялок: від 24 до 42%.

Загальна вартість сільськогосподарського реманенту в сільському господарстві України наприкінці 1928 р. становила 385,6 млн. крб., при цьому дореволюційну (1913 р.) вартість капіталу в реманенті (355,7 млн. крб.) було досягнуто вже в 1927 р.¹⁵⁵.

У регіональному розрізі, як це видно з таблиці 4.19¹⁵⁶, відсоток реманенту у загальній вартості засобів виробництва найбільшим був у степових районах – в середньому 19,8%, а найменшим – на Поліссі – 9,8%.

Пересічна ж забезпеченість селянського господарства основним знаряддям обробітку ґрунту на початок другої половини 1920-х рр. була наступною (таблиця 4.20¹⁵⁷).

Таблиця 4.19

Розподіл вартості наявних засобів виробництва в 1927 р.
по регіонах (у відсотках)

По районах	Сільськогосподарський реманент
Полісся	9,8
Правобережжя	11,8
Лівобережжя	14,8
Хліборобський степ	19,1
Дніпровський промисловий степ	20,1
Гірничий степ	22,0
Степ разом	19,8
По Україні	15,2

Таблиця 4.20

Забезпеченість селянських господарств основними знаряддями
обробітку ґрунту у 1926 р. (на 100 господарств)

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	По Україні
Плугів різних	66	34	55	43	45
Борін	93	64	77	64	71

Отже, насичення простим реманентом для обробітку ґрунту – плуги та борони – було найвищим у Поліссі та Лівобережжі – тут на 100 господарств припадало відповідно 66 і 55 плугів та 93 та 77 борін. Це пояснювалося тим, що у цих регіонах був більшим відсоток бідняцько-середняцьких господарств. І навпаки – складний сільськогосподарський реманент ширше застосовувався переважно в Степу, де в 1929 р. зосереджувалося 56% сівалок, 79,2% жниварок та 59,2% віялок¹⁵⁸.

Проте, незважаючи на певні успіхи, сільське господарство України все ще далеко відставало по реманентному забезпеченню від передових західних країн. Так, на 1 дес. посіву в 1928 р. у сільському господарстві України припадало всього на 9,1 крб. знарядь праці. Для порівняння, у сільському господарстві США наприкінці 20-х рр. ХХ ст. на таку ж площу припадало знарядь на суму 31 крб., а в Німеччині навіть 74 крб. Тобто німецьке

сільське господарство було оснащено сільськогосподарськими машинами краще ніж українське у 8 – 9 разів, а американське в 3 – 4 рази¹⁵⁹.

До того ж, в сільському господарстві України протягом 20-х рр. ХХ ст. через значні втрати сільськогосподарських машин в добу війських дій так і не вдалося відновити дореволюційний рівень забезпеченості залізними плугами поліпшеної конструкції, сівалками, жниварками, молотарками і віялками. За підрахунками В. Калініченка, у перерахунку на 100 господарств сівалок було у 1927 р. 6,5 штук, а жниварок 6,0. Тобто пересічно цими знаряддями володіли тільки одне з 17 – 18 господарств¹⁶⁰. Молотарок селяни мали ще менше. У 1927 р. їх на кожну сотню дворів нараховувалося тільки 1,7 одиниці. Тобто, одна молотарка припадала на 60 селянських господарств. Віялок також малося на кожну сотню дворів у 1927 р. лише 11,8 одиниці. Інакше кажучи, віялку мало лише одне з восьми селянських господарств¹⁶¹.

Та навіть без основних і водночас все ще доволі примітивних знарядь обробітку ґрунту в 1927 р. все ще залишалося понад 41% селянських господарств. Коли брати до уваги соціально-економічну градацію селянства, то серед господарств, що обробляли не більше 2,1 дес. безреманентних було 61,5%¹⁶². Немає ніякого сумніву, що такий стан з реманентом на Україні негативно впливав на продуктивність селянської праці, а отже, і на його товарність та собівартість виробленої продукції.

Підсумовуючи викладене можна констатувати, що після значної перерви в нормальному постачанні сільськогосподарськими машинами в період з 1914 р. по 1920 р. у 1920-ті рр., в цілому, спостерігався доволі інтенсивний ріст у справі машинопостачання села. Вже у 1926/27 р. сільгоспмашин було продано на 43 млн. крб. більше, ніж у 1913 р. Цьому сприяло суттєве “зведення ножиць цін”, тобто політика уряду щодо зменшення вартості машин та повернення цін на них до довоєнного

рівня і разом з тим створення доволі доступної для селянина системи виробничого (машинного) кредитування.

У кредитуванні придбання сільськогосподарських машин застосовувалася двошкалева система: за першою шкалою кредитувалися сільськогосподарські кооперативні товариства, машинові кооперативні товариства, колективні об'єднання бідняцько-середняцького складу, а також індивідуальні малоспроможні господарства. По цій шкалі завдатки були менші і термін кредиту доходив до "4 урожаїв". За другою ж шкалою кредитувалися всі інші покупці, тобто заможні та середняцькі господарства: кредити при цьому надавалися лише на термін до 2-х урожаїв, при чому завдатки доходили до 50% від вартості машин. Заможним господарствам було вкрай важко придбати необхідні машини на умовах довгострокового кредиту.

Але навіть за таких несправедливих умов, саме заможне селянство виразно лідирувало серед покупців складної сільськогосподарської техніки. Однак, партійно-радянське керівництво України, незважаючи на очевидну економічну шкідливість (саме так – В.Л.) для народного господарства подібного підходу до справи, вперто не хотіло допустити зосередження сільськогосподарського реманенту в потужних селянських господарств фермерського типу, пішовши навіть на розкручення кампанії лицемірних звинувачень. Ще раз підкреслюємо нелогічність цього кроку, оскільки потреби відновлення економіки настійливо вимагали притоку в бюджет грошових надходжень, які можна було отримати, продаючи техніку заможному селянству. Адже саме ця соціальна група села мала можливість купляти засоби виробництва в значній мірі за готівку.

Проте у справі машинопостачання селянства все більш виразно домінували не маючі нічого спільного із економікою ідеологічні чинники. Це яскраво демонструвала ситуація із суперпільговими умовами забезпечення реманентом колективних господарств. Між тим, колгоспи,

не зважаючи на незначну загальну частку посівних площ, носили переважно споживчий характер, хоч вони і були поставлені у найбільш вигідні економічні умови. Саме на них була спрямована система всіляких податкових пільг, можливість отримання довгострокових кредитів на придбання складної техніки, худоби, посівного матеріалу, тощо.

Та все ж, незважаючи на існуючі прорахунки та відверті викривлення щодо раціонального вирішення проблеми постачання селу сільськогосподарської техніки, вже з середини 1920-х рр. машинопостачання українського села перевищило довоєнний рівень і характеризувалося подальшою стійкою тенденцією до зростання. В цьому була велика заслуга заможних господарств молодого українського фермерства, яке концентрувало у своїх руках найбільшу кількість якісного реманенту, у тому числі складних, високовартісних, а отже, високопродуктивних машин, які використовувалися ним з максимальною продуктивністю, з користю для всього аграрного сектора економіки України.

4.3. Вплив сільськогосподарської кооперації на рівень виробничого забезпечення селянства

На першому етапі здійснення нової економічної політики радянське партійно-державне керівництво відводило сільськогосподарській кооперації лише суто технологічну роль, вбачаючи в ній потужний засіб відновлення сільськогосподарського виробництва: “Маса селянських господарств, ступенево кооперуючись та одержавши велику машину, прискорить своє повільне просування до соціалізму”¹⁶³. Інвентарна бідність селянських господарств, їх загальна економічна слабкість вимагали концентрації наявних ресурсів, організації взаємовигідної співпраці селянських господарств в самих різних сферах господарювання: закупівля товарів виробничого призначення, переробка, збут, придбання

нової техніки, взаємне кредитування, тощо. Це було основним завданням, відновленої наприкінці 1921 р. традиційної української сільськогосподарської кооперації¹⁶⁴. Виконанню цих завдань сприяло і створення державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту, яка розглядалася як один з основних засобів фінансування різнобічних процесів відновлення сільського господарства.

Радянське керівництво керувалося наступними міркуваннями: для аграрного сектора економіки України з її переважно екстенсивними формами господарювання, багатством землею та значною кількістю безреманентних господарств, високим ступенем диференціації селянського господарства – найважливішим є збільшення основних виробничих фондів у нижчих групах господарств. В першу чергу, кращого їх оснащення живим (тяглова сила) й “мертвим” реманентом, тобто сільгоспінвентарем. Тому першочерговим завданням проголошувалася робота в справі налагодження діяльності паралельних мереж збуто-постачальної та кредитної сільськогосподарської кооперації¹⁶⁵. Однак, відновлення сільськогосподарської кооперації було можливе лише при активній самодіяльній участі в її роботі широких верств селянства та всебічній державній підтримці її, як найкращої форми організації взаємовигідної величезної виробничо-економічної співпраці маси індивідуальних селянських господарств¹⁶⁶.

З цією метою з 18 по 25 березня 1922 р. в Харкові працював Перший Всеукраїнський з'їзд уповноважених сільськогосподарської кооперації. У ході його роботи було завершено процес організаційного оформлення, власне, легітимізації процесу відновлення традиційної української системи сільськогосподарської кооперації принагідно до нових, радянських умов¹⁶⁷. На з'їзді було прийнято статут Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств – “Сільський господар”. Найважливішим завданням сільськогосподарської кооперації було проголошено надання необхідної допомоги

селянству в справі машинопостачання та створення можливостей кредитування селянських господарств з метою покращення рівня виробничого забезпечення.

Значною перешкодою на шляху до повномасштабного відновлення діяльності української системи сільськогосподарської кооперації в нову, радянську добу, був катастрофічний фінансовий стан, в основі якого лежала нестримна гіперінфляція, яка майже повністю знецінила діючі на той час, навіть офіційно не гроші, а “радзнаки”.

Торгівельні операції по постачанню селянства товарами виробничого характеру при відсутності у сільгоспкооперації власних оборотних коштів, на початковому етапі роботи розвивалися майже виключно на основі товарного кредитування поставщиків і займали перше місце в її торгівельних операціях. При цьому всі наявні грошові кредитні кошти “Сільського господаря” були спрямовані в операції по машинопостачанню, де було зв’язано 33,36% всього балансу. На ці цілі було навіть витрачено аванс, взятий на заготівлю хліба по договору з “Держбанком”, через що “Сільський господар” залишався без кредитних коштів до травня 1923 р., коли було, нарешті, покрито заборгованість перед Держбанком¹⁶⁸.

Робота кооперації по машинопостачанню протягом 1922 – 1923 календарних років може розцінюватися як значне досягнення, бо державні машинні кредити (870 тис. крб.) переважно спрямовувалися “Село-Техніці”, і тому сільськогосподарська кооперація фактично спиралася лише на власні сили. Однак, навіть в умовах, коли “Сільський господар” не міг скористатися спеціальним (машинним) банківським кредитом, а звичайний короткотривалий комерційний займ на 2 – 3 місяці, за своїми умовами був занадто тяжкий (2 – 3% в місяць), мережа сільськогосподарської кооперації продемонструвала готовність працювати у справі забезпечення села реманентом. Так, вже на II з’їзді “Сільського господаря”, який проходив з 26 по 30 листопада 1922 р. зазначалося, що вже в перші місяці

роботи кооперацією було поставлено селянам машин за готівку 10 – 15 %, а вся решта в кредит¹⁶⁹.

Головне місце в операціях всіх ланок кооперації по постачанню селянських господарств товарами виробничого призначення займали у 1922 – 1924 р. сільськогосподарські машини та знаряддя. Але в силу малих оборотів по цих товарах, а також при проведенні хлібозаготівельних операцій, які через відсутність стабільної грошової одиниці, чи вже в другій половині 1923 р. через їх настану носили, як правило, характер товарообміну. До того ж сільськогосподарська кооперація мала в своєму асортименті і споживчі товари, вартість яких в деяких товариствах доходили до 30% всього обігу товарів¹⁷⁰.

Однак, навіть в таких складних умовах у 1922 р. із загальної суми проданих селу сільгоспмашин на 1,8 млн. крб. “Сільський господар” за 9 місяців реалізував техніки на 325 тис. крб., що становило 18 % від загального продажу сільськогосподарського реманенту по Україні¹⁷¹. При чому, в подальшому цей показник з кожним місяцем впевнено зростав.

Так, за 1923 р. “Сільський господар” продав сільськогосподарських машин та знарядь вже на суму в понад 1 млн. золотих крб.¹⁷². А низова мережа сільськогосподарської кооперації (переважно райсоюзи) на місцях, цього ж року змогла реалізувати реманенту ще на 400 тис. крб.¹⁷³. Так, лише на весняну посівну кампанію 1923 р. “Сільський господар” відправив для райсільгоспсоюзів Київської губернії 450 плугів, 20 молотарок, 100 борін, 100 сівалок¹⁷⁴. Частка кооперації в машинопостачанні губернії зросла, таким чином, майже до 50%. Це в значній мірі було результатом того, що “Сільський господар” встановив ціну машин в перерахунку на хліб. А заготівельні хлібні ціни у кооперації були вищі за ринкові. “Сільський господар”, наприклад, за жито давав 54 коп., а ринок – 50 коп. До того ж, у “Сільського господаря” ціни на машини завжди були нижчі ніж у “Село-Техніці” та “Укрмашсільтреста”¹⁷⁵.

У червні 1923 р. у друкованому органі “Сільського господаря” однойменному часописі вказувалося, що за останні два роки в Україні було виготовлено більше сільськогосподарських машин, ніж їх може придбати селянство, а нестача живого інвентарю (тяглової сили) перевищує нестачу мертвого. До того ж, селянство ще побоювалося курсової різниці нової грошової одиниці “червоного карбованця”, говорячи, що “якщо курс карбованця буде продовжувати “скакати” вгору, то доведеться позбутися й хати, щоб розплатитися з боргами”. Тому кооперація в ці роки відверто йшла на ризик, продаючи сільгоспмашини в кредит, і змушена була, як вже зазначалося, переводити їх вартість у хлібні одиниці. Керівництво кооперації наводило на користь такої своєї лінії влучний приклад – “Було б смішно, аби на Харківському паровозобудівному заводі склали готові паровози і не давали зруйнованій залізниці, чекаючи поки вона заплатить готівкою, тому якщо хочемо перемогти на сільськогосподарському фронті – чекати з роздачею машин в кредит не можна”¹⁷⁶.

В загальному асортименті проданих “Сільським господарем” у календарному 1924 р. товарів сільськогосподарські машини та знаряддя займали вже майже 23%¹⁷⁷. При цьому за перші 9 місяців 1924 р. їх продано було на 2,8 млн. тис. крб., при загальній вартості всіх товарів біля 6 млн. крб.¹⁷⁸.

У 1923/24 господарському році частка сільськогосподарської кооперації у продажі сільськогосподарських машин становила 19,2%. Цього року було реалізовано реманенту на 2,5 млн. крб. Тобто, у порівнянні з попереднім 1922/23 господарським роком продаж збільшився на 41%, причому коли загальний збут сільгоспмашин по Україні зріс на 60%, то збут по мережі сільськогосподарської кооперації на 135%¹⁷⁹. І це незважаючи на складні умови, в яких змушена була працювати кооперація. Адже відповідно до циркулярів Ради Праці і Оборони (РПО) сільськогосподарська

кооперація могла надавати кредит на сільськогосподарські машини терміном лише до 12 місяців¹⁸⁰.

З матеріалів таблиці 4.21¹⁸¹ видно, що продаж машин райсільгоспсоюзами низовим сільськогосподарським товариствам лише за рік вдалося збільшити майже у 5 разів і вже у 1924 р. 1 союз реалізовував техніки для села пересічно на суму понад 407 тис. крб.

Таблиця 4.21

Продаж сільгоспмашин та реманенту середньою ланкою сільгоспкооперації (райсільгоспсоюзи) в 1922 – 1924 рр.

	За 1922/23 р.	За 1923/24 р.
Райсільгоспсоюзи	4,9 млн.	24,4 млн.
Пересічно на 1 союз	82,7 тис.	407 тис.

На початку січня 1924 р. “Сільський господар” підписав умови з “Укртрестсільмашем” на закупівлю в нього сільськогосподарських машин та знарядь на суму майже 3 млн. золотих крб. Щодо асортименту, то найбільшу кількість становили плуги – 22,7 тис. штук, а також борони, букери, сівалки. Однак, значну частину становили вже й віялки, молотарки, двигуни, млини, маслобійки¹⁸².

Збільшилася і частка імпоротної техніки, яка йшла через “Укрзовнішторг”. Слід зазначити, що і сам “Сільський господар” одержав ліцензію на самостійне ввезення машин з-за кордону на суму понад 1 млн. крб. Завдяки цьому на середину 1924 р. “Сільський господар” мав машин для продажу на загальну суму понад 3,5 млн. крб., що покривало понад 50% існуючого попиту на складні машини. Більш того, в основі продажу лежали вигідні для селян умови – кредит від 1 до 5 років¹⁸³. Завдяки цьому за календарний рік було реалізовано селу машин на 2,5 млн. крб.¹⁸⁴.

До справи машинопостачання “Сільський господар” залучив 36 окрсільгоспсоюзів, а відпуск реманенту здійснювався через 61 райсільгоспспілку¹⁸⁵. Для порівняння – у цьому ж році “Укртрестсільмаш” проводив продаж

лише з 40 складів¹⁸⁶. На одну райсільгоспспілку пересічно приходилося продажу машин на 38,2 тис. крб. Найбільшими за обсягами продажів союзами були: Полтавський (88,3 тис. крб.), Луганський (76,2 тис. крб.), найменшими – Лебединський (18 тис. крб.) та Коростенський (34 тис. крб.). Крім сільськогосподарських машин з 1 січня по 1 вересня 1924 р. було продано й значну кількість дрібного, проте, вкрай необхідного селянству сільськогосподарського реманенту (ходи, коси, вила) на 366,3 тис. крб.¹⁸⁷.

Розмаїття сільськогосподарського інвентарю, який реалізовувався за допомогою сільськогосподарської кооперації можна побачити на прикладі Валківського райсільгоспсоюзу, через який у першій половині 1924 р. пройшло до 600 різних машин і знарядь на суму 31 тис. крб. З них у кредит було продано – на 27 тис. крб, і за готівку лише на 3381 крб. На першому місці тут стояли залізні плуги – 269, потім борони – 55, жниварки – 41, сівалки – 39, ходи – 24, соломорізки – 19, молотарки – 12, приводи – 9, віялки – 6 шт. Дві третини всіх машин було продано сільськогосподарським товариствам, тобто в подальшому селянським господарствам – членам низових кооперативних товариств, на суму 20 720 крб., колективам і комунам на 3 800 крб. і безпосередньо селянським господарствам на 6539 крб.¹⁸⁸.

У своїй роботі по машинопостачанню села сільськогосподарська кооперація постійно відчувала організаційні та фінансові труднощі. Так, на IV Всеукраїнському з'їзді уповноважених “Сільського господаря” вказувалося, що продаж сільгоспмашин через кооперативну мережу у 1924 р. здійснювався у важких фінансових умовах¹⁸⁹. Негативно впливало на це й неспроможність селянства правильно розрахувати власні можливості, покvapливість, яка живилася прагненням якнайшвидше поліпшити матеріально-технічне забезпечення свого господарства. Частими були ситуації, коли селянин брав у сільськогосподарській кооперації

кредит на певну суму і на ці кошти купляв у “Плугатаря” в кредит борону, жатку та інші знаряддя і в такий спосіб потрапляв в борги настільки, що за наслідками господарського року не в змозі був сплатити отриманий в сільськогосподарському товаристві кредит¹⁹⁰.

У 1924/25 господарському році сільгоспкооперацією було продано на 1 млн. крб. машин менше, оскільки “Укрсільбанк” у першому півріччі відмовився приймати векселі сільськогосподарських товариств¹⁹¹. Крім того, на цей рік “Сільський господар” взагалі не отримав коштів від держави на кредитування продажу вітчизняних сільськогосподарських машин і тому змушений був продавати лише рештки від минулого року. Їх мало на складах на загальну суму 700 тис. крб. Проте і в цих умовах вже на 1 квітня 1925 р. ним було реалізовано реманенту на 450 тис. крб., а разом з низовою кооперацією – на 1,15 млн. крб.¹⁹².

Не дивлячись на складні фінансові умови, “Сільський господар” продовжував розширювати роботу і по реалізації імпортних машин. З одержаних ліцензій на 1 150 тис. крб. було закуплено техніки на 560 тис. крб., що разом з лишками становило товару на 780 тис. крб., з яких було продано селянству техніки на 665 тис. крб.¹⁹³. Однак, давалося це не просто, оскільки уже у 1924 р. “Укртрестсільмаш” взяв лінію на відкриття власних пунктів продажу машин в тих же районах, де працювали і сільськогосподарські союзи, створюючи, таким чином, додаткові труднощі у роботі кооперативної системи. Більш того, це прямо продукувало елементи економічної дезорганізації машинопостачання села. В цих умовах “Сільський господар” змушений був не поспішати брати на себе всю відповідальність за централізоване машинопостачання та відповідальність за роботу союзів, з якими “Укртрестсільмаш” безпосередньо зав’язував товаропросувні операції. Свої операції з машинопостачання “Сільський господар” зосереджував навколо конкретних видів машин, виступаючи перед трестами, як замовник по

конкретним вимогам з місць, уникаючи проміжних складських операцій¹⁹⁴.

Та незважаючи на всі ці труднощі і перешкоди, роль сільськогосподарської кооперації в постачанні селянським господарствам необхідних їм знарядь праці, товарів та матеріалів виробничого призначення з року в рік зростала. Не зважаючи на те, що сільськогосподарська кооперація не була як система основною машинно-торгівельною організацією, і в цілому робота по машинопостачанню сільського господарства очолювалася “Укртрестсільмашем”, у 1925 р. сільськогосподарські товариства пропустили через себе понад 50% машин, проданих “Укртрестсільмашем”¹⁹⁵. Цьому, насамперед, сприяло широке охоплення селянських господарств кооперативною мережею. На 1 квітня 1926 р. до системи сільськогосподарської кооперації було втягнуто вже 1 497 000 тис. селянських господарств, що становило 30% усіх селянських господарств України¹⁹⁶. Так, до прикладу, у 1925 р. Високопільське сільськогосподарське кредитне товариство, нараховуючи 400 членів, обслуговувало господарські потреби вже 40% селянських господарств району. Протягом року товариство завезло сільськогосподарських машин на 15 тис. крб. та продало на 7500 крб.¹⁹⁷.

Роль сільськогосподарської кооперації в машинопостачанні села добре видно з наступного. Якщо у період з січня 1922 р. по червень 1925 р. в Україні було продано сільськогосподарських машин на 14,7 млн. крб., то через сільськогосподарську кооперацію – на 6,07 млн. крб. або 42%¹⁹⁸.

При цьому з середини 1920-х рр. операції “Сільського господаря” по постачанню селянству сільськогосподарської техніки та інвентарю постійно зростали. Головна увага при цьому почала приділятися постачанню саме складних сільськогосподарських машин, які надавалися у розстрочку на 2 – 3 урожаї. Разом з тим, не залишалися поза увагою і самі поширені види реманенту.

Так, у 1925 р. на складах Київської філії “Сільського господаря” малося до 4 тис. плугів, та на базах периферії ще 3 тис. У зв’язку із загальним підвищенням цін на щойно виготовлені сільськогосподарські машини, піднялися й ціни на плуги. Проте все одно ціни у сільгоспкооперації були на них нижчі, ніж у “Село-Техніці”. Наприклад, плуг коштував 27,50 крб., а у “Село-Техніці” – 30 крб.¹⁹⁹.

В силу очевидної ефективності роботи сільгоспкооперації з машинопостачання, у 1926 р. “Сільський господар” разом з державним акціонерним товариством “Плугатар” були визнані за основні машинно-торгівельні організації України²⁰⁰. Цьому сприяла зміна поглядів партійно-радянського керівництва на кооперацію, визнання її як “Шлях до соціалізму на селі”²⁰¹. Виходячи з цього, вже у 1926 р. сільськогосподарська кооперація України повинна була повсюдно розширити свій апарат фахівців по машинопостачанню та встановити нові комерційні зв’язки з виробниками машин. Розмір участі “Сільського господаря” в загальній масі машинопостачання спочатку визначався у 20% або в обсязі на 6 млн. крб., з яких на реманент внутрішнього виробництва припадало 2,4 млн. крб., решту мав становити імпорт²⁰². Проте вже у цьому ж 1926 р. 80% сільськогосподарських машин було продано через сільськогосподарську кооперацію²⁰³.

Для порівняння, у тому ж 1926 р. 70% сільськогосподарських машин та знарядь у Росії селянство придбало на державних сільськогосподарських складах²⁰⁴.

Ефективні показники машиноторгівельної роботи української сільськогосподарської кооперації зумовлювалися наступною обставиною. Так, 20% товаропотоку йшло по центральних каналах кооперації від промисловості до покупця, решту ж становила закупка низових сільськогосподарських кооперативних товариств і її районних союзів у “Плугатаря”²⁰⁵. Також, той же “Плугатар” з 1926 р. значну частину своїх кредитних коштів почав направляти через сільськогосподарську кооперацію.

Завдяки цьому, питома вага сільськогосподарської кооперації у постачанні селу засобів виробництва у наступні роки набувала все більших обсягів (таблиця 4.22²⁰⁶).

Таблиця 4.22

Динаміка зростання обслуговування виробничих потреб села мережею сільськогосподарської кооперації (у %)

	1926/27 р.	1927/28 р.
Сільськогосподарські машини	82,0	94,7
Металовироби	29,6	32,7
Лісоматеріали	59,0	75,0

На засіданні правління “Сільського господаря” 22 липня 1926 р. було вирішено також сконцентрувати у себе роботу по постачанню палива та мастильних матеріалів для тракторів, які почали в доволі значній кількості надходити на село та налагодити справу ремонту тракторів та іншої складної сільськогосподарської техніки²⁰⁷.

Про подальше наростання обсягів машинотехнічного обслуговування потреб сільського господарства сільськогосподарською кооперацією, свідчить наступне. Так, за 5 місяців 1927/28 господарського року “Сільський господар” лише для належного забезпечення весняної посівної кампанії надіслав на місця сезонних машин вже на суму 3,5 млн. крб., із них плугів – 35 тис. шт., культиваторів – 11,7 тис. шт., букерів – 4,6 тис. шт., борін – 41 тис. шт., сівалок 6,8 тис. шт. За березень планувалося надіслати ще 10 тис. плугів, 3 тис. культиваторів, 1,7 тис. букерів, 12,5 тис. борін та 250 сівалок. Для порівняння за цей самий період “Укртрестсільмаш” планував поставити 12 тис. борін та 2,5 тис. сівалок²⁰⁸.

Як відбувався процес зосередження машинопостачання у руках сільськогосподарської кооперації демонструють матеріали додатку XVI²⁰⁹. Із матеріалів вищезазначеного додатку добре видно, що на початку відновлювального періоду, у 1922/23 р. і 1923/24 р. машинопостачання більшою мірою розвивалося на вищих

щаблях, і повільніше на низових, де райсільгоспсоюзи проводили роботу з машинопостачання значною мірою шляхом безпосереднього продажу сільгоспмашин населенню, оминаючи кооперативні сільськогосподарські товариства. Цей період, власне, сама практика роботи, знесилив їх фінансове становище, особливо союзів і у 1924/25 р. став помітний відхід райсільгоспсоюзів від машинопостачання. Натомість, обіги за цей же рік низового щабля, тобто сільськогосподарських кооперативних товариств, і відносно, і абсолютно збільшилися під впливом значного збільшення попиту населення.

Однак, після річної перерви та фінансового оздоровлення, питома вага союзів і “Сільського господаря” з 1925/26 р. також почало збільшуватися і розрив між окремими щаблями сільськогосподарської кооперації зменшилися. Уже 1927/28 р. загальний обіг “Сільського господаря” згідно з планом доходить до 27 млн. крб. або не менше 50% всього обігу України, райсільгоспсоюзів до 28 млн. крб. і товариств – 40 млн. крб. або 85% загального продажу на Україні. У низці районів, де середній щабель сільськогосподарської кооперації – райсільгоспсоюзи домінували в справі сільськогосподарського машинопостачання згідно з постановою Української Економічної Народи від 12 листопада 1927 р., бази “Плугатаря” взагалі було згорнуто²¹⁰.

Якими темпами відбувалося розширення обслуговування українського селянства кооперативною мережею у справі машинопостачання добре видно з матеріалів таблиці 4.23²¹¹.

Таблиця 4.23

Охоплення селянських господарств низовою сіткою сільськогосподарської кооперації в справі машинопостачання (у %)

1923/24	29%
1924/25	49%
1925/26	62%
1926/27	80%
1927/28	87%
1928/29	100%

Отже, на кінець 1920-х рр. сільськогосподарська кооперація стала домінуючою системою, яка повністю забезпечувала постачання сільськогосподарського реманенту селянським господарствам України.

В цьому розрізі важливо з'ясувати, які саме селянські прошарки і в якій мірі були охоплені кооперативною мережею на предмет постачання їм сільськогосподарської техніки (див.: додаток XVII²¹²).

Із наведених у вищезазначеному додатку цифрових матеріалів видно, що у 1926/27 р., наприклад, за кількістю одиниць бідняцькі та незаможницькі господарства придбали 14,1 % реманенту, але за вартістю це становило лише 9% – тобто вони купляли більше дешевого реманенту. Натомість, заможні прошарки селянства за кількістю придбали того року 43,4% техніки та знарядь, але це становило 48,9% загальної вартості всього проданого через кооперативну мережу реманенту. Тобто, вони купували більш дорогі, а отже, і більш ефективні сільгоспмашини. Помітним також є і те, що колективні покупці – колгоспи, сільськогосподарські об'єднання – також купували хоч і незначну кількість машин, проте, високої вартості.

Дані додатку XVII також вказують на суттєві зміни, які відбулися вже у наступному 1927/28 р., коли різко зросла частка колективних покупців і водночас вдвічі зменшився продаж сільгоспмашин заможним верствам села. Тепер їх частка, як по кількості, так і по вартості становила лише трохи більше 20%.

Такі зміни не мали під собою економічного обґрунтування. Це було очевидним наслідком початку політичного курсу керівництва країни на штучне форсування колективізації. Перші його прояви дали про себе знати посиленням контролю влади над повсякденною господарською діяльністю сільськогосподарської кооперації, у тому числі і в галузі машинопостачання. Відповідно до гучно оприлюдненої ідеологічної лінії "Практика машинопостачання повинна має бути налагоджена таким чином, щоб машинопостачання правило

за знаряддя підвищення продуктивності господарств широких бідняцько-середняцьких мас і, за знаряддя усуспільнення сільськогосподарського виробництва”, тобто сприяти поширенню колективного господарювання²¹³.

Так, у постанові Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації, яка проходила 15 – 21 грудня 1927 р. було визнано шкідливим те, що значне число сільськогосподарських машин потрапляло саме до “верхніх шарів села”. Це пояснювалося незадовільною роботою сільськогосподарської кооперації по організації колективного придбання й використання машин; не коректно обчисленого нерентабельністю багатьох машин в індивідуальному господарстві та недостатністю і короткотерміновістю кредитів на сільськогосподарську техніку. Ці “хиби” потрібно було “виправити”. Для цього у вказаній постанові прямо наголошувалося, що “Потрібно обмежити продаж складних машин індивідуальним господарствам, про що у найближчий час потрібно опрацювати інструкції”²¹⁴.

Із наявних у нашому розпорядженні матеріалів також добре видно, що вже у 1927/28 р. “хиби” попередніх років почали активно усувати. З метою недопущення будь-яких відхилень від вимог партійних директив, спеціальними групами Наркомату Робсільінспекції була налагоджена повсюдна сувора перевірка роботи кооперації в галузі машинопостачання, на предмет ліквідації “соціальних викривлень”. Фактично ж йшлося про прямо протилежне, а саме те, щоб в адміністративний спосіб формувати антиприродні для селянського життя штучні обмеження зростання продуктивності праці селянських господарств.

Загалом, за підрахунками дослідників, селянство України за період з 1921 по 1929 рр. придбали сільськогосподарського реманенту і машин на суму 180 млн. крб. (в цінах 1926 р.), в тому числі за допомогою мережі сільськогосподарського кооперативного кредиту на суму 87 млн. крб.²¹⁵. Отже, за допомогою кооперації селяни

поліпшували своє реманентне забезпечення достатньо швидкими темпами. Та на цьому робота сільськогосподарської кооперації щодо поліпшення забезпечення селянських господарств машинами та реманентом не обмежувалася.

Вже в перші місяці своєї роботи сільськогосподарська кооперація почала активно працювати над організацією мережі машинопрокатних, зерноочисних та покривних пунктів. Так, вже на початку 1922 р. при низових кооперативних товариствах Смілянської райсільгоспспілки працювало 12 прокатних та 3 покривних пункти²¹⁶. А вже на 1 січня 1924 р. за даними 36 союзів (61% загальної кількості існуючих на той час кооперативних райсільгоспсоюзів) сільськогосподарські кооперативні товариства України організували 1045 прокатних та 208 зерноочисних пункти²¹⁷.

Слід зазначити, що у цей час, паралельно з кооперативними, існували також державні прокатні пункти сільгоспмашин та інвентарю місцевих земельних органів системи НКЗС. Паралельна робота кооперативних та державних пунктів демонструвала очевидні переваги кооперативного використання сільськогосподарських машин. В роботі прокатних пунктів НКЗС давалися взнаки безвідповідальне, негосподарське ставлення як користувальників, так і службовців до устаткування. Звичайним явищем було те, що навіть порівняно простий реманент – плуги, борони, букери – після першого ж сезону роботи потребував капітального ремонту. Фактично лише половина інвентарю державних пунктів була придатна до роботи. Інша частина вимагала ремонту²¹⁸.

Виходячи з цього очевидного факту, вже на початку 1924 р. сільськогосподарським кооперативним об'єднанням було передано прокатні та покривні пункти земорганів²¹⁹. Про необхідність цього кроку йшлося, до речі, ще у постанові XII з'їзду РКП(б) "Про роботу РКП на селі" (квітень 1923 р.), вказувалося, що "Всебічне економічне посилення кооперації є однією з головних завдань держави"

і тому з метою підвищення економічного авторитету сільськогосподарської кооперації, виробничо-доцільної концентрації сільськогосподарських машин та інвентарю визнавалося за необхідне передати їй всі прокатні пункти місцевих земельних організацій²²⁰.

Це швидко принесло позитивні результати. Універсальні та кредитні сільськогосподарські кооперативні товариства, вкладаючи в устаткування прокатних, зерноочисних, покрівельних пунктів власні кошти, змогли переломити ситуацію, добитися господарського ставлення до машин та інвентарю, як в ході їх використання, так і при зберіганні. Про це свідчить, наприклад, проведене у першій половині 1924 р. обстеження 26 прокатних пунктів сільськогосподарських товариств Олександрійського району Кременчуцької округи. Вони мали 23 трієри, 13 сівалок та багато більш простого реманенту. Все устаткування було повністю придатне до роботи. За матеріалами спеціального обстеження, проведеного “Сільським господарем” у середині 1925 р., в його системі працювали вже добре оснащені 1227 прокатних та зерноочисних та 351 покривний пунктів²²¹.

Кооперативні та прокатні пункти дозволили селянству уникнути невиправданих витрат на придбання інвентарю. Вони давали можливість особливо незаможній частині селянства користуватися складними сільськогосподарськими машинами, які значно підвищували ефективність господарювання, що в іншому випадку були їм недоступні. Про це, наприклад, добре свідчить асортимент машин та розцінки за користування ними прокатного пункту Деревківського сільськогосподарського кредитного товариства: 5 сівалок – 1 крб. 50 коп. в день, 2 соломорізки – 1 крб. в день, трієр – 1 коп. за пуд пропущеного зерна, віялка – 50 коп. в день²²².

Вагома економічна віддача була активним стимулом до швидкого розширення кооперативної мережі прокатних і зерноочисних пунктів та покращення їх оснащення. Лише

за 1925 – 1926 календарні роки їх кількість збільшилася з 1923 до 2717²²³. Ця тенденція зберігалася й надалі.

У 1926/27 р. особливо збільшилася і кількість складної техніки на прокатних пунктах. У порівнянні з попереднім 1925/26 р. збільшилася: сівалок з 1552 до 4548, молотарок з 1232 до 3786. На 1 липня 1928 р. вже 84,2% прокатних пунктів мали сівалки, 77,6% – трієри, 33,8% – молотарки з механічним приводом. На ту ж дату 1929 р. ці показники дорівнювали відповідно вже 94,6%, 92%, 46%²²⁴.

В цілому, мережа прокатних пунктів на осінь 1927 р. в Україні налічувала вже 5163 достатньо потужних пунктів прокату землеробського інвентарю та сільгоспмашин²²⁵. Наприкінці 1929 р. на них було сконцентровано 29 тис. одиниць сільськогосподарських знарядь. Майже 21% цих пунктів належав земельним громадам, 16% кооперативним буряковим товариствам, 36% універсальним сільськогосподарським товариствам, 27% іншим видам кооперативних об'єднань²²⁶.

Суттєвою рисою організаційно-господарської роботи сільськогосподарської кооперації в цій галузі було те, що вона будувала їх при необтяжливому, але обов'язковому залученні селянських коштів. Такий підхід позитивно позначався на забезпеченості господарської доцільності, розвитку хазяйновитості, підприємництва на селі. На початку лютого 1928 р. Українська Економічна Нарада поставила перед сільськогосподарською кооперацією, насамперед, кредитною, завдання енергійно поповнити до весняної посівної інвентар наявних прокатних пунктів, а також надати допомогу в організації різними кооперативними товариствами села ще 1 тис. нових прокатних пунктів з вартістю інвентарю в кожному пересічно не менше ніж на 4 тис. крб. Необхідні кошти на 60% покривалися за рахунок довгострокового кредиту “Укрсільбанку”, 30% виділяли безпосередньо кредитні сільськогосподарські товариства та їх спілки і 10% вносило саме коопероване селянство. Нові прокатні пункти створювалися, як правило, при кооперативних товариствах,

які безпосередньо займалися координацією виробничої діяльності селянства, найчастіше при спеціальних сільськогосподарських товариствах. В цілому, при різних виробничих об'єднаннях сільськогосподарської кооперації, працювало до 50% прокатних пунктів. Участь селянства в організації прокатних пунктів ефективно сприяла ліквідації споживацьких настроїв, перетворювала їх в дійсно громадську власність, виховувала зацікавлене ставлення до спільної власності²²⁷. Певне територіальне обмеження району діяльності прокатного пункту дозволяло йому повніше задовольняти запити селянства, сприяло формуванню навколо цього постійної клієнтури. Господарство заздалегідь складали договори на користування інвентарем прокатного пункту протягом усього сезону. Це забезпечувало завантаження інвентарю. А отже, і самоокупність та певну прибутковість прокатного пункту.

Необхідно зазначити, що поряд із загальним позитивним напрямком розвитку кооперативних прокатних пунктів були й труднощі. Характерним й розповсюдженим явищем продовжувала залишатися певна хаотичність у використанні їх машин, через що вони нерідко залишалися недовантаженими. За даними спеціального обстеження, проведеного “Сільським господарем” восени 1927 р. навантаження плугу на прокатному пункті не перевищувало 9 дес., замість номінальних 20 дес., борони – 20 дес. замість 50 дес.

Щоправда, разом з тим спостерігалася й інша крайність. Прагнення до максимального використання устаткування нерідко стимулювало надмірний розвиток суто комерційних тенденцій, коли устаткування прокатних пунктів надавалося без врахування інтересів переважної більшості постійних клієнтів, першому, хто його зажадає аби максимально забезпечити кількість днів безперервної оренди²²⁸.

У інструкції Наркомзему УСРР про підняття врожайності в 1929 р. зазначалося, що необхідно досягти

більш повного використання прокатних пунктів та ремонтних майстерень, забезпечуючи їх роботою увесь рік. Вказувалося на необхідність збільшити у найближчі роки бюджетні асигнування та розміри кредитування на розширення їх мережі та на їх забезпечення необхідними машинами та запчастинами, матеріалами. Мережа кооперативних ремонтних майстерень мала бути розгорнута у такому розмірі, щоб забезпечити можливість своєчасного та доброякісного ремонту всіх сільськогосподарських машин та знарядь, насамперед, складних, і особливо, тракторів²²⁹.

У першому півріччі 1929 р. було організовано ще 1336 прокатних пункти. Поряд з чисельним збільшенням мережі прокатних пунктів, поліпшувалася і організація їх роботи. Поступово було ліквідовано один з основних недоліків у роботі прокатних пунктів – неповне завантаження машин²³⁰. На середину 1929 р. коефіцієнт використання багатьох основних видів машин та інвентарю прокатних пунктів був близький до оптимального. Трієри були завантажені на 95,6%, сівалки на 88,3%, букери на 89,2%, культиватори на 91,4%²³¹.

Сільськогосподарська кооперація виконувала ще одне важливе завдання – створення мережі спеціальних машинних або машинно-тракторних товариств для спільного придбання і використання тракторів та особливо складних видів техніки, як, наприклад, молотарок з механічним приводом. Про динаміку роботи в цьому напрямку свідчать матеріали додатку XVIII²³².

Як свідчать наведені у вищезазначеному додатку статистичні матеріали, якщо у 1923 р. в Україні діяло лише 13 машинно-тракторних кооперативних товариств (МТТ) – то вже у 1928 р. їх було 4412, що складало 18% від загальної кількості всіх видів сільськогосподарських кооперативів. Наприкінці 1928 р. членами машинно-тракторних товариств було охоплено 94,4 тис. селянських господарств, або 2,2% від їх загальної кількості²³³. На перший погляд це небагато, але необхідно мати на увазі, що

продуктивність тракторів, механічних молотарок набагато перевищувала потреби господарств – членів МТТ.

Практично кожне МТТ, окрім потреб господарств своїх членів (пересічна кількість членів МТТ складала 5 – 15 господарств), обслуговувала ще кілька десятків довколишніх господарств. Ефективність їх роботи була дуже високою. Однак, незважаючи на це, вони працювали в доволі складних умовах. Цілком зрозуміло, що пайщиками тракторних та машинно-тракторних товариств виступало заможне селянство. Це об'єктивно було обумовлено необхідністю встановлення, виходячи із ціни трактора чи молотарки, пайових внесків значних розмірів. Довкола цього питання постійно точилися суперечки. З одного боку всім, в тому числі і органам влади, була зрозуміла вигідність насичення сільського господарства тракторами, а отже, необхідність залучення до їх складу заможних господарств. Кожному, хто близько стикався із повсякденними потребами села, було, очевидно, що від появи в селі трактора виграють всі соціальні групи, але, насамперед, бідніші його верстви, оскільки висока продуктивність трактора, насамперед на оранці, різко понижувала оплату за оранку живої тяглової сили, якої і не було саме в господарствах незаможників.

Однак, офіційні директиви партійних “верхів”, виходячи із надуманих ідеологічних пріоритетів, фактично всупереч здоровому глузду, ставили на шляху для незаможницьких господарств постійні перепони.

Так, вже на початковому етапі створення цього виду кооперативних товариств, виступаючи на III з'їзді КНС України, який проходив влітку 1923 р. Нарком землеробства УСРР І. Клименко наголосив на необхідності “відвоювання” від заможного селянства “складної машини, яка закладає основу раціонального господарства”²³⁴. В той же час, з метою обмеження зростаючої кількості удосконалених сільськогосподарських машин у господарствах заможних селянських груп, з'їзд рекомендував організовувати на місцях машинні

товариства по закупівлі і експлуатації сільськогосподарських машин, а рівно й одержання для їх закупівлі коштів з установ сільськогосподарського кредиту. Створювані машинні та машинно-тракторні товариства вливалися до активно зростаючої на той час сільськогосподарської кооперації.

Однією з причин стрімкого та динамічного зростання кількості МТТ було й те, що основним, а потім і єдиним реалізатором тракторів і організатором їх експлуатації, тобто не лише продажу, але й забезпечення кадрами трактористів, ремонтників, постачання пального, запасних частин, організації ремонтної бази виступив саме “Сільський господар”, який довів свою очевидну перевагу на цій ділянці перед державними організаціями²³⁵. Таким чином, члени сільськогосподарської кооперації отримували додаткову можливість використання у своєму господарстві такої високопродуктивної техніки, як трактор.

Однак, знову ж таки, дбаючи з одного боку про створення машинних товариств, радянська влада при цьому постійно посилювала контроль за тим, щоб їх склад відповідав більшовицькій “класовій” політиці. Дозвіл на створення вказаних товариств видавався лише в тому випадку, коли спеціальні комісії, які складалися з представників КНС, комітетів взаємодопомоги, районних земельних відділів, райвиконкомів та кредитних установ, констатували факт відсутності у їх складі “куркульських елементів”, яка фактично і була здатна на їх організацію. Тому у заможної частини села, особливо коли наприкінці 1925 р. вийшла пряма партійна директива про заборону на купівлю індивідуальними господарствами тракторів, залишався один шлях — це створення невеликих кооперативних машинно-тракторних товариств, які складалися не менш ніж із 5 – 6 селянських дворів, і яким радянською державою надавалися, як низовим кооперативним одиницям надавала пільги (кредит до 3-х років) на купівлю складної сільськогосподарської техніки²³⁶. Оскільки при цьому тут же поставало питання

“про соціальне обличчя” цього кооперативного осередку, селяни-фермери змушені були брати на себе додаткові витрати, залучаючи до членства в них незаможні господарства, які не могли внести належну значну суму паю. Однак і обійтись без них було неможливо, оскільки в такому разі органи влади не погоджувалися на їх реєстрацію. Отже, селяни-фермери вкладали кошти не лише в загальне технічне оснащення сільського господарства в цілому, але всупереч офіційним твердженням (реально, а не декларовано – В.Л.), сприяли економічному піднесенню незаможницьких господарств, прилучаючи їх до участі в роботі самих передових у виробничо-технічному відношенні кооперативних осередків.

Матеріали, які містяться в чисельних обіжниках ЦК КП(б)У з питань аграрної політики за 1925 – 1926 рр. свідчать про значне поширення потягу до механізації своїх господарств особливо серед тієї частини українського селянства, яка стала на шлях фермерства. У спеціальній доповіді ДПУ УСРР стосовно настроїв селянства України, яка під грифом “цілком таємно” надійшла 15 грудня 1926 р. в ЦК КП(б)У зазначалося, що заможне селянство “купує трактори в одноосібне або колективне користування, використовуючи бідноту лише для отримання пільг, які надаються бідняцьким тракторним товариствам”. Так, наприклад, вказувалося, що на хуторі Решетник Ново-Санжаровського району Полтавської округи заможний селянин Решетников “через створення фіктивної артілі із 15 осіб бідноти і середняків, придбав для себе трактор, за котрий вніс гроші одноосібно”²³⁷.

В цілому, це відповідало дійсності. У “придбанні” складних сільгоспмашин у подібний спосіб заможне селянство бачило реальний шлях до подальшої розбудови своїх господарств, підвищення їх продуктивності, а отже, і товарності, що відкинувши псевдоідеологічну риторику, в кінцевому разі саме і слугувало інтересам держави та народу.

Так, наприклад, на хуторах Таволжанка та Будьонівка Дворічанського району і в селі Колодязне Ольшанського району Купянського округу, за даними на осінь 1926 р. активно працювали 23 машинно-тракторних товариства. В більшості вони склалися із селян, які вели господарства фермерського типу. Такі господарства становили близько 70% членів МТТ. У Маріупольській окрузі 18 тракторів придбали 16 селянських гуртків, що об'єдналися у машинно-тракторні товариства. Ці господарства, в цілому, мали загальну площу у 9206 дес. Показовим було і те, що ці товариства об'єднували 400 господарств – тобто на одне господарство в середньому припадало по 23 дес. і отже, більшість у МТТ становили саме фермерські господарства²³⁸. Про це, власне, йшлося і у “Відчиті “Сільського господаря” за 1926/27 операційний рік”²³⁹. В ньому вказувалося, що наприкінці 1928 р. у власності машинно-тракторних товариств, які в значно переважаючій мірі склалися із заможних господарств, нараховувалося 3,1 тис. тракторів, тобто третина всіх тракторів, які працювали у сільському господарстві України²⁴⁰.

Вжиті радянською державою суто репресивні адміністративні заходи щодо витіснення заможного селянства із машинно-тракторних товариств в силу недоцільності, з більшовицької точки зору, його перебування в складі останніх, привели до того, що невдовзі кількість селян-фермерів в них суттєво зменшилася. Якщо в 1925/26 р. заможне селянство становило в машинно-тракторних товариствах 4,7%, то вже в 1926/27 р. їх налічувалося тут лише 0,6%²⁴¹.

Машинно-тракторні товариства за станом на 1 жовтня 1928 р. мали реманенту на суму 11,3 млн. крб.²⁴². При цьому, необхідно добре розуміти те, яке справді революційне значення мало впровадження складної сільськогосподарської техніки у селянське господарство. Опираючись на машинно-тракторні товариства, при умові впровадження громадських сівозмін, навіть пересічне селянське господарство було здатне здійснити якісний

прорив у підвищенні продуктивності праці, поліпшенні агрокультури та врожайності, збільшенні валових зборів сільгосппродукції. Експлуатація тракторів давала змогу значно розширювати орендовані площі.

Під приводом того, що потрібно “зміцнити машинно-тракторні кооперативні товариства та справді надати їм колективного характеру і в такий спосіб у подальшому перетворити їх на вищі колективні форми господарювання”, а насправді, щоби остаточно витіснити з машинно-тракторних товариств селян-фермерів, за допомогою яких достатньо широкі верстви українського селянства вже на початку другої половини 20-х років ХХ ст. отримали реальний доступ до складної високопродуктивної техніки. Постановою Раднаркому СРСР від 5 січня 1928 року було ухвалено зміни в статуті машинно-тракторного кооперативного товариства. Відповідно до них при ліквідації товариства, товариству заборонялося привласнювати його техніку як іншим приватним особам, так і членам товариства²⁴³.

Отже, із відновленням повноцінної роботи заводів сільськогосподарського машинобудування, зменшення вартості машин і налагодження функціонування системи сільськогосподарського кредиту одним із шляхів вирішення проблеми відсутності в господарстві землеробського реманенту стало його придбання за допомогою сільськогосподарської кооперації. Іншим напрямком вирішення проблеми безінвентарності стало використання інвентарю та сільськогосподарських машин сконцентрованих на кооперативних прокатних пунктах.

Важливим чинником поліпшення стану справ з оснащенням селянських господарств реманентом та особливо, складними для свого часу сільськогосподарськими машинами було те, що поступово за роки непу постачання селу машин майже повністю сконцентрувала в мережі сільськогосподарської кооперації, яка вже з середини 1920-х рр. перетворилася на провідну машино-торгівельну організацію, через яку переважна

більшість сільськогосподарської техніки та реманенту надходила до селянських господарств. Без її діяльності на цьому терені, яка спиралася на фінансово-економічні ресурси селянських господарств фермерського типу, стимулювалася самодіяльність і господарська ініціатива всіх верств українського селянства, годі було уявити нормальний розвиток сільського господарства України в цілому. Важливим моментом її діяльності було й те, що через активну участь у створенні кооперативних машинно-тракторних товариств, заможне селянство отримало додаткову можливість підвищувати ефективність своїх господарств через використання складної високопродуктивної техніки, яка в руках саме цих добре організованих господарствах фермерського типу, використовувалися з максимальною користю як для національної економіки в цілому, так і для широкого кола всіх оточуючих їх господарств не лише середняцтва, але і незаможників.

РОЗДІЛ 5

ПІДВИЩЕННЯ ВИРОБНИЧОЇ КУЛЬТУРИ ТА ТОВАРНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

5.1. Проблема підвищення агрокультури селянських господарств

Підйом та розвиток сільського господарства України, територія якої протягом довгих років була ареною запеклих бойових дій, залежав від багатьох факторів, в ряду яких, одне з перших місць, займав агрокультурний та виробничо-технічний рівень селянських дворів, які після ліквідації поміщицьких економік стали основними господарюючими суб'єктами. У рамках нової економічної політики партійно-радянське керівництво країни приступило до втілення нового курсу у справі розвитку сільського господарства, який дістав назву “Обличчям до села!”. Він був спрямований на використання економічних методів регулювання розвитку сільського господарства, піднесення його виробничої культури і збільшення товарності. Визначне місце в цьому відводилося і підтримці сільськогосподарської кооперації, яка в свою чергу виступала потужним чинником організації виробничого прогресу селянських господарств. У резолюції грудневого

(1925 р.) пленуму ЦК КП (б)У з цього приводу вказувалося, що “Піднесення та зміцнення нашого сільського господарства – це зміцнення мільйонів селянських господарств”¹.

Провідну роль у цьому відігравало підвищення загальної виробничої агрокультури господарств, тобто впровадження системи прийомів і заходів, спрямованих на підвищення культури землеробства, а в кінцевому разі піднесення врожайності сільськогосподарських культур.

На початку 1920-х років у пресі поширеним було запитання: “Чи здатне наше малограмотне селянство до швидкого агрономічного прогресу?”. Ділячись своїми міркуваннями щодо цього О. Шліхтер скептично, в дусі пануючих на той час більшовицьких поглядів на селянство, зазначав, що “Індивідуальне розпорошене сільськогосподарське виробництво, яке здійснюється мільйонами окремих дрібних виробників на своїх невеличких клаптиках землі, здійснюється старими дідівськими методами та засобами, – це основне лихо нашого сільського господарства, бо індивідуальне селянське господарство дуже погано використовує всі засоби виробництва і завдяки цьому, має низьку агротехніку, низький рівень продуктивності й товаровості, відзначаючись в той же час високою собівартістю продукції. Індивідуальне селянське господарства – це найменш рентабельна форма організації капіталів”².

Бодай короткий, проте, ідеологічно незаторений екскурс в історію українського сільського господарства початку ХХ ст. вказує на те, що, навпаки, українське селянство було здатне до впровадження багатьох агрономічних нововведень, а також до швидких та радикальних змін щодо самого змісту господарювання³.

Після революційних зрушень 1905 – 1907 рр., як вказував М. Ковалевський, “селянське господарство починало “підніматися” – на нього сприятливо впливала земська агрономія, сільськогосподарська кооперація, кредит і землеустрій”⁴. На початку ХХ ст. українське

сільське господарство почало швидко набувати нові якості, для нього стали притаманні нові динамічні процеси. В їх поступі воно не поступалося господарствам ані Німеччини, ані США. Про це, зокрема, доволі переконливо свідчить статистика підняття врожайності за кордоном і на Україні. Так, у Німеччині, де були поширені переважно великі поміщицькі господарства, за 10 – 15 років ці показники зросли на 15 – 23%. У той же самий період за даними щодо врожайності головних польових культур у дрібних господарів Полтавщини цей показник зріс на 40 – 60%. І це при скороченні площ під паром⁵. Ці дані у 1920-х рр. доволі широко друкувалися у фахових виданнях. А темпи, якими селянські господарства освоювали вирощування озимої пшениці, до того мало поширеної в більшості регіонів України, взагалі називалися “американською швидкістю”⁶.

Селянські господарства України виявилися гнучким та здатним до вирощування не лише нових зернових культур, але й таких інтенсивних та трудомістких, як цукровий буряк. Успіх було досягнуто і в справі використання нових удосконалених сільськогосподарських машин та знарядь, як-то, насамперед, залізних плугів нової конструкції. Так, якщо у 1900 р. дерев’яні плуги використовували 36% селянських дворів, то у 1910 р. вони лишилися лише у 4% дворів⁷. Отже, ще до війни українське селянство при створенні навіть мінімально сприятливих умов для господарювання виявилось здатним до швидкого агротехнічного прогресу. Більш того, у ряді регіонів України врожаї вже мало чим відрізнялися від врожаїв ряду держав Західної Європи⁸.

Однак, протягом 1916 – 1922 рр., в силу зрозумілих причин, екстенсивні системи землеробства знову розширили свої площі. Прогресивні тенденції, що спостерігалися в 1907 – 1914 рр. у селянському землеробстві були загальмовані. А витіснення старих прийомів агротехніки, які знову запанували у сільському господарстві в 1917 – 1921 рр., відбувалося, в цілому, повільно.

Ліквідація у часи революційних перетворень великих поміщицьких господарств – економій, головних виробників товарної сільськогосподарської продукції в країні – не могла негайно компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах, також зазнавших потужного удару, – технологічного та економічного. Крім того, болоче вдарила по селянському господарству політика воєнного комунізму. Проявити всі потенційні можливості індивідуальних селянських господарств на початку непу заважав також ще цілий ряд чинників: тяжке стихійне лихо 1921 р., “ножиці цін”, штучно створені в 1922 – 1923 рр. державою ненормально низькі ціни на хліб та високі на промислові вироби, а також загальне скрутне матеріальне та низьке суспільно-правове становище селянина⁹. Дався взнаки і певний господарський консерватизм бідніших верств селянства. Обминаючи питання про його витoki, слід пам’ятати про саму наявність такого чинника, який часто сам по собі, поза суто економічними факторами стояв на заваді участі значної кількості селянських господарств у агровиробничих новаціях, спрямованих на підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Все це відчутно вплинуло на практику ведення пересічних селянських господарств, створюючи додаткові перепони підвищенню агрокультури та поширенню агроосвітніх знань.

Так, на психологічний чинник, який заважав поширенню агроосвіти серед селянства, вказував П. Кузьменко: “Селянство за останні роки стільки чуло й знає пропаганди, так наслухалося й начиталося обіцянок, закликів, агітаційних промов, що зараз воно недбайливо, і коли не вороже ставиться до всякої агітації, які б реальні форми й теми та “проповідь” не чіпала. Живе слово на селі захоплює зараз лише молодь або окремих, людей. Маса ж селянства хоч і слухає, але хитає головами та жодної акції в тім напрямі, в якому хоче викликати її агітатор, здебільшого не викликає”¹⁰.

Подібне твердження знаходимо у 1924 р. в фаховому виданні “Український агроном”: “Агрономічна пропаганда до цього часу, в цілому, за небагатьма винятками, носить характер умовляння селянства у перевагах ведення господарства у відповідності з вимогами науки без доказу корисності окремих технічних прийомів. Складається враження оборони давно доведених наукою та здійснених на практиці положень від віковичної косності і агрономічного невігластва більшості селянського населення”¹¹. Про це йшлося навіть у звіті Уряду УСРР XI з’їздові Рад Української СРР, в якому наголошувалося, що здобутки агротехніки все ще не увійшли в гущу селянства¹².

Щоправда, поряд з іншим, причини цього крилися в самій системі агрономічної роботи серед населення. Виходячи з потреб тих років, агрономічна робота повинна була зосереджуватися, насамперед, на землеустрої та сприяти раціональній організації землекористування. В умовах певної економічної диференціації селянських господарств та регіональних особливостей агрономічні програми, також мали бути диференційованими й відповідно теж пов’язаними з програмами землеустрою всіх соціальних груп села.

Однак, на перших кроках своєї діяльності радянська агрономія мало чим відрізнялася за характером своєї діяльності від земської агрономії. Суто агроосвітня робота у 1920-х рр., яку мали здійснювати спеціалісти на місцях, розвивалася також повільно. Реальний її стан можна простежити за матеріалами II Всеукраїнського агрономічного з’їзду, який відбувся 18 – 25 жовтня 1922 р. Як вказувалося у доповіді С. Любарського “Сільськогосподарські підвідділи і агрономічні відділи не займаються громадсько-агрономічною роботою, а агрономія не пристосувалася ще до нових умов господарювання”¹³. Далі йшлося також, що “Агрономічні наради переважно займаються повторенням старих постанов і виносять резолюції загального декларативного

характеру, агрономи на місцях – зайняті виконанням термінових завдань земорганів, не маючих безпосереднього відношення до власне агрономічної роботи, а у губерніях та повітах – канцелярською роботою. Більша частина питань перетворення сільського господарства, поставлених революцією, вирішуються без участі агроробітників”¹⁴.

Болючим питанням сільськогосподарської освіти була відірваність його керівного органу – “Головпрофсвіту” – від реальних проблем сільського життя та сільськогосподарського виробництва. Показником цієї “ненормальності” була та обставина, що до кінця 1922 р. це питання так і не розглядалося ні на одному агрономічному з’їзді чи губернській нараді. З цього видно, що прагнення наблизитися до реального вирішення проблем поширення агрокультури у селянських господарствах, повніше враховувати їх потреби та запити, у керівництва Наркомзему УСРР не спостерігалось.

Характерно, що при цьому партійно-радянське керівництво Української СРР намагалось знайти виправдання подібному стану речей. З цією метою вказувалося, що подібне становище з розвитком агрономічної роботи було наслідком ряду несприятливих умов, серед яких головним визнавався загальний занепад і економічне збідніння селянського господарства та “загальне пониження тону народного господарського життя”. Низький фаховий рівень агрономів пов’язували з матеріальною незабезпеченістю агрономічного персоналу, “змушеного більшу частину часу та сил приділяти самозабезпеченню”. В певній мірі це відповідало дійсності. Старші віком досвідчені агрономи поступово пішли з роботи, а нові не мали ні потрібного запасу знань, ні практичного досвіду. В багатьох випадках агрономічними дільницями відали особи з нижчою сільськогосподарською освітою або навіть взагалі без освіти – агрономи “практики”¹⁵.

Однак, при цьому на чільному місці продовжували стояти ідеологічні питання. Так, керівний працівник

Наркомзему УСРР К. Маньковський наголошував, що “Агроном не може обмежитися пропагандою окремих технічних прийомів, мало пов’язаних з усім ладом господарства. Він повинен враховувати сукупність факторів, під впливом яких складається наявний лад господарства, вловити тенденції його розвитку”¹⁶. Тобто в агрономі бачили здебільш соціального організатора господарств свого району. Радянські органи в умовах непу намагалися до чисто практичної діяльності прив’язати ідеологічні засади та політичну кон’юнктуру.

У питанні про форму агрономічної мережі з’їзд вирішив, що “Черговим завданням у справі побудови агрономічної мережі є перегляд існуючих, погано обладнаних персонально та матеріально, агрономічних дільниць та перебудова їх у більші райони-дільниці з досвідченими керівниками”¹⁷. Тобто визнавалася необхідність перегляду існуючих дільниць та перебудова їх у більші за територією, що відповідали б існуючим адміністративним одиницям.

Для поліпшення стану агрономічної роботи було також вирішено приступити до організації достатньо широкої мережі агропунктів, як центрів поширення сільськогосподарських знань та отримання населенням практичних навичок ведення рільництва. “Стихійний процес аграрної революції, що знищив з поміщицьким землеволодінням і більшу частину культурних господарств, що виробляли засоби виробництва (в даному разі посівний матеріал) – ставить перед агрономією та земорганами завдання організації агробаз як самостійних, добре оснащених господарств зі спеціальними завданнями”¹⁸.

Агропункти визначалися “як місце проживання районного чи дільничного агронома поряд з рядом сільськогосподарських культурних закладів, що дають агроному необхідний демонстративний матеріал”¹⁹. Кожен район-дільниця повинен був мати необхідну кількість агротехніків різних спеціальностей, бути оснащеним матеріально. Робився наголос і на елементі демонстрації:

“Система показових заходів в основних рисах має складатися із показових ділянок, полів, господарств, посілкових сівозмін сільськогосподарських виставок та конкурсів”²⁰. Із цього цілком однозначно випливає те, яке велике значення для організації ефективної системи агротехнічної допомоги широким верствам селянства мали добре поставлені високопродуктивні господарства фермерського типу, які завдяки самовідданим зусиллям своїх господарів зберегли основні свої риси, незважаючи на всі економічні незгоди і насильницькі руйнації доби військово-політичного лихоліття.

У січні 1923 р. НКЗС України розпочав перехід до створення районної форми низової агрономічної організації, яка від раніше існуючої дільничної форми відрізнялася наступними рисами: в основі поділу території на агрономічні райони були покладені організаційно-господарські ознаки. Замість кількох колишніх агрономів-універсалістів на території кількох дореформених агроділянок, об’єднаних в агрономічний район, починав працювати колектив спеціалістів з різних галузей сільського господарства, очолюваний районним агрономом. Таких агрорайонів НКЗС передбачав створити в Україні 300 одиниць. Проте, вже на 1 жовтня 1924 р. їх було створено 311 (див.: додаток XIX²¹).

Звичайно не можна надто перевищувати ефективність їх роботи – адже на один агрорайон інколи припадало до 4 адміністративних районів, як це було, наприклад, на Поділлі, та 230 населених пунктів, як це було на Одещині²².

Щоправда, при цьому варто пам’ятати про доволі незначні розміри тогочасних районів, які інколи прямо накладалися на колишні волості. Теж і щодо населених пунктів. Так, в їх якості нерідко виступали звичайні хутори.

Уявлення про розміри агрономічних районів дають і матеріали таблиці 5.1²³.

Отже, в цілому по Україні, пересічно на один агрорайон припадало 15,4 тис. господарств з населенням

72,6 тис. чол., майже 120 тис. дес. загальної земельної площі та 54 тис. дес. посівної площі²⁴.

Таблиця 5.1

Число господарств, кількість населення та посівної площі,
що припадали на 1 агрорайон

Губернії	На 1 агрорайон припадає			
	господарств	населення	Загальна площа	Посівна площа
Волинська	19142	83758	138758	43453
Чернігівська	10691	55000	96346	26594
Київська	19905	87410	89610	45280
Подільська	29109	123460	118656	60304
Полтавська	14682	72286	100459	52623
Харківська	8993	46475	63404	30173
Донецька	7766	39976	97758	43131
Катеринославська	15897	76638	171216	86521
Одеська	24421	109808	286704	125696
по Україні	15451	72624	119615	53790

Наявні розбіжності щодо інтенсивності розбудови агрономічної мережі знаходять пояснення у необхідності прилаштування її до місцевих умов: різна густота населення (більша у Лісостепу та менша у Степу), відмінності у характері поселень (великі на Правобережжі та дрібні в Степу і Поліссі), нерівномірність у розподілі площі агрорайонів по угіддям. В силу цього реформа дільничної агрономії, як неодноразово зазначалося в тогочасних публікаціях, “прийняла перманентний характер”.

До того ж деякі губернії в загальноукраїнську схему будівництва районної агроорганізації ввели свої місцеві варіанти – тобто не було створено навіть єдиної схеми. Особливою своєрідністю відрізнялася позиція представників Одеської губернії, що висунула принцип найбільшого розширення меж агрорайонів²⁵.

У результаті подібних реформ кількість агродільниць на середину 1920-х років сягнула понад 3 тис., тобто у 1,5 рази більше довоєнного рівня²⁶. Однак, розгорнути по-справжньому дієву роботу їм було важко.

Відмінності у побудові роботи районних агромереж добре видно з додатку ХХ²⁷. Як можна побачити із наведених у цьому додатку матеріалів, кількість фахівців в одному агрорайоні могла коливатися від двох агрономів (Чернігівщина) до п'яти (Одещина).

Всього на 1 жовтня 1924 р. в Україні працювало агроперсоналу мережі Наркомзему: в агрорайонах – 862 особи, в окружних земуправліннях – 251, в господарствах окрземуправління – 98.

Їх фаховий рівень добре проглядає із наступних матеріалів (таблиця 5.2²⁸).

Таблиця 5.2

Фаховий рівень агроперсоналу Наркомзему станом на 1924 р.

З вищою освітою	24,2%
З незакінченою вищою освітою	6,2%
З середньою освітою	36,3%
З нижчою освітою	30%
З іншою освітою	3,3%

Слід при цьому зазначити, що низовий агроперсонал, який працював безпосередньо в агрорайонах, мав дещо нижчу кваліфікацію, ніж агроперсонал Наркомзему в цілому. Про це свідчить наступне (таблиця 5.3²⁹).

Таблиця 5.3

Рівень освіти фахівців агрорайонів (1924 р.)

З вищою освітою	21,3%
З незакінченою вищою освітою	5,4%
З середньою освітою	40%
З нижчою освітою	31,7%
З іншою освітою	1,6%

За досвідом роботи агроперсонал Наркомзему поділявся так: зі стажем до 1 року працювало 10,5%, до 5 років – 37%, до 10 років – 27,8%, до 20 років – 19,5%, понад 20 років – лише 5,2%³⁰.

Тогочасний дослідник Т. Петришин так характеризував стан агрономічної допомоги сільськогосподарському населенню України: “На 1 агронома з вищою освітою пересічно по Україні припадає

109,2 села, або 16 824 селянських господарств. На 1 ветлікаря приходитьсь 5 300 коней, 10 тис великої рогатої худоби, на 1 фахівця-садовода приходитьсь 2 020 десятин садової площі, на 1 меліоратора – 16 760 десятин землі, що належить до меліораційного фонду”³¹.

Навіть у середині 1920-х рр. загальна кількість агрономів-універсалістів та рільників чисельно все ще дуже помітно переважала над висококваліфікованими спеціалістами.

Що ж до умов роботи районного агрономічного персоналу, то вони за даними губземуправлінь за 1925 р. на середину 1920-х рр. вже дещо покращилися. Так, оплата праці агроперсоналу вже на середину 1925 р. у порівнянні з 1923 р. суттєво збільшилася. За даними Харківського губземуправління, у середньому по губернії, районний агроном отримував 40 крб., спеціаліст – 26 – 30 крб. і агротехнік – 22 крб., тоді як в 1923 р. вони отримували відповідно 18 крб., спеціаліст – 15 крб. і агротехнік – 10 крб. Кошти для цього надходили з різних джерел. У деяких округах з районного, в інших одночасно з кількох – з окружного, державного, губерньського. Тому була доволі помітною нерівномірність в окладах. Так, у Сумській окрузі середня зарплатня райагронома складала 30 крб., а у сусідньому Охтирському – 51 крб.

Головними формами роботи агрономів у справі землеустрої були: пропаганда землеустрою, землеоблаштувальні обстеження, розробка планів землеустрою, обвлаштування суспільних сівозмін, встановлення норм визначення економічного стану селянських господарств, встановлення розверсточних одиниць, спеціальна, на замовлення податкових органів експертиза та ще цілий ряд інших видів робіт. Наприклад, по Харківщині за 1925 рік агроперсонал кожного агрорайону пересічно приймав участь у землеустрої 10,3 сільських населених пунктів і 1,2 колективних господарств. Справу значно ускладнювало те, що серед завдань, які радянська влада поставила перед районним

агроперсоналом, основним було визначено “Якнайскоріше організувати селянство в самодіяльні господарчі та агрокультурні об'єднання та скерувати їх роботу в напрямку планів НКЗС”³². За цим, зовні начебто нейтральним побажанням, насправді ховалася директива всіляко підштовхувати створення колективних форм господарювання. Тобто, індивідуальна робота з господарствами змінювалася на заходи масового характеру³³.

У частині агропропаганди, що займала за даними Харківського губерньського земвідділу, більшість часу низового агронома на перше місце вийшла стаціонарна консультаційна діяльність. В середньому, на район припадало за рік 2726 консультацій, з яких у відсотках: по організації господарства – 5,2%, по землевлаштуванню – 10,8 %, колективізації – 4,2%, кооперації – 4,5%, рільництву – 24,9%, скотарству – 12,1%, спецкультурам – 6,6%, боротьбі зі шкідниками – 22,1%, решта – 9,6%³⁴. Агроперсонал приймав також участь і в організації сільськогосподарських агрономічних гуртків. Щоправда, ця справа на перших порах просувалася повільно. Про це свідчить наступне. Пересічно на агрорайон припадало лише 1,4 таких гуртки. В свою чергу на гурток припадало пересічно 34 господарства. Відкривали сільськогосподарські гуртки головним чином при селянських будинках, а також при сільськогосподарських кооперативних товариствах, хатах-читальнях³⁵.

Про стан агропросвітньої роботи в селі розповідає лист селян з с. Лучинки на Полтавщині, поміщений у 1928 р. журналі “Радянський селянин”. В ньому вказувалося, що “Всі знання в справі організації господарювання їм доводилося отримувати “самотужки”, бо районний агроном за 10 років був у них та читав лекції лише двічі”³⁶.

З наведеного прикладу видно, що в цілому ефективність роботи наркомзамівської агрономії була не надто високою. Систематична освітня робота в агрорайонах не набула належного поширення. Дуже часто районні

агрономи просто не могли виїхати на місця для її проведення. Уявлення про забезпеченість агрорайонів транспортними засобами можна отримати за наступними даними. Так, пересічно на агрорайон Харківської губернії припадало: коней – 0,85, возів – 0,69, саней – 0,29, комплектів упряжі – 0,65³⁷. Зрозуміло, що за таких обставин незважаючи навіть на деякі позитивні зміни, районний агроперсонал не міг належною мірою виконувати своє основне завдання – сприяти піднесенню агрокультури селянського господарства, будучи через нестачу транспортних засобів відірваним від роботи на місцях³⁸.

Для ілюстрації стану наукового оснащення агрорайонів Харківщини можна навести і наступні дані. В середньому на один агрорайон припадало: агрокабінетів – 1,10, музеїв – 0,49, лекційних залів – 0,31, квартир для агрономів – 1,04. Ще менше малося потрібного для практичної допомоги селянству. Так, зерноочисних пунктів на агрорайони малося 0,65, прокатних пунктів – 0,33 та покривних пунктів – 0,65³⁹.

Слід, однак, зазначити, що наркомземівський агроперсонал співпрацював також і з сільськогосподарською кооперацією. Ця робота полягала в інструктуванні та керівництві роботою первинної мережі сільськогосподарської кооперації, організації спеціальних сільськогосподарських товариств, сприяння контрактації цукрового буряку, організації та керівництва роботою прокатних, зерноочисних та покривних пунктів при кооперативах, організації збуту та постачання через кооперативи, сприяння організації та планомірному розподілу сільськогосподарського кредиту, обстеженні та інструктуванні членів кооперативних господарств, пропаганді ідей сільськогосподарської кооперації.

Як це відбувалося на практиці видно з наступних даних. Так, у 1924 р. з усіх 887 сільськогосподарських кооперативів Харківщини агроперсоналом земорганів не було відвідано жодного разу 34 (8%), 1 раз – 64 (16,6%), до 5 разів – 140 (36,2%), більше 5 разів – 149 (38,4%)⁴⁰.

Причиною було те, що як вже зазначалося, основну свою увагу згідно директив Наркомзему вони повинні були приділяти, насамперед, колгоспам. Адже це саме вони, як це постійно підкреслювала радянська преса “були опорними пунктами в роботі агроперсоналу”. Так, в тому ж 1924 р. на Харківщині було зареєстровано пересічно на агрорайон 7,8 відвідувань сільськогосподарських комун та 17,7 – артіль і товариств по спільній обробці землі⁴¹.

Проводилися також районні сільськогосподарські виставки, яких припадало в середньому по 1,5 в рік на один район. Пересічно одну виставку відвідувало 4078 чол., а пересічна кількість учасників таких виставок складала 152 чол.⁴².

Та найбільшу цікавість селян викликало відвідування зразкових господарств фермерського типу. На Харківщині було два показових фермерських господарств. Їх розмір становив 19,3 та 20,1 десятини. Обидва мали доцільно організовану сівозміну. Зрозуміло, що обвлаштовувати і належно підтримувати раціональну польову сівозміну могло лише господарство, що відносилось до категорії заможних. Слід підкреслити, що показові поля дуже переконливо демонстрували селянам переваги господарств фермерського типу.

Крім агрономічних діляниць в 1920-х рр. існували ще одна категорія інституцій земельних органів, які займалися поширенням сільськогосподарських знань. Це були заклади при дослідних станціях, які працювали при земвідділах різного рівня. Разом з тим їх роботу також не можна назвати повноцінною. Вони повинні були сприяти впровадженню в селянському середовищі нових методів господарювання, однак, часто робили це без врахування конкретних умов, в яких функціонувало тогочасне пересічне селянське господарство. Як зазначалося у органі Наркомзему “Віснику сільського господарства”: “Як не багаті експерименти багатьох дослідних закладів, тим не менш вони не охоплюють всі форми та комбінації нашої дійсності, яка повинна прилаштуватися до різних фізико-

географічних та суспільно-господарських умов. У результаті отримуємо те, що дослідні заклади живуть та працюють самі по собі, а життя селянське і землеробська техніка йдуть самі по собі”⁴³.

Так, на зібранні завідуючих райземвідділів, що відбулося 17 – 18 травня 1925 р. при Київському управлінні по сільськогосподарській дослідній справі, вказувалося, наприклад, Радомисльської сільськогосподарської дослідної станції, яка була закладена ще у воєнні роки, але і до цих пір все ще не мала навіть насіння культур, найбільш розповсюджених в селянських господарствах даного регіону. А це, власне, й становило сутність самої роботи станції, не говорячи вже про розплідник городини та розплідник плодових дерев. Фактично дослідні станції володіли лише науковими даними, на яких базувалося підняття сільського господарства у районі. Населення ж, хоч і сприймало наукові ідеї, вимагало, однак, більшого – вказати, де можна практично взяти те, що за словами фахівців дослідних станцій, може підняти їх господарство.

Була зрозумілою необхідність відійти від вирішення “академічних питань”, дещо скоротити суто наукові дослідження і, натомість, розширити господарську прикладну сторону справи. Щоправда, деякі рекомендації дослідних станцій були впроваджені кооперативною агрономією сільгоспсоюзів та сільськогосподарських трестів. Так, наприклад, Радомисльський кооперативний сільгоспсоюз закупив та організував швидке розмноження високоякісного насіння люпину, щоправда, виходячи при цьому з притаманних сільгоспкооперації комерційних засад. Це показало, що саме таким чином може бути впроваджена в повсякденне життя ідея дослідних станцій в районах, тобто її можна успішно здійснити, якщо налагодити співпрацю дослідних станцій з організаціями та установами, що безпосередньо здійснювали агрономічну допомогу населення в районі і самостійно вели господарські операції⁴⁴.

Як вже зазначалося вище, агрокультурна робота на селі не в останню чергу залежала від належної професійної діяльності агрономічного персоналу, однак, саме тут в перші роки непу у радянській системі агрообслуговування селянства було чимало “слабких місць”. В значній мірі вони були обумовлені станом тогочасної сільськогосподарської освіти та конкретними умовами підготовки агрономічного персоналу.

На початок 1920-х рр. мережа сільськогосподарських закладів в Україні охоплювала 7 інститутів, 23 технікуми, 89 профшкіл нормального типу та 85 перехідного типу (3-річний курс спеціального навчання після 4 років навчання у школі соцвиху). В цілому, кількість спеціальних агрономічних шкільних закладів в Україні на середину 1920-х рр. вже удвічі перевищувала дореволюційні показники. Якщо до війни було лише 84 фахові школи різних типів, то на кінець 1924 р. їх було вже 204. Але це були лише кількісні досягнення⁴⁵. Глибше зрозуміти умови та сутність процесу підготовки агроперсоналу, який на практиці повинен був займатися покращенням агрокультури сотень тисяч селянських господарств, можуть допомогти матеріали І Всеукраїнської конференції сільськогосподарської освіти, яка працювала в Харкові 9 – 10 червня 1924 р.

У з'їзді взяли участь понад 200 осіб. Крім представників навчальних закладів мережі сільськогосподарської освіти на конференції також були представники земорганів агрономічної мережі, сільськогосподарської кооперації та інших установ, які займалися агроосвітньою роботою. Делегати звернули уваги на серйозні прорахунки в організації підготовки агроперсоналу. Перед сільськогосподарськими навчальними закладами України стояло невідкладне завдання підвищення якості підготовки різного профілю і різного освітнього рівня кадрів агроробітників. Щодо найбільш масового фахового рівня – рільників, то їх підготовка покладалася на існуючі професійні шкільні

заклади, підготовка агрономів-організаторів покладалася на сільськогосподарські інститути, підготовка фахівців середнього рівня покладалася на технікуми. Проте, вища школа та середні спеціальні навчальні заклади не могли дати стільки кваліфікованих робітників, аби вони належним чином охопили усе сільське господарство України. Однак, керівництво Наркомзему не полишало на це надії і продовжувало переконувати, що “Потрібно негайно під систему заходів земорганів, кооперації та інших установ, що працюють над відродженням і перебудовою сільського господарства, підвести належний кадровий фундамент, спираючись на який можна буде розгорнути агрокультурну і агротехнічну роботу з відповідним розмахом”⁴⁶.

Фактично пропонувалося не лише продовжувати продукувати недостатньо навчений персонал, не турбуючись про якісні зміни в роботі, а навіть прискорити та розширити цей процес. Мова йшла, власне, про те, що на даному етапі в радянській державі потрібен був не лише фахівець, але в першу чергу добрий ідеолог колективізму. Як вказував один з керівників Наркомзему М. Вольф, “Навчання по шкільним закладам у нас все ще одірване од життя, навчальні програми профшколи перехідного типу повинні бути складені з розрахунком, аби ця школа готувала в першу чергу організатора, яким повинен бути і головою сільського кооперативу, і секретарем комнезама, і членом райвиконкому, тобто діяч селянської спільноти”⁴⁷.

Проте, вже в ході роботи конференції, у дебатах з приводу першочергових завдань сільськогосподарської освіти намітилося дві доволі відмінні течії. З одного боку, представники освітніх закладів заперечували необхідність внесення жодних коректив у організацію роботи сільськогосподарської школи і навіть запевняли, що “Саме життя вже виправдало придатність нинішнього спрямування сільськогосподарської шкільної системи”. Однак, представники сільськогосподарської кооперації, які безпосередньо знали стан справ із агрономічним забезпеченням функціонування селянських господарств,

закликали до перегляду освітньої сільськогосподарської системи з метою пристосування її до реальних вимог життя. У багатьох виступах увага зверталася також на те, що існує “Необхідність підкреслення в роботі школи головного моменту агрокультурної роботи – організаційного підходу до налагодження сільськогосподарського життя, встановлення щільнішого зв’язку шкільної системи з органами НКЗС та сільськогосподарською кооперацією”.

Представник Наркомпросу С. Любарський у своїй доповіді запропонував НКЗС спільними зусиллями утворити при шкільних закладах шкільні агрономічні райони, які були б окремими підрайонами агрономічних районів земорганів: “Школа зможе у межах шкільного агрорайону провадити агрокультурну роботу силами та засобами шкільного закладу і використовувати процес проведення у своєму шкільному районі громадсько-агрономічної роботи, як засіб практичного ознайомлення учнів школи з методами агрономічної роботи”⁴⁸. Отже, на його думку, школа повинна була перебудувати програму так, щоб учні вже на початку навчання здобули б основні елементи практичних навичок, необхідні для агрокультурної розбудови індивідуальних селянських господарств.

Вказувалося і на необхідність орієнтації програми сільськогосподарської школи в такий спосіб, щоб було можливо навчати селянина, зайнятого в своєму господарстві, який би не поривався до відриву від праці у власному господарстві – тобто на необхідність поширення знань практиком, добрим господарем, яким на той час і виступав молодий український фермер, який міг власним прикладом довести доцільність впровадження тих чи інших агрокультурних нововведень. Звичайно, таких кардинальних змін у радянській державній агрономічній системі в повній мірі статися не могло, однак, процес розширення і поліпшення змісту роботи традиційної сільськогосподарської освітньої мережі тривав. Це було характерно як для України, так і для СРСР в цілому.

На середину 1920-х рр. в СРСР нараховувалося вже 27 вищих навчальних закладів замість 10 у дореволюційні часи, 117 технікумів замість 16 колишніх сільськогосподарських училищ і 113 нижчих сільськогосподарських шкіл. Щоправда, як вже зазначалося, поряд зі значним збільшенням кількості навчальних закладів мало місце зниження якості самого освітнього процесу. Зважаючи на слабе технічне оснащення, дефіцит викладацького складу багатьох нових навчальних закладів, загальне зниження освітнього рівня вступників до вузів та технікумів, рівень освітнього процесу в них наближався до рівня дореволюційних сільськогосподарських училищ. У той же час, за рівнем постановки освітнього процесу, цілий ряд сільськогосподарських училищ наближався до рівня вищих навчальних закладів і фактично конкурували з ними по рівню підготовки агроперсоналу, здатного до ведення ефективної агрономічної роботи по безпосередньому обслуговуванні самих різних потреб селянських господарств⁴⁹. Враховуючи це, було вирішено уточнити загальні організаційні принципи щодо кращого узгодження роботи навчальних закладів з безпосередньою практичною роботою агрономічної мережі.

Саме з цією метою 7 грудня 1926 р. НКЗС та НКО видали спільного обіжника з приводу проведення сільськогосподарськими навчальними закладами агрономічної роботи серед населення. Це обґрунтовувалося підсумками роботи минулих років, які коротко характеризувалися наступним чином: “Сільськогосподарські шкільні установи проробили значну агрономічну роботу, виявили правильні тенденції, однак, стала помітною і низка хиб, що їх надалі треба усунути”. На початку січня 1927 р. вийшов ще один спільний обіжник НКЗ та НКО УСРР “Про агрономічну роботу серед населення сільськогосподарських шкільних закладів”, в якому було конкретизовано завдання

сільськогосподарських навчальних закладів щодо змісту і напрямків агрономічної роботи серед селянства.

Зміст та характер агрономічної роботи відтепер залежав від типу сільськогосподарського шкільного закладу та отриманої ним від земорганів цільової установки, яка в значній мірі визначалася місцевими умовами. Так, сільськогосподарські інститути, які готували агрономів-організаторів сільського господарства, які окрім суто агрономічної роботи мали здійснювати на селі й завдання, що обіймали питання економіки та організації господарства: від вивчення району та визначення найбільших перспективних напрямків розвитку сільського господарства у вказаному регіоні, обвласнування земельної площі, організації сільськогосподарських кооперативних об'єднань та складання планів громадських заходів для окремих земгромад. Вищі сільськогосподарські освітні заклади повинні були також розробляти питання методики агрономічної роботи.

Сільськогосподарські технікуми рільництва отримали завдання зосереджувати увагу на роботі по рільництву, вивчаючи стан та характер його в тому чи іншому районі, розв'язувати питання про впровадження найбільш доцільних культур та сортів для даної місцевості. Одночасно вони також повинні були через кооперацію й інші організації організовувати постачання селянським господарствам чистосортного насіння та дбати про утворення односорткових громадських масивів, а також проводити роботу по протруюванню насіння, по боротьбі зі шкідниками.

Зоотехнічні технікуми повинні були вивчати скотарство в районі, проводити роботу по реєстрації племінної та поліпшеної худоби, здійснювати заходи по організації показової годівлі худоби, а також “притягуючи кошти різних організацій та населення організовувати покривні пункти”.

Технікуми, які готували фахівців з інтенсивних культур мали проводити роботу по організації групових

насаджень високоякісних садків, закладці виноградників, хмільників, городів, а також організовувати роботу по боротьбі зі шкідниками, кооперативну переробку та збут продуктів.

Сільськогосподарські професійні школи повинні були виконувати заходи, намічені в районі: учні професійних шкіл мали керувати загонами по боротьбі зі шкідниками, здійснювати показову годівлю худоби, протруювання насіння, тощо⁵⁰.

Також вказувалося на необхідність проведення агропросвітницької роботи (сільськогосподарські курси, лекції, доповіді), яка мала бути, з одного боку, засобом до проведення чисто агрономічних заходів, а, з другого, сприяти ліквідації агрономічної та кооперативної необізнаності населення.

Змінювався й сам об'єкт агрокультурної роботи – тепер ним проголошувалося не окреме селянське господарство, як то було раніш, а сільськогосподарські об'єднання селян (земгромада, кооператив, артіль, тзоз). І знову ж таки вся робота повинна була підштовхувати населення до “утворення вищих типів сільськогосподарських об'єднань: товариства по спільній обробці землі, спільного користування машинами, кооперативний збут, кооперативне виробництво, колектив, комуна”⁵¹. Таким чином робилася ставка на підвищення ролі освітніх установ, які мали відігравати не тільки, і навіть не скільки роль агробази для оточуючого селянського господарства, скільки бути потужним “провісником” колективних методів ведення господарства.

В цілому, суть тогочасного бачення агроосвітньої роботи добре показано у статті агронома Ю. Єремєвої, яка розмірковує про те, як саме потрібно налагоджувати виробничу діяльність колективних господарств: “Потрібно навчити не цифрам та підрахункам, в яких, бачать всю науку організації господарств, а тому, в чому сутність корисності колективного господарства, як потрібно його обвласштувати, щоб було достатньо необхідної продукції і

для людей і для тварин, які вони будуть розводити. Тоді, при загальній праці, будуть й надлишки для продажу, а учить цьому агрономія, і отже, завдання агронома мати необхідні для ведення справ знання: як вирощувати сильні рослини та продуктивну худобу. Коли отримують високі врожаї на полях, коли буде багато продуктів скотарства і для себе і на продаж, з яким бажанням працюють у колективному господарстві навіть наймані працівники, тим більше самі члени колективу”⁵².

Не зважаючи на всі об’єктивні і суб’єктивні труднощі, у роки непу завдяки поєднанню трудової енергії самого селянства та самовідданих зусиль агрономічної інтелігенції села було відновлено прогресивні тенденції в землеробстві, – екстенсивні системи почали витіснятися інтенсивними. Площа, зайнята трипільям, скорочувалася. Якщо в 1921 – 1922 рр. вона складала 42% сільськогосподарських площ республіки, то в 1926 р. вже лише 38,4%. Натомість, за ці роки збільшилася площа під просапними культурами: на Поліссі, в першу чергу, під картоплею, в Лісостепу – під цукровим буряком, у Степу – під соняшником і кукурудзою⁵³. Поступово набувала поширення й поліпшена просапна система, яка, за підрахунками В. Калініченка, в 1929 р. охоплювала 37% сільськогосподарських площ України (трипільна 38,4%, рябопільна – 11,5%)⁵⁴.

Все ширше впроваджувалися у життя заходи спрямовані на підвищення врожайності та загальної агрокультури рільництва – перехід на багатопілля з трав’яним та пропашним клином, введення громадських сівозмін, застосування сортового насіння та використання штучних добрив, насамперед, під цукрові культури⁵⁵.

Все більшого розуміння в масах селянства набувало те, що запорукою отримання позитивного кінцевого результату є виконання всього ланцюга виробничо-технологічних заходів. Це було дуже важливо, оскільки реалізація лише деяких із них дуже часто давала зовсім незначний ефект і тільки компрометувала агрономічну науку в очах селянства. В перші роки непу, в умовах тогочасної складної

господарсько-економічної дійсності, це не було рідкістю. Тому в середині 1920-х рр. все ширше розгортається рух за поширення агроосвіти, а звідси і агрокультури, активним провідником якого була сільськогосподарська кооперація України, чільне місце в якій і належало селянським господарствам фермерського типу.

Яскравим прикладом того, яке велике місце у поширенні сільськогосподарських знань належало ініціативі самого селянства, насамперед тієї його частини, яка енергійно прагнула до подальшої розбудови своїх господарств, відшукуючи для цього всі можливі методи, і, насамперед, нові інтенсивні, здатні дати значно вищий економічний ефект у господарстві при тих же самих земельних площах є діяльність Мельниківського сільськогосподарського гуртка на Харківщині. На 1 жовтня 1927 р. всіх членів гуртка налічувалося 44. По віку, всі члени гуртка поділялися наступним чином: до 25 років – 14 чол., до 30 років – 13 чол., понад 30 років – 17 чол. Одночасно членами споживчого товариства було 42 чол., членами сільськогосподарського кооперативного товариства – 17 чол. За ухваленим планом члени гуртка збиралися один раз на два тижні. Щоправда, ця норма належно виконувалася здебільш в осінньо-зимовий період, коли робота в полі завмирала. Влітку збиралися рідше – один раз на місяць. Керував гуртком місцевий селянин, господар міцного двору фермерського спрямування, який відзначався добрими результатами господарювання як в рільництві, так і в тваринництві. В порівнянні до решти членів гуртка він був набагато досвідченіший в сільському господарстві. На своєму власному прикладі він дохідливо, виходячи із реальних умов кожного, демонстрував як потрібно вправно вести власне господарство.

Основним у роботі гуртка було теоретичне ознайомлення їх членів із тим, як краще вести у своєму господарстві ту або іншу сільськогосподарську галузь. На засідання гуртка нерідко приїздили районні спеціалісти, наркомзему чи з кооперації. Вони ділилися в бесідах

власним досвідом. Як наслідок, майже всі члени гуртка перед посівом очищали на трієрі свій посівний матеріал. А шість чоловік, в яких зерно було заражене, протруїли своє насіння. В останніх зерно не було заражене. На райагродільниці брали садовий збризкувач та отрути, якими цілу весну й літо 30 чоловік членів та 11 чоловік не членів гуртка здійснювали боротьбу із різними польовими шкідниками. Більшість членів гуртка (36 чоловік) запровадили ранні пари, по яким посіяли озимину. Проводилися і дослідження. Так, було закладено 6 дослідів з внесенням суперфосфату під озимину та 4 дослідів з засівом люцерни та еспарцету в ярину з тим, щоб на весні зробити перший укіс трави на сіно, а потім зорати на пар під озимину. Крім того, було проведено 12 дослідів з посівом різних сортів городини, щоб порівняти врожайність сортів. Влітку 1927 р. гурток взяв участь у сільськогосподарській виставці у с. Минківці Валківського району. За стан господарювання та за виставлені експонати члени гуртка одержали першу грошову нагороду. За ці кошти гурток придбав собі пароочисник та однокінну бурякову сівалку. Гурток також придбав кукурудзяну молотарку та однокінний пропашник для городини. Машини надавалися у тимчасове користування членам гуртка за невелику плату. Цьому “машинному товариству” гурток надавав великої ваги, бо поблизу не було прокатного пункту з такими машинами. На осінніх річних зборах 1927 р. було встановлено пай в 2 крб. для тих членів гуртка, які хотіли користуватися машинами. Ці кошти мали піти на придбання нових машин. На цих же зборах після доповіді районового зоотехніка було створено й скотарське товариство для покращання якості худоби. З цією метою придбали племінного кнура англійської породи. Тобто було створено ще й покривний пункт, за користування послугами якого члени товариства платили за одне парування 1 крб., решта – не члени – 2 крб.⁵⁶.

Як власний український досвід, так і досвід інших країн переконливо свідчив, що спеціальна

сільськогосподарська освіта, яку надавали різного роду сільськогосподарські заклади, дає лише фахових спеціалістів для всякого роду державної, громадської та приватної служби по сільському господарству, але мало готує їх до того, щоб вони вміли безпосередньо впливати на все селянське населення та сільське господарство з метою підвищувати рівень їх агрокультури⁵⁷. В цих умовах діяльність таких громадських агрооб'єднань, як гурток села Мельники, відігравала дуже важливу роль, відзначаючись ефективністю впливу на стан справ в господарствах своїх членів. Адже керівник гуртка не просто повідомляв якісь теоретичні, відірвані від життя положення, у правдивості яких слухачі могли сумніватися, а повсякденно демонстрував на прикладі власного господарства перевірений і підтверджений реальним життям реальний шлях до успіху.

Слід зазначити, що в умовах непу українське селянство самотійно дійшло до обрання найбільш дієвої для господарств, які ставали на шлях інтенсифікації, форми агроекономічної підтримки. Адже на той час в Сполучених Штатах Америки вже успішно діяла аналогічна мережа у формі кооперативної дорадчої служби та фермерів-консультантів.

Натомість, існуючі сільськогосподарські навчальні заклади, як за своєю чисельністю, дорожнечою навчання в них та завданнями, які перед ними ставила радянська влада, ще не могли належно задовольнити потреби у сільськогосподарських знаннях більшості сільського населення країни.

У той же час, неформальні методи поширення сільськогосподарських знань демонстрували здатність стати дієвим механізмом підвищення виробничої культури селянських господарств. Ефективними мультіплікаторами високої агрокультури і виступали заможні селянські господарства, своїми реальними економічними досягненнями вагомо підтверджуючи правильність “книжних” знань.

В цьому напрямку не припинялися спроби віднайти оптимальні шляхи поширення агрономічної культури серед сільського населення. Тому на початку 1920-х рр. в Україні з'явилася доволі значна кількість молодіжних сільськогосподарських гуртків, практика роботи яких була дуже поширена в Сполучених Штатах Америки. Відомий агроном і економіст Н. Костецький – невтомний пропагандист цієї практики, вказував, що організація подібних гуртків молоді і сільськогосподарських дитячих клубів (на прикладі досвіду Носівської сільськогосподарської досвідної станції) давала можливість агрономічному персоналу готувати в селі групи молодих представників потужних економічно ефективних дворів селянських господарств, а також надавати підтримку шляхом надання агрономічної допомоги для підняття незаможних селянських господарств, які все ще становили значну частину українського селянства⁵⁸.

Вчений називав й основні труднощі у поширенні агрономічних знань серед населення: “Сільськогосподарські народні школи всіх ступенів дають коло знань, які мало пов’язані з потребами, що виникають з певних умов існування підростаючого покоління сільських господарів, сільськогосподарські навчальні заклади по малочисельності, дорожнечі та завданням не можуть задовольнити потреб у знаннях маси сільського населення країни, доросле населення повільно та важко піддається впливу громадсько-агрономічних сил”. Тому, вказував він, що найбільш сприйнятливим до знань про шарком сільського населення є молодь шкільного та післяшкільного віку – “покоління майбутніх сільських господарів”. Основним методом активізації потягу молоді до знань він вважав налагодження змагань в самостійних практичних роботах в різних сільськогосподарських галузях. Форма роботи, вказував М. Костецький, доступна всім місцевим агрономічним силам, кооперативам, вчителям. Організація гуртків та клубів не вимагала шкільного обладнання, спеціального штату та коштів і при мінімальних витратах

сил та часу могла дати максимум громадсько корисного ефекту. Подібні гуртки та клуби були своєрідними практичними школами розвитку громадської економічної самодіяльності і активної підготовки доволі значних груп сільської молоді до ефективного ведення сільського господарства⁵⁹. Однак, значного поширення ця форма культурно-просвітницької роботи в радянській Україні так і не набула.

Дієву роботу по підвищенню культури селянського рільництва здійснювала сільськогосподарська кооперація. Важливою її ознакою був раціоналізм та продуманість, далекі від багатьох загальних заформалізованих планів і починань державних агрономічних установ, якими вже в добу непу, особливо в другій половині 20-х рр. XX ст., все більше повнилося радянське суспільство. На відміну від них, фахівці сільськогосподарської кооперації йшли шляхом концентрації економічних й організаційних зусиль так званим “кущовим” способом на певних територіях чи в окремих галузях, спираючись при цьому у своїх заходах на реальний досвід міцних, а звідси заможних селянських господарств, тобто, як правило, там, де їх застосування приносило максимальну користь. Завдяки такій концентрації організаційних зусиль і матеріальних коштів проводилися не окремі розрізнені заходи, а їх повний комплекс з урахуванням місцевих особливостей, спрямований на підвищення агрокультури селян, зокрема, та економіки обраного району в цілому.

Показовим прикладом цього може бути практичне проведення меліоративних робіт і раціональне використання лукових масивів, що здійснювалися низовою мережею сільгоспкооперації. Для цього райсоюзи сприяли створенню спеціальних меліоративних та луківничих товариств, які проводили значну практичну роботу по окультуренню великих земельних площ. Окрім того, з метою якнайкращого використання окремих луків, сільськогосподарські кооперативні товариства доволі часто організовували спеціальні гуртки по експлуатації певного

лугу. Прикладом плідної роботи стала діяльність меліоративного кооперативного товариства, яке було утворене в березні 1926 р. у с. Гнилець на Білоцерківщині. До його складу увійшло 40 господарств, силами яких протягом літа було осушено 75 дес. боліт⁶⁰. Вся ця площа була використана під громадський посів багаторічних трав, що значно поліпшило забезпечення селянських господарств якісними, поживними кормами для худоби.

Однак, на шляху підвищення агрокультурності селянських господарств все ще залишалися суттєві перепони. Найбільш поширеним злом на переважаючій частині території України залишалося малоземелля, яке заважало більшості українського селянства підвищувати товарність, а отже, і прибутковість господарств, що в свою чергу обумовлювалося відсутністю необхідних їм засобів виробництва.

В чисельних публікаціях на сторінках тогочасної преси, особливо спрямованій на селянина, не вщухала пропаганда аграрної політики радянської влади⁶¹. Їх автори запевняли, що селянин-одноосібник “будучи зв’язаним далекоземеллям та чересполосицею та не маючи необхідного покращеного інвентарю, позбавлений можливості покращувати виробничу культуру свого господарства”. Звідси перекидавсь місточок до того, що лише у колгоспах селянство зможе досягти швидкої перебудови землеробства за порадами агронауки. Проте, тут же визнавалося, що навіть “Багато колгоспів у недалекому часі ще не встигнуть довести переваги свого господарювання перед культурними одноосібними господарствами”⁶². Ця обмовка була не випадкова. Адже для кожної ідеологічно незатореної людини, а надто для фахівців сільського господарства було добре відомо, що проблеми, які стояли на шляху розвитку індивідуальному селянському господарству, не були нездоланими.

Так, відомий тогочасний дослідник М. Гуревич, серед характерних ознак тогочасного економічного стану селянських господарств відзначав, що поруч з відносно

низьким загальним темпом прирощення економічної потужності господарств, повільним господарським підйомом всіх груп селянства в цілому, саме заможні господарства демонструють дуже високі темпи зростання їх економічної потужності⁶³. Один з керівників Наркомзему М. Вольф, він же відомий вчений-аграрник, зазначав, що основна причина швидкого прискорення темпу розвитку заможних господарств полягала в існуючій екстенсивній системі сільського господарства в цілому, на фоні чого заможні господарства дійсно різко виділялися. “Нам не раз приходилося зазначати, що загальний екстенсивний напрямок розвитку нашого сільського господарства неминуче буде сприяти виділенню заможних селянських господарств”⁶⁴.

З огляду на вищенаведене, вважаємо цілком коректним твердження щодо того, що саме заможна частина українського села стала у 1920-х рр. стрижнем повсякденної практичної роботи по розвитку продуктивних сил сільського господарства.

Якщо відкинути ідеологічні стереотипи тоталітарної доби, саме вона не на словах, а на справі реально зміцнювала радянську владу, збільшуючи продуктивність сільського господарства та одночасно сприяючи економічному піднесенню бідніших верств селянства. Якщо розглядати врожайність селянських господарств в соціальному розрізі, то картина виглядає наступним чином: бідняцькі господарства збирали пересічно з десятини – 8,1 ц, середняцькі – 10 ц, заможні – 11 ц. Вочевидь, що із збільшенням заможності, а отже, і виробничої потужності селянського господарства, зростала його продуктивність⁶⁵.

Бажання міцних господарів покласти край занепадові рільництва та тваринництва, яскраво і широко проявлялося в практиці їх повсякденної роботи, стимулювало їх зацікавлення кращими способами організації господарств⁶⁶.

Успіху цієї роботи сприяло те, що саме ці господарства, які менше відчували на собі комплекс гальмуючо-негативних економічних факторів, мали реальні

можливості впроваджувати прогресивні методи господарювання, дбати про підвищення агрокультури та, таким чином, на переконливому власному прикладі, сприяли поширенню агрокультури серед інших категорій селянських господарств.

У господарствах фермерського типу передові агроприйоми впроваджувалися особливо швидко в тому випадку, коли вони не були зв'язані обов'язковою для всіх дворів громади системою відкритих полів, громадським випасом худоби на толоці і по стерні. Звідси витікає, що в певній мірі дещо спримітизований державний курс спрямований на безумовну підтримку бідняцьких господарств та нестримна агітація за колективні форми господарювання, спонукав заможні господарства з недовірою ставитися до роботи районних агрономів. Здебільшого вони мали достатньо підстав щодо того, що землеустрій проводиться лише з метою допомоги незаможникам. Як повідомлялося з цього приводу навесні 1925 р. з Поділля “Куркульство вважає, що незаможники надіються, що вивезе землеустрій, як усяка новинка, до яких вони так звикли за час революції”⁶⁷.

Скорочення площ під традиційними системами землекористування і перехід до сучасних поліпшених систем землеробства передбачало впровадження науково обгрунтованих багатопільних сівозмін – необхідного кроку на шляху до інтенсифікації рільництва. Восени 1927 р. Наркомзем зібрав відомості про сівозміни землевпорядкованих громад в Україні. Виявилося, що 42% з них впровадили чотиріпільля, 38,9% шестипільля, решта мали інші сівозміни⁶⁸.

При цьому виявилося те, що нові прогресивні сівозміни легше було завести в індивідуальному господарству або в невеликому селу, ніж при общинній та подвірньо-черезсмужній формах землекористування характерних для великих сіл. Для останніх, крім того, перешкодою до такого переходу були звичайні далекоземелля, черезсмужжя. При заведенні навіть

найбільш простої сівозміни – чотирьохпільної – земля окремого двору знаходиться щонайменше як у 5 – 6 місцях, що при малоземеллі приводило до ділянок невеликих по розміру, що змушувало господаря їздити в різні частини степу, доставляти туди свій реманент, який від частих далеких переїздів додатково зношувався і навіть псувався. За таких умов форма землекористування обмежувала хлібороба в його бажанні запроваджувати на своєму полі господарські поліпшення на основах агрономічної науки⁶⁹. Отже, не випадковим було те, що поліпшені сівозміни заводи́ли в першу чергу хуторські та відрубні господарства, що мали землю зведену до одного наділу⁷⁰.

Існувала ще одна причина, яка заважала впроваджувати поліпшені сівозміни. У 1920-ті рр. побутувало твердження, що перехід від трипільля до більш складних сівозмін є не що іншим, як перехід до більш ринкових форм господарства, а отже, це мало бути вигідно всім господарствам⁷¹. Однак, “натурально-споживчі нахили” у сільському господарстві, що підсилювалися низькими цінами на хліб та перенаселеністю зони Лісостепу, перешкоджали цьому.

При всіх інших однакових умовах великі господарства, що були менш зв’язані задоволенням власних натуральних, тобто споживчих потреб, охочіше йшли на збільшення ринковості і енергійніше переходили до впровадження поліпшених сівозмін, які забезпечували кращу віддачу з гектару⁷².

Прикладом може бути господарство селянина Л. Тищенко з села Маргаритівка Ізюмської округи, який мав 12,5 дес. землі, весь необхідний реманент і худобу. Пересічна прибутковість господарства до введення сівозміни складала, у порівняльних цінах, 359,9 крб. на рік. Після введення п’ятипільної сівозміни прибутковість господарства Л. Тищенко зросла до 2125,5 крб., тобто в 5,9 разів⁷³. Приклад більш ніж переконливий.

Матеріали анкетного обслідування 409 господарств з різних природньо-кліматичних зон України, проведене у

1923 р., дають можливість з'ясувати, які групи селянства в першу чергу заводи́ли поліпшені сівозміни (таблиця 5.4⁷⁴).

Таблиця 5.4

Відсоток господарств з поліпшеною сівозміною (1923 р.)

Засівні групи	Нечорноземна смуга	Чорноземна смуга	Перехідний район	Степова смуга
до 2-х дес.	25,0	3,8	66,7	0
2 – 4 дес.	5,6	14,3	0	15,8
4 – 6 дес.	7,1	32,5	11,1	25,0
6 – 9 дес.	33,3	50,0	66,7	42,1
9 – 15 дес.	25,0	100	57,1	35,5
більше 15 дес.	50,0	100	100	48,1
По Україні	14,9	26,9	36,8	34,6

Як видно із вищенаведених статистичних даних, у всіх природно-кліматичних районах відсоток господарств з правильною сівозміною (не рахуючи трипілья) 1923 р. був більшим серед багатопосівних господарств, ніж серед дрібних, які в Лісостеповій смузі додержувалися трипілья або близької до нього по відсотках пару сівозміни, а в Степу здебільшого і взагалі не мали ніякої сівозміни⁷⁵.

Отже, багатопільна система значно частіше впроваджувалася в заможних багатопосівних господарствах, ніж у малопосівних і незаможних. Так, за даними В. Калініченка, у 1923 р. на Правобережжі та в Лісостепових районах Лівобережжя всі господарства з посівом понад 9,1 дес. мали багатопільні сівозміни, а ті, хто сів до 2 дес., тільки 3,8%⁷⁶.

В умовах радянської дійсності, коли ставилися завдання спрямувати не лише господарську ініціативу селян на шлях всебічного розвитку агротехніки, але й господарські зусилля селян у бік соціалізму, добитися господарського піднесення не лише багатопосівних, але й усіх селянських господарств можна було й шляхом впровадження громадських сівозмін. Однак, до заведення поліпшених сівозмін потрібно було спочатку провести внутрішній землеустрій у найширшому розумінні – тобто організувати зведення вузьких смуг, зменшити до мінімуму

черезсмужжя, ліквідувати шляхом міжселищного обміну далекоземелля, провести розбивку земельного масиву села, в якому проводився землеустрій, на окремі клини сівозмін⁷⁷.

Лише після цього кожний господар отримував ділянку в кожному лані сівозміни. За постановою земгромади встановлювався один або два охоронні лани. Ці лани поліпшували стан рільництва в громаді. На них чистий, чорний або зайнятий пар та просапні культури відновлювали родючість ґрунту, знищувалися бур'яни. Жоден господар не мав права порушити встановлений порядок. Лише поза охоронним ланом кожен міг сіяти, що йому завгодно. Таким чином, громадська сівозміна забезпечувала і прогрес в системах землеробства, і господарську самостійність окремих господарств, і можливість для бажаючих перейти до колективної форми землекористування⁷⁸. При цьому повинні були виконуватись дві основні вимоги громадської сівозміни: не допускати суттєвого порушення пропорції культур, що існувала до заведення сівозмін та забезпечити таку площу просапного поля, що відповідала б економічним потребам даної місцевості, а її обробка була б посиљна для населення. В цьому напрямку вже на середину 20-х рр. ХХ ст. було досягнуто досить значних результатів. Так, на 1 жовтня 1925 р. було обв'яштовано 4 611 покращених громадських сівозмін, які охопили 3,36 млн. дес. землі⁷⁹.

Слід, однак, зазначити, що в ряді випадків правила, щодо дотримання агровимог щодо підтримання культури громадських сівозмін були незадовільні. Так, часто земельна громада із економічних причин була змушена заводити на просапному полі зернові культури, а саму сівозміну зводила до звичайного різнопілля⁸⁰. За даними агрономічної мережі Наркомзему, сівозміни, організовані до 1 жовтня 1925 р., здійснювалися повністю (в частині охоронних клинах) лише в 24,6% земельних громад. Частково необхідні вимоги здійснювалися в 46,2% земгромад і дуже поверхово у 29,2% земгромад⁸¹.

Відмічалися дві причини цього: відсутність коштів у бідноти, яка з тих же економічних причин не мала можливості виконувати вимоги сівозміни, і те, що заведені системи сівозмін не завжди відповідали економічним та природно-історичним умовам району⁸².

Перешкоди до запровадження громадських сівозмін інколи виникали через поширеність серед селян думки про те, що землеустрій надає привілеї більш багатим селам та заможнішим господарствам, що дістають в такий спосіб найкращу землю. Такі думки публікував навіть фаховий економічний часопис “Земельник”: “Що ж до незаможницьких господарств в районах землеустрою, то вони, навіть одержавши кредити, мусили влаштовуватись на гірших землях, а в окремих випадках – навіть переселятися на нові місця”⁸³.

Щоправда, аналіз таких випадків показував, що основною причиною такого стану речей були не скільки “експлуатаційні тенденції”, скільки той простий факт, що місцевий агроперсонал просто не виконував належно свої функції і тому часто міжселищний землеустрій проводився просто недбало, без дотримання елементарних вимог раціонального землеобвласнування.

Ще одним напрямком підвищення агрокультури українського сільського господарства було розширення площ зайнятих чистим або чорним паром. У 1920-х рр. посів озимих хлібів у селянському господарстві, здебільше, відбувався після толоки, а то і по стерні. Так, у 1927 р. 38% озимої пшениці в цілому по Україні селяни сіяли по стерні. Щодо Степу, то тут ця практика мала ще більше поширення – $\frac{2}{3}$ жита і $\frac{2}{4}$ пшениці. Тому стимулювання зросту площ чистих парів у Степу, ранньої оранки зайнятих парів у Лісостепу і на Поліссі залишалося одним із самих актуальних питань підвищення рівня агрокультури селянських господарств України⁸⁴.

Проте, хоч і по волі, в цілому у більшості сільськогосподарських районів України, площа під парами зростала. У 1926 р. 18,3% посівів озимого жита і 31%

посівів озимої пшениці селянські господарства України розмістили після чорного, чистого або зайнятого пару⁸⁵.

Вже в середині 1920-х рр. по всій Україні потужним засобом збільшення врожаю озимини стала рання оранка на пар. Особливо велике значення такий обробіток ґрунту мав у посушливі роки, в які особливо страждали господарства Степу, які сіяли традиційним способом. На чорному ж та чистому парі посіви не пропадали, на відміну від посіву по толці або по стерні. Так, у 1921 р. у Гуляй-Пільському повіті Запорізької губернії з однієї десятини озимої пшениці посіяної по чорному пару зібрали по 25 пудів зерна, в той час як після толоки нічого. Щоправда, в малоземельних районах України, особливо на Правобережжі, селяни просто не могли дозволити собі залишати щороку частину ріллі під чорним або чистим паром⁸⁶.

Тобто серед причин, що у найбільшій мірі впливали на впровадження парової системи, насамперед, мало значення землезабезпеченість селянського господарства, хоч мало значення і те яка система землеробства традиційно переважала в даному районі⁸⁷. Для ілюстрації цього можна використати дані кущових обстежень 1923 – 1924 рр. (таблиця 5.5⁸⁸).

Таблиця 5.5

Площа пару, що припадала на одне господарство у районах
південної Харківщини

Групи господарств	Немає трипільних форм			Заведено трипільля		
	Кількість господарств	1924 р.	1923 р.	Кількість господарств	1924 р.	1923 р.
від 2 до 4 дес.						
4 – 6 дес.	50	2,1	2,7	10	22,7	9,0
6 – 9 дес.	100	6,5	7,4	20	20,0	21,5
9 – 15 дес.	111	7,8	13,4	30	15,7	16,9
15 дес. і більше	90	15,8	8,0	-	-	-

Як бачимо з вищеприведеної таблиці 5.5, серед господарств, де не було трипільних форм, найменше пару припадало на дрібніші господарства і, навпаки, в більших за площею землекористування господарствах відсоток пару значно виростає. Інша картина спостерігалася в господарствах, де зберігалася трипільля – там і в дрібних і в більших господарствах було майже однаково багато пару. Деяке зменшення пару в більших господарствах пояснювалося тим, що ці господарства, крім звичайних земель в умовах загального користування, мали ще левадні чи запільні ділянки, де поле велося вже іншим порядком, ніж на звичайних землях.

Отже, можливості ввести чисті пари були неоднакові для господарств різних посівних груп (див.: додаток XXI⁸⁹).

Багатопосівні, заможні господарства, що були краще забезпечені робочою худобою і провели землеустрій своїх земель, частіше застосовували пар, ніж незаможні, малопосівні двори. Останні ж змушені були частіше дотримуватися пізнього, або толочного пару. “Брак тягла – велике гальмо для введення в Степу парового клину”, – зазначалося в матеріалах до звіту Уряду УСРР за 1925/26 р. “Без робочої худоби пар не доглядається. Пар не по силі бідняку і навіть середняку” – вказувалося у звіті за 1926 р. про стан сільського господарства в Одеській окрузі “Чорний пар зовсім не під силу слабкому, невеличкому господарству... Де вже слабенькому господарю з парою поганеньких конячок, про безкінного і говорити нічого, думати про те, щоб 5 – 6 разів на рік обробити як треба ту десятину або дві пару”, – писав в липні 1924 р. сількор з Миколаївської округи⁹⁰.

Для підвищення врожайності зернових культур у селянських господарствах України, особливо на Поліссі і в Лісостепу, величезне значення мало застосування добрив. Проте, існував прямий зв'язок між угноєнням ріллі і загальною господарською спроможністю двору. Так, 60,7% селян, які висівали до 2 дес. на двір, не угноювали власні наділи через брак гною і робочого тягла для його вивозу в

поле. В той же час у групі, що засівала понад 10 дес. на двір, не угноювала землю по вказаних причинах лише 6,7% господарств⁹¹. Отже, саме багатопосівні господарства які одночасно були краще забезпечені продуктивною і робочою худобою могли і угноїти значно більший відсоток землі, ніж малопосівні.

Слід звичайно пам'ятати і те, що ставлення селянства до агрономічних нововведень було досить консервативним. Із ряду причин, зокрема, через боязнь можливих негативних наслідків, воно без особливого ентузіазму сприймало багато чого, що рекомендували агрономи. Напружений зерновий баланс значної кількості селянських господарств виступав своєрідним застереженням від будь-яких експериментів, що окрім обіцяних позитивних результатів могли мати й негативні.

Таким чином, у 1920-х рр. ситуація із поширенням агроосвіти серед населення, а отже, і підвищенням рівня агрокультури була неоднозначною. Цьому сприяло і те, що діяльність державних агрономічних установ здебільшого мала виразно ідеологічне забарвлення: “Зломати психологію власника”. Натомість, агроосвітня пропаганда та практична діяльність агрономічної мережі сільськогосподарської кооперації та конкретні переконливі приклади успішного господарювання заможного селянства, яке все більше спиралася на практичне впровадження прогресивних методів ведення як рільництва, так і тваринництва, не могло не демонструвати їх переваги, які справляли суттєвий вплив на самі широкі верстви українського селянства.

Аналіз стану домінуючих в селянському середовищі прийомів агротехніки переконливо свідчить, що радикально змінити існуючі системи землеробства, докорінно поліпшити агрокультуру ведення селянського поля можна було, лише повернувши радянську аграрну політику обличчям до українського селянства в цілому: комплексно ув'язувати землевлаштування, зокрема, поширення громадських сівозмін, механізацію, вирішувати

проблему кормів для худоби, належно пропагувати серед селянства передові прийоми агротехніки. Без цих заходів годі було розраховувати на швидкі зміни у агрокультурі основної маси господарств, а отже, і на значне збільшення сільськогосподарської продукції.

Розвиток сільського господарства був неможливий без підвищення виробничої культури селянських господарств. Перешкодами ж на цьому шляху виступали необвласшованість землекористування, відсутність необхідних засобів виробництва, низький агроосвітній рівень багатьох господарів селянських дворів. У цьому напрямку і повинна була працювати радянська агрономія.

Однак, в агрономів радянська влада бачила не так організатора селянського землекористування, як “пропагандиста сільськогосподарського поступу”. В силу цього агрономічна робота на місцях часто полягала у формальному проведенні культурно-просвітницьких заходів, а в основному ж зводилася до умовляння селянства переходити до колективного господарювання “Бо інакше нічого у вас не вийде”, зрозуміло що це часто викликало відверту недовіру селянства до будь-яких нововведень, які рекомендувалися таким агропорадникам. Адже на 1926 – 1927 рр. вже значна частина колишніх бідняцьких господарств впевнено зайняли різні градації середняцького щабля: нижчесередні, середні, вищесередні. Мали надію на те, що в майбутньому вдасться, особливо за допомогою міцніючої сільгоспкооперації, добитися ще більш вагомих успіхів. За цих умов селянське господарство фермерського типу, яке демонструвало впевнений поступ у справі збільшення продуктивності та товарності своїх господарств, стверджувало селянство в цілому, що і воно може добитися успіху використовуючи для цього свої потенційні можливості. Саме міцні господарства фермерського типу, заводячи поліпшені системи землеробства та раціональні сівозміни, власним прикладом доводили економічну доцільність впровадження нових методів господарювання.

5.2. Розширення використання сільськогосподарської техніки та курс радянської держави на обмеження доступу фермерства до її набуття

Неп відкрив нові можливості для відновлення та розвитку індивідуальних селянських господарств та насичення їх сільськогосподарським реманентом. Однак, не зважаючи на всі офіційні декларації радянської держави щодо надання фінансової допомоги незаможним верствам села, реальну можливість купувати високоефективну, а отже, дорогу техніку та поліпшений реманент, переважною мірою мало саме господарство фермерського типу.

За підрахунками В. Данілова, у середині 1920-х рр. виходило так, що якщо взяти заможну групу селянства в цілому (до якої він відносив міцних середняків), то виявиться, що у 15,8% господарств було сконцентровано 39,3% землеробських знарядь і 73,3% складних машин. А найбільш заможна група господарств (за радянською термінологією “куркульство”) концентрувала 30,8% машин, хоча питома вага цих господарств дорівнювала лише 3,2 %⁹².

Це були сумарні дані для всієї території СРСР (в тому числі і України), проте, вони добре демонструють основну тенденцію, характерну і для селянських господарств України – чим заможнішим було господарство, тим більше складної високопродуктивної сільськогосподарської техніки та поліпшених знарядь воно концентрувало в себе. Це було логічно, зважаючи на те, що лише заможні господарства – тобто господарства фермерського типу, мали товарні надлишки у достатній мірі, щоб піклуватися про подальше підвищення продуктивності, виділяючи для цього кошти на закупівлю необхідного інвентарю.

Починаючи з 1925 р. весняні вибіркові переписи селянських господарств в Україні почали враховувати, які посівні групи селянських дворів володіли тим чи іншим інвентарем, потрібним для оранки, сівби, обмолоту, збору урожаю тощо.

Дані додатку ХХІІ⁹³ дозволяють встановити, як розподілявся реманент між різними соціальними прошарками українського села. Із матеріалів цього додатку видно, що селянські господарства без засобів виробництва і з засобами до 200 крб. на двір, тобто господарства відверто кволі, складали 23,7% загалу, але володіли лише 1,2% вартості реманенту⁹⁴.

Селянські господарства з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. на двір, тобто потужні господарства фермерського типу, складаючи лише 4% дворів, натомість, володіли 21,2% сільськогосподарських машин. Тобто, саме у фермерських господарствах було сконцентровано майже половину машин для сівби та обмолоту – 44,1%, понад третину збиральних машин – 34,4 %, та 13,3% знарядь для обробітку ґрунту⁹⁵.

Особливо вражаючими є показники про середню вартість реманенту у перерахунку на 1 двір: якщо бідняцькі господарства мали реманенту в середньому на 4,2 крб., то фермерські – на 441,5 крб.⁹⁶.

Підтвердженням цього є і дані додатку ХХІІІ⁹⁷, в якому господарства погруповані за рівнем наявності робочої худоби та реманенту, і переконливо демонструють той факт, що чим потужнішим було господарство, чим більше воно мало у своєму розпорядженні засобів виробництва та тяглової сили, тобто тим вищою була його загальна інвентарна забезпеченість.

З даних додатку ХХІІІ добре видно, що господарства, які мали дві та більше голів робочої худоби, за їх доходністю можна відносити до вищесередніх та заможних. Про це свідчить і розподіл господарств за вартістю наявних в них засобів виробництва, адже у фермерських господарствах (із вартістю засобів виробництва понад 1600 крб.) було сконцентровано 74,5% наявних в Україні складних сільгоспмашин, тобто вони мали не просто більшу частину високопродуктивної техніки, але більшість просто вражаючу, якщо брати до уваги, що, як це ми

відзначали, чисельно вони становили 4% всього загалу селянських господарств України.

Матеріали додатку XXIII розкривають і регіональні особливості. Так, звертає на себе увагу той факт, що якщо пересічно по Україні було 12,9% господарств, які були належно забезпечені сільськогосподарським реманентом та мали понад дві голови робочої худоби, то в Степу відсоток таких господарств був суттєво вищим – тут таких господарств було 19,7%. Найменше ж їх було на Правобережжі – лише 4,5%. При цьому у Степу були такі потужні господарства, які мали навіть 4 та 5 голів робочої худоби, чого взагалі не спостерігалось в інших регіонах.

Наведені матеріали засвідчують також, що найвищий відсоток концентрації парових машин, локомотивів, тракторів та інших складних сільськогосподарських машин також припадав саме на господарства заможного селянства. Так, за даними на 1 жовтня 1926 р. в Софіївському районі Криворізького округу значилося 22 трактори. З них 14 було у складі господарств фермерського типу. Для порівняння: в комунах даного району тракторів у користуванні значилося – 2; в колективах – 2; в сільськогосподарських товариствах – 1; селянських товариствах – 1; змішаних селянських господарствах – 2. У згаданому районі було також зафіксовано наявність 16 парових машин і 4 локомотивів. З них у власності фермерів знаходилося 12 парових машин і всі 4 локомотиви⁹⁸.

Для більш детального вивчення рівня інвентарної забезпеченості господарств фермерського типу можна звернутися до даних, щодо забезпеченості селянських господарств певними типами інвентарю (див.: додаток XXIV⁹⁹). Проведений нами аналіз підтверджує закономірність: із збільшенням посіву на двір, зростала й забезпеченість знаряддями для обробітку ґрунту. Тобто ці два елементи селянського господарства були тісно пов'язані один з одним.

Слід, однак, зазначити, що навіть серед господарств, які відносилися до заможних груп в цілому, рівень

забезпеченості знаряддями обробітку ґрунту ще відставав від оптимальних показників. Так, по плугах 100% забезпечення фіксується тільки в посівних групах, що мали понад 20 дес. на господарство, по букерах – у групах з посівом понад 32 дес. Отже, не лише незаможники, але й чимала частина середняцтва ще не мала в належній кількості цих, конче потрібних в сільському господарстві знарядь праці.

Якщо розглянути забезпечення селянських господарств України знаряддями для сівби, збирання врожаю та його обмолоту за посівними групами, то виявиться, що і в цьому випадку наявність більш значних площ посіву також супроводжувалося збільшенням в господарстві кількості сівалок, жниварок, молотарок, віялок (див.: додаток XXV¹⁰⁰).

Проте і в цьому разі лише в найвищих посівних групах забезпечення по сівалках, жниварках, віялках досягло рівня 80 – 95 одиниць на 100 дворів, але ні в одній посівній групі воно так і не досягло 100 % забезпеченості.

Отже, незважаючи на значний зріст виробництва сільгоспмашин, вищесередняцькі та заможні селянські господарства не були забезпечені всім необхідним реманентом та машинами. Слід, однак, при цьому звернути увагу і на те, що навіть за умови, що промисловість робила б надзвичайні успіхи в справі нарощування випуску сільськогосподарських знарядь та машин, забезпечити ними кожне господарство не було й потреби¹⁰¹. На це прямо вказує проблема ефективності використання тих чи інших знарядь, вже наявних у селянських господарствах.

Встановленню того, які саме групи господарств могли більш раціонально використовувати сільськогосподарський реманент, значну увагу приділив В. Калініченко. Отримані ним дані щодо наявності знарядь для обробітку ґрунту у перерахунку на 100 дес. посівної площі подано нами у додатку XXVI¹⁰². Дані цього додатку показують, що кількість знарядь у перерахунку на одиницю посівної площі зменшувалася в напрямку від малопосівних до

багатопосівних дворів, за винятком букерів, які використовувалися здебільше в багатопосівних господарствах Степу. Отже, дані свідчать про те, що чим більше посіву мало господарство, тим ефективніше воно використовувало знаряддя для обробітку ґрунту. Наприклад, використання навіть такого порівняно простого знаряддя, як плуг, було повністю ефективним при обробітку ним за сезон від 20 до 30 дес. Наділи ж 70% українських селян на середину 1920-х рр. пересічно не перевищували 4 дес.¹⁰³. Отже, господар, що мав 2 дес. посіву, і використовув плуг лише у власному господарстві завантажував його роботою лише протягом 4-х днів.

Що ж до складного сільськогосподарського реманенту, до якого відносилися сівалки, жниварки, молотарки, віялки, то тут спостерігалася наступна картина. Так, Держплан УСРР визначав прийнятне навантаження на одну сівалку або жниварку 55 дес. посіву, або 1,8 одиниць на 100 дес. посіву, а прийнятне навантаження на одну звичайну молотарку становило 180 дес. посіву, або 0,6 одиниці на 100 дес. посіву¹⁰⁴. Однак, якщо звернутися до досліджень В. Калініченка, то отримані ним дані свідчать, що такий складний реманент використовувався в селянських господарствах неефективно (таблиця 5.6¹⁰⁵).

Аналіз забезпеченості вказаними машинами господарств різних посівних груп показує, що групи з посівом до 6 дес. на двір мали сівалок і жниварок далеко менше норми. Отже, спостерігалася закономірність – якщо у бідняцьких господарствах проглядалася явна нестача складної техніки, то у заможних господарствах – її надлишок.

Показовими були й такі приклади. Так, при індивідуальному користуванні звичайний трієр потужністю 50 – 100 пуд. зерна за робочий день був нераціональний у звичайному селянському господарстві, оскільки весь валовий збір зерна такого двору можна провіяти за тиждень. А потужною сортувальницею можна було очистити і до 2 т. зерна за годину, тобто весь валовий збір

зерна пересічного середняцького господарства можна було опрацювати за один робочий день¹⁰⁶. Отже, цілком зрозуміло, що високопродуктивні сільськогосподарські машини, що дорого коштували, ніяк не виправдовували свою вартість у пересічному селянському господарстві України 20-х рр. ХХ ст. за умов їх одноосібного використання. Це різко підвищувало собівартість сільськогосподарської продукції. У той же час не можна відкидати факт ефективності та раціональності використання складної сільськогосподарської техніки заможними селянськими господарствами¹⁰⁷.

Таблиця 5.6

Забезпеченість селянських господарств знаряддями для сівби, збирання врожаю, обмолоту (у перерахунку на 100 дес.)

Посівні групи (дес.)	1927 р.			
	сівалки	жниварки	молотарки	віялки
до 1	0,3	0,2	0,2	1,2
1,1 – 2	0,2	0,1	0,2	1,0
2,1 – 3	0,3	0,2	0,3	1,5
3,1 – 4	0,6	0,4	0,4	2,2
4,1 – 6	1,3	0,9	0,5	3,0
6,1 – 9	2,4	2,1	0,5	3,9
9,1 – 13	2,9	3,2	0,5	4,3
13,1 – 16	3,2	3,5	0,5	4,5
16,1 – 20	3,1	3,5	0,7	4,2
20,1 – 24	3,0	3,5	0,7	3,8
24,1 – 28	2,8	3,2	0,8	3,3
28,1 – 32	2,8	3,1	0,8	2,9
понад 32	2,4	2,5	1,0	2,4
пересічно	1,7	1,6	0,5	3,1

В цілому ж, щодо забезпеченості селянства сільськогосподарськими знаряддями, була характерна наступна тенденція: якщо в перерахунку на 100 дворів нараховувалася недостатня їх кількість, то в перерахунку на 100 дес. посіву відмічався їх надлишок. Очевидно, що як і з

суто господарських, так і з соціальних міркувань проблема доцільного використання наявних сільськогосподарських машин та інвентарю набула гострого значення¹⁰⁸.

Нераціональні витрати селян на реманент у незаможних групах підвищували собівартість сільськогосподарської продукції і негативно впливали на ефективність селянського господарства. В той же час відсутність цих знарядь робила неможливим самостійне господарювання¹⁰⁹. Нестача реманенту у бідняцьких господарствах та його надлишок у заможних спонукали селянство до пошуку взаємовигідних форм співпраці, спрямованих на підвищення ефективності власних господарств і у той же час досягнення щодо раціонального балансу використання наявного реманенту.

Слід зазначити, що в різних економічних групах нестача у реманенті поповнювалася по-різному: наймом, супрягою, в різні мішані способи. Умови для цього були, оскільки знаряддя праці були розподілені поміж селянськими дворами, як ми вже з'ясували, дуже нерівномірно.

Дані додатку XXVII¹¹⁰ і додатку XXVIII¹¹¹ дають змогу порівняти, як змінювалися форми використання реманенту у різних за площею посівних групах. Порівняння даних за 1924 р. та 1927 р., подає наступну тенденцію. Так, використання лише власного реманенту у господарствах з посівом до 2 дес. зменшилося за цей період приблизно на 3%. У той же час у групах із засівом від 3 до 8 дес. відбулося незначне зростання у межах 1 – 1,5%, тоді як у великопосівних господарствах спостерігалось суттєве, для такого відносно короткого хронологічного періоду, зростання використання власного реманенту понад 10%.

Дещо інша ситуація складалася при наймі та супрязі. Так, при загальному незначному зменшенні використання найму сільськогосподарського реманенту – з 38% у 1924 р. до 36,7% у 1927 р. – спостерігалось збільшення відсотку такого способу використання реманенту саме серед малопосівних груп селянських господарств. Отже, певним

виходом з проблеми інвентарного забезпечення для бідняцько-середняцьких господарств було звернення до оренди сільськогосподарського реманенту.

Що ж до супряги, то при загальному зменшенні її використання по всій Україні – від 28,2% у 1924 р. до 25,8% у 1927 р. – характерною лишалася її висока частка серед селянських господарств з великими засівними площами – від 9 дес.

Таким чином, як видно з даних додатку XXVIII у 1927 р. власним реманентом по Україні обробляли землю лише 32,1% дворів, супрягою користувалися 25,8% господарств, наймали реманент 36,7% селян. Ці ж статистичні дані свідчать, що переважно власним реманентом обробляли землю багатоземельні і багатопосівні господарства. Натомість, більша питома вага супряжних дворів спостерігалася серед середньопосівних дворів. В найгірших умовах перебували малопосівні групи – їм найчастіше доводилося наймати чужий реманент¹¹².

Диференціація селянських господарств України по реманенту, високий відсоток його зосередження у руках заможного селянства, не могли не привести до широкого розповсюдження орендних відносин (див.: додаток XXIX¹¹³).

Аналіз матеріалів вищезазначеного додатку свідчить, що незаможницькі групи села без засобів виробництва та із засобами до 200 крб. на двір орендували реманент в межах 48,9 – 72,1%. Натомість, здавали в оренду лише в межах 0,1 – 5,5%. Тобто незаможники в подавляючій більшості, були орендарями реманенту.

Групи із засобами виробництва на суму від 201 до 1600 крб. на двір, які відносилися до різних середняцьких підгруп, орендували знаряддя в 49,8 – 64,5%, а видатків здавали в 15,1 – 38,1% випадків. Тобто і серед середняцьких господарств переважала оренда знарядь праці, ніж здача їх в оренду. Особливо це явище було помітне серед нижчесередньої підгрупи середняцьких

господарств, які мали засобів виробництва на двір вартістю від 201 до 400 крб.

Спостерігається, що навіть в групі серед вищесередніх господарств (з вартістю засобів виробництва від 800 до 1600 крб.) та заможних господарств (понад 1600 крб.) значною була частка господарств, які не лише здавали в оренду реманент, але й самі його орендували: це відповідно 49,8% та 41,1%. Однак, щодо складної сільськогосподарської техніки (сівалки, жниварки, молотарки), то тут існувала чітка тенденція – чим заможніше було господарство, тим більше воно здавало такий реманент і тим менше орендувало його (див.: додаток XXX¹¹⁴).

Наявні в нашому розпорядженні дані вказують на те, що 4% заможних господарств з вартістю засобів виробництва понад 1600 крб. здавали в оренду 16% сівалок, 17,8% жниварок, 30,2% молотарок та 15,6% віялок і сортувальниць від всієї кількості машин, що здавалися в оренду¹¹⁵. Ці цифри свідчать, що найбільш економічно потужні господарства мали доволі суттєві надлишки робочого ресурсу, реманенту, який і здавали в оренду маючи, таким чином, інколи досить суттєве, додаткове джерело прибутку. Виходячи з цих міркувань, економічно міцне селянство почало все активніше вкладати вільні кошти в придбання складних машин та механізмів. Здача їх в оренду з часом набула значного поширення, особливо в зонах аграрного перенаселення. Так, наприклад, щорічно економічно міцне селянство лише однієї Київської губернії за оренду знарядь праці, за даними на 1925 р., отримувало 8 – 10 млн. крб. прибутків, а економічно міцне селянство Полтавщини в цей же період щорічно отримувало від оренди в натуральній формі до 2 млн. пудів жита¹¹⁶.

У більшості випадків оренда носила законний характер (тобто факт оренди фіксувався в сільській раді, яка видавала відповідний дозвіл). Зрозуміло, що в разі прямої грошової, чи здебільш натуральної оплати, здача в найм інвентарю та сільгоспмашин ставала джерелом додаткового

заробітку. Отже, маючи у своїй власності значну кількість складних машин, а також робочої худоби, заможне селянство мало можливість частину їх здавати у оренду і цим самим суттєво збільшувати власний економічний потенціал.

Цей процес мав, щоправда, і деякі негативні сторони, адже обробіток землі найманим реманентом інколи мав свої особливості, обумовлені специфікою сільськогосподарського виробництва. Так, найняти реманент фактично можна було тільки після завершення робіт у господарстві орендодавця, а пізня оранка і посів помітно впливали на урожайність, а пізні жнива в свою чергу призводили до значних втрат зерна. А тому і збір зерна з десятини, яку обробляли найманим реманентом, був на 20 – 25% меншим¹¹⁷.

Часто потреба в реманенті вирішувалася шляхом супряги. Слід зазначити, що це була поширена форма використання знарядь праці. Вона мала різні форми. В одному випадку виробничі можливості господарств, що вступали в супрягу, просто формувалися на паритетних засадах, тобто до прикладу поєднавши плуг і борону одного господарства і коня іншого, два господарі спільно обробляли обидва наділи. Але часто виникала і інша ситуація, коли, наприклад, вартість послуг одного господарства, надто переважала внесок іншого. В такому разі нерівномірна вартість внеску різних господарств (кінь – букер) доповнювалася додатковими відробітками. На сторінках тогочасних газет неодноразово йшлося про те, що “Супряга своїми важкими додатковими умовами лягала все більшим тягарем на незаможницькі господарства”¹¹⁸. Проте, саме таким чином, малопосівні, а отже, безреманентні господарства мали можливість реалізовувати свій надлишок вільної робочої сили, а для здавачів це було економічно доцільним засобом відшкодувати певну частину вартості реманенту через підвищення продуктивності власних господарств.

Із збільшенням посівної площі господарств, використання ними найманої тяглової сили та реманенту зменшувалося, а супряги – навпаки, зростало. Що і логічно. Адже заможні і середняцькі господарства мали більшу можливість до вибору саме рівноцінної супряги, при якій кожен двір вносив в неї економічно рівний господарський внесок, що виключало додаткові витрати на врівноваження внеску кожного господарства (див.: додаток XXXI¹¹⁹).

Із наявних у нашому розпорядженні матеріалів видно, що у незаможних господарствах супряга (у порівнянні з орендою) була поширена менше. Натомість, у багатопосівних груп вона була досить розвинута, оскільки, як це ми щойно зазначили вище, у самих умовах супряги, що її практикували заможні господарства, було закладено більше вигод для цієї групи господарств і тому вони майже не наймали реманент¹²⁰.

Цілком зрозуміло також, що форма використання реманенту залежала від наявності в господарстві тих чи інших засобів виробництва. Дані таблиці 5.7¹²¹ дозволяють простежити взаємозв'язок між забезпеченістю тяговою силою та формами використання реманенту.

Проглядається добре помітна відповідність у показниках найму та супряги живого та мертвого реманенту у господарствах добре забезпечених тяговою силою. Наприклад, серед заможних господарств, які мали по 4 та більше голів робочої худоби, 90% з них обробляли посіви лише власним реманентом та худобою, і лише 7% використовували додатково супрягу реманенту та тягової сили. У той же час, серед типово середняцьких господарств, які мали 1 – 2 голови робочої худоби, додатково наймали худобу 2,3%, а реманент – 5,4%, натомість, супряга була більше поширена для використання реманенту – таких господарств було 27,8%, тоді як стосовно худоби її використання було менш характерне¹²².

Для селянських господарств України були притаманні й певні регіональні особливості щодо форм використання сільськогосподарського реманенту (див.: додаток XXXII¹²³).

Наведені в додатку XXXII матеріали свідчать про те, що на початку 1920-х рр. в різних природно-кліматичних регіонах України відсотки використання найманого реманенту та супряги суттєво різнилися. Високий відсоток (40%) використання лише власного реманенту був характерний для селянських господарств Лівобережжя. Натомість, половина селянських господарств Правобережжя (50%) мусили вдаватися до найму сільськогосподарського реманенту, в той час як у Степу майже однаково поширеними були найм (36%) та супряга (33,5%).

Таблиця 5.7

Форми використання реманенту по групах господарств (1927 р.)

	Худоба					Інвентар					Заробітки
	Власний	Найманий	Супряга	Лише найманим у % до	Лише супрягою у % до	Власний	Найманий	Супряга	Лише найманим у % до	Лише супрягою у % до	
Без робочої худоби	6,4	80,5	8,3	94,4	11,8	8,7	78,3	7,6	86,9	12,8	63,9
1 гол.	30	4,7	58,5	4	60,8	33,6	12	46,3	9,6	55,9	22,2
1 – 2 гол.	61	2,3	31,5	1,5	24,6	57,5	5,4	30,4	3,3	27,8	14
2 – 3 гол.	71,8	0,9	22,3	0,2	2,4	71,5	2,2	20,8	0,2	2,6	1,4
3 – 4 гол.	77	0,7	19,2	-	0,7	75,5	1,2	18,6	-	0,8	0,4
4 і більше	90,8	-	7	-	0,1	90	-	7,6	-	0,1	0,1
Всього	29,2	35,8	29,5	100	100	30,4	37,9	25,1	100	100	100

Проте, вже за кілька років ці тенденції змінилися (таблиця 5.8¹²⁴).

За даними нижченаведеної таблиці 5.8 можна простежити, як змінювалися форми використання реманенту в українському селі на протязі 1925 – 1927 рр., та як вони різнилися по різних регіонах. Так, якщо відсоток використання власного реманенту зріс на Поліссі та

Лівобережжі – з 54,4% та 23,7% у 1925 р. до 61,4% та 27,4% у 1927 р. відповідно, то на Правобережжі та у Степу протягом цього ж часу спостерігалось його зменшення: з 39,1% та 26,9% до 30,1% та 37,1% відповідно. Власним реманентом більше почали обробляти засіви на Поліссі та Правобережжі.

Оренда реманенту також була поширена в різних регіонах доволі нерівномірно. Так, на Лівобережжі 49,2% господарств наймали сільськогосподарські знаряддя, у той час, як на Поліссі – лише 22,2%¹²⁵.

Таблиця 5.8

Відсоток реманенту у селянських господарствах України
в 1925 – 1927 рр. (у відсотках)

Райони	Власний			Найманий			Супрягою			Мішаний		
	1925	1926	1927	1925	1926	1927	1925	1926	1927	1925	1926	1927
Полісся	54,4	60,7	61,4	25,1	23,2	22,2	16,3	12,9	13,5	3,6	3,2	2,9
Лівобережжя	23,7	26,6	27,4	53,0	50,7	49,2	19,3	18,6	18,9	4,0	4,1	4,8
Правобережжя	39,1	40,3	37,4	30,1	30,2	27,4	24,6	22,2	27,2	6,2	7,3	8,0
Степ	26,9	27,3	24,6	37,1	37,6	35,2	28,1	29,9	35,5	7,9	5,2	4,7
По Україні	31,1	33,6	32,1	39,7	38,9	36,7	23,3	22,4	25,8	5,9	5,1	5,4

Однак, загальна тенденція свідчить, що протягом 1925 – 1927 рр. використання найманого реманенту поступово зменшувалося в усіх регіонах України. В основному це було наслідком податкового тиску радянської держави на заможні верстви українського села, який в другій половині 20-х рр. ХХ ст. хоч ще і поступово, однак, все більше набирив силу.

Концентрація на середину 1920-х рр. у господарствах заможних селян складних сільськогосподарських машин та поширення пов'язаної з цим оренди реманенту постійно

турбувала більшовицьку владу. Адже це, на її думку, вело до посилення економічної, а отже, і суспільно-громадської незалежності селянства.

Вище партійно-державне керівництво радянської України, як і СРСР в цілому, все більше переймалося не власне народно-господарськими проблемами аграрного сектора економіки (тобто національними інтересами), а тим, що такий стан речей закладає основу для подальшої громадсько-політичної активності чисельних верств селянства, а отже, сприятиме зросту їх як економічної, так і політичної ваги в суспільстві.

Вказуючи на відсоток незаможницьких та середняцьких господарств – 90%, радянські керівники нерідко робили доволі дивні заяви, як-то, наприклад, про те, що “Існуюче співвідношення сил на селі яскраво свідчить про те, що радянська влада не буде рубати сук, на якому сидить”¹²⁶. Якщо вдуматись у сутність подібних заяв, то мова, власне, йшла про відверте небажання (В. Л.) владної радянської верхівки того, щоб більшість українського селянства стала жити заможнo!!!

Натомість, на сторінках фахових сільськогосподарських часописів було розпочато широкий пропагандистський наступ проти “куркулів”. Так, ще у січні 1925 р. у фаховому виданні “Земельник” зазначалося, що “Зараз куркуль свої капітали використовує для визискування в тій чи іншій формі відсталого селянства”¹²⁷.

В тому ж році, але вже в грудні, на з’їзді Компартії України вказувалося, що “Треба ще пильніше керувати селом, щоб зміцнити спілку незаможника та середняка з робітниками для боротьби проти куркуля, що починає підводити голову”¹²⁸. Більшовики були стурбовані тим, що окрім піднесення сільського господарства в силу розвитку товарно-грошових відносин на селі, відбулося “Збільшення роз’єднання селянства, відбувався зріст куркульського елементу”¹²⁹.

О. Шліхтер, висловлюючи сутність поглядів партійно-радянської верхівки, писав наступне: “Наше завдання не

просто піднести техніку нашого сільського господарства. Наше завдання значно глибше, – перетворити розпорошене море, багатомільйонне море індивідуальних селянських господарств, що господарюють по прадідівському, по-варварському, на висококультурно господарюючий єдиний колектив трудящих. Наше практичне завдання зводилося і зводиться не тільки до того, щоб піднести сільське господарство на вищий технічний рівень, але й, поставити його на зовсім нові рейки соціалістичної організації господарства”¹³⁰.

Виходячи з таких поглядів, держава включала все більше важелів, і не лише фінансово-економічних, але все більше і суто адміністративних для того, щоб спрямувати розподіл машин між різними соціальними групами, насамперед, в бідняцькі та середняцькі господарства (таблиця 5.9¹³¹).

Таблиця 5.9

Динаміка зміни споживачів сільськогосподарських машин
за соціальною ознакою (1926 – 1928 рр.)

Селянські господарства	У кількості машин		У вартості машин	
	1926/27 р.	1927/28 р.	1926/27 р.	1927/28 р.
бідняцькі	3,0	3,8	1,7	3,1
підсередняцькі	11,6	20,4	8,5	18,0
середняцькі	40,6	50,8	34,3	46,4
надсередняцькі	30,4	19,6	35,1	23,9
заможні	14,4	5,4	20,4	8,6
разом	100	100	100	100
збут колективному секторові	2,9	16,5	11,7	36,1

З таблиці 5.9 видно, що бідняцькі і відносно малопотужні підсередняцькі й середняцькі верстви села у 1927/28 господарському році становили вже 75% усіх покупців. Натомість, доля заможних господарств впала до 5,4 %, тим часом, як 1926/27 р. вони купили 14,4%. Одночасно різко, в рази, зріс продаж машин колективному сектору¹³².

Однак, незважаючи на певний поступ в розбудові потужностей по випуску сільськогосподарських машин та сільгоспінвентарю до 1928 р. машинопостачання села ще не відіграло надто помітної ролі у перебудові сільського господарства, а ті 100 млн. крб., що на них за цей час продано було сільськогосподарської техніки, не надто змінили співвідношення наявних сільськогосподарських машин по окремим соціальним групам селянських господарств. Машини продовжували купувати більш заможні господарства. Машинопостачання не створило ще помітної кількості нових покупців, і на що особливо розраховувала радянська влада – покупця колективного. За даними ЦСУ за 1926/27 р. і нижчесередні господарства також не були достатньо залучені до купівлі складних сільгоспмашин. Вони набували переважно просту та недорогу техніку і знаряддя. Натомість, машини складні та дорогі, купували здебільшого середні та вищесередні групи господарств¹³³. У доповіді Г. Петровського на VII Всеукраїнському з'їзді КНС вказувалося, що “У 1927 р. куркулі одержали до 30% сільськогосподарських машин, тоді як їх відсоток на селі дорівнює всього 5 – 7 %”¹³⁴.

Звичайно, що це не вписувалося у загальну картину запланованих міцніючим тоталітарним режимом змін в сільському господарстві. Заможне селянство, своїми економічними успіхами, об'єктивно кидало виклик колективізаторським устремлінням радянській владі. Розвиваючи власні господарства, вони яскраво відтіняли неефективність і, власне, руйнівність та непродуманість її політики на селі в цілому. Сталін та його оточення не забарилися із адміністративними заходами щодо нього¹³⁵.

Маючи на меті здійснити суцільну колективізацію не в далекому майбутньому, а вже в найближчі роки, вище партійно-державне керівництво взяло чіткий курс на те, щоб зробити неможливим, або принаймні вкрай ускладнити, одноосібним селянським господарствам доступ до складних високопродуктивних машин. Діючи в цьому напрямку, у травні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло

спеціальну резолюцію, якою фактично перекреслило подальші надії українського селянства на придбання вдосконаленого реманенту. Всім торговельним організаціям, як кооперативним, так і державним, прямо заборонявся продаж селянським господарствам складних сільськогосподарських машин, які і так випускалися в недостатній кількості. Довгострокові ж кредити для придбання сільгоспмашин мали право отримати виключно колективні споживачі. Аналогічним було і рішення Української Економічної Наради. Нею були затверджені нові умови кредитування машинопостачання, скеровані знову ж таки в бік колективних господарств¹³⁶.

Відповідно до них “Українбанк” разом з Наркомземом, “Сільським господарем” та “Плугатарем” у 1928 р. змінили порядок кредитування продажу населенню сільськогосподарських машин. За новими умовами кредитування, пільги, що з них користувалися незаможні верстви селянства фактично не були зменшені, проте заможні господарства не кредитувалися взагалі. Формально це носило назву – “Збільшення відсотку завдатку на машини для заможних прошарків”¹³⁷. Фактично ж вони могли тепер придбати реманент тільки за готівку і то в останню чергу, коли на нього не було покупців із інших соціальних груп¹³⁸. Навіть середняк міг тепер отримати машинний кредит на термін лише до 3 років¹³⁹. Крім того, відсоток завдатку збільшувався в залежності від місяця, в якому надавався кредит. Так, за машини вартістю до 100 крб. потрібно було дати завдатку готівкою у січні – 50% вартості, у лютому – 70%, у березні – 80%. За машини вартістю понад 100 крб. потрібно було дати завдатку готівкою відповідно 50, 60, і 70%¹⁴⁰.

Для колективних господарств, машинних товариств та інших кооперативних сільськогосподарських об’єднань, а також земгромад з бідняцьким та середняцьким складом, а також для поодиноких малосилих господарств пільги залишалися без змін. Однак, пільгове кредитування для зазначених покупців машин надавалося тільки після

посвідчення їхнього соціального стану, яке можна було одержати від однієї з установ: земвідділу райвиконкому, сільської ради, КНС, комітету селянського товариства взаємодопомоги¹⁴¹. Таким чином радянська влада прагнула пересвідчитися, що кредит не потрапить до “куркульського” господарства¹⁴².

Таблиця 5.10

Умови продажу сільгоспмашин у кредит в 1928 р.

Групи селян	Частка в загальній сумі кредиту (%)	
	1926/27 р.	1927/28 р.
бідняки	1,3	1,7
незаможні	6,9	10,6
колективи	16,6	44,4
середняки	29,2	26,4
заможні	29,5	12,8
багаті	16,6	4,1
в цілому	100	100

Нові умови кредитування кардинально змінили ситуацію із придбанням реманенту. Як видно з матеріалів вищенаведеної таблиці 5.10¹⁴³, заможне селянство у 1926/27 р. отримало майже половину всіх кредитів, передбачених на купівлю сільськогосподарських машин та знарядь для сільського господарства України – 46,1%, тоді як частка в загальній сумі кредиту бідняцьких та незаможницьких господарств складала 8,2%, а колгоспів – 16,6%. Проте, вже у наступному 1927/28 році заможні прошарки села отримали лише 16,9% від усієї суми кредитних коштів. Натомість, почали домінувати колективні господарства – вони отримали 44,4% усіх машинних кредитів.

Щодо довготермінових кредитів, то якщо у 1926/27 р. їх пересічний відсоток становив 67,7%, то у 1927/28 р. він зменшився до 50%. Дані додатку XXXIII¹⁴⁴ дозволяють простежити розподіл довготермінових кредитів за групами господарств. Так, з усієї суми довготермінових кредитів,

заможні господарства отримали лише 12%, тоді як колективні – 60,2%.

Однак, навіть в таких умовах заможні верстви села придбали значну кількість техніки загальною вартістю 5,19 млн. крб., що становило 20,7% всієї вартості проданих індивідуальним господарствам машин. Це не влаштовувало партійно-радянське керівництво і тому радянська влада продовжувала запроваджувати нові економічні і адміністративні заходи спрямовані проти молодого українського фермерства.

Восени 1927 р. держава встановила жорсткі лімітні ціни на зерно, не вигідні для всіх селянських господарств, але зрозуміло, що найбільш негативні наслідки цей крок мав для високотоварних фермерських господарств, які найглибше були втягнуті в товарно-грошові відносини, на відміну від, в переважній мірі ще натуралізованих, незаможницьких господарств. Новий виток посилення адміністративного та економічного тиску на заможне селянство під час хлібозаготівель 1928/29 р. призвів до різкого погіршення матеріального становища селянства в цілому¹⁴⁵. Основна маса селян просто була позбавлена всяких коштів на придбання нового реманенту. Що ж до заможного селянства, то такий відверто терористичний курс держави призвів до того, що вони також перестали набувати реманент і розширювати виробництво.

Отже, першим наслідком посилення тиску на селянство стало те, що сільське господарства в цілому перестало поповнювати свою технічну базу. Дані ЦСУ УСРР за 1927/28 р. фіксують відчутне зниження купівельної активності сільськогосподарських машин саме заможних господарств. Так, за вартістю машин заможне селянство купувало лише 20,7% (для порівняння: незаможні – 11,5%; бідняцькі – 2,0%; колгоспи – 36,1%; середняки – 29,7%), тоді як попереднього 1926/27 господарського року цей показник для заможних господарств становив майже половину – 48,9% від загальної вартості всіх машинно-торгівельних операцій.

Зменшилася і абсолютна кількість куплених ними машин, яка склала лише 20,8% проти 43,4% у попередньому 1926/27 р. Натомість, у 1928/29 р. колективний сектор отримав майже половину всієї техніки – 47,1% на суму понад 20 млн. крб.¹⁴⁶.

Наслідком цього стало й негайне збільшення кількості безреманентних господарств в цілому на селі. Питома вага господарств без знарядь для оранки та сівби збільшилася, і в 1928 р. склала 40,1%¹⁴⁷. Слід при цьому зазначити, що кількість безреманентних господарств, головним чином, зросла за рахунок, хоч це може показатися і нелогічним, саме за рахунок заможної верстви селянства. Зіткнувшись з різним посиленням репресивних заходів щодо нього з боку держави, воно почало збувати не лише складний, але й вкрай необхідний в будь-якому господарстві простий реманент, як-от плуг, культиватор, букер, борона – лише для того, щоб не потрапити до набувшої вже зловісного відтінку категорії “куркулів”.

Це, зокрема, знаходить підтвердження і в статистичних розробках В. Калініченка, який також вказує на помітний спад у рівні забезпеченості таким елементарним сільськогосподарським реманентом як плуг, у групах з посівом від 9,1 до 20,0 дес. на двір, що намітився після 1927 р. Це стосувалося й щодо рівня забезпеченості іншим інвентарем¹⁴⁸.

Спад у насиченості інвентарем селянських господарств України в цілому можна простежити і по окремих групах господарств. Так, якщо насиченість боронами у 1927 р. становила 75,4 штук на 100 дворів, то у 1929 р. їх було вже лише 64,1 штук, тобто, наприкінці 1920-х років кожне третє селянське господарство цього знаряддя не мало¹⁴⁹. У перерахунку на 100 господарств сівалок було у 1927 р. – 6,5, а у 1928 р. – 5,5 і в 1929 р. – 5,4. Жниварок нараховувалося на 100 селянських дворів у 1927 р. – 6,0, а в 1928 р. – 5,9. Молотарок на кожну сотню дворів нараховувалося у 1927 р. – 1,7; у 1928 р. – 1,6, у 1929 р. –

1,3. Віялок було на кожну сотню дворів у 1927 р. – 11,8; у 1928 р. – 10,2, у 1929 р. – 9,5¹⁵⁰.

Внаслідок цього деструктивного процесу вже для посівної кампанії 1929 р. проти нормальної потреби вже не вистачало: культиваторів – 67%, трієрів – 60%, сівалок – 33%¹⁵¹.

Таблиця 5.11

Динаміка забезпеченості селянських господарств України
сільськогосподарським реманентом у 1926 – 1928 рр.

Групи господарств	Кількість реманенту, % до загалу		Вартість реманенту, % від загалу	
	1926 р.	1928 р.	1926 р.	1928 р.
бідняцькі	3,0	3,8	1,7	3,1
незаможні	11,6	20,4	8,5	18,0
середняцькі	40,6	50,8	34,3	46,4
заможні	30,4	19,6	35,1	23,9
багаті	14,4	5,4	20,4	8,6

На основі вищенаведених матеріалів таблиці 5.11¹⁵² можна прослідкувати як кількісний, так і вартісний перерозподіл сільськогосподарського реманенту. У відсотковому відношенні приріст інвентарю у період з 1926 по 1928 р. спостерігався в бідняцьких (за кількістю реманенту від 3% у 1926 р. до 3,8% у 1928 р. і за вартістю – від 1,7% до 3,1% відповідно), незаможницьких (за кількістю реманенту – від 11,6% до 20,4%, за вартістю – від 8,5% до 18 %) та середняцьких (за кількістю – від 40,6% до 50,8%, за вартістю – від 34,3 % до 46,4%) групах селянства. Разом із тим, видно різке падіння частки реманенту, зосередженого у заможних і багатих групах. Якщо у 1926 р. на ці дві групи разом припадало 44,8% від усієї кількості та 55,6% від усієї вартості реманенту, яким володіли індивідуальні селянські господарства, то у 1928 р. – лише 25% та 32,2% відповідно. При цьому найбільше реманенту втратили заможніші господарства.

На перший погляд матеріали наведеної таблиці начебто свідчать про те, що партійні директиви, зокрема,

згадана вище резолюція Політбюро ЦК КП(б)У, сприяли полегшенню соціально-економічної напруги на селі, вели до більш рівномірного розподілу сільгоспмашин та інвентарю, в реальному житті, однак, це не відповідало дійсності. Адже приріст реманенту у бідняцько-середняцьких господарствах відбувався фактично за рахунок внутрішньоселищного перерозподілу техніки та знарядь. До того ж було загальмовано і основний процес – нарощення забезпеченості сільського господарства технікою в цілому.

З 1928 р. швидко почала наростати тенденція до зростання відсотку господарств, які не мали знарядь для оранки та сівби, незалежно від того, до якої групи вони відносилися (див.: додаток XXXIV¹⁵³).

Отже, збільшення рівня забезпеченості реманентом незаможницьких та бідняцьких господарств відбулося не за рахунок купівлі селянами нових сільгоспмашин та інвентарю, а завдяки внутрішньому селянському перерозподілу, переходу реманенту від більш заможних до менш заможних господарів. Тобто, для підвищення продуктивності сільського господарства це нічого не давало, більш того, часто навпаки, негативно впливало на розвиток сільського господарства. Приваблені значною знижкою, яку давали заможні господарі поспішно збуваючи свій інвентар, незаможницькі господарства купували його, сплачуючи хоч і знижену, однак, нерідко все ж непомірну для них ціну, залазячи заради цього в борги¹⁵⁴.

Ці процеси не могли не турбувати заможні верстви українського селянства. Про це повідомляли в ЦК КП(б) У в своїх інформаційних зведеннях за 1929 р. усі окрпарткоми. При цьому нерідко в них доходило до відверто спекулятивних звинувачень щодо заможних верств селянства. При цьому з економічної площини влада намагалася все це перевести у площину політичну. Заможна, тобто та, яка стала на шлях динамічного поступу розвитку своїх господарств, частина українського селянства, яка обґрунтовано відстоювала своє право і

можливість господарюватись ефективно “проявила велику політичну активність, ведучи відкриту агітацію проти заходів радянського уряду щодо підняття врожаїв та розширення посівних площ”¹⁵⁵. Заможне селянство звинувачувалося навіть в таких очевидних нісенітницях, як те, що воно буцімто виступало проти очистки насіння, контрактації тощо.

Наслідком брутального адміністративного наступу на українського фермера та на його прагнення підвищувати матеріально-технічний рівень свого господарства стало те, що воно почало до мінімуму скорочувати власне господарство, збувати наявну у ньому робочу худобу та високопродуктивні сільськогосподарські машини, достатня наявність яких в господарство почала розглядатись, як мало чи не відверта “антирадянщина”¹⁵⁶.

Більш того, часто не маючи змоги збути хоч за саму мінімально допустиму ціну складні сільськогосподарські машини фермери в розпачі просто здавали їх на металобрухт, аби лише не стати об’єктом знавіснілого економічного терору у формі “експертного оподаткування”. Так, в с. Різдвяне Валковського району Харківської округи донедавна заможний селянин Михайло Желенко змушений був продати жатку на металобрухт “Рудметалторгу” аби мати змогу сплатити величезний податок, накладений на нього райфінвідділом. Щоправда, як потім стало відомо господарю, із складу жатка “за могорич” негайно була направлена до одного із колективів. Випадки свідомого збування сільськогосподарського інвентарю спостерігалися і в інших місцях. Так, в с. Акимівка Мелітопольської округи та в с. Сергіївка Краматорського району Артемівської округи, як відмічалось у спецзведенні ДПУ УСРР, направленому в ЦК КП(б)У, заможні селяни “розбили належавший їм працюючий гасовий двигун, із метою продати його на металобрухт”. У зв’язку з цим, як не парадоксально, бо знову ж таки робилося це через економічну безвихідь, прокуратура розпочала проти них кримінальну справу¹⁵⁷. В такий спосіб влада хотіла

попередити “негативні тенденції”, що намітилися у справі технічного оснащення сільського господарства.

Нестача необхідного інвентарю настільки загострилася, що Г. Петровський у 1930 р. смушений був спеціально наголошувати, що потрібно добре оглянути весь реманент і як слід його полагодити й відремонтувати в колгоспі та у кожного поодинокого селянина. “Треба вжити всіх заходів, щоб вчасно полагодити реманент, притягаючи за будь-яку неуважність у цій справі до відповідальності, а сільрада має сигналізувати райвиконкомові та окрвиконкомові, що саме треба зробити, щоб весь сільгоспреманент – трактор, сівалка, плуг, борона – були полагоджені своєчасно”¹⁵⁸.

Позиція партійно-державного керівництва щодо заможного селянства ставала все жорсткішою. У своїх планах, розправитися з ним, вони не збиралися зупинятися на пів-дорозі, адже саме існування економічно-ефективного, але індивідуального селянського господарства підривало саму ідею колективізації, яка буцімто автоматично забезпечить прогрес в сільському господарстві.

Щоб забезпечити сільське господарство мінімально необхідним інвентарем і одночасно продовжувати посилену агітацію за колективні форми господарювання, в тому числі і на противагу спеціальним машинним та машинно-тракторним товариствам, що входили до кооперативної мережі сільгоспкооперації, постановою Ради Праці та Оборони від 5 червня 1929 р. “Про організацію машинно-тракторних станцій” визнавалося необхідним терміново приступити до створення таких станцій. В постанові вказувалося, що “Це є одним зі основних шляхів переоблаштування індивідуальних селянських господарств у великі колективні господарства”. На кінець 1929/30 р. мережею машинно-тракторних станцій мало бути охоплено не менше 1 млн. га селянської ріллі. Окрім того, ці станції мали бути тісно пов’язаними з планом будівництва радгоспів та колгоспів і організовуватися у першу чергу в

районах, що значно розширювали посівну площу та відчували в зв'язку з цим нестачу у тягловій силі та інвентарі. У 1929/30 р. для укомплектування машинно-тракторних станцій мало надійти до 5 тис. тракторів. Основне їх завдання визначалося, як “Застосування заходів, необхідних для широкого перетворення індивідуальних селянських господарств у великі суспільні механізовані господарства”. При цьому визнавалося необхідним залучення, поряд з державними та кооперативними коштами, й коштів селянських господарств, потреби яких мали обслуговувати ці станції¹⁵⁹. Цей захід був одним із важливих чинників здійснення намірів влади щодо здійснення суцільної колективізації та остаточного знищення індивідуального селянського господарства.

Отже, на завершальному етапі непу склалася суперечлива ситуація, коли в українському селі одночасно існував високий відсоток безреманентних господарств, у той час як інша частина господарств мала його у надлишку. Суттєве зведення “ножиць цін”, надання кредитів та пільг в машинопостачанні з боку держави, накопичення певних коштів у селянських господарствах у другій половині 1920-х рр. привели до відчутного збільшення кількості і підвищення якості сільськогосподарського реманенту в заможних селянських господарствах. На кінець непу вже майже половина всіх сільськогосподарських машин та поліпшеного реманенту були зосереджені в заможних господарствах.

Фактично на перший план висувалася проблема не так кількості, як ефективності використання вже наявного реманенту. При цьому привертає увагу той факт, що накопичення великої кількості знарядь та машин в малосильних господарствах була для них не вигідною, навіть при отриманні для цього значних сум пільгових кредитів. Саме тому все більш актуальним було не подальше насичення незаможницьких господарств реманентом, а його ефективне використання, що було можливе при створенні сприятливих умов для поширення

оренди та супряги. Адже заможні господарства на той час мали вже у своєму користуванні надлишок сільськогосподарських машин, виробничий потенціал яких суттєво перевищував технологічні запити власного землекористування.

Однак, партійно-радянське керівництво бачило в цьому варіанті лише можливість “збагачення куркульства” та загрозу поширення “експлуатації”. Підступно визначене радянською системою як “куркульство”, фактично ж за всіма нормальними стандартами сімейно-трудове фермерство мало уособлювати недопустимі в очах тогочасної більшовицької ідеології капіталістичні, а отже, по самому визначені, негативні тенденції у радянському доколгоспному селі. А тому застосування політичних і економічних заходів для обмеження господарської активності цієї соціальної групи селянства, яка вважалася “прямим і рішучим ворогом революційного пролетаріату”, повинно було зумовити зменшення спочатку реманенту, що концентрувався в цих господарствах, а потім і самого фермерства.

5.3. Роль фермерських господарств у розвитку сільськогосподарського експорту

У післяреволюційні та повоєнні роки криза, якої зазнало сільське господарство України, мала системний характер. Даний період характеризувався різким падінням виробництва усіх видів сільськогосподарської продукції. Особливо ж постраждало товарне зернове господарство, яке становило основу експортного потенціалу.

Слід відзначити, що у довоєнні роки відбувалася доволі інтенсивна еволюція структури посівних площ польових культур у бік збільшення товарно-експортної зернової продукції, насамперед, таких її видів, як пшениця та ячмінь. Станом на 1913 р. споживчі культури займали вже лише 40% усієї посівної площі України, в той час як ринкові – 60%¹⁶⁰. До споживчих культур відносилися,

насамперед: жито, гречка, просо, картопля, а також, почасти, кукурудза, як основні складові частини харчування сільського населення, а також овес та кукурудза, як хлібофуражні для робочої худоби. Ринковими ж (без урахування регіональних особливостей) були: пшениця (передусім, озима), ячмінь, олійні культури, цукрові буряки, тютюн, хміль, баштани¹⁶¹.

Однак, за 1916 – 1920 рр. структура селянських посівів значно змінилася, причому з економічної точки зору, на гірше. Передусім, різко скоротилася питома вага чільних товарних культур: пшениці з 28,7 до 25,9%, ячменю з 24,8 до 21,2%, а цукрового буряку, тютюну, хмелю, баштанних культур з 4,0 до 0,3%. Натомість, за їх рахунок збільшилася питома вага посівів жита – з 20,1 до 21,2%; вівса з 8,3 до 9,6%; гречки з 3,8 до 4,8%; проса з 2,4 до 5,2%, які саме і мали в тогочасному селянському житті натурально-споживче значення¹⁶².

При цьому необхідно відзначити і регіональні особливості цієї проблеми. Так, площа під ячменем особливо помітно скоротилася в Степу, де у дореволюційний час він був однією з головних ринкових культур. В той же час на Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі площа під ячменем майже не зменшилася, оскільки там ця культура мала не ринковий, а натурально-споживчий характер. Натомість, становище з вівсом мало протилежний характер. На Поліссі, Правобережжі і Лівобережжі, де він мав товарне значення, його площі скоротилися, а у Степу, де овес мав здебільш натуральний характер, його питома вага зросла. Подібне спостерігалось і з гречкою: її площі скоротилися там, де вона була товарною культурою – на Поліссі, і зросли в інших регіонах України, де в минулий період вона мала натуральний характер. Особливо різко скоротилися посіви цукрового буряку на Правобережжі, де він традиційно був головною ринковою культурою. Скорочення склало 66 – 75%.

Не менш різко, фактично катастрофічно скоротилася площа під хмелем, дуже прибутковою ринковою культурою

на Волинському Поліссі, скорочення склало за цей час – 90%. А посіви тютюну на Чернігівському Поліссі і на півночі Лівобережжя, головної ринкової культури в селянських господарствах цього району, скоротилися й взагалі на 96% і задовольняли тільки власні потреби сіячів. Отже, виробництво більшості ринкових культур, які до 1914 р. давали селянам основний грошовий прибуток, на початок 1921 р. різко знизилася¹⁶³. Та й в цілому, валовий збір хлібів в 1920 р. складав не більше 38,5% від рівня 1913 р., в тому числі збір у власне селянському господарстві скоротився до 54,1%¹⁶⁴. Різке зменшення валових зборів зернових культур наочно свідчило про серйозну кризу в селянському рільництві України на початку періоду відбудови народного господарства.

Аналогічні процеси відбувалися і в тваринництві. За роки війни зменшилася кількість усіх видів худоби. Характерно при цьому, що пересічна забезпеченість селян худобою зменшилася більше, насамперед там, де худоби тримали більше. Так, в українському Степу, традиційно добре забезпеченому худобою, в 1917 р. припадало на двір пересічно 9,66 голів, а в 1920 р. – 6,9 голів, тобто спостерігалася зменшення на 29%, тоді як на Київщині кількість худоби в пересічному селянському дворі зменшилася лише на 7%. Ці матеріали свідчать, що селяни позбувалися в першу чергу товарної частини худоби, залишивши мінімальну її кількість необхідну в першу чергу для задоволення виробничих та власних споживчих потреб. Таким чином, і в тваринництві України спостерігалися ті ж процеси, що і в рільництві: згортання товарних галузей, та супутний йому спад основних економічних показників¹⁶⁵.

Отже, селянські господарства України на початку 1920-х рр. опинилися в стані крайнього виробничо-технічного, а отже, і економічного знесилення, в основі якого лежав, насамперед, загальний занепад зернового господарства, різке падіння виробництва основних зернових та круп'яних культур – озимої пшениці, жита, ячменю, вівса, ярової пшениці, гречки, проса, кукурудзи¹⁶⁶.

В силу цього, та внаслідок провокуючої економічної політики радянської влади на селі в кінці 1919 – на початку 1921 рр. селянство проявило гостре незадоволення існуючим станом речей, що і вилилося в те, що на додачу до об'єктивних господарських труднощів додався і чинник суб'єктивного характеру, – свідоме згортання селянством обсягів сільськогосподарського виробництва¹⁶⁷.

Як відомо, радянська держава змушена була, хоч і неохоче, але повернутися до відновлення ринкових відносин. Розпочався масштабний, суперечливий, проте, в цілому, все ж достатньо позитивний процес переходу до відновлення ринкових відносин, переходу до госпрозрахунку не лише в одержавленому промисловому секторі економіки, а й до широкого розвитку кооперації, налагодження економічно взаємовигідної співпраці різних форм господарювання, використання особливо в сільському господарстві та у сфері товарообігу, тонізуючої економіку приватної ініціативи.

Ріст промисловості вимагав швидкого відновлення сільського господарства. Це повинно було збільшити купівельну спроможність селянства й тим розширити можливості для збуту продукції промисловості. Партійно-радянське керівництво держави мусило визнати, що інтереси народного господарства країни вимагають, щоб селянське господарство мало змогу накопичувати фінансові ресурси виробничого призначення, збільшувати свої прибутки, шлях до чого прямо лежав через підвищення його товарності¹⁶⁸. “Такої політики вимагає саме життя, інтереси самого селянства в цілому та інтереси народного господарства – створити та поширити ринок як передумову розвитку соціалістичної державної промисловості”¹⁶⁹. А у цьому питанні без підтримки та порозуміння із заможними селянськими господарствами фермерського типу – основними товаровиробниками – швидкого результату досягти було просто не можливо.

Як відомо, у своїх працях з аграрної проблематики В. Ленін писав про два шляхи капіталістичного розвитку

сільського господарства, наголошуючи насамперед, на цінності, перспективності саме фермерського, американського шляху, в основі якого лежав розвиток висококваліфікованого, фермерського (дрібного за розмірами) капіталістичного господарства, за якого “пролетарська державна влада завжди може вгамувати дрібно-буржуазну стихію та ввести її в береги”¹⁷⁰. Що і було здійснено у роки непу. Цілком закономірно, що з проголошенням нового економічного курсу заможне українське селянство негайно скористалося можливістю поліпшити виробничий потенціал своїх господарств.

У червні 1925 р. у передовій статті газети “Вісті ВУЦВК” “Нові шляхи в сільськогосподарській політиці” йшлося про наступне: “Прагнучи інтенсифікації сільського господарства, не можна забувати й заможних верств села. Адже значна частина тих продуктів сільського господарства, що йдуть на ринок, належить цим останнім верствам. Їм же належить і велике місце в загальному балансі сільського господарства. І в процесах “обростання”, що нині йдуть на селі, вони відіграють велику роль. Треба забезпечити цим останнім верствам і дальший їхній господарський розвиток, а значить і загальний ріст усього сільського господарства в цілому”¹⁷¹.

Загалом, хоч і з певними застереженнями, можна констатувати, що в силу всього комплексу тогочасних реалій на середину 1920-х рр. заможна частина села ставилася до радянської влади цілком лояльно. Це пояснювалося тим, що заможні селяни спостерігали ряд практичних кроків держави в загальному руслі політики “обличчям до села”. Кредитування інтенсивних, культурних селянських господарств фермерського типу, надання їм певних виробничих пільг, прискорений розвиток сільськогосподарської кооперації, особливо спеціалізованих і кредитних товариств, чітко націлених, насамперед, на підняття товарності селянських господарств, ведення єдиного сільгосподатку у грошовій формі, певне обмеження адміністративного тиску та сваволі

місцевих органів влади на заможну частину села, – ці та інші прояви нового політичного курсу вселяли в молоде українське фермерство надію щодо можливості тривалого економічного діалогу із керівництвом країни.

Все це створювало передумови для підвищення товарної спрямованості заможних господарств, хоча досягти повного відновлення її обсягів так і не вдалося і на кінець непу. Товарна продукція рільництва становила в 1923 – 1929 рр. по Україні пересічно 187,3 млн. пудів хліба, або 18,1% від валового збору. У порівнянні, з 1910 – 1913 рр., коли товарна частина становила 412 млн. пудів, у 1923 – 1929 рр. вона скоротилася на 54%¹⁷². Навіть у 1925/26, благополучного як в природному, так і в економічному плані році, коли спостерігався підйом сільськогосподарського виробництва, товарна частина валової продукції сільського господарства досягла лише 70,4% від норми 1913 р.¹⁷³.

Якщо виразити співвідношення товарної частини сільськогосподарської продукції у порівнянні з валовою продукцією сільського господарства в цілому, то маємо таке. У 1913 р. вартість товарної частини продукції становила 42% вартості всієї сільськогосподарської продукції. У 1923/24 р. – 34,9%, у 1924/25 р. – 35,6%, 1925/26 р. – 30,3%, 1926/27 р. – 33,4%¹⁷⁴. Якщо ж не рахувати внутрішньоселянський обіг, тобто хліб, який продавали та купляли в межах села, то у 1925/26 рр. товарна маса продукції сільського господарства становила 22,4%, 1926/27 р. – 24,2% і 1927/28 р. – 25,6% від валової продукції сільського господарства України. Отже, як видно із вищенаведеного, досягти в добу непу товарних показників 1913 р, коли цей відсоток становив 34,5%, не вдалося¹⁷⁵.

Отже, у селянському господарстві в перші роки непу споживалося більше двох третин виробленого в них хліба, що свідчить про переважно споживчо-натуральний характер зернового господарства. Це і не дивно, адже селянин вів господарство, передусім, для задоволення

потреб своєї сім'ї. Збільшивши своє землекористування після жовтня 1917 р., селяни, передусім, збільшили власне споживання хліба та інших продуктів харчування. Етично це було цілком правомірно, оскільки значна частина українського селянства в дореволюційну добу відверто недоїдала. Однак, відбулося це не за рахунок підвищення валових зборів, а за рахунок зменшення товарної частки продукції сільського господарства.

Безумовно, одним із найважливіших чинників скорочення товарності була, як відомо, ліквідація за роки революційної доби економій, – великих господарств капіталістичного типу, потужних виробників товарної сільськогосподарської продукції в Україні, що не могло швидко компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах. Адже до 1917 р. 60% товарного хліба України давали саме економії та потужні селянські господарства підприємницького типу¹⁷⁶. Саме такі господарства виробляли продукцію для продажу на ринку, і більш того потребували її реалізації. Перехід земель цих господарств, їх розпорошення серед мільйонів незаможних і частково середняцьких селянських господарств, природно знизив товарну частину сільськогосподарської продукції¹⁷⁷. За даними А. Альтермана, заможні селянські господарства давали майже третину товарного хліба України і зрівняльні революційні перетворення значно вдарили по них.

Розрахунки відомого у 1920-ті рр. статистика В. Немчинова показували, що у 1926 – 1927 рр. “куркулі”, тобто економічно самодостатні селянські господарства, загальна кількість яких не перевищувала 6%, мали в в своєму розпорядженні понад 20% товарного хліба, а радгоспи та колгоспи, на які влада робила основну ставку саме як на високотоварні господарства, – всього 6%¹⁷⁸.

Слід, однак, при цьому не забувати про те, що вже відразу після відміни політики “воєнного комунізму” і перших реальних кроків радянської влади по впровадженню на селі нової економічної політики процес

скорочення посівних площ припинився, і при чому доволі швидко. Більш того, відразу розпочався зворотній процес їх відновлення, що логічно супроводжувався певним збільшенням частки товарних культур.

Дуже показово, що вже на 1928 р. посівна площа України досягла свого максимуму для досліджуваного періоду – 23,08 млн. дес., або 117,5% від рівня 1909 – 1913 рр. При цьому індивідуальні селянські господарства засіяли 96,2% сільськогосподарських площ, або 22,20 млн. дес.¹⁷⁹. Однак, слід зазначити, що посівна площа була поділена між різними групами селянських господарств нерівномірно. Так, господарств з посівною площею понад 9 дес. налічувалося лише 6,85%¹⁸⁰. Однак, саме в цих господарствах – стабільних товаровиробниках фермерського типу – значно швидше, ніж по загалу в цілому, проходили зміни у бік збільшення посівних площ під товарними культурами.

Якщо звернутися до аналізу загальної структури посівних площ України, то слід відзначити, що за роки непу вона зазнала досить значних змін. Насамперед, це стосується співвідношення зернових і технічних культур. Зокрема, питома частка озимих (жита і пшениці), ярої пшениці, ячменю, вівса, гречки, кукурудзи і проса на середину 1920-х рр. зменшилася з 91,5% в 1916р. до 83,5% в 1925 р.¹⁸¹. В той же час посівні площі технічних культур (соняшник, картопля, цукрові буряки, льон, коноплі, хміль і тютюн) вже у 1923 році збільшилися до 10,5%¹⁸². Це пояснювалося, насамперед, тим, що закупівельні ціни на технічні культури стали на цей час значно вищими, ніж на зернові. Окрім того, розширення площ під технічними, що майже тотожне просапними культурами, було викликане і потребами підвищення агрокультурного рівня сільського господарства.

Змінилася за цей час і структура посівів зернових культур. Якщо 1916 р. значно більш врожай інші озимі культури становили 35,4% всіх засівів, то 1927 р. вони становлять у селянських господарствах, які, власне, і

репрезентували сільське господарство в цілому уже 42,2%¹⁸³.

Так, озима пшениця, яка до 1917 р. не користувалася популярністю серед селян, вже в середині 1920-х років починає виходити в зерновиробництві на провідні позиції, витісняючи ярову пшеницю, площі під якою впали до 8,9%. В 1927 р. посіви озимої пшениці в загальній структурі зернових культур займали вже 28,3%¹⁸⁴. Значення цих цифр стає особливо показовим, якщо ми зазначимо, що лише за один 1926 р. площа озимої пшениці проти 1925 р. виросла в Україні на 22%, а 1927 р. – на 31,7%. Такий бурхливий приріст площ озимої пшениці, дуже цінної продовольчої культури, є характерним показником тих прагнень, що їх вже засвоїло українське селянство, – бажанням розвиватися в напрямку фермеризації своїх господарств¹⁸⁵. Це досягалося завдяки декільком факторам: загальним покращенням агротехніки, виведенням нових, більш морозостійких сортів, які краще переносили зиму, значно кращими смаковими якостями і, звичайно, вищою врожайністю у порівнянні з іншими зерновими культурами, зокрема, житом.

Питома вага жита серед всієї групи зернових становила в 1927 р. 29,1%, ячменю – 10,2%, вівса – 9,4%, кукурудзи – 6,9%, проса – 3,5%, гречки – 3%. Разом з озимою та ярою пшеницею, ці вісім головних видів зернових складала 97,7% валових зборів хлібних культур в індивідуальних селянських господарствах України¹⁸⁶.

Слід ще раз підкреслити, що в українських умовах збільшення посівів озимої пшениці було не простою заміною однієї культури на іншу. Це був глибокий реконструктивний момент, який свідчив про формування дуже позитивної тенденції у розвитку сільського, – власне селянського господарства, підвищення його товаризації (див.: додаток XXXV¹⁸⁷).

Порівняння розподілу засівної площі по культурах у 1923 – 1924 рр. дає всі підстави для висновку щодо того, що селянство в цілому, а не лише його найбільш потужна

частина, прагнуло пристосуватися до відновлених товарноринкових засад функціонування аграрного сектора економіки. Ті культури, що були в більшому попиті на ринку, за котрі хлібороб краще та швидше міг отримати кошти, займали дедалі більшу посівну площу, навіть за рахунок засівної площі культур, які продукувалися для власних потреб господарств. Так, засів озимої пшениці всього лиш за рік збільшився на 25%, ярої – на 41%, а цукрових буряків навіть на 63%¹⁸⁸.

Про те ж саме прагнення пристосувати хліборобство до ринкових відносин свідчила також і зміна питомої ваги культур різного напрямку в загальній структурі засівних площ (таблиця 5.12¹⁸⁹).

Таблиця 5.12

Співвідношення споживчих та ринкових культур
в сільському господарстві України

Засівна площа	1923 р.	1924 р.
споживчі	53%	47%
ринкові	47%	53%

Із матеріалів вищенаведеної таблиці 5.12 добре видно, що вже на середину непу українські хлібороби від натурально-споживчої структури посівних площ досить швидко почали рухатися до високих довоєнних ринкових співвідношень. Як відзначав один з керівників Наркомзему УСРР М. Вольф, “Ринкова стихія, що запанувала у середині 1920-х рр. створила, однак, особливо сприятливі умови для розвитку виробництв інтенсивних товарних культур, чим значно посилила цей процес, давши можливість заможним господарствам скористатися вигідною ринковою кон’юнктурою. Бідняцькі ж господарства могли просуватися по цьому шляху у незначній мірі”¹⁹⁰. Дійсно, навіть тогочасні дослідники відзначали, що потенційна товарність щодо основних хлібів у період 1925 – 1927 рр. швидко зростає саме у групі заможних господарств, тоді як товарність середняцьких господарств не зазнала таких суттєвих змін, а в малозасівних групах – навіть зменшилася¹⁹¹.

Отже, чим більшою була засівна площа господарства, чим міцніше воно було економічно, тим більш значну роль відігравало воно у виробництві товарної продукції, насамперед, зернової. Так, за даними ЦСУ УСРР у 1926,р., соціально-економічна структура господарств, у яких головним джерелом грошових надходжень було товарне виробництво зерна, був наступним (таблиця 5.13¹⁹²).

Таблиця 5.13

Питома вага різних соціальних груп господарств у сфері товарного зерновиробництва (у %)

Групи господарств	%
незаможні	34,1
нижчесередні	56,0
середні	63,5
вищесередні	73,7
міцні	80,4

Отже, найбільші темпи приросту товарних культур демонстрували саме господарства фермерського типу. Це добре видно при аналізі структури польового посіву в розрізі посівних груп різних регіонів республіки, адже значення певних культур з точки зору їх ринковості чи натурально-споживчого значення в селянському господарстві в різних регіонах було досить відмінним.

Основну масу товарного зерна України традиційно продукувала Степова зона. Про це переконливо свідчать і матеріали наступної таблиці (таблиця 5.14¹⁹³).

Таблиця 5.14

Обсяги планової заготівлі зернових в різних регіонах України (1925 – 1928 рр.)

	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ	Україна
1925/26 р.	2039	11823	35161	104521	153544
%	1,3	7,7	22,9	68,1	100
1926/27 р.	2867	15703	46290	133775	198635
%	1,4	7,9	23,3	67,4	100
1927/28 р.	2301	14980	42506	115486	177273
%	1,3	8,5	24,3	65,9	100

Аналіз наведеного в даній таблиці регіонального розміщення зернового господарства на середину 1928 р. показує, що на долю Степу припадало 48,2% всього зернового клину України. Правобережжя і Лівобережжя мали відповідно 21,8% і 22% посівів, а на Полісся припадало лише 8% загальної посівної площі¹⁹⁴.

Слід відзначити й те, що частка великопосівних господарств була також значно вищою саме у степовому регіоні (див.: додаток XXXVI¹⁹⁵).

Перше, на що слід звернути увагу, те, що саме у Степу таких господарств, із засівами понад 8 дес., було значно більше ніж пересічно по Україні – понад 26% від усієї їх кількості цілому по УСРР. Для порівняння: на Поліссі їх налічувалося 1,7%, на Правобережжі – 0,4%, на Лівобережжі – 5,1 %). Щодо конкретних виробничих, а отже, і ринкових параметрів, то у степовому регіоні такі господарства зосереджували у себе 53,1% усієї засівної площі (для порівняння: на Поліссі – 5,3%, на Правобережжі – 0,4%, на Лівобережжі – 5,1 %).

Засівна площа, а в її складі домінувала найцінніша культура – пшениця, а також ячмінь, за роки непу дуже розширилася саме в найміцніших господарствах Степу¹⁹⁶. Важливим було й те, що якщо у бідняцьких та нижче середняцьких господарствах площа пшениці збільшувалася, головним чином за рахунок інших культур, то в заможних її приріст йшов за рахунок загального розширення посівної площі. На це звертав увагу М. Левенштам на сторінках “Земельника” уже у 1924 р. За його даними, якщо бідняцькі та нижчесередняцькі господарства давали незначне збільшення засівної площі на одне господарство (від $\frac{1}{4}$ до $\frac{3}{4}$ дес.), то в господарствах фермерського типу був помітний приріст в середньому 2,8 дес. на двір¹⁹⁷. Отже, характерним було зосередження 86% приросту засівної площі (322 тис. дес. з загальної площі в 404 тис. дес.) в руках саме фермерських господарств. На ці господарства припадало 60% всього приросту пшениці. Це ще дужче підкреслює не тільки кількісне, але й якісне економічне зміцнення даної

групи господарств, що зосереджували в своїх руках значну частину основного, найціннішого хліба та той факт, що “В Степу зростання сільського господарства відбувався майже виключно за рахунок подальшого зміцнення заможної частини села”¹⁹⁸.

Слід спеціально наголосити, що ця тенденція об’єктивно була дуже вигідна саме радянській державі. Адже, як відмічав А. Альтерман “За два роки, 1925 – 1927 рр., виробництво пшениці в степовій смузі збільшилося майже вдвічі. Коли розвиток відбуватиметься й надалі таким самим темпом, то через кілька років поля степової смуги нагадуватимуть Канаду”¹⁹⁹.

На Правобережжі заможні господарства приділяли основну увагу вирощуванню озимої пшениці й вівса, які в цьому регіоні стали виступати основними товарними культурами, натомість, як жито і просо перемістилися до групи натурально-споживчих²⁰⁰.

Що ж до Полісся, то тут основною ринковою зерновою культурою в селянських господарствах став овес. Саме завдяки розширенню його посівів в фермерських господарствах і відбувалося загальне прирощення посівних площ цього регіону. Другою за поширеністю в цьому регіоні ринковою культурою стала гречка, посіви якої досягли 18,5% від загалу²⁰¹. Проте, слід відзначити, що тут багатопосівні господарства поступово відмовлялися від її вирощування. Це в основному пояснюється тим, що в Поліській зоні в цей період почало бурхливо розвиватися м'ясо-молочне тваринництво, та конярство, що значною мірою і підвищило на місцевих ринках попит на зернофураж.

На Лівобережжі першорядними товарними культурами стали озима пшениця й ячмінь. Тут також ринкові зернові культури мали більшу питому вагу в краще забезпечених землею селянських господарств, в той час як натурально-споживчі культури переважали в посівах дрібніших господарств. Саме у господарствах фермерського типу спостерігався процес збільшення зборів зернових при

майже цілковитій стабільності позицій середняків. Так, за даними А. Альтермана, якщо у 1925 р. частка великозасівних господарств у гуртовому зборі 8 основних зернових культур становила 27%, то у 1927 р. – 33,7%, тоді як частка інших засівних груп навіть зменшувалася²⁰².

Зрозуміло, що лише після задоволення власних першочергових споживчих потреб селяни звертали увагу на ринкові культури. Саме тому натурально-споживчі культури не зникали і в найбільших селянських господарствах. Їх сіяли в обсягах, які давали змогу задовольнити потреби власної сім'ї та потреби місцевих та внутрішньоселищних ринків, які також ніяк не слід оминати увагою при аналізі товарно-ринкових відносин на селі в добу непу. В цілому, посіви тих культур, які мали в тому чи іншому регіоні переважно ринковий характер, добре кореспондуються із загальним збільшенням посівної площі в господарстві. І навпаки, із зменшенням пересічної площі посіву господарства збільшувалася питома вага продукуваних ним натурально-споживчих зернових культур.

Доволі складним було становище із вирощуванням технічних, а отже, просапних культур. Багатопосівним селянським господарствам фермерського типу у гарячу пору року не вистачало робочих рук для обробітку великих площ під просапними культурами. Поряд з цим, у малопосівних дворах, як правило, малися значні надлишки робочих рук. Тому питома вага технічних культур в дрібних господарствах була вищою, ніж у багатопосівній групі господарств. Слід при цьому зазначити ще один бік справи. Адже вирощування технічних культур давало господарству значно більший прибуток, ніж при вирощуванні зернових. Так, довідково, вирощування цукрових буряків давало дохід з одиниці площі в двічі більший, ніж озимої пшениці.

Таким чином, у період непу ринкові культури в сільському господарстві України поступово повертали втрачені в 1917 – 1922 рр. позиції, витісняючи натурально-

споживчі культури. Слід при цьому спеціально підкреслити, що це насамперед, було заслугою фермерських господарств, результатом прагнення українського фермерства до дальшої виробничої розбудови своєї господарства, а отже, і підвищення їх прибутковості. Так, господарства з великими засівними площами у 1925/26 р. концентрували в себе більше половини товарного фонду в Степу, на Правобережжі та Поліссі і дещо більше третини – на Лівобережжі²⁰³.

Натомість, дрібне селянське господарство без гарантованого мінімуму придатної для хліборобства землі мало настільки низьку пересічну прибутковість, що нерідко цілком втрачало свою рентабельність (таблиця 5.15²⁰⁴).

Таблиця 5.15

Товарний фонд зернових культур в середньому по Україні

Групи за засівом	1925/26 р.		1926/27 р.	
	млн. пуд.	%	млн. пуд.	%
малозасівні	11,4	5,8	3,9	2,0
з середнім засівом	86,4	44,1	75,4	39,2
з великим засівом	57,1	29,1	71,8	37,3
заможні	41,2	21,0	41,5	21,5
разом	196,1	100	192,6	100

Аналіз матеріалів таблиці 5.15 свідчать про те, що вже в середині 1920-х років половина товарного хлібу України – 50,1% у 1926 р. та 58,8% у 1927 р. припадала на заможні господарства із засівами понад 9 дес.

В цілому, матеріали сільськогосподарської статистики 1920-х років дають підстави для твердження щодо того, що селянські господарства, які засівали до 3 дес. на двір, фактично не мали товарних лишків хліба²⁰⁵. Так, за підрахунками ЦСУ УСРР в 1923 р. господарства з посівом до 0,75 дес. на члена господарства у Волинській губернії та до 0,5 дес. у Подільській були повністю дефіцитними. Екстраполюючи це на загальне число господарств вказаних губерній, отримаємо на Волині 64,7% усіх господарств і на Поділлі – 61,3%. Господарства, що засівали від 3 до 6 дес.,

мали його надлишки, однак, незначні. Двори, що засівали понад 6 дес., мали посередні надлишки зерна і лише ті, що засівали понад 9 дес., мали значні товарні надлишки зернових.

Дані наступної таблиці 5.16²⁰⁶ свідчать, що господарства із засівними площами понад 6 дес. у степовому регіоні мали більше товарних лишків, ніж аналогічні господарства у Лісостепу, що пояснювалося більшою концентрацією у степовій смузі заможних господарств, що орієнтувалися на ринок.

Важливим було і те, що кількість багатопосівних господарств, що мали їх понад 9 дес. на двір, а відповідно і значні товарні надлишки зерна, в 1923 – 1927 рр. зросла з 4,86% до 6,85%²⁰⁷. Саме вони виробляли понад 15% усього зерна, що збиралося в країні²⁰⁸. Саме ці господарства мали і добрі стимули для подальшого їх розвитку, як виробничого, так і економічного.

Таблиця 5.16

Розподіл господарств за товарними лишками хліба
за даними весняного опитування 1925 р.

Групи господарств	Лісостеп %	Степ %
господарства без лишків (до 3 дес. посівної площі)	68,1	27,3
господарства із порівняно невеликими лишками (від 3 до 6 дес. посівної площі)	26,8	35,5
господарства із середніми та значними лишками (понад 6 дес. посівної площі)	5,1	37,2
господарств разом	100	100

В загальному контексті нашого дослідження слід спеціально зупинитися на тому неспростовному факті, що всупереч погано прихованій протидії владної верхівки країни (чого варте лише один жупел “куркульства”, який, незважаючи на тимчасові економічні послаблення в політичному плані, ні на хвилину не знімався “з озброєння”

партійними ідеологами) кількість господарств фермерського типу невпинно і доволі стрімко зростала. Особливо добре це видно на прикладі еволюції основного загалу селянства, – середняцтва, де постійно протікав процес підходу нижчесередніх на щабель вищесередніх, тобто до категорії вже власне фермерського господарства.

Ситуацію із загальною товарністю селянських господарств можна було поліпшити, впливаючи на фактори, котрими вона визначалася. Один із найбільш ефективних шляхів було створення кращої матеріальної зацікавленості у ринковій реалізації продукції. Тобто, для подальшої інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, підвищення його товарності потрібно було і надалі проводити реалістичну зважену політику щодо селянства. Потрібно було зацікавити селян ціною на зерно. Адже політика цін, котру проводили прибічники командно-адміністративної системи, не створювала матеріальної зацікавленості у селян у збільшенні товарності зернових. В цих умовах належним стимулом збільшення товарності селянських господарств могло стати розширення експорту сільськогосподарської продукції.

Слід при цьому звернути спеціальну увагу на те, що серед найбільш товарні культури характеризувалися також і як найбільш експортно привабливі. Так, в експортних партіях зернових переважали такі злакові високотоварні культури, як пшениця, ячмінь. Проте, експортувалися також і кукурудза, соняшник, просо, овес. Всі ці культури займали провідні позиції в заможних господарствах. Адже і у дореволюційний період переважну частину українського експорту давали поміщицькі та великі селянські господарства степової смуги, що постачали 80% пшениці, понад 90% ячменю, понад 45% жита і понад 95% кукурудзи, які експортувалися з України²⁰⁹.

В цілому, Україна традиційно була провідним експортером зернових культур порівняно з іншими сільськогосподарськими регіонами Російської імперії. Головним покупцем хліба була Німеччина. Сюди, а також

до північноєвропейських країн та Польщі експортувалося переважно жито та ячмінь. Пшениця експортувалася до Англії, Франції, Італії та Голандії²¹⁰.

Так, за підрахунками Н. Шапошникової, напередодні Першої світової війни на зовнішні ринки з України експортувалося 173,4 млн. пуд. основних зернових хлібів та ще 111,0 млн. пуд. вивозилися на ринки інших регіонів імперії²¹¹. Отже, сумарний експорт хліба в Україні становив майже 285 млн. пуд. Для прикладу, цікавими є дані щодо обсягів вивозу в цей же період на зовнішні ринки інших провідних експортерів: так, Аргентина вивозила 153 млн. пуд. зерна, Канада 156 млн. пуд.²¹². З цього видно, що Україна займала чільне місце в світовій торгівлі продовольством, як один з найбільших експортерів хлібу. В цілому, якщо вартість річного зерноекспорту з території всієї імперії перевищувала 500 млн. крб., то українська частка становила 235,3 млн. крб.

Україна виступала головним хлібоекспортним районом Російської імперії напередодні Першої світової війни і за даними А. Альтермана: “Експорт за кордон становив майже 45% загальноімперського експорту: Україна постачала біля 40% експортного контингенту пшениці, біля 50% ячменя, біля 60% жита, біля 15% вівса і біля 50% інших хлібних культур”²¹³. Окрім того, Україна задовольняла понад третину світових імпорتنих потреб щодо ячменю, третину потреб щодо жита і майже одну дев’яту світового імпорту пшениці²¹⁴.

Тому не дивно, що в радянських планах відновлення експорту сільськогосподарської продукції в загальному обсязі якої виразно домінувало зерно, Україні була відведена провідна роль. Проте, на шляху реалізації цього завдання та відновлення напрацьованих традицій, лежав ряд суттєвих перешкод. Це, насамперед, загальні масштаби руйнації виробництва, особливо сільськогосподарського. Його наслідком було і збільшення площі під пізніми культурами (кукурудзою, соняшниками та просом) за

рахунок скорочення площі експортних культур, ярової пшениці та ячменю²¹⁵.

У таких умовах було вкрай важко перейти до широкомасштабного експорту сільськогосподарської продукції, вкрай потрібного для відновлення економіки країни, особливо якщо рахувати прагнення партійно-радянського керівництва країни якнайшвидше розпочати широку індустріалізацію країни. Ось як про це писав О. Шліхтер. “Візьмемо експорт зернових культур в масштабі СРСР. У 1913 р. експортна частина зернової продукції складала 13% всієї продукції зернових культур, а у 1926/27 р. – 4,2%. Отже, замість вивезення 13% нашого хлібу (від загальної продукції) ми вивозимо лише 4,2%. Вивезення хлібу за кордони України дорівнювало у 1913 р. – 312 млн. пудів, у 1923/24 р. – 186 млн. пудів, у 1924/25 р. – 30 млн. пудів, 1925/26 р. – 123 млн. пудів. Якщо ці цифри перевести в проценти до валового збору то отримаємо, що у 1913 р. вивіз становив 25,6% валового збору хлібів, у 1923/24 р. – 19,8%, у 1924/25 р. – 4,7%, 1925/26 – 11,6%. Це зменшення експорту зернових відбивається на скороченні нашого валютного фонду, а скорочення валюти означає зменшення наших можливостей купляти за кордоном машини, необхідні як для нашої великої промисловості, так і для нашого сільського господарства”²¹⁶.

Гострота проблеми яскраво постає з того, що хлібний експорт з СРСР розпочався вже у 1920 р. Щоправда, то була перша і відносно незначна спроба. Було вивезено лише 676 тис. пуд. зернових.

Практика вивозу зерна з країни тривала навіть в період продовольчої катастрофи 1921 – 1922 р. Так, у 1921 р. було вивезено за кордон 12,9 млн. пуд., а у 1922 р. – 15,8 млн. пуд. зерна²¹⁷. Однак, налагодити стабільний експорт сільськогосподарської продукції за кордон вдалося лише з середини 1920-х рр., коли селянство змогло не лише відновити виробничі можливості своїх господарств після

занепаду воєнної пори, але й добитися значних успіхів по його подальшій розбудові.

Офіційно проголошений XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. курс на індустріалізацію країни потребував широкого розвитку експортної роботи. Сільське господарство було основним джерелом експортної продукції, від продажу якої можна було отримати необхідні валютні кошти для закупівлі вкрай необхідного промислового устаткування. Одне з головних місць в програмі зерно експорту в переддень індустріалізації, як і в наступні роки, відводилося саме Україні.

Тогочасні погляди партійно-радянського керівництва щодо експортного потенціалу України подає М. Вольф: "На відміну від інших виробничих районів, що давали хліб для експорту, але розташованих всередині країни, степова Україна безпосередньо виходить до морів і пов'язана з ними кількома річками (Дніпро, Буг, Інгул). При сучасному стані нашого транспорту, коли він ледь справляється з сезонними хлібними перевезеннями, масове перевезення зерна з виробничих районів, віддалених від моря, виявиться нездійсненим або додасться до вартості вивезеного зерна, внаслідок чого конкуренція нашого хліба з дешевим заокеанським хлібом буде утруднена, доставка ж зерна зі степової України вимагає мінімального залізничного транспорту, який можна замінити річковим. Тому, оскільки питання про створення експортного фонду є важливою проблемою всього господарства Союзу, форсоване відновлення Степової України, з метою створення великого хлібного експортного фонду продиктовано загальними інтересами всього Союзу²¹⁸.

Вже в середині 1920-х рр. УСРР забезпечувала за різними підрахунками від 30 до 50% загальносоюзних хлібоекспортних поставок, а засівна площа по основним товарним зернокультурам України відповідала таким чільним зерноекспортерам як Канада і Аргентина²¹⁹.

Слід при цьому зазначити, що співвідношення експортних культур протягом років непу постійно

змінювалося. Так, експорт злаків технічних культур, як, наприклад, соняшник чи рапс, був значно менш прибутковий у порівнянні з експортом виготовленої з них готової харчової продукції, тому з часом більшого поширення набула практика експорту вже продуктів переробки. Бували й періоди сплесків чи спадів експорту тих чи інших культур, коли максимальне виконання експортного плану давало по житу – 185%, тоді як показник по пшениці сягав лише 50%. Державні планові органи неодноразово відзначали відставання поставок пшениці та кукурудзи від експортних планів і їх перевиконання по житу. Так, у 1923/24 р. частка жита у хлібному експорті сягала 62,1% від загалу, пшениці – 18,4% і ячменю – 12,6.

Такий склад хлібного експорту значно відрізнявся від довоєнного. Так, у 1909 – 1911 рр. у складі хлібного експорту України 44,7% належало пшениці, 44,1% – ячменю, 7,2% – жита. Тобто, до Першої світової війни український експорт мав виразно пшенично-ячмінний характер. Натомість, у 1920-х рр. основне значення вже належало житу. За ним із суттєвим відставанням йшла пшениця, а ячмінь грав відносно незначну роль. Такі зміни у складі вивізних культур і заміна більш цінних (пшениця) менш цінними (жито) пояснювалося деградацією, яку пережило сільське господарство України у роки війн та “воєного комунізму”.

Експортери ж у своїх експортних планах намагалися робити ставку саме на пшеницю, як найприбутковішу культуру на європейських ринках. Але, не дивлячись на домінування пшениці у експортних планах, її питома частка у загальних обсягах справді вивезеного експортного зерна лишалася значно нижчою від сумарної частки решти зернових. У окремі періоди заготівля пшениці для експорту була доведена до настільки незначних обсягів, що це межувало з повним випаданням цієї культури з експорту. Так, у липні-серпні 1924 р. було відвантажено на експорт 27 тис. пуд. жита і 16,8 тис. пуд. ячменю, у той час як пшениця взагалі не експортувалася. У даному випадку це

пояснювалося наслідками посухи 1924 р., яка зачепила саме український Степ – основний район продукування пшениці.

Однак, починаючи з 1924 р. під впливом позитивних тенденцій, пов'язаних із загальним відродженням сільського господарства України, та особливо помітним зміцненням господарств фермерського типу, намітилося просування по шляху розширення селянськими господарствами посівних площ під озиму та яру пшеницю. З того ж часу відбулося і певне падіння ролі круп'яних культур та кукурудзи.

Фактично поступове збільшення площі посівів під товарними зерновими було в значній мірі пов'язано з відродженням та розширенням хлібного експорту. Ці зміни були продиктовані і тим фактом, що по мірі виходу світового співтовариства із післявоєнної господарсько-економічної кризи значно збільшився попит на пшеницю. Українське експортне зерно вивозилося до тих самих країн, як і до війни. Так, в 1925/26 р. пшениця вивозилася переважно до Англії, Італії, Бельгії, Франції, Туреччини; жито – до північної Європи, Німеччини, Голландії, Англії, ячмінь – до Англії, Німеччини, Бельгії²²⁰.

Для селян продаж зерна установам, які мали на меті його подальший експорт, було вигідною справою. Широка і певний час надійна програма стимулювання експорту пшениці за рахунок прямої участі селян-продуцентів у отриманні експортних бонусів, які виплачувалися за наслідками експортних операцій, активно стимулювала розширення площ, зайнятих пшеницею. Її вирощування у поєднанні зі стабільним попитом гарантувало значно вищу дохідність від продажу пшениці на внутрішньому та європейських ринках²²¹.

Значно більш висока рентабельність пшениці для селянського господарства у порівнянні з іншими культурами була очевидною. Так, пересічно по Україні 1 пуд. пшениці у 1923 р. коштував 70 коп., а жита та ячменю – лише 37 коп. Інші хлібні культури були значно менш прибутковими. Високорентабельним був овес (коштував 48

коп.), але він не користувався особливим попитом за кордоном. Крім того, у 1923/24 р. площі під посівами цієї культури почали поступово зменшуватися, що було пов'язано із нестачею і дорожнечою насіння.

На зовнішніх ринках ціни на пшеницю у порівнянні з цінами на інші культури були не менш вигідними. При чому це явище було характерне як для Європи, так і для Північної Америки. Так, на провідній хлібній біржі світу в Чикаго, у 1925 р. за бушель пшениці платили 160,75 цента, жита – 103,5 цента, вівса – 139 центів, кукурудзи – 105 центів. У Берліні 1 т. пшениці коштувала 213,5 марки, тоді як 1 т. ячменя – 182,5 марки, вівса – 188,5 марки, жита – 164 марки. Це свідчить, що ціни на пшеницю у США та Німеччині – основному продуценті та споживачеві – стабільно були значно вищими, за ціни ячменю, жита, вівса, кукурудзи. Отже, вигідність формування експортних партій українського зерна саме за рахунок пшениці була очевидною.

У 1925/26 р. лише “Сільський господар” експортував пшениці – 1697 тис. пуд., жита – 1175 тис. пуд., ячменю – 3034 тис. пуд.²²².

Таблиця 5.17²²³ дозволяє простежити, як відбувалося нарощення обсягів експорту пшениці в межах республіки.

Таблиця 5.17

Експорт хліба з УСРР (млн. пуд.)

Культури	Експорт	Загальний хлібообіг	Експорт	Загальний хлібообіг
	1925/26 р.		1926/27 р.	
Жито	7,9	52,9	16,5	55,8
Пшениця	12,0	104,4	22,1	121,3
Ячмінь	15,7	26,3	10,0	16,8
Овес	-	11,6	-	12,6
Круп'яні	0,9	13,1	0,1	8,9
Кукурудза	5,1	16,7	5,8	13,8
Бобові	0,9	1,7	1,8	2,7
Разом	42,5	226,7	56,3	231,9

Як бачимо із матеріалів нижчеприведеної таблиці 5.17, обсяг експорту пшениці у 1925/26 р. помітно

випереджаючи експорт жита, разом з тим поступався експорту ячменю, проте така перевага зумовлювалася об'єктивними причинами, і, насамперед, недостатніми обсягами її виробництва. Ця тенденція зберігалася до кінця 1926 р. Запланований обсяг експорту пшениці, затверджений Радою Праці і Оборони, залишався найбільшим серед запланованих обсягів експорту інших культур. І вже у наступному господарському році пшениця впевнено зайняла найвищий відсоток серед експортних культур – 39,2%.

Про позитивну динаміку розвитку хлібоекспорту яскраво свідчить наступне. Якщо загальноукраїнський хлібообіг у 1926/27 р. зріс у порівнянні з минулим роком лише на 2,3%, то експорт – на 32,4%²²⁴.

Хліб для експорту скуповувався головним чином у степовій частині України, де була сконцентрована велика кількість фермерських господарств, здатних і надалі збільшувати виробництво експортних культур. Так, ще у 1923/24 р. із загальної кількості заготовленого основними державними і кооперативними організаціями хліба – 11,3 млн. пуд., у Степу було заготовлено 7,8 млн. пуд. або ж 70,7% від загальноукраїнського обсягу хлібозаготовель. Для порівняння, на Лівобережжі було заготовлено 2 млн. пуд., а на Правобережжі – 1,2 млн. пуд.²²⁵. Отже, саме фермерські господарства Степу переконливо демонстрували найшвидші темпи нарощення обсягів виробництва пшениці (див.: додаток XXXVII²²⁶).

Як видно з матеріалів додатку XXXVII, міра товарності саме пшениці особливо значно зросла саме у виразно фермерських господарствах. В цілому, виробництво цієї культури у господарствах фермерського типу зросла в регіоні з 51,6 до 73,1 пуд., або майже на 42%.

Подальше відродження виробництва експортних культур вимагало зміцнення зв'язку із зовнішнім та внутрішнім ринком, розвитку системи сільськогосподарського кредитування і зміцнення

сільськогосподарської кооперації, яка відігравала значну роль у товаризації селянських господарств²²⁷.

Виходячи із цього, зростання обсягів зерноекспорту ще у 1922 р. до кола суто державних хлібозаготівельних організацій та установ, які виступали експортерами сільськогосподарської продукції, спеціальною постановою політбюро ЦК КП(б)У від 31 серпня 1922 р. була включена також мережа сільськогосподарської кооперації “Сільський господар”, у складі якої господарства фермерського типу, які приймали в її роботі саму активну участь, отримали можливість долучитися до отримання реальних вигод від експортних операцій.

Об’єктивно фермерські господарства, які органічно були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Насамперед, вони тяжіли до товариств фахової кооперації, які, наприклад, в рільництво зосереджували свої зусилля в галузі виробництва та збуту технічних культур: цукрових буряків, льону хмелю, оскільки саме ці культури давали значно вищий прибуток, аніж зернові.

Тогочасні статистичні відомості про соціальний склад кооперативних товариств досить різняться в залежності від походження. У звіті “Сільського Господаря” за 1924/25 р. наводяться дані про те, що заможні (власне, фермерські) селянські господарства становили лише 3,9% кількісного складу універсальних товариств (для порівняння незаможні селяни складали тут 56,9%, середняцькі – 36,8%).

У товариствах же фахової кооперації, діяльність якої була повністю спрямована на підвищення продуктивності, а отже, і товарності селянських господарств, фермери становили від 5,2% до 7,4% їх кількісного складу (для порівняння: кількість середняцьких господарств коливалася в них у межах від 40,6% до 58,8%)²²⁸. Слід, однак, прямо зазначити, що нерідко достовірність статистичних даних щодо соціального складу членів сільськогосподарських кооперативних товариств прямо залежала від особистих поглядів технічного працівника

правління товариства, і в тому числі і його суто людського сумління.

Тому говорити про реальну кількість господарств фермерського типу у складі сільськогосподарських колективних товариств досить складно, оскільки тогочасні статистичні дані як самих сільгосптовариств, які, як правило, свідомо занижували відсоток господарств фермерського типу у своєму складі, так і ЦСУ, яке виконувало ліворадикальні інструкції ЦК КП(б)У яке, хоч це на перший погляд і не дивно, також було зацікавлено в применшенні в очах громадськості важливої ролі та значення фермерських господарств у функціонуванні сільськогосподарської кооперації вдавалися до різного роду статистичних маніпуляцій і тим самим об'єктивно занижували у процентному відношенні ту реальну, набагато вищу від оприлюднених даних, кількість фермерських господарств в складі сільськогосподарської кооперації.

Про це, наприклад, яскраво свідчать дані спеціальних гніздових обстежень, з яких видно, що у 1926 р. різними видами сільськогосподарської кооперації було охоплено вже значно більше ніж 50% загальної кількості існуючих на той час фермерських господарств (для порівняння: незаможницькі селянські господарства були кооперовані на 18,1%, суто середняцькі – на 38,9 %) ²²⁹.

І хоча дані офіційного видання секретаріату ВУЦВК та Управління справами РНК УСРР “Два роки роботи уряду УСРР” дещо різняться, однак, загальна тенденція зберігається (таблиця 5.18 ²³⁰).

Таблиця 5.18

Стан кооперування соціальних груп села (%)

	Бідняцькі	Нижче-середні	Середні	Вище-середні	Міцні
1926 р.	14,9	25,1	30,5	41,2	47,3
1927 р.	17,0	25,3	32,5	42,8	28,0

Отже, чим міцніший був тип господарства, тим вищий був відсоток його участі в кооперації. Таким чином, участь

у сільськогосподарській кооперації була вигідна господарствам фермерського типу, які прагнули і далі підвищити свою товарність та розширити привабливу експортну складову своєї виробничо-економічної доцільності.

Вперше сільськогосподарська кооперація достатньо вагомо виступила на хлібному ринку України у 1923/24 р. У цю кампанію вона заготовила та збула понад 30 млн. пуд. зерна, що становила біля 25% товарних лишків, які потрапили на ринок. З цієї загальної кількості продукції безпосередньо центральним апаратом “Сільського господаря” було заготовлено 8,4 млн. пуд., з яких понад 6 млн. пуд. було відправлено на експорт²³¹.

Показники відвантаження експортного зерна за жовтень 1926 р. також вказували на першість серед експортерів хліба саме “Сільського господаря”. Так, “Сільський господар” вивіз 5670 ц. зерна, “Хлібопродукт” – 5280 ц., “ВУКС” – 2850 ц., “Укрхліб” – 1445 ц. У 1926/27 р. експорт зерна, який здійснювала сільськогосподарська кооперація, зріс до 5,6 млн. пуд. на загальну вартість до 7,7 млн. крб. У постанові Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації, що проходила в червні 1927 р. з цього приводу вказувалося, що “Беручи на увагу всю важливість для країни розвитку експорту, й ролі в цьому напрямку сільськогосподарської кооперації, вона повинна стати основною експортною організацією, треба цю роботу поставити в центрі господарської діяльності кооперації”²³².

Суто економічна вигідність кооперативного збуту зерна закордоном, а не всередині країни для селянина-виробника була очевидною. Наприклад, якщо у 1923 р. в Україні базарні ціни на хліб (ціни з возів) не перевищували 35 коп. за пуд., то на ринках Гамбурга та Берліна вони сягали 1,25 – 1,35 крб. за пуд.²³³. Таким чином, лише з пуду зерна можна було заробити 1 крб., а експортні партії кооперативних поставок становили мільйони пудів.

На відміну від експортної роботи інших радянських зовнішньоторгівельних організацій, які також вели експорт хлібопродуктів, кооперативний експорт хліба приносив суттєві прибутки не лише тим чи іншим кооперативним осередкам. У здачі вирощеного власноруч зерна для подальшого його відправлення та реалізації закордоном, був зацікавлений й селянин-виробник. Сама сутність сільськогосподарської кооперації передбачала пряму участь у отриманні прибутків всіма членами кооперації. Тому вже відразу, в момент здачі зерна кооперативному товариству, селянин член сільгоспкооперації одержував за нього повну роздрібну ціну, яка на той час склалася на місцевому ринку. Але, окрім того, він, як член кооперації, і надалі залишався учасником розподілу прибутків від реалізації товару закордоном. Розмір додаткової оплати, що належала селянину-хлібопродавцю, як члену сільськогосподарського кооперативного товариства, відразу встановити було досить складно, але вона завжди гарантувалася у межах до 50% від місцевої ціни, яку він отримав в момент продажу села²³⁴. Кооперативна доплата видавалася виробникам після реалізації кожної конкретної партії хліба закордон. Загальна сума прибутку розподілялася у відсотковому відношенні так: 25% різниці між місцевою та закордонною ціною одержував “Сільський господар”, по 20% союз та товариство, що виступали заготовачами, 35% належало селянину-виробнику. Слід при цьому зазначити, що селянин – член сільгосптовариства, одержував від цієї торгівельної операції ще і відсоток за загальними наслідками економічної діяльності кооперативного товариства за рік, а позитивний баланс в значній мірі і формувався внаслідок проведення експортних операцій.

“Сільський господар”, для заохочення селянство до продажу зерна на його заготівельні пункти уже в 1923 р. рекомендував сільськогосподарським товариствам укладати угоди з видачею селянським господарствам значних авансів – 25% до жнив, 25% до молотьби, 50% – після доставки хліба²³⁵.

Проте, такі вигідні умови для селянських господарств надавалися кооперацією лише тоді, коли здавач зерна дотримувався певних вимог щодо якості зерна, які встановлювалися кооперативними заготівельними пунктами. Цей напрямок діяльності сільськогосподарської кооперації був пов'язаний з налагодженням економічної ефективності експорту.

Проблема дотримання належної якості зерна на зсипних пунктах була вкрай важливою для подальшої долі партій. Так, М. Вольф писав: “У справі відновлення експорту нашого зерна, гостро стоїть питання про підвищення його якості. Тому державні витрати на покращення насіння зернових рослин повинні концентруватися не в районах споживацького землеробства, а в районах, виробляючих, і в першу чергу в тому з них, який у найближчі роки стане головним постачальником експортного фонду, тобто в степовій Україні”²³⁶.

Швидко вирішити проблему підвищення якості експортованого зерна, яке закуповувалося у селянства, було важко. Подолання проблеми односортності експортних партій зерна потрібно було починати ще при закладанні селянських посівів. Дрібні селянські господарства, що на невеликій території сільської земгромад нерідко культивували самі різні сорти того чи іншого виду зернових, гальмували справу формування якості однотипних товарних партій, у той час, як за приблизними підрахунками з переходом до поліпшених сортів хлібних культур, хлібна продукція в селянських господарствах повинна була збільшитися на 15%²³⁷.

Для подолання становища Наркомземом планувалося у визначених регіонах замінити місцеве селянське насіння, що фактично вже виродилося, на якісне насіння високих сортів. На закладення таких масивів видавалися кредити на пільгових умовах, а хлібозаготівельні органи платили за зерно з цих масивів на 15 – 20 % більше проти звичайного²³⁸. Наприклад, у 1927 р. кредити, які пішли під

осінню засівну кампанію, становили 2 млн. крб., з них 1 млн. крб. складав державний насіннєвий фонд чистосортного насіння, 500 тис. крб. – з місцевого бюджету і 500 тис. крб. кредиту Укрсільбанку²³⁹.

Однак, робота земвідділів над цією програмою не дала добре відчутних результатів: односортні масиви не набули достатнього поширення і не дали, ані державі, ані селянським господарствам, того економічного ефекту, на який очікували. Причини полягали у незадовільній організації з боку Наркомзему та його чисельних низових структур постачання селянських господарств якісним сортовим матеріалом: сортове насіння недбало підбиралося, без врахування природних умов його посіву, замість односортного матеріалу нерідко находила мішанини з різних сортів, часом навіть зерно було заражене хворобами. При цьому особливу увагу передбачалося звертати на збільшення площі односортних масивів ячменю, соняшнику та кукурудзи²⁴⁰.

Скрізь давалася взнаки недбалість чиновництва радянських земельних органів – організаторів постачання посівного матеріалу.

Слід також зазначити ще один важливий бік справи. Зерно, зібране з експортних масивів селянам потрібно було продавати хлібозаготівельникам одразу після жнив, що для селянського господарства було не вигідно, адже саме в цей час внаслідок дуже широкого довозу селяни терміново потребували грошей, бо наближався перший термін сплати єдиного сільськогосподарського податку, ринкові ціни на хліб були найнижчими і починали зростати лише в останні тижні осені.

Розуміючи, що ставка Наркомзему на програму створення великих односортних експортних масивів не виправдовує покладених на неї сподівань, “Сільський господар” разом зі своїм спеціальним відгалуженням – системою насіннєвої кооперації “Насіннєсоюз” перейшов до власної планомірної та поступової заміни посівного матеріалу в селянських господарствах²⁴¹.

Для цього репродукцію насіння для усієї сільської (земельної) громади правління сільськогосподарського кооперативного товариства, його агрономічні працівники доручали лише кільком господарствам, що не повинні були мати інших сортів цієї культури. Сіючи, збираючи та обмолочуючи зерно ці господарства вживали всіх заходів, щоб забезпечити чистоту сортів. Отриманий сортовий посівний матеріал надходив до товариства й надавався ж набагато ширшому колу господарств. Отриманий в такий спосіб в значній кількості посівний матеріал передавався продуцентам товариству без додаткової доплати. Натомість, ті господарі, які отримували від товариства високоякісний посівний матеріал, надавали йому наперед обумовлену кількість простого товарного зерна або сплачували йому відповідний грошовий еквівалент. Отже, земельна громада села докладала на купівлю високоякісного сортового насіння лише ту суму, що її не доставало, а це було легко зробити вже через рік, засіявши ним навіть невелику площ. Наступного року господарства-репродуценти обмінювали для потреб інших членів земельної громади вирощений сортовий матеріал на звичайний з розрахунку 1 до 1. Такий порядок в кінцевому разі був вигідний для всіх сторін²⁴².

Цілком зрозуміло, що робота по сортонасінництву вимагала від господарства-продуцента високої культури землеробства, наявності достатньої кількості тягової сили та повного шлейфу всього необхідного сільськогосподарського реманенту, в тому числі і таких достатньо дорогих сільгоспмашин. Так, застосування трієрів та сівалок давало змогу якісно провести посів якісним зерном. Натомість, використання жатки та молотарки дозволяло зібрати урожай в стислі строки і з мінімальними втратами.

Саме ці передумови і малися в наявності в селянських господарствах фермерського типу.

Те ж можна сказати і про підготовку ґрунту під посів. Засів насіннєвих площ здійснювався по чорному пару.

Завдяки цьому ефективному, однак, агрономічному прийому, посіви насіннєвого матеріалу були вільні від бур'янів, а отже, і зерно було вільне від різних небажаних домішок. Але належний догляд за чорним паром потребував значних витрат тягла та застосування доволі широкого шлейфу сільгоспреманинту.

І знову ж таки ці компоненти і мали саме економічно потужні господарства фермерського типу.

Їх діяльність в цьому надзвичайно важливому напрямку дуже швидко дала добрі результати. Так, чистосортного насіння у 1924/25 р. було розповсюджено в Україні до 1 млн. пуд. озимих і до 800 тис. пуд. ярих, а вже у 1926/27 р. кількість чистосортного насіння збільшилася до 4 млн. тис. пуд., з них озимих було 3 млн. 100 тис. пуд.²⁴³. У зв'язку з розповсюдженням чистосортного насіння швидко зростала площа під односторонніми масивами і площа земельних громад та сільськогосподарських колективів. Так, якщо у 1925/26 р. площа під односторонніми посівами становила 77 тис. дес., то у 1926/27 вона збільшилася до 197 тис. дес., а у 1927/28 р. склала вже майже 650 тис. дес. Тобто за короткий час, завдяки виробничим можливостям, енергії, підприємливості, високій агрономічній культурі фермерських господарств, площа зайнята високоякісним, до того ж одностороннім, зерном збільшилася в 6 разів²⁴⁴. Подальше господарсько-економічне значення цього важко переоцінити. Адже, саме дякуючи фермерським господарствам було закладено основу кардинального поліпшення фактично загубленої за роки військового лихоліття справи широкого розповсюдження на ланах України якісного посівного матеріалу.

Слід пам'ятати і про те, що із знищенням в 1929 – 1930 рр. українського фермерства, ця справа на тривалий час знову була фактично загублена. Кволі, малокультурні колективні господарства 1930-х років були просто неспроможні налагодити її.

Фахівцям сільгоспкооперації було добре зрозуміло, що забезпечити стабільність поповнення бюджету держави за рахунок експорту сільськогосподарської продукції, не можливо було забезпечити покладаючись виключно на експорт хлібу чи й продуктів рільництва загалом. Адже їх врожай у значній мірі залежав від погодних умов. Вирощування ж великої рогатої худоби, свиней та птиці перебувало у значно меншій залежності від примх природи. До того ж налагодження глибокої переробки всередині країни продукції тваринництва та птахівництва ще більше підвищувала їх вартість та зміцнювала стабільність сільськогосподарського експорту. Тому, лише розширивши значно більш прибутковіший, у порівнянні з експортом зернових, експорт м'яса, а особливо продуктів його переробки, зокрема, дуже популярного на той час в Німеччині українського бекону та ковбас, молокопродуктів (українське масло мало добру славу навіть в Англії), яєць, які розходилися по всій Західній Європі, тощо, можна було сподіватися на безперебійність валютних надходжень від зовнішньоторговельних операцій.

У дореволюційний час експорт тваринницької продукції за винятком коров'ячого масла відбувався на вкрай примітивному рівні. Велика рогата худоба, свині, птиця вивозилися переважно в живому вигляді, без будь-якої переробки. Перепорою до відновлення експортних операцій став катастрофічний 1921/22 р. Негативно вплинув і недорід 1924 р. Через це певний час не вдавалося відновити належне поголів'я худоби, що відповідно заважало й розширенню масштабів експорту тваринницької продукції.

Однак, вже з середини 1920-х рр. розвиток українського тваринництва відбувався вже дуже швидкими темпами. Досить навести такі дані. Так, переробка молока у 1926 р. збільшилося, у порівнянні з 1924 р., більш ніж втричі: з 3 млн. пуд. до 10 млн. пуд. У 1924 р. працювало 125 маслозаводів, а у 1926 р. вже 600²⁴⁵. Відповідно зростали і обсяги коров'ячого масла, які можна було

експортувати. Та ще вищими темпами зростав експорт бекону. За цей час він зріс з 30 тис. пуд. у 1924/25 р. до 250 тис. у 1926/27 р. та до 400 тис. пуд у 1927/28 р.²⁴⁶.

Тут, безумовно, давалася взнаки висока інтенсивність фермерських господарств. Адже це саме на них припадало 56% всієї кількості свиней, які розводили в країні²⁴⁷.

Ще раз слід зазначити, що і в цій справі чільне місце займала тваринницька сировина, яку постачали переробним підприємствам саме висококультурні фермерські господарства. Адже переробники, дбаючи про якість продукції, доволі жорстко контролювали якість сировини. Саме в цих господарствах і концентрувалися породні беконні (йоркширські) свині, які насамперед, і були потрібні переробникам.

Потрібно підкреслити, що в роки непу позитивні зміни у співвідношенні експортних поставок хлібних та не хлібних продуктів постійно змінювалося на користь останніх, але за рахунок активної участі в цій справі високорозвинутих фермерських господарств. Саме завдяки їм у 1927 р. це співвідношення складало вже 64,4% до 35,6% (для порівняння: у 1914 р. – 79,3% і 20,7%)²⁴⁸.

Як вказував Ю. Уман “Зростання виробництва та експорту продуктів скотарства у зв’язку з індустріалізацією сільського господарства, що її проводять на Україні, відбувається таким темпом, якого не знає жодна західноєвропейська країна”²⁴⁹. В цілому, на кінець 1927/28 р. загальні обсяги прибутків від статей експорту українського скотарства склали 2,3 млн. крб. по бекону, 1,7 млн. крб. по м’ясу і 0,7 млн. крб. по живій худобі. Отже, загальний прибуток становив 4,7 млн. крб.²⁵⁰.

З цього приводу ось як складалася ситуація з виробництвом продукції тваринництва у фермерських господарствах. Якщо частка продуктів рільництва зростала разом із зміцненням господарства (у 1923/24 р. у дрібному господарстві рільництво давало до 8% продукції, що йшла на продаж, а у великому – до 55%), то продукти тваринництва давали зворотну залежність – чим більше

було господарство, тим нижчою була їх відносна частка в загальній сумі грошових надходжень. Так, у групі господарств з посівом до 2 дес. на продукти тваринництва припадало у тому ж 1923/24 р. 30 – 31% загальної суми надходжень, а в групі господарств з посівом 8 – 16 дес. – лише 9 – 10%. Отже, ринкова частка худоби як і продуктів тваринництва була більшою у дрібних господарствах, ніж у потужних фермерських господарствах. В цей час динаміка грошових надходжень до селянського господарства з ринкових джерел демонструвала різницю у характері ринкових зв'язків дрібного та відносно великого фермерського господарства. Чим більше господарство – тим більше воно орієнтувалося на рільництво і тим більшу роль у загальній сумі його доходів грали продукти рільництва, у першу чергу якісної зернові культури²⁵¹.

Розуміючи це, а також виходячи з того, що інтенсифікація індивідуального селянського господарства, зріст його виробничих сил можливі лише при належному розвитку продуктивного скотарства, Наркомзем та інші державні органи в своїй політиці регулювання ринку почали здійснювати протекціонізм щодо скотарства шляхом встановлення на його продукцію більш прибутковіших, порівняно із зернохлібом, цін. Так, ціни по яким у 1925/26 р. державні заготівельні органи та сільськогосподарська кооперація купували сільгосппродукцію, становили по зернохлібу пересічно, лише на 15% більше проти довоєнних цін, тоді як закупівельні ціни на скотарську продукцію були підвищені на 44% більше довоєнних²⁵².

Ще більш значним впливом ринкової кон'юнктури на виробництво продуктів тваринництва позначився 1926/27 р., коли остаточно встановився сприятливий індекс цін на продукти скотарства. Як визнавав відомий економіст-аграрник В. Беркаш, на швидке збільшення обсягів тваринницької продукції “почав впливати посилений попит на продукцію у зв'язку з початком роботи низки підприємств по переробці продуктів – беконні

фабрики, сітка масло та сирзаводів” – тобто було створено реальні можливості для зростання товарності та зацікавленості фермерських господарств займатися тваринництвом²⁵³. Зростання ринкових тенденцій в тваринництві супроводжувалося збільшенням поголів’я молочних корів в господарствах та кількості свиней, що реалізовувалися на ринку. Весняним опитом ЦСУ 1927 р. був встановлений зріст кількості свиней на Україні, в порівнянні з минулим роком на 20%, а по Полтавській окрузі де були розміщені потужні Полтавська та Кременчуцька беконні фабрики, а отже, мав місце особливий попит. Кількість свиноголів’я збільшилася навіть до 73%²⁵⁴. Це яскраво свідчило про позитивне значення організації експорту тваринницької продукції не лише для держави в цілому, але і для самого селянства.

Значний прогрес в напрямку від суто споживчого молочного тваринництва до ринкового був обумовлений і реорганізацією польового господарства на підставі збільшення засіву коренеплодів і трав, із застосуванням високопродуктивного сільгоспінвентарю і машин, що також активно впроваджувалося саме у фермерських господарствах²⁵⁵.

Саме тому вагомих успіхів українське фермерство, спираючись на активну та швидко зростаючу допомогу різних видів, вже на середину 1920-х років диференційованої системи сільськогосподарської кооперації, насамперед, скотарсько-молочної, птахівничої (та ряду інших), досягло у сфері відновлення та розвитку молочного та м’ясного тваринництва та птахівництва²⁵⁶. Так, на Лівобережжі виробництвом масла на експорт активно почали займатися 5 молокопереробних підприємств “Добробуту”, на добре відомій своєю молочною худобою Мелітопольщині. Лідирували тут Пришибський, Гендльфельський, Олександрокрасний та два Гольбштацьких заводи, молоко на які надходило із фермерських господарств, які відзначалися високим рівнем налагодження племінної роботи, зоотехніки та ветеринарії.

Місцеві фермери приділяли велику увагу якості своєї продукції. Це робило їх масло широко відомим і привабливим для експорту²⁵⁷. Про роль фермерських господарств в розвитку експорту молокопродуктів яскраво свідчить наступне. Якщо за соціальним станом членів в скотарських товариствах фермери становили 27,6%, то в скотарсько-молочарських товариствах відсоток фермерських господарств доходив вже до 42,1%²⁵⁸.

Таким чином, у роки воєнних лихоліть та у перший післявоєнний період селянське господарство переживало важкі процеси: спад валових показників, згортання товарних галузей. Запекле громадянське протистояння в країні та волюнтариські соціально-економічні кроки більшовицького керівництва в добу “воєнного комунізму” привели до руйнування економічних зв’язків між селом і містом, між селянським господарством і промисловістю. До того ж були ліквідовані не лише головні виробники товарної сільськогосподарської продукції – поміщицькі економії, а й інша категорія товарних господарств – заможні селянські господарства, які чисельно зросли та економічно зміцніли в умовах сприятливої державної політики початку ХХ ст.

Однак, в умовах нової економічної політики вже на 1924/25 р. сільське господарство України, продемонструвавши вражаючі темпи відновлення поруйнованого господарства, по більшості показників фактично досягло довоєнного рівня.

Саме працелюбність, енергія та відносна свобода господарської (підприємницької) самореалізації українського фермерства стала основою швидкого економічного відродження у роки непу. Саме ці господарства мали всі потенційні можливості перейти від обслуговування потреб лише родини до виробництва значних обсягів ринкової продукції.

Наполегливо працюючи над розбудовою своїх господарств українське фермерство радянської доби, долаючи як об’єктивні труднощі, викликані повоєнною

розрухою, голодними та неврожайними роками, так і все нові і нові суб'єктивні перешкоди, які цілком свідомо постійно продукувало радянське керівництво, вже на середину 1920-х рр. відновило не лише загальні площі, але сформувало економічно найбільш доцільну структуру зерновиробництва. Паралельно, виключно плідна робота велася у м'ясному та молочному тваринництві.

Такий поступ на шляху відродження продуктивних сил аграрного сектору економіки України вже на середину 1920-х рр. створив цілком надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Саме швидко прогресуюче українське фермерство демонструвало стрімкі темпи відновлення товарної та експортної спрямованості господарств, швидко скорочувало вирощування маловрожайних культур та енергійно поширюючи посіви ринкових та високоврожайних, що було важливим чинником підвищення їх прибутковості. Важлива роль у поширенні експортної спрямованості фермерських господарств належала сільськогосподарській кооперації та її спеціалізованим системам, які створювали для цього належні організаційно-виробничі і фінансово-економічні передумови. В подальшому швидкий прогрес як у рільництві, так і у тваринництві, запорукою чого була високоефективна виробнича діяльність фермерських господарств, дозволили в другій половині 20-х років XX ст. налагодити високорентабельний, прибутковий і для селянства, і для держави в цілому, широкомасштабний сільськогосподарський експорт.

Успіхи у розширенні експортної бази сільськогосподарського виробництва були такі переконливі, що хоч це і алогічно, але вони стали ще одним чинником, який підштовхнув керівництво країни до форсування колективізації, сподіваючись в такий спосіб (забрати все можливе) “розширити” обсяги експорту.

ВИСНОВКИ

Результати наукового дослідження широкого кола соціально-економічних питань, пов'язаних із становленням та розвитком селянських фермерських господарств в Україні (1921 – 1929 рр.), отримані в ході опрацювання ґрунтовної джерельної бази та різнопланової наукової літератури, дають підстави для узагальнюючого висновку щодо того, що поглиблене, з нових світоглядних та методологічних позицій, вивчення комплексу важливих політичних, соціально-економічних і суспільно-громадських чинників, які, в тій чи іншій мірі, в той чи інший спосіб, аналізуються в процесі виконання поставлених дослідницьких завдань, мають важливе значення для об'єктивного, дійсно вільного від будь-якої політичної заангажованості висвітлення життя українського селянства в добу непу. З врахуванням того, що у вказаний історичний період селянство складало до 80% всього населення України, не буде виглядати перебільшенням твердження про те, що вказана проблема є однією із ключових проблем новітньої історії України в цілому.

Вивчення стану наукової розробки теми піднятої нами проблеми засвідчило, що ми маємо перед собою доволі рідкісний для демократичного суспільства стан речей. Абсолютний, ще сталінської доби, імператив щодо повної заборони на об'єктивне висвітлення сутності успішних селянських господарств 20-х рр. XX ст. та тієї визначальної

ролі, яку вони відіграли в ході відбудови та розвитку аграрного сектора економіки України, виявивсь настільки потужним, що і на сьогодні все ще спрацьовує інерція багатолітнього мовчазного табу на використання при характеристиці їх життєдіяльності навіть відповідаю чого їх сутності терміну, – фермерське господарство.

Штучно сконструйований сталінським агітпропом зловісний жупел “куркуля” продовжує не просто кидати тінь, а деформує адекватне сприйняття, навіть багатьма сучасниками, сутності соціально-економічних та виробничо-технологічних проблем українського села 20-х рр. ХХ ст., заважає розумінню того неспростовного факту, що вже на середину років непу українське селянство, спираючись на організаційно-господарську підтримку ним же витвореної, демократичної за своєю природою сільськогосподарської кооперації, зуміло продемонструвати швидко набираючу економічної міці альтернативу примітивній колективізації, – досконало обвлаштовані господарства фермерського типу.

На сьогодні проблема становлення, розвитку, функціонування та насильницької ліквідації селянських господарств фермерського типу в Україні в добу непу висвітлена лише фрагментарно, а нерідко і просто поверхово, що ніяк не дає можливості мати цілісне та об’єктивне уявлення про цю надзвичайно важливу сферу життя українського села 1920-х років. Це і обумовило необхідність дослідження вказаної проблеми на науковому рівні.

На основі аналізу історіографії присвяченій показу життєдіяльності українського селянства в радянську доколгоспну добу, всього комплексу публікацій, які в тій чи іншій мірі торкаються питань пов’язаних з функціонуванням фермерських господарств, виділено зумовлені конкретними суспільно-політичними умовами життя українського суспільства історичні періоди та етапи, кожен з яких має свою специфіку щодо особливостей формування, а звідси і можливості використання

джерельної бази і наукових та статистичних публікацій, в тому числі і результатів науково-дослідних робіт у формі досліджень, а з ідеологічної точки зору – і щодо характеру оцінок та особливостей висвітлення.

Застосування сучасної методології, комплексу взаємодоповнюючих принципів та методів дослідження дало змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок та забезпечити наукову достовірність результатів дослідження.

В процесі опрацювання джерельної бази з'ясовано, що значний масив документів, що безпосередньо торкаються сутності предмету дослідження, зосереджених в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, у фондах обласних державних архівів ще не використовувалися дослідниками і не вводилися до наукового обігу. Надбанням громадськості стали лише окремі їх фрагменти, до того ж нерідко, у неадекватному трактуванні.

Підтверджено достатньо високу репрезентативність виявлених джерел з досліджуваної проблематики. Їхнє використання і введення до наукового обігу дозволило у поєднанні з опрацюванням значного масиву наукової літератури, статистичних публікацій, матеріалів преси і періодичних видань зробити аргументовані узагальнення та висновки, забезпечити досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань.

Підтверджено, зокрема, що, головними причинами глибокої економічної кризи сільського господарства після закінчення громадянської війни і не менш гострої політичної кризи у взаємовідносинах селянства з владою стали не лише продрозкладка, голод, але в певній мірі і подальша класова спрямованість аграрної політики радянської держави. Опинившись в умовах жорсткої економічної і соціально-політичної кризи, викликаній наслідками руйнівних військових дій та політики воєнного комунізму, партійно-радянське керівництво, щоб запобігти

виникненню ще більш руйнівної фази громадянського протистояння та втрати влади, було змушене піти на часткові поступки переважаючій частині населення – багатомільйонному селянству, і згорнути проведення політики воєнного комунізму.

Введення нової економічної політики передбачало повернення до товарно-грошових відносин, легалізацію хоч і контрольованої, проте, доволі суттєвої свободи торгівлі особливо в аграрному секторі економіки та допущення обмеженої приватно-підприємницької ініціативи. Наслідком цього стало те, що ситуація в сільському господарстві, незважаючи на тяжкі наслідки тяжкого стихійного лиха, – жорстокої посухи 1921 р. почала швидко стабілізуватися, а невдовзі і змінюватися на краще.

Слід спеціально віділити, що нова економічна політика, відкривши можливість для прояву трудової приватної господарської ініціативи переважаючої частини селянства, створила передумови і для інтенсивного формування та подальшого розвитку господарств фермерського типу.

Заміна продрозкладки продподатком, дозвіл вільної торгівлі, зняття заборони на оренду землі та найм робочої сили стали потужними активізуючими чинниками розвитку продуктивних сил села. Все це сприяло утвердженню в аграрному секторі економіки України плюралізму форм господарювання.

Певний час, доволі з різних причин, в тому числі і внаслідок запеклої боротьби за владу у вищому ешелоні партійно-радянської верхівки країни, куди в повній мірі було втягнуто і українське керівництво, внутрішньополітичний курс, в тому числі й базові економічні компоненти, відзначалися, переважною мірою, зваженим прагматизмом.

Поточне законодавство, як правило, стимулювало розвиток в сільському господарстві товарного виробництва, а отже, і формування та розвиток господарств фермерського типу. Вже в 1922 – 1924 рр. в Степу, а також і в інших природно-кліматичних регіонах України,

започатковується стійка тенденція до збільшення кількості високорозвинутих інтенсивних господарств товарного спрямування. Кількість фермерських, – за домінуючим в 1920-ті роки лексичним визначенням – заможних та середняцьких, господарств, серед яких все більшого значення набувало, знову ж таки за офіційною лексикою радянської статистики 1920-х років “вищесереднє” селянство, у 1926 р. складала вже понад дві третини усіх селянських господарств України. Утвердження нових економічних принципів організації функціонування аграрного сектора народного господарства дозволило за короткий час помітно збільшити не лише валові обсяги, але і товарну частину сільськогосподарської продукції. Вирішальну роль в цьому відіграло, насамперед, молоде українське фермерство.

Слід при цьому спеціально підкреслити, що на середину 20-х років ХХ ст. фермерський шлях розвитку став притаманним не лише для традиційно найбільш міцної в господарському плані частини українського селянства. Надзвичайно важливо те, що ця тенденція стала, хоч і поступово, переборюючи економічні та адміністративно-бюрократичні труднощі, ставати притаманною і для більшості середняцького загалу.

Потрібно наголосити і на тому, що вагомим чинником виробничо-економічного розвитку інтенсивних селянських господарств фермерського типу стало розширення діяльності, започаткованої в 1923 р. комбінованої державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту. Позички, які вона надавала, використовувалися селянами на різноманітні виробничі потреби: на придбання робочої та молочної худоби, високоякісного посівного матеріалу, складних сільськогосподарських машин, як то жниварки та молотарки, а з часом і тракторів.

Варто, однак, спеціально зазначити, що стосовно господарств фермерського типу, то вже в перші роки діяльності державно-кооперативної системи сільськогосподарського кредиту політика кредитування за

своєю спрямованістю носила щодо них упереджений характер. Законодавчо закріплені дискримінаційні умови отримання кредитів селянами-фермерами створювали суттєві труднощі в придбанні ними складної ефективної сільськогосподарської техніки та високопродуктивної племінної худоби, високоякісного посівного матеріалу, що зрозуміло негативно впливало на темпи виробничого розвитку їх господарств, відчутно стримуючи інтенсифікацію виробництва.

Склалася парадоксальна ситуація. Активно залучаючи до кооперативної складової, системи сільськогосподарського кредиту, кошти економічно міцних фермерських господарств, держава водночас обмежувала їм доступ до отримання кредитних ресурсів. Тим самим, з одного боку, фермерські господарства позбавлялися стимулу для подальшого накопичення своїх коштів в системі сільгоспкредиту, що з іншого боку майже автоматично обмежувало її можливості кредитувати через сільськогосподарські кооперативні товариства економічно кволі селянські господарства, від чого програвало в першу чергу незаможне селянство, а з ним і сама радянська держава. Адже це звужувало її податкову базу, оскільки кволі господарства оподаткуванню не підлягали.

Більш того, подібне ставлення до фермерства, стримуючи зростання його чисельності і ефективність господарювання, вочевидь заважало вирішенню завдання, яке все гостріше поставало перед країною в цілому, – підвищення товарності, тобто ринкової спрямованості сільського господарства в цілому. Адже, насамперед, господарства фермерського типу могли, і що головне, всією своєю природою були націлені на розширення саме товарної компоненти свого господарювання.

Політичною обумовленістю, точніше пересторогою визначалася і податкова політика радянської держави щодо селянських господарств фермерського типу, яка від самого початку мала чітко визначену догматичну, вульгарно-марксистську, – фактично антиселянську спрямованість.

Партійно-державне керівництво УСРР не будучи самостійним в прийнятті засадничих рішень, що стосувалися питань політичного та економічного життя республіки, змушене було, нерідко всупереч власній волі, виконувати директиви ЦК РКП(б) та його лідерів, які гуртувалися довкола Й. Сталіна. Відповідно і аграрна економіка України та її основа, – сільське господарство розвивалося підпорядковуючись загальносоюзним постулатам.

Створивши фінансово-економічну систему непу, з включенням суттєвих елементів ринкових відносин, радянська влада, однак, водночас сконструювала механізм оподаткування селян, як інструмент викачування фінансових ресурсів із селянських господарств, передусім, заможних, та для політичних маніпуляцій над селянством, з метою його розколу на антагоністичні соціальні групи. Штучне спрямування зростання податкового тиску на фермерство стало особливо очевидним після переходу до насильницького нав'язування селянству колгоспно-радгоспної системи паралельно із форсуванням індустріалізації та згортанням непу наприкінці 1920-х рр.

Спрямована проти заможних економічно самодостатніх верств українського села державно-податкова політика об'єктивно призвела до швидкого уповільнення темпів розвитку сільського господарства, більш того, привнесла в нього хаос та дезорганізацію. Пригнічені не просто надмірним, а фактично конфіскаційним податковим тиском, фермерські господарства втрачали всякий економічний інтерес не те, що до розвитку, а навіть до звичайного ведення власного господарства. Наслідком цього стало знищення в масах українського селянства почуття господаря, перетворення їх на політично безправних й економічно повністю залежних від тоталітарної системи трудівників фактично одержавлених колективних господарств.

Опрацьовані в процесі дослідження матеріали свідчать, що одним із важливих елементів формування фермерських

господарств стало використання ними найманої праці. Застосування робочої сили селянськими господарствами досягло максимуму у 1927 р., але вже наприкінці того ж року чисельність зайнятих в них найманих робітників, внаслідок надзвичайних заходів держави, починає зменшуватися.

Радянське законодавство, допускаючи певний час із економічних міркувань використання у сільському господарстві найманої праці, водночас відзначалося збереженням вульгарно-класових підходів і носило обмежувально-дискримінаційний характер, передусім, скерований проти фермерських господарств. Наступ на них в цій сфері, обумовлений буцім-то домінуванням експлуататорських умов найму різко посилювався відразу після XV з'їду ВКП(б) (грудень 1927 р.), який проголосив початок суцільної колективізації сільського господарства, що само по собі прозоро свідчить про надуманий характер цих звинувачень. Штучність, та відверта політична заданість цього положення цілком очевидна. Адже велика кількість пересічних селянських господарств в силу історично обумовленої аграрної перенаселеності, особливо в таких регіонах, як Правобережжя, об'єктивно мали значні надлишки запасів робочої сили. Їх раціональне використання було одним із дієвих каналів грошових надходжень до малозабезпечених землею селянських господарств, а отже, економічно, та і морально цілком оправдане, оскільки оплата праці найманих працівників фермерських господарств була, як правило, значно вищою, ніж вартість продукції, яку вони могли виробити у власному недостатньо забезпеченому землею господарстві.

Більш того, в 1920-х роках в українському селі, внаслідок значних демографічних втрат часів воєнних лихоліть, а це, насамперед, чоловіки, біля 8 – 10% господарств взагалі не мали в своєму складі дорослих чоловіків і очолювалися жінками. Зрозуміло, що без найму сторонніх працівників таке господарство функціонувати ніяк не могло.

Однак, держава пішла на алогічний крок спочатку обмеження, а невдовзі і повної заборони найму робочої сили. Здійснюючи в такий спосіб тиск на фермерські господарства влада не тільки підривала їх економічну базу, а й створювала умови, за яких найманим працівникам не залишалося іншого виходу, як йти у колгоспи.

Повсякденно стикаючись із потребою вирішувати безліч господарсько-економічних питань, українське фермерство намагалося легітимним шляхом відстоювати свої інтереси, беручи участь у роботі органів сільського самоврядування, передусім, сільських рад. Слід спеціально підкреслити об'єктивну необхідність цього устремління, яке всупереч спекулятивним заявам партійної пропаганди не мала ніякого зв'язку з політикою, а було обґрунтовано постійними потребами відстоювати економічні потреби своїх господарств у одвічному протистоянні виробника-підприємця та чиновника-бюрократа. Зрозуміло, що повсякденно стикаючись із нерозпорядливістю, а то і прямим невіглаством малокомпетентних радянських чиновників, фермери у ході виборчих кампаній до виборів в сільські ради не могли не ініціювати наростання протестних настроїв, а звідси і відкритої критики часто відверто помилкових елементів аграрної політики радянської держави, що вона, власне, повинна була б лише вітати. Адже ці протести та критичні зауваження були спрямовані на ліквідацію саме тих явищ, які підривали економічну міць держави, а отже, і політичний авторитет радянської влади. Активна громадянська позиція фермерства, логічність добре продуманих перевірених життям аргументів викликала прихильність значної частини виборців і, незважаючи на протидію властей, селяни-фермери регулярно обиралися до складу багатьох сільських, а інколи і районних рад.

Розвиток селянських господарств, в тому числі і фермерських, стримувався вкрай недостатньою забезпеченістю їх сільськогосподарським реманентом. На початку 1920-х рр. виробничий реманент, не кажучи вже

про складні сільськогосподарські машини був відсутній у більше ніж третини селянських господарств України. Зменшення кількості сільськогосподарського реманенту в господарствах зумовлювалося, насамперед, його фізичною зношеністю за воєнні та перші повоєнні роки, коли надходження нового сільгоспінвентарю на село майже припинився. Особливо давалася взнаки нестача найбільш необхідних видів сільськогосподарського реманенту, таких як плуг, букер та складних причіпних машин, насамперед, сівалок, молотарок, косарок, снопов'язок. За цих умов дрібнотоварне виробництво в багатьох випадках було змушене функціонувати за рахунок надмірного використання ручної праці селян, що, в свою чергу, внаслідок примітивізації виробничих процесів, тягло за собою не лише низьку продуктивність, але і незначну товарність господарств.

По мірі утвердження засад нової економічної політики постачання сільськогосподарським реманентом та сільгоспмашинами почало налагоджуватися. У 1926/27 р. машин було продано вже на 43 млн. крб., що перевищило показники 1913 р. Цьому сприяли, як ліквідація особливо кричущих диспропорцій цін на промислові вироби та сільськогосподарську продукцію, – “зведення ножиць цін” так і загальна політика уряду спрямована на зменшення вартості машин і повернення цін на них до довоєнного рівня та продаж їх в кредит. Однак, при цьому організація машинопостачання, як і інші заходи влади, знову ж таки носила чітко виражений вульгарно-класовий, а звідси і антифермерський характер. Зокрема, першочергове право та значно більш фінансово вигідні умови для придбання складної техніки мали товариства по спільному обробітку землі, машинові товариства, кооперативні об'єднання бідняцько-середняцького складу, і навіть індивідуальні малоспроможні господарства, хоч часто їх заявки на техніку, особливо складну, не мали під собою належного виробничо-економічного обґрунтування. Однак і при цьому, сума завдатку для них встановлювалася значно

менша, ніж для господарств фермерського типу, а термін кредиту доходив до “4-х і навіть 5-ти урожаїв”. Інші ж покупці, тобто господарства фермерського типу, кредити могли отримати на термін лише до “2-х урожаїв”, при цьому завдатки становили до 50% від вартості машин. Така політика фактично ставила дуже високу перепону господарствам, насамперед, тим, які лише ставали на шлях фермерства, оскільки за таких не вигідних умов було вкрай важко придбати машини, конче необхідні для подальшої інтенсифікації їх виробничих процесів.

Та навіть за таких вкрай несприятливих умов, молоде українське фермерство виразно лідирувало серед покупців складної сільськогосподарської техніки, вкладаючи в неї практично всі свої грошові доходи, оскільки добре розуміло, що в такий спосіб воно дбає про виробничо-економічний розвиток своїх господарств, про їх подальшу ефективність, а отже, і перспективність. Партійно-радянське керівництво всіляко гальмуючи зосередження сільськогосподарського реманенту в руках “куркульства”, змушене було, однак, певний час миритися з цим, оскільки вкрай важке становище сільського господарства в перші роки непу, загальні потреби відновлення економічного життя вимагали притоку грошових надходжень, які можна було швидко отримати лише продаючи техніку селянству, яке вже вело чи ставало на шлях ведення господарства фермерського типу і купувало її переважною мірою за готівку. Більш того, саме у селян-фермерів складні сільгоспмашини використовувалися максимально ефективно, забезпечуючи негайний приріст виробленої продукції не лише у власних, але і в оточуючих їх господарствах за рахунок економічно доцільної як для здавача, так і наймача оренди.

Проте, в другій половині 1920-х років у справі забезпечення села машинами все більш виразно почали проступати суто ідеологічні риси, що добре демонструє ситуація із забезпеченням реманентом колективних господарств. Тогочасні дрібні колгоспи, не зважаючи на

незначну загальну посівну площу та в переважній мірі суто споживчий характер господарювання, були поставлені у незрівняно вигідніші умови, ніж фермерство, отримавши потужну, однак, економічно здебільш необґрунтовану систему пілг, в тому числі і можливість першочергового отримання довготермінових кредитів на придбання складної сільськогосподарської техніки.

Однак, незважаючи на всі складнощі і викривлення у справі постачання сільгосптехніки та реманенту українському селянству, вже на середину 1920-х рр., коли обсяги машинопостачання для потреб сільського господарства насамперед, завдяки збільшенню обсягів його вітчизняного виробництва та певному розширенню імпорту, в тому числі тракторів, перевищило довоєнний рівень, проявилася стійка тенденція – фермерські господарства почали концентрувати у своїх руках найбільшу кількість реманенту, і особливо левову частку складної високовартісної, а отже, високопродуктивної техніки.

З повномасштабним відновленням роботи вітчизняних заводів сільськогосподарського машинобудування, зменшенням вартості машин і налагодженням роботи системи сільськогосподарського кредиту одним із шляхів вирішення проблеми відсутності в селянському господарстві землеробського реманенту стало його придбання сільськогосподарськими кооперативними товариствами та наступне використання інвентарю, а особливо складних сільськогосподарських машин, через кооперативні прокатні пункти.

Слід при цьому підкреслити, що основну, виразно домінуючу частину коштів, які мобілізували для цього сільськогосподарські кооперативні товариства, надавали саме господарства фермерського типу, які, власне, тільки і могли їх надати, оскільки цілком зрозуміло, що в господарствах незаможників таких коштів просто не існувало.

Натомість, виходячи із загальної спрямованості сільськогосподарської кооперації на сприяння економічній розбудові саме незаможницьких господарств, підняття їх на вищий виробничий щабель, основними споживачами послуг прокатних пунктів були саме господарства незаможників, які в такий спосіб отримували можливість підвищувати технологічний рівень виробничих процесів, а отже, і прибутковість. Отже, і в цьому разі фінансово-грошові ресурси фермерських господарств сприяли розбудові сільського господарства України і підняття добробуту селянства в цілому. Поступово за роки непу постачання машин селу майже повністю зосередилося у руках сільськогосподарської кооперації, яка вже з середини 1920-х рр. перетворилася на провідну машинно-торгівельну організацію, через яку переважна більшість сільськогосподарської техніки та реманенту надходила до селянських господарств. Без її діяльності у цій сфері, в основі якої лежали кооперативна активність і здорова господарська ініціатива селян, які вели господарювання фермерського типу, годі уявити нормальний розвиток селянських господарств України в цілому.

Фактично, саме завдяки підприємницькій активності фермерства, через створення ним машинних, а потім і машинно-тракторних товариств, українське селянство отримало сприятливу можливість підвищувати продуктивність своїх господарств шляхом використання складної високоефективної сільськогосподарської техніки.

У другій половині 1920-х рр., внаслідок прагнення фермерства до виробничої розбудови своїх господарств, майже половина усього сільськогосподарського реманенту, насамперед, складних машин, зосереджувалося у господарствах фермерського типу. В таких умовах важливим було ефективне вирішення проблеми доцільного використання наявного реманенту. При цьому слід мати на увазі те, що велика кількість реманенту в малосильному, недостатньо забезпеченому землею господарстві була не вигідною, навіть за умови отримання ним пільгового

кредиту. Нагальним стало не так подальше насичення села реманентом, як ефективне використання вже наявного, що було можливе при створенні сприятливих умов для поширення оренди сільгоспмашин та супряги. Саме господарства фермерського типу і дотична до них частина економічно прогресуючого середняцтва на середину 20-х років XX ст. мали у власному користуванні надлишок засобів виробництва – інвентарю, сільгоспмашин та тягової сили до них, за допомогою яких можна було доволі ефективно вирішити переважну більшість наявних виробничо-технологічних проблем села.

Проте, партійно-радянське керівництво країни вперто бачило в цьому лише можливості для “збагачення куркульства” та загрозу поширення “експлуатації”. Штучно витворений партійно-пропагандистською системою швидко ставший зловісним для селянства жупел “куркульства”, почав уособлювати майже відвертого ворога радянського ладу. Про антиселянську спрямованість цього ідеологічного витвору яскраво свідчить те, що з метою тримати в напрузі не лише селян-фермерів, але і будь-якого українського селянина, владою було сконструйовано ще один, вже відверто терористичний щодо селянства жупел, – “підкуркульника”, яким вона могла затаврувати кожного, хто осмілювався подати голос проти антинародної політики насильницької колективізації.

Застосування політичних і економічних заходів для обмеження господарської активності економічно передової, найбільш енергійної у виробничому відношенні соціальної групи селянства, яку було проголошено “прямим і рішучим ворогом революційного пролетаріату”, повинно було зумовити зменшення не лише її чисельності, господарсько-економічне значення, але й подати прямий сигнал селянству, що влада не зупиниться ні перед чим для того, щоб здійснити проголошену нею мету, – позбавити селянство економічної, а отже, і громадської самодостатності.

Починаючи з 1928 р. економічний тиск на фермерські господарства посилювався настільки, що вкупі з відверто адміністративними заходами повністю унеможливили придбання ними будь-якої сільськогосподарської техніки. Це об'єктивно привело до спаду у інвентарному, а відповідно і тягловому забезпеченні всього сільського господарства.

У післяреволюційний період сільське господарство України переживало важку до того ж системну кризу, що знайшло своє відображення у таких узагальнюючих показниках, як спад валових показників виробництва всіх видів сільськогосподарської продукції, та ще більш суттєве зниження його товарності. Гостре громадянське протистояння в країні та по суті терористичні соціально-економічні кроки більшовицького керівництва в добу “воєнного комунізму” привели до руйнування економічних зв'язків між селом і містом, між селянським господарством і промисловістю. До того ж були ліквідовані не лише головні виробники товарної сільськогосподарської продукції – поміщицькі економії, а й інша категорія товарних господарств – заможні фермерські господарства, які чисельно зросли та економічно зміцніли в умовах сприятливої державної політики початку ХХ ст.

Проте, працелюбність, енергія та відносна свобода господарської (підприємницької) самореалізації українського селянства у роки непу стала основою швидкого і широкого економічного піднесення сільського господарства – основи добробуту українського народу. Практика показала, що значна кількість господарств, поклавши в основу своєї діяльності фермерський уклад, почали інтенсивно розвиватися навіть в доволі сприятливих радянських умовах. Вони почали швидко реалізовувати всі свої потенційні можливості, переходячи від обслуговування потреб лише власної родини до виробництва суто ринкової продукції.

Наполегливо працюючи над розбудовою своїх господарств українське селянство, на чолі із найбільш

прогресивною його частиною, до того ж кількісно все більш чисельною, долаючи як об'єктивні труднощі, викликані повоєнною розрухою, голодними та неврожайними роками, так і все нові і нові суб'єктивні перешкоди, які постійно продукувало радянське керівництво, вже на середину 1920-х рр. не лише відновило валові обсяги, але й розпочало поліпшувати саму структуру сільськогосподарського виробництва.

Такий поступ на шляху відродження продуктивних сил аграрного сектору економіки України вже на середину 1920-х рр. створив цілком надійний фундамент для налагодження масштабного експорту сільськогосподарської продукції. Саме міцніючи фермерські господарства демонстрували стрімкі темпи відновлення товарної частини та експортної спрямованості виробленої продукції, різко скорочуючи вирощування малоефективних культур і, натомість, енергійно розширювали виробництво ринкових високопродуктивних, що стало важливим чинником постійного зростання їх прибутковості, а отже, і громадської самодостатності. Таке селянське господарство вже не прагнуло пільг від держави, а само було її надійним економічним фундаментом, проте, що цілком логічно, вимагало для цього підприємницької свободи для себе та суспільної поваги до свого очільника. Фермерські господарства відігравали провідну роль в такій важливій справі, як розширення експортної діяльності сільськогосподарської кооперації та її спеціалізованих систем, що в зв'язку із планами індустріалізації країни набувало вкрай важливого значення.

Об'єктивне вивчення широкого кола проблем, пов'язаних із повсякденною практикою роботи фермерських господарств, дає можливість відзначити таку їх визначальну рису, як високий рівень організації виробництва, постійне прагнення до максимально можливого використання техніки, заміна нею живої робочої сили. Вказана особливість мала виключно важливе значення. Адже вона давала реальну можливість ефективно

вирішити обидві іпостасі непереборної для радянської влади проблеми, яку вона так і не зуміла розв'язати до останніх років свого існування, – перманентну нестачу робочої сили, як в промисловості, так і в сільському господарстві. Примноження числа активно функціонуючих фермерських господарств в умовах аграрної перенаселеності, було об'єктивно вигідно як державі, так і самому селянству. З одного боку, зростання чисельності високоприбуткових фермерських господарств за рахунок земельних запасів незаможників, автоматично забезпечувало значно вищий рівень віддачі з одиниці площі, розширювало тим самим для держави надійну базу оподаткування. З другого ж, здача в оренду земельних наділів малоефективних господарств, давала можливість членам останніх не лише отримувати за них стабільний достатній вагомий дохід, але й одночасно, звільнившись від занять малопродуктивним, при недостатній землезабезпеченості, хліборобством, йти працювати в промисловість, яка в зв'язку з розгортанням індустріалізації потребувала все нових і нових робочих рук. Отже, саме в такий спосіб розвиток фермерських господарств доцільно розв'язував декілька гострих суспільних проблем, що стосувалися максимального збільшення надходжень в бюджет грошових коштів, швидкого збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, піднесення життєвого рівня незаможних верств селянства, забезпечення промисловості кадрами робітників. І все це вирішувалося без будь-яких суттєвих соціальних потрясінь

Однак, зміцнення економічних позицій та посилення суспільно-громадського значення все більш чисельно зростаючої в Україні верстви селян-фермерів, кардинально суперечило подальшим політичним планам більшовицького керівництва, яке вбачало в селянстві, а надто українському, лише “історично віджилий клас”, а отже, лише об'єкт перманентного грабунку, нещадного визиску всіх матеріальних і грошових ресурсів, з метою досягнення власних, нічого спільного, власне, не маючих з інтересами

народу цілей, що й стало основною причиною його відмови від нової економічної політики на селі та поспішного відверто-насильницького згортання процесів утвердження, як в суто економічному, так і в соціальному плані, вельми прогресивного фермерського укладу господарювання в українському селі.

Щодо сучасних перспектив розвитку українського фермерства, слід підкреслити, що незважаючи на новітню тенденцію до індустріалізації сільськогосподарського виробництва, в цілому, у сільському господарстві України, в силу цілого ряду причин (особливості агроландшафтів, місцеві традиції, вимоги до якості багатьох видів рослинницької, а надто тваринницької продукції), навіть в суто виробничому значенні зберігається широке поле діяльності для функціонування і розвитку фермерських господарств.

Так, навіть в Сполучених Штатах Америки основою молочного тваринництва є невеликі, суто сімейні ферми, які відзначаються високою продуктивністю і якістю продукції. Не менш переконливим є приклад Китайської Народної Республіки. Саме широкий розвиток сімейних ферм, їх спеціалізація та кооперація, дозволили цій, донедавна постійно потерпаючій від нестачі продовольства країні, перетворитися на потужного багатопланового експортера сільськогосподарської продукції.

При цьому ніяк не можна забувати і про таку надзвичайно важливу для сучасного українського суспільства складову його буття, як соціально-демографічний чинник. Адже збереження українського села, одвічного духовного осердя нашого народу, прямо пов'язане із примноженням і розвитком енергійного, підприємливого, сучасного українського фермерства, яке нерозривно поєднане із долею рідного краю, із всіма його турботами і успіхами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Передмова

1. *Троцкий Л.* О наших задачах. Доклад на общегородском собрании парторганизации в г. Запорожье. 1 сентября 1925 г. / Троцкий Л. – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1926. – 24 с.
2. *Качинский В.* Молодая поросль фермерства в украинской степи / Качинский В. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98 – 106.

Розділ 1

1. *Богусhevський В. О.* О деревенском кулаке или о роли традиций в терминологии / Богусhevський В. О. // Большевик. – 1925. – № 9 – 10. – С. 59 – 64.
2. *Крицман Л. М.* Классовая дифференциация крестьянства в современной советской деревне / Крицман Л. М. // Вестник Коммунистической Академии. – 1925 – 1926. – № 14. – С. 184 – 225; *Крицман Л. М.* Об основах перспективного плана развития сельского и лесного хозяйства / Крицман Л. М. // На аграрном фронте. – 1925. – №7 – 8. – С. 59 – 66; *Крицман Л. М.* О внутренних противоречиях крестьянского двора / Крицман Л. М. // На аграрном фронте. – 1929. – №3. – С. 7 – 26.
3. *Попов А.* Расслоение деревни (опыт обследования одной волости) / Попов А. // Под знаменем коммунизма. – 1925. – № 2. – С. 55 – 70.
4. *Олянич В. В.* Концепції організаційно-виробничого типу селянського сімейного господарства УСРР у літературі 20-х рр. / Олянич В. В. // Збірник наукових праць. – Х., 2008. – Вип. 32. – С. 102 – 112; *Макаров Н. П.* Как американские фермеры организовали свое хозяйство / Макаров Н. П. – New-York : Association Press, 1921. – 157 с.; *Макаров Н. П.* Крестьянское хозяйство и его эволюция / Макаров Н. П. – М. : Изд. Н. Желудкова, 1920. – 392 с.; *Макаров Н. П.* Организация

сельского хозяйства / Макаров Н. П. – М. : Экономическая жизнь, 1926. – 566 с.; *Чаянов А. В.* Краткий курс кооперации / Чаянов А. В. – М. : Кооперативное издательство, 1925. – 80 с. – 4-е изд. 1989 г. Репринт. изд. 1925 г.; *Чаянов А. В.* Крестьянское хозяйство : Избранные труды / Чаянов А. В. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.; *Чаянов А. В.* О дифференциации крестьянского хозяйства / Чаянов А. В. // Крестьянское хозяйство : Избранные труды. – М. : Экономика, 1989. – С. 144 – 159; *Чаянов А. В.* Оптимальные размеры земледельческих хозяйств / Чаянов А. В. // Труды Высшего семинария сельскохозяйственной экономики и политики. – М. : ВЦИК, 1922. – С. 5 – 82; *Чаянов А. В.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / Чаянов А. В. – М. : Книгосоюз, 1927. – 383 с.; *Чаянов А. В.* Очерки по экономике трудового крестьянского хозяйства / с предисл. Л. Крицмана / Чаянов А. В. – М. : Новая деревня, 1924. – 152 с.; *Челінцев Д.* Організація сільського господарства Харківщини та досягнення його на початку 1924/25 р. / Челінцев Д. // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 96 – 101; *Филипповский А. К.* Как устроить крестьянское хозяйство на Украине / Филипповский А. К. – М.; Л. : Гос. изд-во, 1926. – 72 с.; *Філіповський О. К.* Розвідка з організації селянського господарства на Україні / Філіповський О. К. – Х. : ДВУ, 1926. – 314 с. *Коротков И. П.* К вопросу о методике обоснования общественных севообработов / Коротков И. П. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 87 с.; *Коротков И. П.* О путях развития сельского хозяйства / Коротков И. П. – Х. : Червоний шлях, 1922. – 20 с.; *Коротков И. П.* Организационно-производственные минимумы в крестьянском хозяйстве и методы их устранения / Коротков И. П. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 210 с.; *Коротков И. П.* Современные вопросы организации крестьянского хозяйства в связи с общественной агрономией / Коротков И. П. – Мариуполь : Сельхозкредитсоюз, 1927. – 152 с.

5. *Макаров Н. П.* Как американские фермеры организовали свое хозяйство / Макаров Н. П. – New-York : Association Press, 1921. – 157 с.; *Макаров Н. П.* Крестьянское хозяйство и его эволюция / Макаров Н. П. – М. : Изд. Н. Желудкова, 1920. – 392 с.; *Макаров Н. П.* Организация сельского хозяйства / Макаров Н. П. – М. : Экономическая жизнь, 1926. – 566 с.

6. *Ленин В. И.* О кооперации / Ленин В. И. // Полное собрание сочинений (5 издание). Т. 45. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – С. 369 – 377.

7. *Чаянов А. В.* Оптимальные размеры земледельческих хозяйств / Чаянов А. В. // Труды Высшего семинария сельскохозяйственной экономики и политики. – М. : ВЦИК, 1922. – С. 5 – 82.

8. *Дубровский С.* Мелкобуржуазные теории аграрной кооперации / Дубровский С. // Большевик. – 1924. – № 3 – 4. – С. 90 – 98.

9. *Сталін Й. В.* До питань аграрної політики в СРСР : Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. / Сталін Й. // Питання ленінізму. – К. : Політвидав, 1953. – С. 266 – 283.
10. *Качинский В.* Крестьянская кооперация и социализм / Качинский В. – Х. : Всеукр. гос. изд.-во, 1921. – 46 с.
11. *Качинский В.* Очередные задачи сельского хозяйства / Качинский В. // Народное хозяйство Украины. Очерки и статьи по хозяйственному строительству Украины. Сборник второй. – Х. : Гос. изд.-во Украины, 1921. – С.15.
12. *Качинский В.* Молодая поросль фермерства в украинской степи / Качинский В. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98 – 106.
13. *Олянич В. В.* Концепції організаційно-виробничого типу селянського сімейного господарства УСРР у літературі 20-х рр. / Олянич В. В. // Збірник наукових праць. – Х., 2008. – Вип. 32. – С. 102 – 112.
14. *Качинский В.* Молодая поросль фермерства в украинской степи / Качинский В. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98 – 106.
15. Там же. – С. 105.
16. Там же. – С. 98.
17. Там же.
18. Там же. – С. 99.
19. Там же. – С. 105.
20. *Качинский В.* Молодая поросль фермерства в украинской степи / Качинский В. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 98 – 106.
21. *Качинський В.* На допомогу селянському господарству. Сільськогосподарський кредит на Україні / Качинський В. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 54 с.
22. *Хрящова А.* Группы и классы в крестьянстве / Хрящова А. – 2-е изд. – М. : Изд-во ЦСУ СССР, 1926. – 172 с.
23. *Хрящова А.* К вопросу об изучении расслоения крестьянства / Хрящова А. // На аграрном фронте. – 1925. – № 1. – С. 80 – 85.
24. *Яковлев Я. А.* Наша деревня : Новое в старом и старое в новом / Яковлев Я. А. – М. : Красная новь, 1924. – 176 с.; *Яковлев Я. А.* О путях закрепления союза рабочих и крестьян / Яковлев Я. А. // На аграрном фронте. – 1925. – № 1. – С. 11 – 14; *Яковлев Я. А.* Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкований. – 2-е изд. / Яковлев Я. А. – М. : Изд-во Комакадемии, 1926. – 87 с.
25. *Гуревич М. Б.* Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / Гуревич М. Б. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – 191 с.; *Гуревич М. Б.* Голод и сельское хозяйство Украины / Гуревич М. Б. – Х. : ЦСУ УССР, 1923. – 48 с.; *Гуревич М. Б.* Из итогов 1923/24 хозяйственного года / Гуревич М. Б. // Хозяйство Украины. – 1924. – № 2. – С. 85 – 93; *Гуревич М. Б.* К вопросу о дифференциации сельского хозяйства Украины : Очерк I / Гуревич М. Б. – Х. : ЦСУ УССР, 1925. – 54 с.; *Гуревич М. Б.* К вопросу о дифференциации сельского хозяйства

Украины : Очерк II / Гуревич М. Б. – Х. : ЦСУ УССР, 1925. – 61 с.;
Гуревич М. Б. Питання сучасного селянського господарства України /
Гуревич М. Б. – Х. : Вид-во ЦСУ УСРР. – 1927. – XX . – 182 с.;
Гуревич М. Б. Состояние сельского хозяйства на Украине в 1922 – 1923
сельскохозяйственном году / Гуревич М. Б. – Х. : Изд-во ЦСУ УССР,
1924. – 26 с.; *Гуревич М. Б.* Стан селянського скотарства на Україні в
1929 р. / Гуревич М. Б. // Вісник статистики України. – 1929. – № 3. –
С. 19 – 26.

26. *Гуревич М. Б.* Питання сучасного селянського господарства
України / Гуревич М. Б. – Х. : Вид-во ЦСУ УСРР. – 1927. – XX . – С. VI
– VII.

27. Там же. – С. VI.

28. Там же. – С. VI – VII.

29. *Гуревич М. Б.* Питання сучасного селянського господарства
України / Гуревич М. Б. – Х. : Вид-во ЦСУ УСРР. – 1927. – XX . – 182 с.

30. *Машура С.* До стану і перспектив сільського господарства
Полтавщини / Машура С. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1 – 2. –
С. 166 – 175; *Машура С.* Новим шляхом / Машура С. // Українське
скотарство. Науково-практичний журнал. – 1928. – № 8 – 9. – С. 3 – 5.

31. *Вольф М. М.* Отдельные моменты восстановления нашего
сельского хозяйства / Вольф М. М. // Сборник по вопросам сельского
хозяйства. – 1922. – С. 27 – 33; *Вольф М. М.* К аграрной политике на
Украине / Вольф М. М. // На аграрном фронте. – 1925. – № 11 – 12. –
С. 45 – 50; *Вольф М. М.* К вопросу о дифференциации села /
Вольф М. М. // Большевик. – 1927. – № 23 – 24. – С. 118 – 127;
Вольф М. М. К вопросу о перспективном плане восстановления
сельского хозяйства Лесостепи и Полесья Украины / Вольф М. М. //
Хозяйство Украины. – 1925. – № 5. – С. 1 – 27; *Вольф М.* Некоторые
предпосылки сельскохозяйственной политики на Украине на 1926 год /
Вольф М. // На аграрном фронте. – 1925. – №9. – С. 17 – 22; *Вольф М.*
Осенняя посевная кампания 1922/23 года / Вольф М. // Сільське
господарство. – 1922. – № 3 – 4. – С. 3 – 13; *Вольф М. М.* Основные
линии сельско-хозяйственной политики Наркомзема / Вольф М. М. //
Українська сільсько-господарська газета. – 1922. – Ч. 16. – С. 6 – 8;
Вольф М. М. Перспективы восстановления и развития сельского
хозяйства Украины / Вольф М. М. // Українська сільсько-господарська
газета. – 1923. – Ч. 3. – С. 7 – 12; *Вольф М. М.* Сільське господарство
України / Вольф М. М. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – 143 с.

32. *Бухановський Л.* Диференціація селянських господарств та
селянське буряківництво на Україні / Бухановський Л. // Український
агроном. – 1926. – № 1. – С. 34 – 39; *Бухановський Л. М.* Социально-
экономическая характеристика крестьянских хозяйств сеющих свеклу /
Бухановський Л. М. // Производственная компания по Киевскому
отделению Сахаротреста за 1923/24 год. – К. : Гос. изд-во, 1925. –
С. 214 – 235.

33. *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1928. – 44 с.; *Альтерман А.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 110 с.; *Альтерман А.* Хлебные ресурсы Украины / Альтерман А. – Одесса : ДВУ, 1923. – 208 с.

34. *Гвоздїй Н.* Присадибне господарство на Харківщині / Гвоздїй Н. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 67 с.; *Гузарій І.* Бюджет американського фермера / Гузарій І. // Земельник. – 1925. – № 8 – 9. – С. 171 – 175; *Архипов Г. К.* Сахарная промышленность и крестьянское свеклосеяние / Архипов Г. К. – Х. : Всеукр. гос. изд.-во, 1923. – 54 с.

35. *Макаровський О.* Вкладні операції сільськогосподарського кредитового товариства / Макаровський О. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 145 с.; *Макаровський О.* Організація і практика сільськогосподарського кредитного товариства / Макаровський О. – Х. : Книгоспілка, 1929. – 136 с.

36. *Подольський І.* Кредит для селян, де і як його одержувати та використовувати / Подольський І. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 64 с.; *Подольський І.* Кредитові потреби сільського господарства України та засоби їх задоволення / Подольський І. // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 31 – 33.

37. *Подольський І. М.* Сільськогосподарський кредит / Подольський І. М. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 230 с.

38. *Макаровський О.* Організація і практика сільськогосподарського кредитного товариства / Макаровський О. – Х. : Книгоспілка, 1929. – 136 с.

39. *Німчинов Т. Т.* Аналіз роботи сільськогосподарського кредитового товариства / Німчинов Т. Т. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 56 с.

40. *Німчинов Т. Т.* Кредитове сільськогосподарське товариство. Основи його організації та діяльності / Німчинов Т. Т. – Катеринослав : Книгоспілка, 1925. – 140 с.; *Німчинов Т. Т.* Посередницька робота сільськогосподарської кооперації / Німчинов Т. Т. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 89 с.; *Німчинов Т. Т.* Сільськогосподарське кредитове товариство. Що таке с.-г. кредитове товариство та яку користь від нього має трудове селянство / Німчинов Т. Т. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 76 с.; *Німчинов Т. Т.* Сільськогосподарський кооперативний кредит / Німчинов Т. Т. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 55 с.

41. *Височанський П.* Кооперативний кредит / Височанський П. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 408 с.

42. *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні / Височанський П. – Х. : Червоний шлях, 1925. – 52 с.; *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації / Височанський П. – Катеринослав : Книгоспілка, 1925. – 182 с.

43. *Дідусенко А.* Система сільськогосподарського кредиту на Україні (1923 – 1928 pp.). / Дідусенко А. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 120 с.
44. Там же. – С. 61.
45. Там же. – С. 61 – 62.
46. Там же. – С. 62.
47. Там же.
48. *Черников Б.* Доходность элементов сельского хозяйства / Черников Б. – Одесса : ДВУ, 1925. – 82 с.
49. *Фесенко С. А.* Система сельскохозяйственного кредита на Украине / С. А. Фесенко, Л. И. Цукерман – Х. : Червоний шлях, 1925. – 96 с.
50. *Фесенко С. А.* Эффективность сельскохозяйственного кредита на Украине / Фесенко С.А. – Х. : Госплан УССР и С.-Х. банк Украины, 1928. – 72 с.
51. *Ландо Л. М.* Кооперативный кредит в системе кооперации / Ландо Л. М. – Золотоноша, 1928. – 78 с.
52. *Клименко І. Я.* Головні питання сільськогосподарської політики / Клименко І. Я. // Земельник. – 1924. – № 1. – С. 3 – 6; *Одінцов О. В.* Сільське господарство, хлібозаготівля та сільськогосподарська кооперація / Одінцов О. В. – Х. : Укоопспілка, 1928. – 32 с.; *Одінцов О. В.* Співвідношення сил та наші завдання на селі / Одінцов О. В. // Земельник. – 1925. – № 1. – С. 5 – 7; *Одінцов О. В.* Українська сільськогосподарська кооперація / Одінцов О. В. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 93 с.; *Любченко П.* Всеукраїнські збори уповноважених сільськогосподарської кооперації / Любченко П. // Сільський господар. – 1924. – № 5. – С. 22 – 28.
53. *Дудник Я. М.* Що зробила Радянська влада для сільського господарства протягом 1924/25 року? / Дудник Я. М. – Х. : Червоний шлях, 1926. – 123 с.; *Скрыпник М.* Обзор современного состояния сельскохозяйственных коллективов / Скрыпник М. // На аграрном фронте. – 1926. – №5 – 6. – С. 119 – 128; *Скрыпник М.* Хозяйственная борьба с кулаками : (О сельскохозяйственных артелях и комунах) / Скрыпник М. – Х. : Изд-во отд. НКЗ УССР, 1923. – 28 с.
54. *Шліхтер О.* Напередодні тринадцятого року / Шліхтер О. // Українське скотарство. – 1929. – № 11. – С. 1 – 3; *Шліхтер О.* На фронті сільського господарства / Шліхтер О. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1927. – № 11. – С. 3 – 5; *Шліхтер О.* XI роковини Жовтня / Шліхтер О. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1928. – № 11. – С. 3 – 5; *Шліхтер О. Г.* Підсумки аграрної політики за 10 років / Шліхтер О.Г. // Український землевпорядник. – 1927. – № 10 – 11. – С. 5 – 19; *Шліхтер А. Г.* Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны / Шлихтер А. Г. – Х. : “Пролетарий”, 1927. – 65 с.; *Шліхтер О.* П’ятирічний план розвитку сільського господарства України та його завдання / Шліхтер О. //

Українське скотарство. – 1929. – № 5. – С. 1 – 8; *Шліхтер О.* Сільське господарство та індустріалізація країни / Шліхтер О. // Вісник сільсько-господарської науки. – 1927. – Вип. 2 – 3. – С. 1 – 4.

55. *Шліхтер О.* Українське сільське господарство за 10 років / Шліхтер О. // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – 1927. – № 10 – 11. – С. 8 – 20.

56. Там же. – С. 19.

57. *Сосновий С.* Аренда земель в 1924 г. / Сосновий С. // Бюллетень народного комиссариата земледелия. – 1924. – № 50. – С. 77 – 84; *Сосновий С.* Селянські сівозміни на Україні / Сосновий С. // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 64 – 77.

58. *Азизян А.* Арендные отношения в советской деревне / А. Азизян, Д. Великевич. – М.; Л. : Государственное издательство, 1928. – 204 с.; *Тихомиров О.* До справи про земельну оренду як чинник мобілізації землі / Тихомиров О. // Землеустрійник України. – 1926. – № 10 – 11. – С. 17 – 35; *Шпак Е. С.* Аренда земель в Харьковском округе / Шпак Е. С. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 183 с.

59. *Струмилин С. Г.* Бюджет времени русского крестьянина / Струмилин С. Г. // Бюллетень Госплана. – 1923. – № 8 – 9. – С. 13 – 30; *Струмилин С. Г.* Динамика батрацкой армии в СССР / Струмилин С. Г. // Наемный труд в сельском хозяйстве. – М. : Статиздат, 1926. – С. 3 – 18.

60. *Батурицкий Д. К.* К вопросу о совхозной политике / Батурицкий Д. К. // На аграрном фронте. – 1925. – № 1. – С. 68 – 77; *Батурицкий Д. К.* Сельскохозяйственный кредит в условиях социалистического строительства / К вопросу о взаимоотношении с.-х. кредита и с.-х. кооперации / Батурицкий Д. К. // На аграрном фронте. – 1925. – № 4. – С. 13 – 23; *Батюк І.* Робота сільсько-господарської кооперації на Україні в 1924 р. / Батюк І. // Земельник. – 1925. – № 2. – С. 4 – 17; *Батюк І.* Сільськогосподарська кооперація на Україні / Батюк І. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 136 с.; *Белонін М.* Характеристика землевпорядження на Україні / М. Белонін, М. Гаража. – Х. : Радянський селянин, 1928. – 136 с.; *Гершоноу М. М.* Крестьянские семейные разделы на Киевщине / Гершоноу М. М. // Местное хозяйство. – 1924. – Январь. – № 4. – С. 95 – 101; *Дешко Е.* Кооперація на Україні / Дешко Е. – Х. : Урядова друкарня ім. т. Фрунзе, 1927. – 80 с.; *Дубровский С.* Мелкобуржуазные теории аграрной кооперации / Дубровский С. // Большевик. – 1924. – № 3 – 4. – С. 90 – 98; *Дубровский С.* Расслоение крестьянства и задачи партии в деревне / Дубровский С. // На аграрном фронте. – 1927. – № 11 – 12. – С. 23 – 41; *Кобалевський В.* Новые союзные законы об избирательных правах граждан и порядке производства выборов / Кобалевський В. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 78 с.; *Колесников Б.* Деревня : Куда она идет. Очерки / Колесников Б. – Х. : Пролетарий, 1925. – 140 с.; *Кулжинский С.* Способность

украинского сельского хозяйства к агрономическому прогрессу / Кулжинский С. // Українська сільсько-господарська газета. – 1923. – Ч. 16. – С. 5 – 9; *Слюсар Д.* Наймана праця в сільському господарстві України / Слюсар Д. // Вісник Статистики України. – 1929. – № 5. – С. 41 – 54; *Луценко С. К.* Сільське господарство України та політика партії / Луценко С. К. – Х. : Радянський селянин, 1927. – 156 с.; *Подвинський О.* Капітали в сільському господарстві України й перспективи їх розвитку / О. Подвинський. – Х. : Радянський селянин, 1929. – 124 с.; *Смилга И. Т.* Пять лет новой экономической политики / Смилга И. Т. // Плановое хозяйство. – 1926. – №3. – С. 47 – 59; *Торохтий Я. Ф.* Мелкое и крупное крестьянское хозяйство / Торохтий Я. Ф. – Х. : Изд-во отд. НКЗ УССР, 1923. – 30 с.; *Тремль Г. А.* О едином сельскохозяйственном налоге на Украине в 1924/1925 гг. / Тремль Г. А. // Хозяйство Украины. – 1925. – №1 – 2. – С. 61 – 67; *Хоменко К.* Наем и сдача живого и мертвого инвентаря на Украине / Хоменко К. // На аграрном фронте. – 1927. – № 7. – С. 139 – 154; *Хоменко К.* Наем и сдача живого и мертвого инвентаря на Украине / Хоменко К. // На аграрном фронте. – 1927. – № 8 – 9. – С. 179 – 193; *Якиманський В. А.* Бюджети селян у 1923 – 1924 рр. / Якиманський В. А. – Х. : Вид-во ЦСУ УССР, 1927. – 62 с.; *Якиманський В. А.* Земледельческий инвентарь в крестьянских хозяйствах Украины / Якиманський В. А. // Статистический бюллетень ЦСУ УССР. – 1924. – № 8. – С. 2 – 4; *Якиманский В. А.* К итогам аграрной революции на Украине : По данным анкетного обследования 1922 года / Якиманский В. А. – Х. : ЦСУ УССР, 1924. – 234 с.; *Якиманский В. А.* Рыночный оборот в крестьянских хозяйствах Украины (по бюджетным обследованиям 1923 г.) / Якиманский В. А. – Х. : ЦСУ Украины, 1924. – 74 с.; *Ястреб С.* Некоторые черты организации труда в крестьянском хозяйстве Харьковской округи / Ястреб С. – Х. : Книгоспілка, 1928. – 65 с.; *Ястреб С.* Об организации труда в крестьянском хозяйстве Харьковского округа / Ястреб С. // Труды Харьковской областной сельскохозяйственной опытной станции. Отдел экономики и организации крестьянского хозяйства. – № 13. – Х. : ДВУ, 1927. – С. 1 – 7.

61. *Щадилов О.* Вперед чи назад / Щадилов О. // Земельник. – 1925. – № 1. – С.8 – 10; *Щадилов О.* Землевпорядження та організація трудового господарства на Україні / Щадилов О. – Х. : Радянський селянин, 1926. – 118 с.; *Викторов В.* Прошлое и будущее землеустройства на Украине / Викторов В. // Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Х. : Всеукр. гос. изд.-во, 1922. – С. 15 – 18; *Соловейчик В.* Внутриселенное землеустройство / Соловейчик В. // Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Х. : Всеукр. гос. изд.-во, 1922. – С. 18 – 25; *Попов П.* Землевпорядження та його шляхи / Попов П. // Український землевпорядник. – 1927. – № 2. – С. 12 – 15; *Маркевич Є. Д.* Земельне законодавство та землеустрій / Маркевич Є. Д. – К. : Вид-во

губземуправління, 1925. – 197 с.; *Триліський О.* Міжокругові земельні наради і справи про сталість землекористування / *Триліський О.* // *Землеустрійник України.* – 1926. – № 1. – С. 17 – 21.

62. *Платоненко А.* Землевпорядження та колективізація / *Платоненко А.* // *Український землевпорядник.* – 1928. – № 7. – С. 8 – 9; *Поляков Я. А.* Об общественных севооборотах для округов Одесской губернии / *Поляков Я. А.* – Одесса : ДВУ, 1926. – 65 с.

63. *Ленін В. І.* До проекту постанови ЦК РКП(б) про продрозверстку на Україні / *Ленін В. І.* // *Повне зібрання творів.* – Т. 37. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1973. – С. 497 – 499; *Ленін В. І.* Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату / *Ленін В. І.* // *Повне зібрання творів.* – Т. 39. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1973. – С. 255 – 258; *Ленін В. І.* Лист у Політбюро ЦК РКП(б) про тези Є. О. Преображенського “Основні принципи політики РКП у сучасному селі” / *Ленін В. І.* // *Повне зібрання творів.* – Т. 45. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1974. – С. 39 – 43; *Ленин В. И.* О кооперации / *Ленин В. И.* // *Полное собрание сочинений (5 издание).* Т. 45. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – С. 369 – 377; *Ленін В. І.* Первісний начерк тез по аграрному питанню / Для Другого з’їзду Комуністичного інтернаціоналу / *Ленін В. І.* // *Повне зібрання творів.* – Т. 41. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1974. – С. 169 – 182; *Ленін В. І.* Про продовольчий податок (значення нової політики і її умови) / *Ленін В. І.* // *Повне зібрання творів.* – Т. 43. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1974. – С. 187 – 224; *Ленин и сельское хозяйство // Сам себе агроном.* – 1925. – № 4. – С. 1 – 2.

64. *Ленін В. І.* До проекту постанови ЦК РКП(б) про продрозверстку на Україні / *Ленін В. І.* // *Повне зібрання творів.* – Т. 37. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1973. – С. 498.

65. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК / *Пер. з 8-го рос. вид.* Т. 2. – К. : Політвидав, 1979. – С. 77.

66. *Ленин В. И.* О кооперации / *Ленин В. И.* // *Полное собрание сочинений (5 издание).* Т. 45. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – С. 369 – 377.

67. *Савримович Г. П.* М’ясна торгівля України : Матеріали до вивчення сучасної і довоєнної торгівлі худобою та м’ясом / *Савримович Г. П.* – Х. : Книгоспілка, 1928. – 71 с.; *Лебединський І.* Селянський індекс на Україні. Методологічні основи його вираховування / *Лебединський І.* – Х. : Книгоспілка, 1928. – 83 с.; *Пархомівський Я. Е.* Місткість селянського ринку на Поліссі й Правобережжі / *Пархомівський Я. Е.* // *Праці семінару для вивчення народного господарства України ВУАН // Збірник соціально-економічного відділу.* Вип. 4. – К. : ДВУ, 1930. – № 34. – С. 1 – 73.

68. *Беркаш В.* Основные вопросы скотоводства и мясного рынка / *Беркаш В.* // *Хозяйство Украины.* – Х., 1925. – № 1 – 2. – С. 95 – 115;

Беркаш В. Скотарство України та заходи до його розвитку на 10 річницю Жовтневої революції / Беркаш В. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал – 1927. – № 11. – С. 6 – 9; *Кривецький С.* Місткість селянського ринку України в 1924-25 році / Кривецький С. // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 34 – 44; *Лободюк С.* Вплив Харківського ринку на молочне скотарство Харківської округи / Лободюк С. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 68 с.; *Хрисонопуло В. А.* Товарность сельского хозяйства и емкость деревенского рынка Зиновьевщины в 1925/26 – 1926/27 гг. / Хрисонопуло В. А. – Зиновьевск, 1927. – 86 с.

69. *Арина А. Е.* Социально-экономические изменения в деревне. Мелитопольский район. 1885 – 1938 гг. / А. Е. Арина, Г. Г. Котов, К. В. Лосева. – М. : Сельхозгиз, 1939. – 408 с.; *Генкина Э. Б.* Переход Советского государства к новой экономической политике. 1921 – 1922 гг. / Генкина Э. Б. – М. : Госполитиздат, 1954. – 502 с.; *Гордиенко И. Г.* Борьба партийных организаций Житомирской области за коллективизацию сельского хозяйства (1930 – 1934 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / И. Г. Гордиенко. – К., 1952. – 22 с.; *Демченко В. П.* Борьба за коллективизацию сельского хозяйства в первые годы первой пятилетки (1928 – 1930 гг.). На материалах Киевщины : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / В. П. Демченко. – К., 1954. – 20 с.; *Иоффе С. Н.* Борьба Коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства (1928 – 1934 гг.). На материалах Черниговской области : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / С. Н. Иоффе. – К., 1953. – 20 с.; *Коваль М. К.* Успехи развития сельского хозяйства Украины к концу восстановительного периода (1923 – 1925 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / М. К. Коваль. – К., 1951. – 23 с.; *Лаптев И. Д.* Советское крестьянство / Лаптев И. Д. – М. : Политиздат, 1939. – 110 с.; *Михайловский И. Н.* Борьба КПСС за подготовку условий сплошной коллективизации сельского хозяйства в СССР (На материалах УССР. 1928 – 1929 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / И. Н. Михайловский. – Львов, 1955. – 23 с.; Нариси розвитку народного господарства Української РСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – 579 с.; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / [под ред. А. А. Нестеренко, И. Н. Романенко, Д. Ф. Вирный]. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.; *Хомич П. А.* Коммунистическая партия Украины в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства. 1927 – 1934 гг. (На материалах Винницкого, Каменец-Подольского и Тульчинского округов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / Хомич П. А. – К., 1955. – 20 с.; *Цапко М. И.* Борьба большевиков Харьковщины за коллективизацию сельского хозяйства (1928 – 1932 гг.) : дис. ... доктора ист. наук / Цапко Михаил Иванович – К., 1952. – 276 с.

70. *Гетьман-Кравченко М. О.* Борьба Коммунистической партии за створення сільськогосподарської кооперації на Україні і розгортання її

діяльності в 1921 – 1924 рр. / Гетьман-Кравченко М. О. // Наукові записки Луцького педінституту. – Вип. 3. – 1956. – Т. V. – С. 3 – 20; *Гетьман-Кравченко М. О.* Деятельность Коммунистической партии по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921 – 1929 гг. / Гетьман-Кравченко М. О. // Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства : сборник статей / отв. ред. канд. ист. наук, доц. Н. С. Гольнев. – К. : Изд-во Киевского ун-та, 1961. – С. 22 – 44.

71. *Бакуменко І. І.* Боротьба партійних організацій України за зміцнення кооперативних організацій на селі (1921 – 1923 рр.) / Бакуменко І. І. // Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту. – 1959. – Вип. 1 – С. 16 – 25.

72. *Шульга З. П.* Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні / Шульга З. П. – К. : Вид-во Київського університету, 1960. – 152 с.

73. *Гомберг І. Г.* Роль сельскохозяйственной кооперации в укреплении экономической смычки между городом и деревней в период социалистической индустриализации / Гомберг І. Г. – Труды Киевского технологического института пищевой промышленности. – 1956. – Вип. 16. – С. 243 – 250.

74. *Бабій О. О.* Сільськогосподарська кооперація України – одна з передумов масової колективізації сільського господарства / Бабій О. О. // Питання економіки сільського господарства Української РСР : Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 2. – К., 1959. — С. 28 – 41.

75. *Денисовець П. М.* Колгоспне будівництво на Україні в 1921 – 1925 рр. / Денисовець П. М. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – 154 с.

76. *Булатов І. Г.* Кооперация и ее роль в подготовке сплошной коллективизации / Булатов І. Г. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 200 с.; *Голиков В. А.* Важнейший этап развития сельскохозяйственной кооперации в СССР (1921 – 1929 гг.) / Голиков В. А. – М. : Сельхозиздат, 1963. – 200 с.; *Голиков В.* Деятельность Коммунистической партии Советского Союза по развитию и укреплению сельскохозяйственной кооперации / Голиков В. – Алма-Ата : Казгосиздат, 1956. – 128 с.

77. Історія селянства Української РСР : В 2-х томах. – Т. 2 / [редколегія тому : Компанієць І. І. (гол. ред.), Ганжа І. Х., Слинько І. І.]. – К. : Наукова думка, 1967. – 534 с.

78. Історія Української РСР [Текст] : у восьми томах десяти книгах. Т. 6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921 – 1941). – К. : Наукова думка, 1977. – 543 с.

79. *Мигаль Б. К.* Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.) / Мигаль Б. К. – Х. : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1974. – 168 с.; *Мигаль Б. К.* Класова боротьба в

українському селі навколо питань землеустрою (1921 – 1925 рр.) / Мигаль Б. К. // Вісник Харківського університету. Історична серія. Вип. 3. – 1969. – №35. – С. 22 – 27; *Мигаль Б. К.* Конфіскація земельних лишків у куркульських господарствах на Україні в 1920 – 1923 рр. / Мигаль Б. К. // Питання історії народів СРСР. – 1969. – Вип. 6. – С. 109 – 119; *Мигаль Б. К.* Організація та діяльність машинно-тракторних товариств на Україні у 1923 – 1925 роках / Мигаль Б. К. // Вісник Харківського університету. – 1973. – № 94. Історична серія. Вип. 7. – С. 9 – 15.

80. *Бабій Б. М.* Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.) / Бабій Б. М. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.; *Бакуменко І. І.* Боротьба партійних організацій України за зміцнення кооперативних організацій на селі (1921 – 1923 рр.) / Бакуменко І. І. // Наукові записки Київського інженерно-будівельного інституту. – 1959. – Вип. 1 – С. 16 – 25; *Березовчук М. Д.* Комнезами України в боротьбі за соціалізм / Березовчук М. Д. – К. : Політвидав, 1965. – 123 с.; *Бокарев Ю. П.* Количественные методы в исследованиях по истории советского доколхозного крестьянства / Бокарев Ю. П. // Количественные методы в советской и американской историографии. – М. : Наука, 1983. – С. 247 – 257; *Бокарев Ю. П.* Бюджетные обследования крестьянских хозяйств 20-х годов как исторический источник / Бокарев Ю. П. – М. : Наука, 1981. – 309 с.; *Буряк В. І.* Діяльність Компартії по зміцненню технічної бази землеробства в період підготовки масової колективізації (1926 – весна 1929 рр.) / Буряк В. І. // Вісник Харківського політехнічного інституту. – Х., 1967. – № 21. – С. 68 – 76; *Денисовець П. М.* Влияние нэпа на социальные процессы в украинском селе (1921 – 1929 гг.) / Денисовець П. М. // Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. – М. : Наука, 1974. – С. 148 – 153; *Денисовець П. М.* Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробниче кооперування села // (1921 – 1929 рр.) / Денисовець П. М. // У.І.Ж. – 1968. – № 1. – С. 57 – 67; *Денисовець П. М.* Колгоспне будівництво на Україні в 1921 – 1925 рр. / Денисовець П. М. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – 154 с.; *Євсєєв Є. Т.* Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925 – 1929 рр.) / Євсєєв Є. Т. // У.І.Ж. – 1980. – №1. – С. 92 – 97; *Євсєєв Є. Т.* Практичне здійснення податкової політики на Україні в 1925 – 1929 роках / Євсєєв Є. Т. // Питання історії народів СРСР. – 1972. – Вип. 14. – С. 84 – 93; *Загорський П.* Нариси історії комітетів незаможних селян України / П. С. Загорський, П. К. Стоян. – К. : АН УРСР. Інститут історії, 1960. – 163 с.; *Ксензенко Н. І.* Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.) / Ксензенко Н. І. – Х. : Вища школа, 1980. – 144 с.; *Ксьонзенко М. І.* Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої Соціалістичної Революції / Ксьонзенко М. І. // У.І.Ж. – 1978. – №4. –

С. 77 – 87; *Полоса А. И.* Кредитование крестьянских хозяйств в доколхозной деревне (по материалам Юга Украины). 1923 – 1927 гг. / Полоса А. И. // Финансы и кредит. – 1968. – Вып. 8. – С. 77 – 83; *Полоса О. И.* Розвиток сільського господарства Степової України у відбудовний період (1921 – 1925) / Полоса О. И. // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – 1970. – Вип. 4 – 5. – С. 104 – 110; *Поляков Ю. А.* Недород 1924 г. и борьба с его последствиями / Поляков Ю. А. // История СССР. – 1958. – №1. – С. 52 – 82; *Поляков Ю. А.* Переход к непу и советское крестьянство / Поляков Ю. А. – М. : Наука, 1967. – 511 с.; *Поляков Ю. А.* Новое в исторической демографии / Ю. А. Поляков, И. Н. Киселев // Вестник АН СССР. – 1984. – № 4. – С. 99 – 109; *Рибак І. В.* Організація селянської взаємодопомоги в 1925 – 1932 рр. / Рибак І. В. // У.І.Ж. – 1981. – №2. – С. 55 – 59; *Талан Є. П.* До питання про суспільно-політичне життя на селі в Українській РСР (1925 – 1927 рр.) / Талан Є. П. // У.І.Ж. – 1967. – № 1. – С. 36 – 42; *Цибульский В.А.* Налоговая политика в деревне в первые годы нэпа / Цибульский В.А. // Вопросы истории. – 1965. – № 10. – С. 46 – 59; *Яковлева Л. В.* Комітети незаможних селян у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (До 60-річчя створення КНС / Яковлева Л. В. // Архіви України. – 1980. – № 3. – С. 40 – 45; *Яковцевский В. Н.* Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма / Яковцевский В. Н. – М. : Наука, 1964. – 343 с.; *Лях Р. Д.* Індустріалізація і машинопостачання сільського господарства України (1926 – 1929 рр.) / Лях Р. Д. // Питання історії СРСР. – Х., 1975. – Вип. 18. – С. 54 – 59; *Лях Р. Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.) / Лях Р. Д. – К.; Донецьк : Вища школа, 1975. – 116 с.

81. Історія селянства Української РСР : В 2-х томах. – Т. 2. / [редколегія тому : Компанієць І. І. (гол. ред.), Ганжа І. Х., Слинько І. І.]. – К. : Наукова думка, 1967. – 534 с.; Історія советского крестьянства [Текст]: В 5 т. – Т. 2. Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1927 – 1937 гг. – М. : Наука, 1986. – 448 с.; Історія Української РСР. Короткий нарис [Текст]. – К. : Наукова думка, 1981. – 525 с.; Нариси історії Комуністичної партії України. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1964. – 696 с.; Радянська енциклопедія історії України. – К. : Головна редакція Радянської енциклопедії, 1970. – Т.4. – 576 с.

82. *Денисовець П. М.* Економічна політика Комуністичної партії і Радянського уряду щодо куркульства на Україні в 1928 – 1929 роках / П. М. Денисовець, О. П. Єрмак // Питання історії народів СРСР. – 1973. – Вип. 16. – С. 39 – 48; *Денисовець П. М.* Податкова політика радянської держави щодо селянства України / П. М. Денисовець, О. П. Єрмак // У.І.Ж. – 1982. – № 6. – С. 88 – 96.

83. *Водотыка С. Г.* Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы : социально-экономическая характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / С. Г. Водотыка. – К.,

1984. – 20 с.; *Водотыка С. Г.* Советская историография о классовой структуре доколхозного крестьянства Украины. 1921 – 1929 pp. / С. Г. Водотыка, Л. И. Лойко // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 266. – С. 43 – 49.

84. *Водотыка С. Г.* Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927 – 1929 pp.) / С. Г. Водотыка, І. Д. Мазур // У.І.Ж. – 1983. – № 2. – С. 49.

85. Там же.

86. *Осокина В. Я.* Социалистическое строительство в деревне и община. 1920 – 1933 pp. / Осокина В. Я. – М. : Наука, 1978. – 176 с.

87. *Данилов В. П.* Каковы современные оценки коллективизации сельского хозяйства в нашей стране / Данилов В. П. // Историки отвечают на вопросы : Сборник / Сост. А. Н. Свалов. – М. : Московский рабочий, 1988. – С. 106 – 124; *Данилов В. П.* Коллективизация : как это было / Данилов В. П. // Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди. – М. : Политиздат, 1989. – С. 228 – 253; *Данилов В. П.* Коллективизация сельского хозяйства в СССР / Данилов В. П. // История СССР. – № 5. – С. 7 – 30; *Данилов В. П.* Об исторических судьбах крестьянской общины в России / Данилов В. П. // Ежегодник по аграрной истории. – Вологда, 1976. – Вып. 6. – С. 102 – 136; *Данилов В. П.* Община у народов СССР в послеоктябрьский период : к вопросу о типологии общины на территории советских республик / Данилов В. П. // Народы Азии и Африки. – 1973. – № 3. – С. 42 – 64; *Данилов В.* О некоторых недостатках в работах по истории массового колхозного движения в СССР / Данилов В. // Вопросы истории. – 1954. – №1. – С. 15 – 23; *Данилов В.* О простейших формах производственного кооперирования крестьянства (машинные товарищества в 1925 – 1929 гг.) / Данилов В. // Доклады и собрания Института истории АН СССР. — 1954. – Вып. 3. – С. 12 – 52; *Данилов В. П.* О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / Данилов В. П. – М. : Институт истории АН СССР, 1961. – 60 с.; *Данилов В. П.* Сельское население Союза ССР накануне коллективизации / Данилов В. П. // Исторические записки. – 1963. – Т. 74. – С. 64 – 108; *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня : население, землепользование, хозяйство / Данилов В. П. / АН СССР. Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1977. – 318 с.; *Данилов В. П.* Советская доколхозная деревня : социальная структура, социальные отношения / Данилов В. П. – М. : Наука, 1979. – 359 с.; *Данилов В. П.* Советская налоговая политика в доколхозной деревне / Данилов В. П. // Октябрь и советское крестьянство. 1917 – 1927 гг. – М. : Наука, 1977. – С. 164 – 191; *Данилов В. П.* Социальная структура и социально-экономические отношения в советской доколхозной деревне / Данилов В. П. // Материалы XV сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории. – Вологда, 1977. – Вып. 3. – С. 149 – 166; *Данилов В. П.* Нэп и его судьба /

Данилов В. П., Дмитренко В. П., Лельчук В. С. // Историки спорят. – М. : Политиздат, 1988. – С. 122 – 190.

88. *Данилов В. П.* О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / Данилов В. П. – М. : Институт истории АН СССР, 1961. – С. 19.

89. Там же. – С. 21.

90. Там же.

91. Там же. – С. 25.

92. *Кульчицкий С. В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации в СССР (1926 – 1937 гг.) / Кульчицкий С. В. – К. : Наукова думка, 1979. – 255 с.

93. *Барсов А. А.* Баланс стоимостных обменов между городом и деревней / Барсов А. А. – М. : Наука, 1969. – 204 с.

94. *Калиніченко В. В.* Відчуження надлишків землі в куркульських господарствах Лівобережної України : (1920 – 1923) / Калиніченко В. В. // Вісник Харківського університету. Історія. – 1980. – №201. – Вип. 12. – С. 38 – 44; *Калиниченко В. В.* Доколхозное крестьянское хозяйство в советской историографии / Калиниченко В. В. // Вестник Харьковского университета. – Х. – № 302. – С. 78 – 86; *Калиниченко В. В.* Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период / Калиниченко В. В. // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 226. – С. 3 – 12; *Калиниченко В. В.* Крестьянское хозяйство Украины накануне перехода Советской страны к нэпу / Калиниченко В. В. // Вестник Харьковского университета. – 1986. – № 2296. – С. 26 – 34; *Калиниченко В. В.* Формы крестьянского землепользования на Украине в доколхозный период (1917 – 1929 гг.) / Калиниченко В. В. // Вопросы истории СССР. – 1985. – Вып. 30. – С. 70 – 79.

95. *Лях С. Р.* Роль сельскохозяйственной кооперации в становлении советского образа жизни крестьянства Украины (1921 – 1928 гг.) / Лях С. Р. // Вопросы истории. – Республіканський Міжвідомчий науковий збірник. – Х., 1980. – Вип. 25. – С. 38 – 44.

96. *Лях С. Р.* Формирование элементов советского образа жизни в доколхозной деревне Украинской ССР (1921 – 1929 гг.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук / С. Р. Лях. – К., 1981. – 20 с.

97. *Шмелев Г. И.* Коллективизация : на крутом переломе истории / Шмелев Г. И. // Истоки : вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли. Вып. 2. – М. : Экономика, 1990. – С. 76 – 110; *Рибалка І.* Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції / І. К. Рибалка, Ф. Г. Турченко // У.І.Ж. – 1981. – № 11. – С. 20 – 33; *Рибалка І. К.* Сталінщина й розселянювання країни / Рибалка І. К. // У.І.Ж. – 1989. – № 10. – С. 10 – 21; *Рибалка І. К.* Сталінщина й розселянювання країни / Рибалка І. К. // У.І.Ж. – 1989. – № 11. – С. 3 – 13.

98. *Бутенко В. И.* Развитие сельскохозяйственной кооперации на Украине в 20-е годы / Бутенко В. И. // Вестник Харьковского университета. – 1989. – № 343. История. – Вып. 23. – С. 3. – 10.

99. *Марочко В. І.* Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки / Марочко В. І. – К. : Наукова думка, 1989. – 182 с.

100. *Марочко В. І.* До питання про співвідношення кооперації і колективізації в процесі соціальної перебудови дрібного селянського господарства / Марочко В. І. // У.І.Ж. – 1988. – № 8. – С. 85 – 98.

101. Российский государственный архив экономики. Ф.Р. – 3600. Всесоюзный совет съездов биржевой торговли при Наркомате внешней и внутренней торговли СССР. Оп. 1. Д. 891. Всесоюзный совет съездов биржевой торговли при Наркомторге СССР. 11 – 16 января 1923 г. – 4 февраля 1930 г. – 126 л.

102. *Морозов А. Г.* Розвиток системи державно-кооперативного сільськогосподарського кредиту на Україні (1921 – 1929) / А. Г. Морозов, С. Г. Водотика // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : Наукова думка, 1989. – Вип. 23. – С. 35 – 40.

103. *Морозов А. Г.* Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923 – 1928 рр.) / Морозов А. Г. // У.І.Ж. – 1989. – № 8. – С. 76 – 87.

104. *Беренштейн Л. Ю.* Великий Жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві України / Беренштейн Л. Ю. // Український історичний журнал (далі – У.І.Ж.). – 1987. – № 12. – С. 64 – 76; *Борисов Ю. С.* Эти трудные 20-30-е годы / Борисов Ю. С. // Страницы истории советского общества : Факты, проблемы, люди. – М. : Политиздат, 1989. – С. 121 – 157; *Верстюк В. Ф.* В. І. Ленін про куркульську контрреволюцію і боротьбу проти неї / Верстюк В. Ф. // У.І.Ж. – 1987. – №12. – С. 29 – 41; *Рогалина Н. Л.* Социальная динамика советского доколхозного крестьянства: классовое расслоение, социальные перемещения (1921 – 1929 гг.) / Рогалина Н. Л. – М. : Наука, 1986. – 158 с.; *Рогалина Н. Л.* Социальная динамика советского крестьянства 1920-х годов / Рогалина Н. Л. // История СССР. – 1987. – № 1. – С. 136 – 151; *Гордон Л. А.* Форсированный рывок конца 20-х и 30-х годов: исторические корни и результаты / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов // Страницы истории советского общества : Факты, проблемы, люди. – М. : Политиздат, 1989. – С. 157 – 173; *Данилов В. П.* Нэп и его судьба / Данилов В. П., Дмитренко В. П., Лельчук В. С. // Историки спорят. – М. : Политиздат, 1988. – С. 122 – 190; *Капустян Г. Т.* Суспільно-політична активність селянства (1924 – 1925 рр.) / Капустян Г. Т. // У.І.Ж. – 1985. – № 10. – С. 87 – 92; *Лях Р. Д.* Изменение социально-классовой структуры сельского населения Украины / Лях Р. Д., Турченко Ф. Г. // Годы борьбы и побед. – К. : Редакция исторической литературы, 1988. – С. 139 – 145;

Наумов В. *Нэл* : суть, опыт, уроки / В. Наумов, Л. Курин // Урок дает история. – М. : Политиздат, 1989. – С. 91 – 106.

105. *Верстюк В. Ф.* Махновщина : селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921) / Верстюк В. Ф. – К. : Наукова думка, 1992. – 365 с.

106. Там же. – С. 135.

107. *Ганжа О. І.* Боротьба з куркульством на Україні в 1921 – 1923 рр. / Ганжа О. І. // У.І.Ж. – 1987. – № 5. – С. 109 – 117; *Ганжа О. І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Ганжа О. І. / Серія "Історичні зошити". – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 42 с.; *Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / Ганжа О. І. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.

108. *Ганжа О. І.* Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі / Ганжа О. І. // У.І.Ж. – 1990. – № 10. – С. 103 – 110.

109. *Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / Ганжа О. І. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 10.

110. *Лях С. Р.* Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу / Лях С. Р. – К. : Вища школа, 1990. – 127 с.

111. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – 129 с.; *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.

112. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – С. 27.

113. Там же. – С. 44.

114. Там же. – С. 45.

115. Там же. – С. 35.

116. Там же. – С. 36.

117. Там же. – С. 44.

118. *Мовчан О. М.* Голод 1921 – 1923 рр. в Україні / Мовчан О. М. // У.І.Ж. – 1990. – № 10. – С. 38 – 45; *Мовчан О. М.* Терор голодом в Україні в 1921 – 1923 роках / Мовчан О. М. // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – № 7. – С. 66 – 78.

119. *Мовчан О. М.* Голод 1921 – 1923 рр. в Україні / Мовчан О. М. // У.І.Ж. – 1990. – № 10. – С. 42.

120. Там же. – С. 45.

121. *Шаталіна Є. П.* Експропріація селянських господарств в Україні у 1929 – 1932 рр. / Шаталіна Є. П. // У.І.Ж. – 1992. – №3. – С. 109 – 123.

122. *Морозов А. Г.* Кредитна кооперація під пресом колективізації / Морозов А. Г. // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : республіканський міжвідомчий збірник наук. праць. Вип. 2 / [Акад. наук

України, Ін-т історії України ; голов. ред. Ю. Ю. Кондуфор]. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 46 – 51; *Морозов А. Г.* Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / Морозов А. Г. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.; *Марочко В. І.* Історична роль кооперації у формуванні внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції в 20-х рр. / Марочко В. І. // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАНУ, 1998. – Вип. 4. – С. 68 – 93; *Марочко В. І.* Сільськогосподарська кооперація в роки непу: особливості становлення та функціонування / Марочко В. І. // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.). – К. : Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 115 – 141; *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / Марочко В. І. – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

123. *Морозов А. Г.* Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / Морозов А. Г. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – С. 218 – 219.

124. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / Марочко В. І. – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – С. 116.

125. Там же. – С. 117.

126. Там же. – С. 121.

127. *Атоян О. Н.* Сельскохозяйственная кооперация Украины периода непа и проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / О. Н. Атоян. – К., 1990. – 24 с.; *Філіпов К. В.* Сільськогосподарська кооперація України в 20-ті роки ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / К. В. Філіпов. – Х., 1999. – 23 с.; *Бутенко І. І.* Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / І. І. Бутенко. – Херсон, 1994. – 20 с.

128. *Лазаренко В. М.* Розвиток індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.: дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Лазаренко Володимир Миколайович. – Чернігів, 2000. – 245 с.

129. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). / Кульчицький С. В. – К. : Основи, 1996. – 396 с.; *Кульчицький С. В.* Концепція "кооперативного соціалізму" / Кульчицький С. В. // У.І.Ж. – 1995. – № 2. – С. 3 – 17; *Кульчицький С. В.* Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР / Кульчицький С. В. // У.І.Ж. – 1989. – № 8. – С. 88 – 93; *Кульчицький С. В.* Між двома війнами (1921 – 1941 рр.) / Кульчицький С. В. // Сторінки історії України : ХХ століття : Посібн. для вчителя / За ред. С. В. Кульчицького; Упоряд. : В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярова.

– К. : Основа, 1992. – С. 61 – 104; *Кульчицький С. В.* Непівська концепція “кооперативного соціалізму” / *Кульчицький С. В.* // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.). – К. : Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 85 – 114; *Кульчицький С. В.* Соціально-економічний розвиток селянських господарств УРСР напередодні масової колективізації / *Кульчицький С. В.* // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1982. – Вип. 8. – С. 43 – 55; *Кульчицький С. В.* Теоретичні аспекти нової економічної політики / *Кульчицький С. В.* // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.). – К. : Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 3 – 15; *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.) / *Кульчицький С. В.* – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.

130. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) / [Відп. ред. *С. В. Кульчицький*]. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2000. – 224 с.

131. *Капустян Г. Т.* Дві “правди” або українське село в двадцяті роки двадцятого століття / *Капустян Г. Т.* – Кременчук [б. в.], 2003. – 324 с.; *Капустян Г. Т.* Влада в суспільно-політичних настроях українського селянства 1920-х років / *Капустян Г. Т.* // Історія України : Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Випуск 14. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 237 – 251; *Капустян Г. Т.* Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних процесів в українському селі 1920-х років / *Капустян Г. Т.* // Український селянин / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2002. – Вип. 5. – С. 229 – 234; *Капустян Г. Т.* Крестьянская повседневность 1920-х годов на страницах журнала “Радянський селянин” / *Капустян Г. Т.* // Аграрное развитие и продовольственная политика России в XVIII – XX веках : проблемы источников и историографии. Сборник ст. – Оренбург : Изд-во ОГПУ, 2007. – С. 445 – 450; *Капустян Г. Т.* Лев Миколайович Літошенко про відродження сільського господарства в умовах нової економічної політики / *Капустян Г. Т.* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Випуск XVIII. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 53 – 58.

132. *Коцур В. П.* Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.) : історіографія / *Коцур В. П.*, *Висовень О. І.* – Переяслав-Хмельницький : [б.в.], 2004. – 170 с.; *Коцур В. П.* Історія робітництва України у 20-х – 30-х роках : Міфи і реальність (сучасна історіографія) / *Коцур В. П.* // Питання історії України : Зб. наук. ст. – Чернівці, 1998. – С. 312 – 321; *Коцур В. П.* Партійно-радянська преса на початку 20-х рр. / *Коцур В. П.* // У.І.Ж. – 1990. – № 1. – С. 46 – 55; *Коцур В. П.* Преса як джерело вивчення непу (На матеріалах України, 1921–1925 рр.) / *Коцур В. П.* // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип. 170. – С. 81 – 84; *Коцур В. П.* Соціальне протистояння в Україні на початку 20-х років (На

матеріалах преси) / Коцур В. П. / Вісник Київського університету. – 1996. – Вип. 34. – С. 95 – 99; *Коцур В. П.* Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920 – 30-х рр. : Історіографія: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.06 / Коцур Віктор Петрович. – К., 1999. – 475 с.; *Коцур В. П.* Історичні дослідження : упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр. : Історіографія) / Коцур В. П. – К. : Наукова думка, 1998. – 506 с.; *Колесник В. Ф.* Історіографія нової економічної політики в Українській СРР / В. Ф. Колесник, В. П. Коцур, Г. Г. Коцур. – К. : Хрещатик, 2002. – 176 с.

133. *Коцур А. П.* Відображення в працях О. І. Чупрова особливостей аграрної та агрокультурної реформи початку ХХ ст. в Україні / Коцур А. П. // Наукові записки з української історії : 36. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип.17. – С. 99 – 101; *Коцур А. П.* Провідні тенденції сучасної української історіографії. Навчально-методичний посібник / Коцур А. П. – К. : [б.в.], 2004. – 40 с.

134. *Гарарук Л. В.* Біржова торгівля України в період нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) / Л. В. Гарарук, А. П. Коцур, Г. Г. Коцур. – К. ; Чернівці : Книги – ХХІ, 2007. – 200 с.

135. *Волосник Ю. П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х. : НМЦ "СД", 2002. – 384 с.

136. *Волосник Ю. П.* Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: дис. ... доктора іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / Волосник Юрій Петрович. – Х., 2004. – 658 с.

137. *Смирнов В. М.* Соціальна політика в Україні в період НЕПУ. Взаємовідносини влади і суспільства в сільській місцевості : монографія / Смирнов В. М. – Х. : Харків юридичний, 2010. – 294 с.; *Смирнов В. М.* Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / Смирнов В. М. – Х. : Майдан. – 2002. – 304 с.

138. *Котляр Ю. В.* Селянство Півдня України : доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) / Котляр Ю. В. / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : ТОВ Від, 2004. – 354 с.

139. *Святець Ю. А.* Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу) / Святець Ю. А. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 216 с.

140. *Сушко О. О.* Непмани : соціально-історичний тип приватних підприємців в УССР (1921 – 1929 рр.) : Наукове видання / Сушко О. О. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – 96 с.; *Сушко О. О.* Особливості висвітлення приватного підприємництва в історико-економічній літературі 20-х рр. ХХ ст. / Сушко О. О. // У.І.Ж. – 2002. – № 4. – С. 34 – 48; *Сушко О. О.* Становлення та функціонування приватного

підприємництва в Україні періоду непу (1921 – 1929 pp.) : історико-теоретичний аспект: дис. ... доктора істор. наук : 07.00.01 / Сушко Олександр Олександрович. – К., 2004. – 503 с.

141. *Веселов С.* Кооперация и Советская власть : период "военного коммунизма" / Веселов С. // У.І.Ж. – 1990. – №12. – С. 25 – 37; *Венер М.* Лицом к деревне : советская власть и крестьянский вопрос (1924 – 1925 гг.) / Венер М. // Отечественная история. – 1993. – №5. – С. 86 – 107; *Адамський В.* Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства / Адамський В. // Розбудова держави. – 1994. – № 10. – С. 41 – 44; *Мельничук О.* Боротьба за владу на селі в 1920 – 1925 роках : Сільські ради проти комнезамів / Мельничук О. // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 35 – 36; *Тригуб П. М.* Південно-українське село в період переходу від політики “воєнного комунізму” до нової економічної політики / Тригуб П. М. // Наукові праці : Збірник. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 1999. – Т. 2 : Історичні науки. – С. 49 – 53; *Балабай Я.* Законодавча основа селянської оренди землі в УСРР у період НЕПу / Балабай Я. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – “Історія”. – 2008. – № 816. – С. 116 – 124; *Скотнікова Л. С.* Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках / Скотнікова Л. С. // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 pp.). – К. : Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 16 – 30; *Довбня О. А.* Вплив судових переслідувань на склад селянства в УСРР у 1927 – 1929 pp. / Довбня О. А. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. – № 2. – С. 188 – 196; *Довбня О. А.* Суспільно-політичні фактори змін у складі селянства УСРР у 1927 – 1932 pp.: дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Довбня Ольга Анатоліївна. – Донецьк, 2003. – 273 с.; *Десятніков О. В.* Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу / Десятніков О. В. // Український селянин / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2004. – Випуск 8. – С. 247 – 250; *Десятніков О. В.* Чисельність наймитів у одноосібних селянських господарствах України в період НЕПу / Десятніков О. В. // Український селянин / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2002. – Випуск 7. – С. 131 – 134; *Паскаленко В. Є.* Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу / Паскаленко В. Є. // Український селянин / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 122 – 123; *Паскаленко В. Є.* Заможний селянин в добу НЕПу : комуністична доктрина та економічні реалії / Паскаленко В. Є. // Український селянин / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2004. – Випуск 8. – С. 257 – 259; *Бем Н. В.* Ставлення українського селянства до ліквідації “куркульства як класу” та суцільної колективізації сільського господарства (1930 – 1931 pp.) / Бем Н. В. // Проблеми історії України : Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий

збірник наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – Випуск 9. – С. 227 – 243; *Бем Н. В.* Суспільно-політичні настрої селян України в 1928 – 1929 рр. / Бем Н. В. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2002. – Випуск 6. – С. 377 – 391; *Корновенко С. В.* Податкова політика більшовиків в українському селі в 1921 – 1923 рр. / Корновенко С. В. // Український селянин / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2000. – Випуск 1. – С. 41 – 43; *Корновенко С. В.* До питання прогресивності продподатку 1921 р. / Корновенко С. В. // Український селянин / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2002. – Випуск 4. – С. 71 – 81; *Козацька Т. Ю.* Державні повинності селян в сільському господарстві УСРР (1928 – 1933 рр.) : історико-теоретичний аспект / Козацька Т. Ю. // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 13. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 202 – 213; *Козацька Т. Ю.* Соціально-економічні особливості здійснення хлібозаготівель в УСРР (1928 – 1933) : історіографічно-фактологічний аналіз / Козацька Т. Ю. // Наукові записки з української історії : Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 17. – С. 159 – 164; *Козацька Т. Ю.* До питання про запровадження натурально-грошових повинностей сільського населення в УСРР 1928 – 1930 рр. / Козацька Т. Ю. // Гуманітарно-економічні дослідження : Зб. наук. статей. – Миколаїв-Одеса : ТОВ Від, 2005. – Т.1. – С. 193 – 206; *Олянич В. В.* Концепції організаційно-виробничого типу селянського сімейного господарства УСРР у літературі 20-х рр. / Олянич В. В. // Збірник наукових праць. – Х., 2008. – Вип. 32. – С. 102 – 112; *Тарасенко Л. Б.* Взаємовплив соціального розшарування українського села та розвитку приватного підприємництва у 1921 – 1929 рр. / Тарасенко Л. Б. // Історичні записки : Збірник наукових праць. Вип. 18. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 195 – 204; *Тарасенко Л. Б.* Вплив підприємницької діяльності на соціальне розшарування селянства Донбасу в 20-ті роки ХХ ст. / Тарасенко Л. Б. // Історичні записки : Збірник наукових праць. Вип. 20. Частина II. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 168 – 176; *Тарасенко Л. Б.* Соціальне розшарування селянства Луганського округу в роки непу (1921 – 1929 рр.) / Тарасенко Л. Б. // Історичні записки : Збірник наукових праць. Вип. 19. Частина I. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 188 – 193; *Акунін О. С.* Південноукраїнське селянство в кінці 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття : соціально-економічне становище : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О. С. Акунін. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.; *Акунін О. С.* Становище селянства півдня України в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. : морально-психологічний аспект / Акунін О. С. // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 74. – Вип. 61. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – С. 49 – 52.

142. *Дніпроенко М. М.* Куркулі : спогади, свідчення, роздуми / Дніпроенко М. М. – Дніпропетровськ : Монолит, 2009. – 348 с.

143. *Нечитайло В. В.* Історична пам'ять як умова ідентифікації українського фермерства / Нечитайло В. В. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – Т. 14. – С.359 – 367; *Нечитайло В. В.* Наукові дискусії вчених-аграрників (прихильників і противників теорії сімейно-трудового селянського господарства щодо модернізації аграрного сектора економіки (20-ті рр. ХХ ст.) / Нечитайло В. В. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип.8. – Серія : Історія : Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця : ДП “ДКФ”, 2004. – С. 85 – 89; *Нечитайло В. В.* Політика більшовицької влади щодо господарств фермерського типу в українському селі в роки НЕПу / Нечитайло В. В. // Буковинський журнал. – 2005. – № 2 – 3. – С. 151 – 158; *Нечитайло В. В.* Селянське господарство фермерського типу в Україні : історія і сучасність / Нечитайло В. В. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2004. – 436 с.

144. *Реєнт О. П.* Україна в імперську добу (ХІХ – поч. ХХ ст.) / Реєнт О. П. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.

145. *Реєнт О. П.* Перша світова війна і Україна : монографія / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.

146. *Реєнт О. П.* Історія України ХІХ – ХХ ст. : методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку / Реєнт О. П. // У.І.Ж. – 2007. – № 6. – С. 218 – 232; *Реєнт О. П.* Україна ХІХ – ХХ століть. Роздуми та студії історика / Реєнт О. П. – К. : Інститут історії України НАН України, 2009. – 486 с.

147. *Гунчак Т.* Україна : перша половина ХХ століття : Нариси політичної історії / Гунчак Т. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.; *Субтельний О.* Україна : історія. – 3-тє вид., перероб. і доп. / Субтельний О. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.

148. *Конквест Р.* Жнива скорботи : Радянська колективізація і голодомор / Конквест Р. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.

149. Там же. – С. 69.

150. *Хоскінг Д.* История Советского Союза (1917 – 1991) : пер. с англ. Куценкова П. – Смоленск : Русич, 2000. – 490 с.

151. Там же. – С. 130.

152. Великий незнакомец : крестьяне и фермеры в современном мире : пер. с англ. [сост. Теодор Шанин ; под ред. А. В. Гордона]. – М. : Издат. группа “Прогресс”, 1992. – 432 с.

153. *Карр Эдвард.* История Советской России : [в 14 т. : пер. с англ.]. Кн. 1, т. 1 – 2 : Большевицкая революция 1917 – 1923 / Карр Эдвард ; [авт. вступ. сл. к рус. изд. А. П. Ненароков]. – М. : Прогресс, 1990. – 763 с.; *Скотт Д.* Благими намерениями государства. Почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни /

Скотт Д. : [пер. с англ. Э. Н. Гусинского, Ю. И. Турчаниновой]. – М. : Университетская книга, 2007. – 576 с.

154. Всемирная история : В 24 т. – Т. 21. Мир в период создания СССР / [Под ред. Бодак А. Н., Войнич И. Е., Волчек Н. М. и др.]. – Мн. : Литература, 1997. – 416 с.

155. Там же. – С. 218.

156. История России / [Сост. и отв. ред. Радугин А. А.]. – М. : Центр, 1998. – С. 242.

157. Там же. – С. 252.

158. История России. XX век / [Под ред. Дмитренко В. П.]. – М. : АСТ, 1997. – 608с.

159. История России / [Сост. и отв. ред. Радугин А. А.]. – М. : Центр, 1998. – С. 214.

160. *Ленін В. І.* Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату / *Ленін В. І.* // Повне зібрання творів. – Т. 39. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1973. – С. 255 – 258.

161. Новейшая история Отечества. XX век. В 2 т. – Т. 1 / [Под ред. Киселева А. Ф., Щагина Э. М.]. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 496 с.

162. Там же. – С. 401.

163. *Лабузов В. А.* Прерванный выбор. Оренбургская деревня в 20-х – начале 30-х годов XX столетия / *Лабузов В. А.* – М. : Издательство “Просвещение”, 2003. – 400 с.

164. *Ильин С. С.* Крестьянское (фермерское) хозяйство и рынок (20-е годы и современность) / *С. С. Ильин, А. М. Бабаков.* – М. : ЦИСН, 1995. – 268 с.

165. Россия нэповская / [Под ред. академика А. Н. Яковлева]. – М. : Новый хронограф, 2002. – 446 с.

166. *Верт Н.* История Советского государства. 1900 – 1991 / *Верт Н.* – М. : Весь Мир, 2003. – 544 с.

167. Там же. – С. 178.

168. Історія українського селянства : Нариси: В 2 т. Т. 2. / [відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України]. – К. : Наукова думка, 2006. – 652 с.

169. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. – М. – Л. : Госиздат, 1926. – 1029 с.; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / Пер. з 8-го рос. вид. Т. 2. – К. : Політвидав, 1979. – 521 с.; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. – Т. 1 (1918 – 1941). – К. : Політвидав, 1976. – С. 112 – 115; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 2 (1917 – 1924). – 543 с.; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и

пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М. : Политиздат. – Т. 3 (1925 – 1926). – 1970. – 552 с.; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 4 (1927 – 1931). – 583 с.; Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – Т. 2 (1917 – 1922). – 9 изд. доп. и испр. – М. : Политиздат, 1983. – 428 с.; Партия о кооперации : Постановление и резолюции ВКП(б). – М. : Изд.-во Центр. кооп. совета, 1928. – 408 с.; Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет (В 2-х ч.). – М. : Госполитиздат, 1961. – Ч. 2. – С. 720 – 1425; Резолюція Пленуму ЦК КП(б)У у справі про політику на селі // Земельник. – 1925. – № 1. – С. 151 – 153; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т. Т. 1. 1917 – 1928. – М. : Политиздат, 1967. – 783 с.

170. Постановление СТО от 5 июня 1929 г. “Об организации машинно-тракторных станций” // Вестник сельского хозяйства. – 1930. – № 7 – 8. – С. 127; Правила НКФ СССР от 19 апреля 1928 г. № 480 для учреждений и организаций, производящих торговлю сельскохозяйственными машинами и орудиями, о порядке отпуска выигравшим по займу укрепления крестьянского хозяйства сельскохозяйственных машин и орудий // Бюллетень узаконений и распоряжений по сельскому и лесному хозяйству. – 1928. – № 20. – С. 2 – 8.

171. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т. Т. 1. 1917 – 1928. – М. : Политиздат, 1967. – 783 с.; Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Сесія 4-та, 8-го скликання. – Х. : ДВУ, 1925. – 53 с.; IV з’їзд незаможних селян України. Стенографічний звіт. – Х. : Оргвідділ ВУЦВК, 1924. – 263 с.; Всеукраїнська нарада земвідділів і колгоспспілок // Українське скотарство. – 1929. – № 12. – С. 40; Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15 – 21 грудня 1927 р.). – Х. : Сільський господар, 1928. – 95 с.

172. Постановление СНК СССР от 17 марта 1926 г. “Об общесоюзном фонде кредитования деревенской бедноты” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 262 – 263; Постановление СНК СССР от 24 октября 1925 г. “О льготах по гербовому сбору при покупке крестьянами и их объединениями в розницу с рассрочкой платежа сельско-хозяйственных машин и орудий” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1925. – Ч. 15. – С. 276; Постановление СНК СССР от 6 мая 1925 г. “О льготной продаже крестьянству сельско-хозяйственных машин и орудий, производимых государственными заводами в 1924-25 г.” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1925. – Ч. 1 – 2. – С. 3; Правила Наркомвнуторга СССР “О порядке применения постановления СНК СССР от 6 мая 1925 г. о льготной продаже крестьянству сельско-

хозяйственных машин” // Бюлетень народнього комісаріату земельних справ. – 1925. – Ч. 1 – 2. – С. 3 – 5.

173. Земельный кодекс УССР. – Х. : Наркомзем, 1923. – 31 с.

174. Земельний кодекс УСРР // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. – Х. : ДВУ, 1921. – С. 227.

175. Закон о комитетах незаможных селян : Постановление Всеукраинского Центрального исполнительного комитета Советов от 13 апреля 1921 г. – Х. : Всеукраинский Центральный исполнительный комитет, 1921. – 12 с.

176. Законы о кооперации : Сист. сб. декретов, постановлений, инструкций, примерных уставов и пр. – М. : Право и жизнь, 1924. – 405 с.

177. Основний закон про трудове землекористування в УСРР // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР. – Х. : ДВУ, 1921. – 750 с.

178. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР за 9 вересня 1925 р. “Інструкція про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установленням на Україні Радянської влади” // Бюлетень народнього комісаріату земельних справ. – 1925. – Ч. 5 – 6. – С. 86 – 90.

179. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР за 9 вересня 1925 р. “Інструкція про позбавлення колишніх дідичів, великих землеволодільців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм Постанова ВУЦВК та РНК УСРР за 11 серпня 1926 р. “Про сільськогосподарський реманент, що його націоналізовано за постановою РНК УСРР за 6 квітня 1920 р. “Про облік та розподіл сільсько-господарських машин та знаряддя” // Бюлетень народнього комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 32. – С. 574.

180. Обіжник НКЗС за 14 квітня 1926 р. “Про сільсько-господарське машинопостачання на 1925–1926 рік” // Бюлетень народнього комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 269 – 271; Обіжник НКЗС за 16 травня 1926 р. № 0/315 “Про роботу районних агрономів” // Бюлетень народнього комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 271 – 272; Обіжник НКЗС за 4 грудня 1926 року “Про розподіл та використання кредитів 1926-27 року по рільництву, скотарству, спеціальних культурах, боротьбі зі шкідниками та агросітці” // Бюлетень народнього комісаріату земельних справ. – 1926 р. – Ч. 45. – С. 757 – 764; Обіжник НКЗС та НКО за 4 січня 1927 р. № 0/1134 “Про агрономічну роботу серед населення сільсько-господарських шкільних закладів” // Бюлетень народнього комісаріату земельних справ. – 1927. – Ч. 3. – С. 32 – 33; Обіжник НКЗС за 7 лютого 1927 р. № 0/1241 “Про порядок та умови відпуску тракторів 1926-27” // Бюлетень народнього комісаріату земельних справ. – 1927. – Ч. 6. – С. 82; Обіжник НКЗС за 10 червня 1927 р. “Про встановлення крайніх торговельних надвишок при

продажу сільсько-господарських машин та знаряддя” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1927. – Ч. 22. – С. 306 – 307.

181. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – 399 с.; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – 146 с.

182. Селянські бюджети України 1924/1925 господарського року // Статистика України. – № 115. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – 123 с.

183. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. – Х. : ЦСУ УСРР, 1923. – 373, XIV с.

184. Материалы к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины: Очерк третий. – Х. : ЦСУ УССР, 1925. – 28 с.; Кооперация на Украине в 1925-26 році. Статистика України. – Т. 1. – Вип. 1. – Серія XVI. – № 148. – Х. : ЦСУ УСРР, 1929. – 178 с.; Кооперация на Украине в 1926-27 році. Статистика України. – Т. 1. – Вип. 3. – Серія XVI. – № 166. – Х. : ЦСУ УСРР, 1928. – 126 с.; Селянські бюджети України 1924/1925 господарського року // Статистика України. – № 115. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – 123 с.; Сельское хозяйство Украины. – Х. : Изд-во Наркомзема УССР, 1923. – 232 с.; Україна в цифрах. 1927 / За ред. Н. А. Авдієнка. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – 132 с.

Розділ 2

1. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1997. – С. 31.

2. *Бойко О. Д.* Історія України : Посібник для студентів вищих навчальних закладів./ Бойко О. Д. – К. : Видавничий центр “Академія”, 1999. – С. 328.

3. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 31.

4. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. В двох томах. – Т. 1 (1918 – 1941). – К. : Політвидав, 1976. – С. 112 – 115.

5. Центральное статистическое управление УССР. Материалы к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. – Х. : ЦСУ УСРР, 1925. – С. 157.

6. *Альтерман А.* Хлебные ресурсы Украины / Альтерман А. – Одесса : ДВУ, 1923. – С. 111.

7. Там же. – С. 145.

8. Там же.

9. Очерки истории Коммунистической партии Украины. – Изд. 31, доп. – К. : Политиздат Украины, 1972. – С. 123.

10. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898 – 1986). – Т. 2

(1917 – 1922). – 9 изд. доп. и испр. – М. : Политиздат, 1983. – С. 370 – 371.

11. История Украинской ССР [Текст]. – В 10 т. – Т. 7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921 – 1941). – К. : Наукова думка, 1984. – С. 30.

12. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). / Кульчицький С. В. – К. : Основи, 1996. – С. 193.

13. Історія селянства Української РСР : В 2-х томах. – Т. 2. / [редколегія тому : Компанієць І. І. (гол. ред.), Ганжа І. Х., Слинсько І. І.]. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 86.

14. Історія України : нове бачення: У 2 т. Т. 2 / [НАН України. Ін-т історії України; під заг. ред. В. А. Смолія; авт. : В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін.]. – К. : Україна, 1996. – С. 181.

15. Народне господарство України : Матеріали до здобування держбюджету на 1925 – 26 рік. – Х. : Червоний шлях, 1925. – С. 17.

16. Історія українського селянства : Нариси: В 2 т. Т. 2. / [відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України]. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 27 – 28.

17. Основний закон про трудове землекористування в УРСР // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. – Х. : ДВУ, 1921. – С. 388.

18. Земельний кодекс УСРР // Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР. – Х. : ДВУ, 1921. – С. 640.

19. *Якиманський В. А.* К итогам аграрной революции на Украине : По данным анкетного обследования 1922 года / Якиманський В. А. – Х. : ЦСУ УССР, 1924. – С. 19 – 20.

20. Центральное статистическое управление УССР. Материалы к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. – Х. : ЦСУ УССР, 1925. – С. 5.

21. *Подгорный Г. И.* Декапитализация сельского хозяйства Украины / Подгорный Г. И. // Українська сільськогосподарська газета. – 1924. – Ч. 10. – 30 травня. – С. 6.

22. Там же.

23. Там же.

24. Там же.

25. *Зарудний С.* Як ми використовуємо ленінів кооперативний план на селі / Зарудний С. – Х. : Радянський селянин, 1930. – С. 9.

26. *Подгорный Г. И.* Вказ. праця. – С. 6.

27. Там же.

28. Історія українського селянства : Нариси: В 2 т. Т. 2. / [відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України]. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 27.

29. Там же.

30. *Подгорный Г. И.* Вказ. праця. – С. 7.

31. Центральное статистическое управление УССР. Материалы к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. – Х. : ЦСУ УССР, 1925. – С. 4 – 6.
32. Там же. – С. 7.
33. Там же. – С. 8.
34. Там же. – С. 8 – 9.
35. *Качинский В.* Молодая поросль фермерства в украинской степи / Качинский В. // Хозяйство Украины. – 1925. – № 6. – С. 99.
36. Два роки роботи уряду УССР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятomu з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УССР, 1929. – С. 64.
37. *Шліхтер О.* Українське сільське господарство за 10 років / Шліхтер О. // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – 1927. – № 10 – 11. – С. 16.
38. Там же.
39. *Лях С. Р.* Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу / Лях С. Р. – К. : Вища школа, 1990. – С.10.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. – 539. Міністерство державного контролю УРСР, м. Київ. Оп. 3. Д. 814. Документи об обстеженні состояния и деятельности сельскохозяйственных кредитных и кооперативных обществ в УССР (постановления, протоколы, программы, докладные записки, сведения, переписка). 10 марта 1925 г. – 8 февраля 1926 г. – Арк. 34 – 36; *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – С. 25 – 26; *Верт Н.* История Советского государства. 1900 – 1991 / Верт Н. – М. : Весь Мир, 2003. – С. 19.
41. *Гаража М.* До питання про методи боротьби з негативними наслідками процесу здрібнення селянських господарств / Гаража М. // Український землевпорядник. – 1929. – № 1. – С. 22.
42. ЦДАВО України. Ф. – 27. Міністерство сільського господарства УРСР, м. Київ. Оп. 10. Спр. 925. Матеріали про організацію Всеукраїнського інституту прикладної ботаніки, про кредитне обслуговування колгоспів, обслідування прикордонних округів, вживання найманої праці в селянських господарствах і листування з місцевими ветеринарно-діагностичними кабінетами. Вересень 1929 р. – Жовтень 1930 р. – Арк. 325 – 326.
43. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – С. 25.
44. *Гуревич М. Б.* Питання сучасного селянського господарства України / Гуревич М. Б. – Х. : Вид-во ЦСУ УССР. – 1927. – С. I–XX.
45. Там же.

46. Доклад Народного Комиссара Земледелия IV съезду незаможных селян Украины // Бюллетень Народного Комиссариата земледелия УССР. – 1924. – № 47 – 48. – С. 97.

47. IV з'їзд незаможних селян України. Стенографічний звіт. – Х. : Оргвідділ ВУЦВК, 1924. – С. 54.

48. Доклад Народного Комиссара Земледелия IV съезду незаможных селян Украины // Бюллетень Народного Комиссариата земледелия УССР. – 1924. – № 47 – 48. – С. 98.

49. *Шапошникова Н.* Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Шапошникова Н. – К. : Інститут історії НАНУ, 2002. – С. 19 – 20.

50. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 66.

51. *Альтерман А.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1929. – С. 66.

52. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – № 2 – 3. – 1928. – С. 25 – 27.

53. Там же. – С. 27.

54. Там же.

55. Там же. – С. 116.

56. *Райзберг Б. А.* Современный экономический словарь / [Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б.]. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА, 2006. – С. 199.

57. *Данилов В. П.* О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства / Данилов В. П. – М. : Институт истории АН СССР, 1961. – С. 19.

58. Там же. – С. 21.

59. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 27.

60. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – № 2 – 3. – 1928. – С. 34.

61. Державний архів Вінницької області. Ф. Р – 568. Бюро селянського буряківництва. Оп. 73. Спр. 142. Анкети-характеристики селянських господарств при заводських районів. 6 квітня – 15 червня 1925 року. – Арк. 2.

62. Там же. – Арк. 4 – 8.

63. Диференціація селянських господарств у районі Харківської філії Цукротресту (за матеріалами дослідження 1926 року) // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – № 2 – 3. – 1928. – С. 35.

64. Там же. – С. 35 – 36.

65. Там же. – С. 36.

66. Там же.

67. *Альтерман А.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1929. – С. 65 – 67.
68. Там же.
69. Там же.
70. Там же.
71. Там же.
72. Там же. – С. 57 – 69.
73. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – № 2 – 3. – 1928. – С. 31 – 33.
74. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 65.
75. Там же.
76. *Литвин В.* Історія України / Литвин В. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 495 – 496.
77. Из обращения ЦК ВКП (б) “Ко всем организациям ВКП (б)” от 13 февраля 1928 г. // Документы свидетельствуют : Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927 – 1932 гг. / Под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого. – М. : Политиздат, 1989. – С. 97.
78. *Литвин В.* Вказ. праця. – С. 497.
79. Державний архів Чернігівської області. Ф.Р – 72. Виконавчий комітет Михайло-Коцюбинської районної ради депутатів трудящих, смт. Михайло-Коцюбинське Михайло-Коцюбинського району Чернігівської області. Оп. 14. Д. 25. Постановления (копии) ВУЦИКа и Совнаркома УССР о подчиненности органов милиции органам ГПУ, о борьбе с искривлениями налоговой политики, индивидуальным обложением налогом кулацких хозяйств и порядке наделения их земель, об использовании на работах и выселении раскулаченных; циркуляры и распоряжения наркомвнудел, наркомфина, наркомзема (копии), окрпарткома и окрисполкома: об обложении подоходным налогом иностранных специалистов и служителей культа, о мероприятиях, связанных с ликвидацией округов, сдаче драгоценных металлов, подготовке к посевной, хлебозаготовке и другим вопросам, инструкции наркомстата (копии) о порядке применения амнистии; выписки из протоколов фракции окрисполкома; сведения на председателя райисполкома Нечая А.С. и другие материалы. 25 декабря 1929 г. – 3 февраля 1931 г. – Арк. 3.
80. *Веселова О. М.* Голодомори в Україні. 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947 : Злочин проти народу / Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 89 – 90.
81. Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами : Сборник статистических сведений по сельскому хозяйству за 1927 – 1930 гг. – М.; Л. : Соцэкгиз, 1931. – С. 13 – 14.

82. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Ганжа О. І. / Серія "Історичні зошити". – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 33.

83. Очерки развития социально-классовой структуры УССР : 1917 – 1937 / С. В. Кульчицкий, И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко и др.; АН УССР. Ин-т истории : отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 132.

Розділ 3

1. Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. – 1. Центральный комитет Коммунистической партии Украины. 1917 – 1991 гг. Оп. 20. Д. 422. Стенографический отчет совещания работников на селе. Протоколы заседаний коллегии по работе на селе при огринструкторском отделе ЦК КП(б) У. 15 октября – 27 декабря 1921 г. – Арк. 2.

2. Государственный архив Российской Федерации. Ф.Р – 1066. Всероссийский комитет содействия сельскому хозяйству и сельскохозяйственной промышленности при ВЦИК. Оп.2. Д. 22-А. Материалы о деятельности губернских товариществ сельскохозяйственного кредита. 20 июня 1923 г. – 14 августа 1924 г. – Л. 48.

3. Морозов А. Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / Морозов А. Г. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – С. 105.

4. Там же.

5. Основний закон про трудове землекористування // Вісті ВУЦВК. – 1929. – 14 липня. – С. 12.

6. Первые шаги сельскохозяйственного кредита на Украине // Українська сільсько-господарська газета. Видання Всеукраїнського агрономічного товариства. – 1924. – Число 8 – 9. – 10 травня. – С. 24 – 25.

7. Там же.

8. Морозов А. Г. Вказ. праця. – С. 106.

9. Там же.

10. Первые шаги сельскохозяйственного кредита на Украине // Українська сільсько-господарська газета. Видання Всеукраїнського агрономічного товариства. – 1924. – Число 8 – 9. – 10 травня. – С. 24.

11. Там же. – С. 24 – 25.

12. Там же. – С. 25.

13. Доклад Народного Комиссара Земледелия IV съезду незаможных селян Украины // Бюллетень Народного Комиссариата земледелия УССР. – 1924. – № 47 – 48. – С. 106.

14. Морозов А. Г. Вказ. праця. – С. 136.

15. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. – 290. Всеукраїнська рада

сільськогосподарської кооперації "Сільський господар", м. Харків. Оп. 1. Спр. 63. Протоколи Правління "Сільського господаря". 11 травня – 14 листопада 1922 р. – Арк. 33.

16. Державний архів Вінницької області. Ф. Р – 489. Могилів-Подільський окрвиконком. Оп. 1. Спр. 847. Матеріали з обстеження діяльності райвиконкомів, їх відділів і сільрад округи. 3 жовтня 1925 р. – 4 серпня 1926 р. – Арк. 28.

17. Там же. – Арк. 29.

18. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 67 – 68.

19. Там же.

20. Там же. – С. 69.

21. *Ленін В. І.* До проекту постанови ЦК РКП(б) про продрозверстку на Україні / *Ленін В. І.* // Повне зібрання творів. – Т. 37. – К. : Вид-во політичної літератури України, 1973. – С. 498.

22. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / Пер. з 8-го рос. вид. Т. 2. – К. : Політвидав, 1979. – С. 77.

23. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898 – 1970. Изд. 8-е, доп. и испр. – М. : Политиздат, 1970. – Т. 2 (1917 – 1924). – С. 256 – 257.

24. *Ганжа О. І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / *Ганжа О. І.* – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 56.

25. *Шапранников Н. Ф.* Состояние крестьянского хозяйства и сельскохозяйственного рынка в Волчанском уезде в начале 1923 года / *Шапранников Н. Ф.* // Українська сільськогосподарська газета. – 1923. – Ч. 7. – 5 травня. – С. 19.

26. Там же.

27. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 843. Протоколи засідань колегії отдела по работе на селе ЦК КП(б)У, Центрального бюро производственной пропаганды в сельском хозяйстве, сведений по вопросам о задачах комнезамов. Отчеты отдела по работе на селе о проведенной работе. 01 января – 05 сентября 1921 г. – Л. 28.

28. Комуніст. – 1921. – 16 грудня. – С. 2.

29. Комуніст. – 1921. – 17 декабря. – С. 1.

30. Селянська правда. – 1923. – 27 березня. – С. 1.

31. *Соловейчик С.* О едином сельско-хозяйственном налоге / *Соловейчик С.* // Бюллетень народного комиссариата земледелия УССР. – 1924. – № 47 – 48. – С. 35.

32. Там же. – С. 34 – 39.

33. Там же.

34. Там же.

35. Історія селянства Української РСР : В 2-х томах. – Т. 2. / [редколегія тому : Компанієць І. І. (гол. ред.), Ганжа І. Х., Слинько І. І.]. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 123 – 124.
36. Голубничий В. Куркулі / Голубничий В. // Енциклопедія Українознавства. – Львів : НТШ, 1994. – Т. 4. – С. 1242.
37. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 77.
38. Секретаріат ВУЦВК про перебіг кампанії збирання єдиного с.-г. податку // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 4 січня. – С. 1.
39. Історія селянства Української РСР : В 2-х томах. – Т. 2. / [редколегія тому : Компанієць І. І. (гол. ред.), Ганжа І. Х., Слинько І. І.]. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 124.
40. Денисовець П. М. Податкова політика радянської держави щодо селянства України / П. М. Денисовець, О. П. Єрмак // У.І.Ж. – 1982. – № 6. – С. 95.
41. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Ганжа О. І. / Серія "Історичні зошити". – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 32 – 33.
42. Історія селянства Української РСР : В 2-х томах. – Т. 2. / [редколегія тому : Компанієць І. І. (гол. ред.), Ганжа І. Х., Слинько І. І.]. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 124.
43. Голубничий В. Вказ. праця. – С. 1242.
44. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / Пер. з 8-го рос. вид. Т. 2. – К. : Політвидав, 1979. – С. 320 – 321.
45. Сборник по вопросам сельского хозяйства. – Х. : Всеукр. гос. изд.-во, 1922. – С. 71 – 73.
46. Земельный кодекс УССР. – Х. : Наркомзем, 1923. – 31 с.
47. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1957 гг. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 2. – С. 531.
48. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т. Т. 1. 1917 – 1928. – М. : Политиздат, 1967. – С. 269.
49. Державний архів Вінницької області. Ф. Р – 39. Вінницький окрвиконком. Оп. 1. Спр. 176. Плани робіт, доповіді та відчити про землевпорядкування округи. 16 листопада 1925 р. – 6 травня 1926 р. – Арк. 33.
50. Там же. – Арк. 32.
51. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 67.
52. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. 1917 – 1957 гг. – М. : Политиздат, 1957. – Т. 2. – С. 531.
53. Азизян А. Арендные отношения в советской деревне / А. Азизян, Д. Великевич. – М.; Л. : Государственное издательство, 1928. – С. 47.

54. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) / Ганжа О. І. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 45.
55. Азизян А. Вказ. праця. – С. 115.
56. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня : социальная структура, социальные отношения / Данилов В. П. – М. : Наука, 1979. – С. 100.
57. Кочергін С. Баланс робочої сили в сільському господарстві України (1923 – 1924 рр.) / Кочергін С. // Український агроном. – 1926. – № 11. – С. 9.
58. Там же. – С. 10.
59. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1072. Анкеты уездных комитетов КП(б) У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Волынская, Донецкая, Екатеринославская и Запорожская губернии). 13 июня – 10 ноября 1922 г. – Арк. 35 – 73.
60. Там же. – Арк. 63.
61. Там же. – Арк. 90 – 129.
62. Там же. – Арк. 11, 124.
63. Там же. – Арк. 8 – 10.
64. Там же. – Арк. 5.
65. Селянські бюджети України 1924/1925 господарського року // Статистика України. – № 115. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – С. 84.
66. Вісімнадцять селянських бюджетів з Черкащини // Український агроном. Журнал агрономічної секції ВУК профспілки с.-г. та лісових робітників СРСР. – № 2 – 3. – 1928. – С. 27.
67. Там же.
68. Троцкий Л. О наших задачах. Доклад на общегородском собрании парторганизации в г. Запорожье. 1 сентября 1925 г. / Троцкий Л. – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1926. – С. 4.
69. ЦДАВО України. Ф. – 2841. Всеукраїнський комітет Всесоюзної профспілки сільськогосподарських і лісових працівників, м. Харків. Оп. 1. Спр. 20. Протоколи ЦК Всеробітземліс. 1 січня – 2 листопада 1921 р. – Арк. 18 – 26.
70. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 15.
71. Там же. – С. 15.
72. Берлач А. Організаційно-правові проблеми становлення орендних земельних відносин в Україні : історія і сучасність / Берлач А. // Право України. – 1999. – № 2. – С. 32.
73. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. – М. : Издательство НКЮ РСФСР, 1926. – № 66. – С. 501.

74. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 92.

75. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 3142. Директивные письма ЦК КП (б) У, докладные записки, информации, инструкции о проведении сплошной коллективизации 02 января – 09 декабря 1930 г. – Арк. 4.

76. Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920 – 1925 роках : Сільські ради проти комнезамів / Мельничук О. // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 35.

77. Комітети Незаможних Селян 1920 – 1933. Збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 8.

78. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). / Кульчицький С. В. – К. : Основи, 1996. – С. 270 – 271.

79. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1072. Анкеты уездных комитетов КП(б) У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Волынская, Донецкая, Екатеринославская и Запорожская губернии). 13 июня – 10 ноября 1922 г. – Арк. 8, 9, 12 – 13, 19.

80. Там же. – Арк. 19, 22.

81. Там же. – Арк. 8, 16.

82. Там же. – Арк. 112.

83. Там же. – Арк. 6.

84. Там же. – Арк. 46 – 54.

85. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1073. Анкеты уездных комитетов КП(б) У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Киевская, Кременчугская, Николаевская, Подольская, Харьковская и Черниговская губернии). 08 июня – 04 октября 1922 г. – Арк. 14.

86. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1072. Анкеты уездных комитетов КП(б) У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Волынская, Донецкая, Екатеринославская и Запорожская губернии). 13 июня – 10 ноября 1922 г. – Арк. 30 – 37.

87. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1063. Доклады инструкторов ЦК КП(б) У о результатах обследования губернских партийных организаций Украины, опыте работы на селе. 01 февраля – 25 декабря 1922 г. – Арк. 79.

88. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1072. Анкеты уездных комитетов КП(б) У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Волынская, Донецкая, Екатеринославская и Запорожская губернии). 13 июня – 10 ноября 1922 г. – Арк. 8 – 106; ЦДАГО України.

Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1073. Анкеты уездных комитетов КП(б) У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Киевская, Кременчугская, Николаевская, Подольская, Харьковская и Черниговская губернии). 08 июня – 04 октября 1922 г. – Арк. 14 – 19.

89. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1072. Анкеты уездных комитетов КП(б) У по изучению социальных процессов, происходящих на селе (Волынская, Донецкая, Екатеринославская и Запорожская губернии). 13 июня – 10 ноября 1922 г. – Арк. 19.

90. Ганжа О. І. Боротьба з куркульством на Україні в 1921 – 1923 рр. / Ганжа О. І. // У.І.Ж. – 1987. – № 5. – С. 117.

91. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1666. Протоколы комиссии ЦК КП(б)У по организации 3-го Всеукраинского съезда комитетов незаможных селян, сведение районных организаторов по работе среди женщин – участниц 3-го Всеукраинского съезда КНС. Сведения ЦСУ УССР в ЦК КП(б) У о результатах обследования КНС Харьковской губернии. Справка об итогах обследования комитетов незаможных селян Украины, их составе (автор не указан). Сведение о членах КНС убитых бандами на территории Украины с 1919 по 1922 гг., имеющихсся отрядах по борьбе с бандитизмом (автор не указан). 20 мая – 31 октября 1923 г. – Арк. 28.

92. Там же. – Арк. 27 – 28.

93. Там же. – Арк. 34.

94. Там же. – Арк. 28.

95. Там же. – Арк. 30.

96. Кобалевський В. Новые союзные законы об избирательных правах граждан и порядке производства выборов / Кобалевський В. – Х. : Книгоспілка, 1925. – 78 с.

97. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1666. Протоколы комиссии ЦК КП(б)У по организации 3-го Всеукраинского съезда комитетов незаможных селян, сведение районных организаторов по работе среди женщин – участниц 3-го Всеукраинского съезда КНС. Сведения ЦСУ УССР в ЦК КП(б) У о результатах обследования КНС Харьковской губернии. Справка об итогах обследования комитетов незаможных селян Украины, их составе (автор не указан). Сведение о членах КНС убитых бандами на территории Украины с 1919 по 1922 гг., имеющихсся отрядах по борьбе с бандитизмом (автор не указан). 20 мая – 31 октября 1923 г. – Арк. 5.

98. Історія селянства Української РСР : В 2-х томах. – Т. 2. / [редколегія тому : Компанієць І. І. (гол. ред.), Ганжа І. Х., Слинько І. І.]. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 102.

99. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 1. Д. 112. Протокол №2 пленума ЦК КП (б) У і матеріали к нему (1-й екземпляр). 20 июня – 22 июня 1923 г. – Арк. 7.

100. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2058. Выписка из резолюции XIII съезда РКП(б) о работе в деревне, резолюции, тезисы докладов, обзоры, докладные записки партийных работников, справки советских органов о положении в деревне, состоянии сельского хозяйства на Украине и перспективе его развития. 1925 г. – Арк. 99.

101. *Загорський П.* Нариси історії комітетів незаможних селян України / П. С. Загорський, П. К. Стоян. – К. : АН УРСР. Інститут історії, 1960. – С. 76.

102. *Венер М.* Лицом к деревне : советская власть и крестьянский вопрос (1924 – 1925 гг.) / Венер М. // Отечественная история. – 1993. – №5. – С. 92.

103. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1981. Протоколы заседаний Комиссии ЦК КП(б) У по подготовке к выборам во Всеукраинский Центральный Комитет и местные советы. Копии отчетов, циркулярных писем, докладных записок ВУЦВК о ходе подготовки и выборам. 09 мая – 17 декабря 1925 г. – Арк. 18.

104. Там же.

105. *Ганжа О. І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Ганжа О. І. / Серія "Історичні зошити". – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 19.

106. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 1021. Переписка с Народным комиссариатом земледелия УССР об итогах восстановления сельского хозяйства, сельскохозяйственных концессиях на Украине и др. вопросам. 14 января – 21 декабря 1922 г. – Арк. 33.

107. *Адамський В.* Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства / Адамський В. // Розбудова держави. – 1994. – № 10. – С. 41 – 42.

108. Інформація Харківського губернського комітета КП(б) У // Правда. – 1924. – 14 ноября. – С.1.

109. Ганжа О. І. Вказ. праця. – С. 20.

110. Там же.

111. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2066. Закрытое письмо ЦК КП(б) У партийным ячейкам о Комитетах незаможных селян (КНС). Краткий обзор информационно-статистического отдела ЦК КП(б) У об исследовании и состоянии КНС. Июль – сентябрь 1925 г. – Арк. 8.

112. Пленум ЦК КП(б) У 10 – 13 січня 1925. Стенографічний відчит. – Х., 1925. – С. 109.

113. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2221. Протоколи засіданий Комиссии ЦК КП(б)У о ходе перевыборов сельсоветов в округах Украины и Молдавской АССР. Протоколы засіданий Президиума ЦИК при ВУЦИКе. 01 января – декабрь 1926 г. – Арк. 105.

114. Там же.

115. *Ганжа О. І.* Вказ. праця. – С. 23.

116. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2223. Сводки Всероссийской центральной избирательной комиссии при ВУЦИКе в ЦК КП(б) У об итогах перевыборов сельских советов по РСФСР и УССР. 01 января – 01 сентября 1926 г. – 90 л.

117. Там же.

118. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2221. Протоколы засіданий Комиссии ЦК КП(б)У о ходе перевыборов сельсоветов в округах Украины и Молдавской АССР. Протоколы засіданий Президиума ЦИК при ВУЦИКе. 01 января – декабрь 1926 г. – Арк. 63.

119. Там же.

120. *Ганжа О. І.* Вказ. праця. – С. 23.

121. Там же. – С. 21.

122. *Капустян Г. Т.* Суспільно-політична активність селянства (1924 – 1925 рр.) / Капустян Г. Т. // У.І.Ж. – 1985. – № 10. – С. 87.

123. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2317. Доклад Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б) У о крестьянских союзах на Украине. 03 июня – 03 сентября 1926 г. – Арк. 1 – 2.

124. Там же. – Арк. 2.

125. Там же. – Арк. 18.

126. Там же. – Арк. 3.

127. Там же. – Арк. 4.

128. Там же.

129. Там же. – Арк. 5.

130. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2316. Спецдоклады информационно-осведомительного отдела, учетно-осведомленного управления Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б) У о настроении крестьянства Украины. 01 сентября – 15 декабря 1926 г. – Арк. 13.

131. Там же.

132. Там же.

133. Там же.

134. *Ганжа О. І.* Вказ. праця. – С. 37.

135. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 3012. Обзори інформаційного отдела ЦК КП(б) У об итогах перевыборов сельских советов, профсоюзных органов. 19 января – 04 июня 1929 г. – Арк. 21.

136. Там же. – Арк. 22.

137. *Ганжа О. І.* Вказ. праця. – С. 25.

Розділ 4

1. Роль сільсько-господарського товариства щодо підвищення врожайності селянського господарства // Радянський селянин. – 1928. – № 13 – 14. – С. 45.

2. *Морозов А. Г.* Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / Морозов А. Г. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – С. 196.

3. Там же.

4. *Строганов В. І.* Роль машины в сельском хозяйстве / Строганов В. И. // Сам себе агроном. – 1929. – № 18. – С. 547.

5. *Львов А. С.* Потребление сельсько-хозяйственных машин и орудий на Украине в 1922 – 1923 гг. / Львов А. С. // Українська сільсько-господарська газета. – 1924. – Ч. 8 – 9. – С. 14.

6. Состояние сельского хозяйства СССР к 10-й годовщине Октябрьской революции // Вестник сельского хозяйства. – 1927. – № 11. – С. 212.

7. *Львов А. С.* Вказ. праця. – С. 16.

8. Там же.

9. Там же.

10. Сільгосптехніка на селі // Коопероване село. – 1927. – № 20. – С. 19.

11. *Львов А. С.* Вказ. праця. – С. 15.

12. Сільський господар. – 1922. – № 2. – С. 13.

13. *Уман Ю.* Наші підсумки / Уман Ю. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1928. – № 1. – С. 5.

14. Сільський господар. – 1922. – № 2. – С. 13.

15. *Львов А. С.* Вказ. праця. – С. 14.

16. *Кузницький С.* Техника и производительность крестьянского земледелия / Кузницкий С. // Вестник сельского хозяйства. – 1925. – № 2. – С. 31.

17. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1997. – С. 184.

18. Там же. – С. 32.

19. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 65.

20. Селянська правда. – 1924. – 22 січня.

21. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 58.
22. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 194.
23. Там же.
24. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 178.
25. Там же.
26. Там же. – С. 51.
27. *Голос труда.* – 1923. – № 24 (771). – С. 3.
28. *Україна в цифрах. 1927 / За ред. Н. А. Авдієнка.* – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – С. 42.
29. Там же. – С. 42.
30. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України.* – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 23.
31. *Львов А. С.* Вказ. праця. – С. 14.
32. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 178.
33. Там же.
34. Там же. – С. 181.
35. *Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ.* – Х. : ЦСУ УСРР, 1923. – С. 112.
36. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 188.
37. *Львов А. С.* Вказ. праця. – С. 14.
38. Там же. – С. 15.
39. *Лазуренко В. М.* *Заможне селянство України в умовах НЕПу / Лазуренко В. М.* – Черкаси, 2003. – С. 56.
40. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 844. Резолюції 2-го Всеукраїнського совещання заведуючих отделами по работе на селе губкомов КП(б) У. Циркулярные письма ЦК КП(б) У губкомам партии о выборах в комнезамы, борьбе с бандитизмом, направлении на работу в ЧК организации сельских клубов; тезисы о политике партии в деревне, о роли комнезамов, коллективизации сельского хозяйства. 03 января – 04 ноября 1921 г. – Арк. 72.*
41. *Постанова ВУЦВК та РНК УСРР за 11 серпня 1926 р. “Про сільськогосподарський реманент, що його націоналізовано за постановою РНК УСРР за 6 квітня 1920 р. “Про облік та розподіл сільсько-господарських машин та знаряддя” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 32. – С. 574.*
42. *Україна в цифрах. 1927 / За ред. Н. А. Авдієнка.* – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – С. 42.
43. *Кривецький С.* *Місткість селянського ринку України в 1924-25 році / Кривецький С. // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 44.*
44. Там же.
45. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 310.
46. Там же. – С. 189.

47. Кооперована громада. – 1929. – № 21 – 22. – С. 16 – 17.
48. Сільський господар. – 1924. – № 7. – С. 6 – 7.
49. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 53.
50. Там же. – С. 54.
51. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР за 11 серпня 1926 р. “Про сільськогосподарський реманент, що його націоналізовано за постановою РНК УСРР за 6 квітня 1920 р. “Про облік та розподіл сільсько-господарських машин та знаряддя” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 32. – С. 574.
52. Кооперована громада. – 1929. – № 21 – 22. – С. 16 – 17.
53. *Львов А. С.* Вказ. праця. – С. 14.
54. В “Село-технике” // Бюллетень народного комисариата земледелия. – 1922. – № 13 – 14. – С. 85.
55. Там же. – С. 86.
56. Там же. – С. 85.
57. Там же. – С. 86.
58. Там же. – С. 86.
59. *Уман Ю.* Вказ. праця. – С. 45.
60. Селянська правда. – 1924. – 22 січня.
61. *Львов А. С.* Вказ. праця. – С. 15.
62. Там же.
63. Там же. – С. 16.
64. Там же. – С. 15.
65. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 26 листопада.
66. *Савченко-Бельский А. А.* Пути коллективизации / Савченко-Бельский А. А. // Сам себе агроном. – 1929. – № 34. – С. 1074 – 1076.
67. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 26 листопада.
68. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 194.
69. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 26 листопада.
70. Сам себе агроном. – 1926. – № 14. – С. 448.
71. Где купить хорошую молотилку // Сам себе агроном. – 1926. – № 29. – С. 927.
72. Збут сільсько-господарських машин і знаряддя Укртрестсельмашу на Україні в 1923-24 році // Земельник. – 1924. – № 1. – С. 112.
73. Там же.
74. Там же.
75. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 198.
76. Там же.
77. *Уман Ю.* Вказ. праця. – С. 4.
78. Збут сільсько-господарських машин і знаряддя Укртрестсельмашу на Україні в 1923-24 році // Земельник. – 1924. – № 1. – С. 112.
79. Радянський селянин. – 1926. – № 1. – С. 2.
80. Нові шляхи в сільсько-господарській політиці // Земельник. – 1925. – № 6. – С. 5.

81. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. – 257. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян (ВЦКНС) при ВУЦВКу, м. Харків. Оп. 1. Спр. 812. Стенограма II-го пленуму ВЦ КНС України 1 скликання та матеріали засідань (1-й примірник). 10 червня – 12 червня 1929 р. – Арк. 153.

82. Обіжник НКЗС за 14 квітня 1926 р. “Про сільсько-господарське машинопостачання на 1925–1926 рік” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 270.

83. Там же.

84. Уман Ю. Вказ. праця. – С. 4.

85. Обіжник НКЗС за 14 квітня 1926 р. “Про сільсько-господарське машинопостачання на 1925–1926 рік” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 270.

86. Обіжник НКЗС за 10 червня 1927 р. “Про встановлення крайніх торговельних надвишок при продажу сільсько-господарських машин та знаряддя” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1927. – Ч. 22. – С. 306.

87. Там же. – С. 307.

88. Где достать зерноочистительные и другие машины // Сам себе агроном. – 1926. – № 30. – С. 960.

89. ЦДАВО України. Ф. – 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації “Сільський господар”, м. Харків. Оп. 5. Спр. 48. Стенограми VI зборів уповноважених “Сільського господаря”. 29 березня – 1 квітня 1926 р. – Арк. 151; Оп. 4. Спр. 34. Обіжники 1926 рік. 2 січня – 15 жовтня 1926 р. – Арк. 139; Оп. 3. Спр. 778. Сільськогосподарське товариство. 15 січня – 14 жовтня 1925 р. – Арк. 87; Гетьман-Кравченко М. О. Деятельность Коммунистической партии по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921 – 1929 гг. / Гетьман-Кравченко М. О. // Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства : сборник статей. – К. : Изд-во Киевского ун- та, 1961. – С. 22 – 44; Державний архів Черкаської області. Ф. Р – 101. Гречківський сільський виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів с. Гречківка Смілянського району Київської області. Оп. 1. Спр. 4. Відомості про хід хлібозаготівлі осінньої посівної компанії та самооподаткування. 1 січня – 31 грудня 1929 р. – 116 арк; Державний архів Черкаської області. Ф. Р – 381. Смілянська районна контора акціонерного товариства по торгівлі сільськогосподарськими машинами, знаряддям і технічними приладами для сільського господарства на Україні “Село-техніка”, м. Сміла Черкаського округу Київської губернії. Оп. 1. Д. 2. Переписка с отделениями о продаже машин. 3 апреля – 14 июня 1922 г. – 60 л.; Державний архів Чернігівської області. Ф.Р – 222. Ріпкинський районний комітет незаможних селян, с. Ріпки Ріпкинського району

Чернігівської області. Оп. 1. Д. 37. Ведомости учета коллективных объединений, участие селькомнезамов в самообложении, хлебозаготовке, реализации займа, проведении “Недели леса” и других кампаний. 1928 – 1929 гг. – 17 л.; Диференціація селянських господарств на Україні. – Х. : Радянський селянин, 1927. – 237 с.

90. ЦДАВО України. Ф. – 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації “Сільський господар”, м. Харків. Оп. 5. Спр. 48. Стенограми VI зборів уповноважених “Сільського господаря”. 29 березня – 1 квітня 1926 р. – Арк. 151.

91. Обіжник НКЗС за 14 квітня 1926 р. “Про сільсько-господарське машинопостачання на 1925–1926 рік” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 271.

92. *Левенштам М.* Диференціація селянського господарства України / Левенштам М. // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 14.

93. Второй Всеукраинский Агрономический Съезд // Українська сільсько-господарська газета. – 1922. – Ч. 16. – С. 14.

94. *Львов А. С.* Вказ. праця. – С. 15.

95. Селянська правда. – 1924. – 13 лютого.

96. Збут сільсько-господарських машин і знаряддя Уктрестсельмашу на Україні в 1923-24 році // Земельник. – 1924. – № 1. – С. 117.

97. Там же. – С. 112.

98. Постановление СНК СССР от 6 мая 1925 г. “О льготной продаже крестьянству сельско-хозяйственных машин и орудий, производимых государственными заводами в 1924-25 г.” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1925. – Ч. 1 – 2. – С. 3.

99. Там же.

100. Там же. – С. 4.

101. Постановление СНК СССР от 24 октября 1925 г. “О льготах по гербовому сбору при покупке крестьянами и их объединениями в розницу с рассрочкой платежа сельско-хозяйственных машин и орудий” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1925. – Ч. 15. – С. 276.

102. Обіжник НКЗС за 14 квітня 1926 р. “Про сільсько-господарське машинопостачання на 1925–1926 рік” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 271.

103. Там же.

104. Відношення НКЗС з 5 червня 1926 р. “Про надіслання до ОЗВ обіжник НКВТ про крайні накидки при продажі машин” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 22. – С. 407.

105. Шкала кредитування селянства на купівлю сільсько-господарських машин і знаряддя коштом кредитів сільсько-господарського машинопостачання // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1927. – Ч. 12. – С. 183.

106. Там же. – С. 184.

107. Там же.

108. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 68.
109. Вісник засівної кампанії і заходи сільськогосподарської кооперації. – Х. : Книгоспілка, 1928. – С. 26.
110. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Х. : Сільський господар, 1929. – С. 57.
111. Там же.
112. Там же.
113. Как отпускаются товариществами машины и орудия // Сам себе агроном. – 1928. – № 7. – С. 209.
114. Вольф М. М. Основные линии сельско-хозяйственной политики Наркомзема / Вольф М. М. // Українська сільськогосподарська газета. – 1922. – Ч. 16. – С. 7.
115. Сов Я. Постачання та обслуговування тракторами в 1927-28 році // Радянський селянин. – 1928. – № 2. – С. 28.
116. Строганов В. И. Роль машины в сельском хозяйстве / Строганов В. И. // Сам себе агроном. – 1929. – № 18. – С. 546.
117. Львов А. С. Вказ. праця. – С. 15.
118. Шкурба З. Колективізація сільського господарства в Київській окрузі / Шкурба З. // Земельник. – 1925. – № 4 – 5. – С. 140.
119. Голод 1921 – 1923 років в Україні : Збірник документів і матеріалів. Упоряд. : О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлев. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 16.
120. Шкурба З. Вказ. праця. – С. 140.
121. Каплунівський С. Колгоспи Полтавщини / Каплунівський С. // Земельник. – 1925. – № 1. – С. 125.
122. Там же.
123. Подольський І. Кредитові потреби сільського господарства України та засоби їх задоволення / Подольський І. // Земельник. – 1925. – № 3. – С. 32.
124. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Х. : Сільський господар, 1929. – С. 6.
125. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – С. 142.
126. Там же. – С. 185.
127. Вісник засівної кампанії і заходи сільськогосподарської кооперації. – Х. : Книгоспілка, 1928. – С. 21.
128. Сільгосптехніка на селі // Коопероване село. – 1927. – № 20. – С. 19.
129. Там же.
130. Уман Ю. Вказ. праця. – С. 4.
131. Кооперована громада. – 1929. – № 12. – С. 6 – 17.
132. Там же.
133. Калініченко В. В. Вказ. праця. – С. 183.

134. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – С. 176.
135. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Х. : Сільський господар, 1929. – С. 57.
136. *Лазуренко В. М.* Вказ. праця. – С. 95.
137. Там же. – С. 91.
138. Там же. – С. 93.
139. Украинский экономист. – 1927. – № 7. – С. 7.
140. *Мигаль Б. К.* Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.) / Мигаль Б. К. – Х. : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1974. – С. 111.
141. Там же.
142. Селянський кредит. – 1926. – Ч. 5. – С. 8.
143. Украинский экономист. – 1927. – № 10. – С. 2.
144. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – С. 186.
145. Там же.
146. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Х. : Сільський господар, 1929. – С. 29.
147. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – С. 145.
148. *Жілкін С.* Зміни в селянському землекористуванні останніх років на Україні / Жілкін С. // Земельник. – 1925. – № 7. – С. 19.
149. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 302.
150. Там же. – С. 180.
151. Україна в цифрах. 1927 / За ред. Н. А. Авдієнка. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – С. 42; Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 23; Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – С. 145.
152. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 23.
153. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з’їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 68.
154. Где купить хорошую молотилку // Сам себе агроном. – 1926. – № 29. – С. 927; Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1997. – С. 187.
155. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 188.
156. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – С. 143.
157. Україна в цифрах. 1927 / За ред. Н. А. Авдієнка. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – С. 38.

158. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 187.
159. Там же. – С. 188.
160. Там же. – С. 185.
161. Там же.
162. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 65.
163. *Рум'янцев В.* Свято Жовтня / *Рум'янцев В.* // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1926. – № 11. – С. 1.
164. *Ковалевський М.* Основні потреби українського селянства / *Ковалевський М.* // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 86.
165. *Левенштам М.* Вказ. праця. – С. 14.
166. *Вольф М. М.* Вказ. праця. – С. 8.
167. *Марочко В. І.* Які форми кооперації існували на Україні в 20-ті роки / *Марочко В. І.* – К. : Наукова думка, 1989. – С. 101.
168. Сільський господар. – 1924. – № 5. – С. 25.
169. ЦДАВО України. Ф. – 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації "Сільський господар", м. Харків. Оп. 1. Спр. 182. Журнал другого зібрання уповноважених "Сільського господаря". 20 жовтня – 27 жовтня 1922 р. – Арк. 34.
170. *Батюк І.* Сільськогосподарська кооперація на Україні / *Батюк І.* – Х. : Книгоспілка, 1925. – С. 10.
171. *Рум'янцев В.* Вказ. праця. – С. 1.
172. Коммунист. – 1923. – 7 июля.
173. Сільський господар. – 1925. – № 13 – 14. – С. 11.
174. Украинский экономист. – 1923. – № 9. – С. 7.
175. Сільський господар. – 1924. – № 5. – С. 29.
176. Сільський господар. – 1923. – № 10 – 11. – С. 16.
177. *Батюк І.* Сільськогосподарська кооперація на Україні / *Батюк І.* – Х. : Книгоспілка, 1925. – С. 11.
178. Сільський господар. – 1925. – № 5 – 6. – С. 12.
179. Сільський господар. – 1925. – № 13 – 14. – С. 11.
180. Селянський кредит. – 1926. – Ч. 5. – С. 11.
181. *Батюк І.* Вказ. праця. – С. 9.
182. Сільський господар. – 1924. – № 1 – 2. – С. 31.
183. Сільський господар. – 1924. – № 7. – С. 6 – 7.
184. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 26 листопада.
185. Сільський господар. – 1926. – № 4. – С. 1 – 2.
186. Вісті ВУЦВК. – 1924. – 26 листопада.
187. Сільський господар. – 1924. – № 1 – 2. – С. 31.
188. *Ковалевський М.* Вказ. праця. – С. 86.
189. Сільський господар. – 1925. – № 5 – 6. – С. 58.
190. ЦДАВО України. Ф. – 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації "Сільський господар", м. Харків. Оп. 5.

- Спр. 48. Стенограми VI зборів уповноважених "Сільського господаря". 29 березня – 1 квітня 1926 р. – Арк. 138.
191. Сільський господар. – 1925. – № 23 – 24. – С. 83.
192. Сільський господар. – 1925. – № 13 – 14. – С. 12.
193. Там же.
194. *Панченко К.* З життя "Сільського господаря" / Панченко К. // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 146.
195. Сільський господар. – 1926. – № 4. – С. 1.
196. *Рум'янцев В.* Вказ. праця. – С. 1.
197. Про кооперативну самодіяльність селянства // Земельник. – 1925. – № 2. – С. 97.
198. Сільський господар. – 1925. – № 13 – 14. – С. 13.
199. ЦДАВО України. Ф. – 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації "Сільський господар", м. Харків. Оп. 2. Спр. 48. Київська філія. 15 січня – 8 листопада 1923 р. – Арк. 151.
200. Сільський господар. – 1926. – № 4. – С. 1 – 2.
201. Радянський селянин. – 1926. – № 1. – С. 2.
202. Обіжник НКЗС за 14 квітня 1926 р. "Про сільсько-господарське машинопостачання на 1925–1926 рік" // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 270.
203. ЦДАВО України. Ф. – 27. Міністерство сільського господарства УРСР, м. Київ. Оп. 7. Спр. 140. Матеріали про роботу "Сільського господаря" (звіти, плани, баланси). 11 квітня – 6 листопада 1926 р. – Арк. 98.
204. Где достать зерноочистительные и другие машины // Сам себе агроном. – 1926. – № 30. – С. 960.
205. Сільський господар. – 1926. – № 12. – С. 5.
206. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 151.
207. ЦДАВО України. Ф. – 290. Всеукраїнська рада сільськогосподарської кооперації "Сільський господар", м. Харків. Оп. 4. Спр. 2. Матеріали до протоколу засідання Правління Сільського господаря. 9 січня – 2 липня 1925 р. – Арк. 16.
208. Вісник засівної кампанії і заходи сільськогосподарської кооперації. – Х. : Книгоспілка, 1928. – С. 26.
209. Коопероване село. – 1928. – № 4. – С. 18.
210. Вісник засівної кампанії і заходи сільськогосподарської кооперації. – Х. : Книгоспілка, 1928. – С. 22.
211. Кооперована громада. – 1929. – № 21 – 22. – С. 16 – 17.
212. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Х. : Сільський господар, 1929. – С. 18.
213. Там же.

214. Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15 – 21 грудня 1927 р.). – Х. : Сільський господар, 1928. – С. 14.

215. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – С. 47.

216. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 195.

217. *Батюк І.* Вказ. праця. – С. 13 – 14.

218. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 195.

219. *Батюк І.* Вказ. праця. – С. 13 – 14.

220. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 195.

221. Там же. – С. 196.

222. Там же.

223. Там же. – С. 197.

224. Там же. – С. 199.

225. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 212.

226. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1997. – С. 47.

227. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 197.

228. Там же. – С. 198.

229. Декрет о поднятии урожайности // Сам себе агроном. – 1929. – № 1. – С. 3.

230. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 200.

231. Там же.

232. Там же. – С. 86.

233. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – С. 47.

234. Комітети Незаможних Селян 1920 – 1933. Збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 288.

235. Комуніст. – 1926. – 16 січня. – С. 1.

236. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2058. Выписка из резолюции XIII съезда РКП(б) о работе в деревне, резолюции, тезисы докладов, обзоры, докладные записки партийных работников, справки советских органов о положении в деревне, состоянии сельского хозяйства на Украине и перспективе его развития. 1925 г. – Арк. 41.

237. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2316. Спецдоклады информационно-осведомительного отдела, учетно-осведомленного управления Государственного Политического Управления СССР в ЦК

КП(б) У о настроении крестьянства Украины. 01 сентября – 15 декабря 1926 г. – Арк. 182.

238. Сільський господар. – 1925. – № 13 – 14. – С. 45 – 46.

239. Сільський господар. Відчит за 1926-27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Частина Друга. – Х. : Сільський господар, 1928. – 68 с.

240. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1997. – С. 187.

241. Сільський господар. Відчит за 1926-27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Частина Друга. – Х. : Сільський господар, 1928. – С. 8.

242. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – С. 47.

243. Про зміну в статті машиново-тракторного товариства (заборона вивласнювати трактори) // Радянський селянин. – 1928. – № 2. – С. 32.

Розділ 5

1. Резолюція Пленуму ЦК КП(б)У у справі про політику на селі // Земельник. – 1925. – № 1. – С. 151 – 153.

2. *Шліхтер О.* П'ятирічний план розвитку сільського господарства України та його завдання / Шліхтер О. // Українське скотарство. – 1929. – № 5. – С. 2.

3. *Кулжинский С.* Способность украинского сельского хозяйства к агрономическому прогрессу / Кулжинский С. // Українська сільсько-господарська газета. – 1923. – Ч. 16. – С. 5.

4. *Ковалевський М.* Основні потреби українського селянства / Ковалевський М. // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 84.

5. *Кулжинский С.* Вказ. праця. – С. 6.

6. Там же. – С. 7.

7. Там же.

8. Там же.

9. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – С. 106.

10. *Кузьменко П.* Про агрономічну роботу на селі / Кузьменко П. // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 33.

11. Задачи сельско-хозяйственной политики, в связи с итогами хозяйственного года // Бюллетень народного комиссариата земледелия. – 1924. – № 50. – С. 21.

12. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 66.

13. Второй Всеукраинский Агрономический Съезд // Українська сільсько-господарська газета. – 1922. – Ч. 16. – С. 12.
14. Там же.
15. Там же. – С. 13.
16. Там же.
17. Там же.
18. Всеукраїнська нарада земвідділів і колгоспспілок // Українське скотарство. – 1929. – № 12. – С. 14.
19. Второй Всеукраинский Агрономический Съезд // Українська сільсько-господарська газета. – 1922. – Ч. 16. – С. 14.
20. Там же. – С. 15.
21. Доленко И. Агрономическая работа на Украине в 1924 году / Доленко И. // Вестник сельского хозяйства. – 1925. – № 5 – 6. – С. 112.
22. Там же.
23. Там же.
24. Состояние сельского хозяйства СССР к 10-й годовщине Октябрьской революции // Вестник сельского хозяйства. – 1927. – № 11. – С. 212.
25. Доленко И. Вказ. праця. – С. 112.
26. Состояние сельского хозяйства СССР к 10-й годовщине Октябрьской революции // Вестник сельского хозяйства. – 1927. – № 11. – С. 212.
27. Доленко И. Вказ. праця. – С. 113.
28. Там же.
29. Там же.
30. Там же.
31. Всеукраїнська конференція сільсько-господарської освіти // Українська сільсько-господарська газета. – 1924. – № 12 – 13. – С. 24.
32. Обіжник НКЗС за 16 травня 1926 р. № 0/315 “Про роботу районних агрономів” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1926. – Ч. 15. – С. 272.
33. Кузьменко П. Вказ. праця. – № 2. – С. 33.
34. Доленко И. Вказ. праця. – С. 113.
35. Там же. – С. 114.
36. Колективна праця забезпечує перемогу // Радянський селянин. – 1928. – № 3. – С. 35.
37. Доленко И. Вказ. праця. – С. 113.
38. Там же.
39. Там же.
40. Там же.
41. Там же.
42. Там же.
43. Кузницкий С. Техника и производительность крестьянского земледелия / Кузницкий С. // Вестник сельского хозяйства. – 1925. – № 2. – С. 32.

44. Еще о работе отделов приминения при опытных станциях // Українська сільсько-господарська газета. – 1923. – № 12. – С. 20.
45. Всеукраїнська конференція сільсько-господарської освіти // Українська сільсько-господарська газета. – 1924. – № 12 – 13. – С. 24.
46. Там же.
47. Там же. – С. 25.
48. Там же.
49. Состояние сельского хозяйства СССР к 10-й годовщине Октябрьской революции // Вестник сельского хозяйства. – 1927. – № 11. – С. 212.
50. Обіжник НКЗС та НКО за 4 січня 1927 р. № 0/1134 “Про агрономічну роботу серед населення сільсько-господарських шкільних закладів” // Бюлетень народного комісаріату земельних справ. – 1927. – Ч. 3. – С. 32.
51. Там же.
52. *Еремеева Ю.* Организация коллективного хозяйства / Еремеева Ю. // Українська сільсько-господарська газета. – 1923. – № 18. – С. 17.
53. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1997. – С. 206.
54. Там же. – С. 207.
55. *Атрошенко И. Р.* Урожай в колхозах и у единоличников / Атрошенко И. Р. // Сам себе агроном. – 1928. – № 21. – С. 654.
56. Що робив Мельниківський сільськогосподарський гурток у 1927 р. // Радянський селянин. – 1928. – № 2. – С. 34.
57. *Костецкий Н. Д.* Сельско-хозяйственные кружки молодежи и сельско-хозяйственные детские клубы / Костецкий Н. Д. // Українська сільсько-господарська газета. – 1923. – Ч. 1. – С. 11.
58. *Костецкий Н. Д.* Вказ. праця. – С. 9 – 10.
59. Там же.
60. Колективна праця забезпечує перемогу // Радянський селянин. – 1928. – № 3. – С. 24.
61. *Коцур В. П.* Партійно-радянська преса на початку 20-х рр. / Коцур В. П. // У.І.Ж. – 1990. – № 1. – С. 46 – 55; *Коцур В. П.* Преса як джерело вивчення непу (На матеріалах України, 1921–1925 рр.) / Коцур В. П. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип. 170. – С. 81 – 84.
62. *Атрошенко И. Р.* Вказ. праця. – С. 654.
63. *Гуревич М. Б.* Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / Гуревич М. Б. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – С. 90.
64. Там же.
65. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – 111.

66. Кузьменко П. Вказ. праця. – С. 33.
67. Лісовий А. З досвіду землеустрою на Поділлі / Лісовий А. // Земельник. – 1925. – № 1. – С. 138.
68. Калініченко В. В. Вказ. праця. – С. 207.
69. Пацаль А. Радянські одруби-хутори / Пацаль А. // Земельник. – 1925. – № 7. – С. 95.
70. Сосновий С. Аренда земель в 1924 г. / Сосновий С. // Бюллетень народного комиссариата земледелия. – 1924. – № 50. – С. 72.
71. Сосновий С. Селянські сівозміни на Україні / Сосновий С. // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 77.
72. Там же.
73. Калініченко В. В. Вказ. праця. – С. 209.
74. Сосновий С. Селянські сівозміни на Україні / Сосновий С. // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 68.
75. Там же.
76. Калініченко В. В. Вказ. праця. – С. 208.
77. Сосновий С. Аренда земель в 1924 г. / Сосновий С. // Бюллетень народного комиссариата земледелия. – 1924. – № 50. – С. 72.
78. Калініченко В. В. Вказ. праця. – С. 208.
79. Уман Ю. Наші підсумки / Уман Ю. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1928. – № 1. – С. 3.
80. Храпко П. Форма громадського сівозміну для різних районів України / Храпко П. // Земельник. – 1925. – № 2. – С. 29.
81. Уман Ю. Вказ. праця. – С. 3.
82. Там же. – С. 4.
83. Левенштам М. Диференціяція селянського господарства України / Левенштам М. // Земельник. – 1924. – № 3. – С. 12.
84. Калініченко В. В. Вказ. праця. – С. 212.
85. Там же. – С. 11.
86. Там же.
87. Помаленький Г. Еволюція парового лану в селянському господарстві / Помаленький Г. // Український агроном. – 1927. – № 1. – С. 32.
88. Там же. – С. 34.
89. Калініченко В. В. Вказ. праця. – С. 319.
90. Там же. – С. 212.
91. Там же. – С. 215.
92. Данилов В. О простейших формах производственного кооперирования крестьянства (машинные товарищества в 1925 – 1929 гг.) / Данилов В. // Доклады и собрания Института истории АН СССР. — 1954. – Вып. 3. – С. 34.
93. Калініченко В. В. Вказ. праця. – С. 312.
94. Там же.
95. Там же.
96. Там же. – С. 192.

97. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Харків : ЦСУ, 1929. – С. 144.
98. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2316. Спецдоклади інформаційно-освідомительного отдела, учетно-освідомленого управління Государственного Политического Управления УССР в ЦК КП(б) У о настроении крестьянства Украины. 01 сентября – 15 декабря 1926 г. – Арк. 183.
99. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 303 – 304.
100. Там же. – С. 306 – 307.
101. *Морозов А. Г.* Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу / Морозов А. Г. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – С. 194.
102. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 304 – 305.
103. Селянський кредит. – 1926. – Ч. 5. – С. 8.
104. Украинский экономист. – 1927. – № 7. – С. 7.
105. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 308 – 309.
106. Там же. – С. 186.
107. *Лазуренко В. М.* Заможне селянство України в умовах НЕПу / Лазуренко В. М. – Черкаси : “Відлуння-Плюс”, 2003. – С. 92.
108. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 194.
109. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 183.
110. *Жілкін С.* Зміни в селянському землекористуванні останніх років на Україні / Жілкін С. // Земельник. – 1925. – № 7. – С. 19.
111. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Харків : ЦСУ, 1929. – С. 144.
112. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 192.
113. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 161.
114. Там же.
115. Там же.
116. *Мигаль Б. К.* Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.) / Мигаль Б. К. – Х. : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1974. – С. 104.
117. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 191.
118. *Жілкін С.* Вказ. праця. – С. 19.
119. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 65.
120. Там же.
121. *Хоменко К.* Наєм и здача живого и мертвого инвентаря на Украине / Хоменко К. // На аграрном фронте. – 1927. – № 7. – С. 151.
122. Там же.

123. *Семенов Ф.* Роль земельних громад в усупільненні сільського господарства // Коопероване село. – 1928. – № 4. – С. 65.
124. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 159.
125. Там же.
126. Радянський селянин. – 1926. – № 1. – С. 2.
127. *Одінцов О. В.* Співвідношення сил та наші завдання на селі / Одінцов О. В. // Земельник. – 1925. – № 1. – С. 6.
128. Радянський селянин. – 1926. – № 1. – С. 2.
129. Там же.
130. *Шліхтер О.* На фронті сільського господарства / Шліхтер О. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1927. – № 11. – С. 5.
131. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з’їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 68.
132. Там же.
133. Вісник засівної кампанії і заходи сільськогосподарської кооперації. – Х. : Книгоспілка, 1928. – С. 23.
134. VII Всеукраїнський съезд КНС // Коммунист. – 1928. – 28 декабрю.
135. *Лазуренко В. М.* Вказ. праця. – С. 97.
136. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з’їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 68.
137. Зміни в кредитуванні сільсько-господарського машинопостачання // Радянський селянин. – 1928. – № 3. – С. 36.
138. Декрет о поднятии урожайности // Сам себе агроном. – 1929. – № 1. – С. 6.
139. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з’їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 68.
140. Зміни в кредитуванні сільсько-господарського машинопостачання // Радянський селянин. – 1928. – № 3. – С. 36.
141. Там же.
142. Там же.
143. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Х. : Сільський господар, 1929. – С. 57.
144. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – С. 186.
145. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 181.

146. Сільський господар. Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Х. : Сільський господар, 1929. – С. 29.
147. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 179.
148. Там же. – С. 183.
149. Там же. – С. 182.
150. Там же. – С. 185.
151. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 68.
152. *Корновенко С. В.* Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш дім, 2004. – С. 226.
153. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 302.
154. *Корновенко С. В.* Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. В. Корновенко, В. М. Лазуренко. – Черкаси : Ваш дім, 2004. – С. 226.
155. ЦДАГО України. Ф. – 1. Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917 – 1991 рр. Оп. 20. Д. 2968. Докладные записки информационного отдела, отдела по работе на селе ЦК КП(б) У окружкомов партии и недостатках при проведении коллективизации сельского хозяйства, отношении крестьян к проведению посевной компании и др. вопросам. 05 июня – 14 декабря 1929 г. – Арк. 21.
156. Там же.
157. Там же.
158. *Петровський Г. І.* Більшовицька сівба / Петровський Г. І. // Радянський селянин. – 1930. – № 5. – С. 3.
159. Постановление СТО от 5 июня 1929 г. “Об организации машинно-тракторных станций” // Вестник сельского хозяйства. – 1930. – № 7 – 8. – С. 127.
160. *Башлай Г.* Покупна сила українського села в зв'язку з урожаєм 1924 р. / Башлай Г. // Земельник. – 1924. – № 2. – С. 80.
161. Там же. – С. 79.
162. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 32.
163. Там же.
164. Там же. – С. 33.
165. Там же.
166. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – С. 161.
167. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 34.
168. Нові шляхи в сільсько-господарській політиці // Земельник. – 1925. – № 6. – С. 5.
169. Там же. – С. 7.
170. Там же.

171. Там же. – С. 6.
172. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 229.
173. *Шлихтер А. Г.* Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны / Шлихтер А. Г. – Х. : “Пролетарий”, 1927. – С. 8.
174. Там же. – С. 13.
175. *Шліхтер О.* На фронті сільського господарства / Шліхтер О. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1927. – № 11. – С. 4.
176. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 230.
177. *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1928. – С. 56.
178. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні : перше десятиріччя (1919 – 1928 рр.). / Кульчицький С. В. – К. : Основи, 1996. – С. 353.
179. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 218.
180. Там же. – С. 322.
181. Календар-справочник і записна книжка на 1924 рік районного статистика і кореспондента ЦСУ. – Х. : ЦСУ УСРР, 1923. – С. 107.
182. Там же.
183. *Шліхтер О.* Вказ. праця. – С. 4.
184. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 91 – 93.
185. *Шліхтер О.* Вказ. праця. – С. 4.
186. *Калініченко В. В.* Вказ. праця. – С. 228.
187. *Башилай Г.* Вказ. праця. – С. 79.
188. Там же.
189. Там же. – С. 80.
190. *Гуревич М. Б.* Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины / Гуревич М. Б. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – С. 90.
191. *Альтерман А.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1929. – С. 67.
192. Там же. – С. 34.
193. Там же. – С. 44.
194. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929 рр.) / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1991. – С. 111.
195. Україна. Статистичний щорічник на 1929 р. – Х. : ЦСУ, 1929. – С. 157.
196. *Левенишам М.* Вказ. праця. – С. 8.
197. Там же. – С. 9.
198. Там же.

199. *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1928. – С. 31.
200. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Х. : Держвидав “Господарство України”, 1930. – Випуск II. – С. 91 – 93.
201. Там же. – С. 19.
202. *Альтерман А.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1929. – С. 48.
203. *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1928. – С. 63.
204. *Альтерман А.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1929. – С. 73.
205. *Альтерман А.* Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1928. – С. 27.
206. Там же.
207. *Калініченко В. В.* Селянське господарство України в період непу : історико-економічне дослідження / Калініченко В. В. – Х. : Основа, 1997. – С. 220.
208. *Альтерман А.* Вказ. праця. – С. 54.
209. Там же. – С. 22.
210. Там же. – С. 21.
211. *Шапошникова Н.* Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / Шапошникова Н. – К. : Інститут історії НАНУ, 2002. – С. 18.
212. Там же.
213. *Альтерман А.* Вказ. праця. – С. 22.
214. Там же.
215. *Вольф М. М.* Перспективы восстановления и развития сельского хозяйства Украины / Вольф М. М. // Українська сільсько-господарська газета. – 1923. – Ч. 3. – С. 8.
216. *Шлихтер А. Г.* Пути развития сельского хозяйства в системе индустриализации страны / Шлихтер А. Г. – Х. : “Пролетарий”, 1927. – С. 18.
217. Голод 1921 – 1923 років в Україні : Збірник документів і матеріалів. Упоряд. : О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлев. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 226.
218. *Вольф М. М.* Вказ. праця. – С. 8.
219. Україна в цифрах. 1927 / За ред. Н. А. Авдієнка. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – С. 43 – 99.

220. *Альтерман А.* Сучасне зернове господарство України та проблеми його товарності / Альтерман А. – Х. : Радянський селянин, 1929. – С. 43.
221. *Блаславский И.* Внешняя торговля Украины в 1923/24 г. / Блаславский И. // Хозяйство Украины. – 1924. – № 1. – С. 107.
222. Сільський господар. – 1925. – № 5 – 6. – С. 12.
223. *Альтерман А.* Вказ. праця. – С. 85 – 89.
224. Там же. – С. 88.
225. Україна в цифрах. 1927 / За ред. Н. А. Авдієнка. – Х. : ЦСУ УССР, 1927. – С. 99.
226. *Альтерман А.* Вказ. праця. – С. 66.
227. *Вольф М. М.* Вказ. праця. – С. 11.
228. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.) / Марочко В. І. – К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. – С. 121 – 122.
229. Там же. – С. 122 – 123.
230. Два роки роботи уряду УСРР (1926/1927 – 1927/1928). Матеріали до звіту уряду Одинадцятому з'їздові рад. – Х. : Видання секретаріату ВУЦВК та управління справами РНК УСРР, 1929. – С. 84.
231. Сільський господар. – 1925. – № 5 – 6. – С. 12.
232. Постанови Всеукраїнської організаційно-інструкторської наради сільськогосподарської кооперації (15 – 21 грудня 1927 р.). – Х. : Сільський господар, 1928. – С. 16.
233. *Морозов А. Г.* Вказ. праця. – С. 25.
234. Сільський господар. – 1923. – № 10 – 11. – С. 54
235. Там же. – С. 11.
236. *Вольф М. М.* Вказ. праця. – С. 9.
237. Чистосортове насіння поширюється // Радянський селянин. – 1928. – № 2. – С.34.
238. *Яковлів К.* До питання про односортні експортні масиви / Яковлів К. // Український агроном. – 1927. – Ч. 2. – С. 31.
239. Чистосортове насіння поширюється // Радянський селянин. – 1928. – № 2. – С.34.
240. Там же.
241. *Яковлів К.* Вказ. праця. – С. 31.
242. Там же. – С. 32.
243. Чистосортове насіння поширюється // Радянський селянин. – 1928. – № 2. – С.34.
244. Там же.
245. *Уман Ю.* Шляхи колективізації селянського скотарства / Уман Ю. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1928. – № 4. – С. 1.
246. *Машура С.* Новим шляхом / Машура С. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1928. – № 8 – 9. – С. 3.
247. *Левенштам М.* Вказ. праця. – С. 10.

248. Комуніст. – 1927. – 23 серпня. – С. 1.
249. Уман Ю. Вказ. праця. – С. 1.
250. Шляхи індустріалізації. – 1929. – № 12. – С. 8.
251. Белов А. А. Место животноводства в народном и крестьянском хозяйстве / Белов А. А. // Вестник сельского хозяйства. – 1926. – № 1. – С. 12.
252. Беркаш В. Скотарство України та заходи до його розвитку на 10 річницю Жовтневої революції / Беркаш В. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал – 1927. – № 11. – С. 8.
253. Там же. – С. 9.
254. Там же.
255. Там же.
256. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т. Т. 1. 1917 – 1928. – М. : Политиздат, 1967. – С. 503.
257. Всеукраїнська конференція сільсько-господарської освіти // Українська сільсько-господарська газета. – 1924. – № 12 – 13. – С. 24.
258. Ходько Г. Організаційний стан скотарсько-молочарської кооперації / Ходько Г. // Українське скотарство. Науково-практичний журнал. – 1928. – № 3. – С. 21.
-
-
-

ДОДАТКИ

Додаток І
Соціальний склад сільських рад України в 1923 р.
(за даними вибіркового обстеження жовтня 1923 р.)

Губернії України	Заможні селяни (“куркулі”)	Бідняцьке селянство та робітники	Середняцьке селянство	Члени КНС	Усього
Волинська	7	149	147	292	595
Донецька	77	41	635	69	1449
Катеринославська	44	107	618	469	1178
Київська	48	65	517	546	1176
Одеська	43	25	523	675	1266
Подільська	15	-	240	523	778
Полтавська	60	363	639	810	1872
Харківська	21	178	527	322	1048
Чернігівська	27	45	216	286	574
по Україні	342	973	4062	4559	9936

Додаток ІІ
Представництво селян в президіях сільських рад України
(за даними вибіркового обстеження жовтня 1923 р.)

Губернії України	Заможні селяни (“куркулі”)	Члени КП(б)У	Члени КНС та біднота	Середняки	Презентація відсутня
Волинська	-	5	11	6	-
Донецька	1	10	34	9	4
Катеринославська	1	6	25	5	2
Київська	1	1	28	8	-
Одеська	-	6	15	3	4
Подільська	-	-	22	15	-
Полтавська	-	4	51	9	2
Харківська	1	-	22	13	1
Чернігівська	-	1	13	9	1
по Україні	4	33	221	77	14

Додаток III
Порівняльне співвідношення оснащення технічно досконалим інвентарем сільського господарства України на 1910 р. (у %)

Застарілі знаряддя	Україна %	Решта Російської імперії %
Плуги дерев'яні	19	81
Сохи та косулі	4	96
Борони дерев'яні	27	73
Культурні знаряддя		
Плуги залізні	43	57
Борони залізні	41	59
Культиватори	70	30
Сівалки	73	27

Додаток IV
Коливання цін на сільськогосподарську техніку і реманент в 1923 р. виходячи із різних еквівалентів (хліб, червоний карбованець)

Місяць	січень	лю- тий	бе- ре- зень	кві- тень	тра- вень	чер- вень	ли- пень	сер- пень	вере- сень	жов- тень
Ціна пуд. жита	38 коп.	43 коп.	36 коп.	36 коп.	32 коп.	36 коп.	51 коп.	39 коп.	27 коп.	25 коп.
Ціна пуд. пшениці	70 коп.	78 коп.	66 коп.	66 коп.	60 коп.	66 коп.	93 коп.	73 коп.	49 коп.	46 коп.
Ціна “Село-Техніки” на пересічну одиницю реманенту										
жита в фунтах	50	60	80	80	-	-	1 руб.	-	-	-
пшениці в фунтах	-	-	50	50	50	50	55	55	70	65
в червоному обрахуванні	48	64	78	78	75	83	1 руб 27 к.	1 руб	86	76
Ціна синдикату Сільмаш на пересічну одиницю реманенту										
в червоному обрахуванні	89	95	1 руб.	1 руб 12 к.	1 руб. 14 к.	1 руб 38 к.	1 руб 49 к.	1 руб 50 к.	-	-

Додаток V
Баланс купівельного фонду сільськогосподарського населення
та його використання у 1923 р.

Витрати сільськогосподарського населення, що не повертаються в товарній формі (безтоварний еквівалент)	Тис. крб.	%
сільськогосподарський податок	90000	22,4
повернення сільськогосподарських позик	10141	2,0
релігійні потреби	13858	3,4
закупівля: сільськогосподарські машини, приладдя	39269,8	9,7
мануфактура і одяг	58038,4	14,4
шкіра і взуття	66412	16,5
освітлення	14148,7	3,5
харчові продукти	37537,3	9,3
мило й парфумерія	13282,4	3,3
інший крам і надлишки	60059,6	14,9

Додаток VI
Соціальна спрямованість машинопостачання села в 1923 р.

Категорії покупців	Кількість угод	%	На суму маш. крб.	%	% земельної площі	Площа землеко-ристування (число дес.)
колективні артілі, комуни	453	6,3	137131	10,2	1,17	363697
радгоспи	537	7,4	275620	20,5	8,22	2778287
індивідуальні селяни	6218	86,3	959922	69,3	90,61	30844649
разом	7208	100	1342673	100	100	33956633

Додаток VII
Продаж протягом 10 місяців 1923/24 р. сільськогосподарських
машин “Укртрестсільмашем” в окремі губернії України

Машини	Волинь	Донеччина	Катерино- славщина	Київщина	Одещина	Поділля	Полтавщина	Харківщина	Чернігівщина	Штук по Україні	На суму тис. крб
плуги	740	209	622	2637	2872	2526	2231	1568	230	13635	327
букери	-	515	759	9	243	-	9	160	-	1695	121
борони	179	214	1498	1215	788	11	937	1279	130	6251	108
культиватори і розпашки	104	23	184	1106	207	64	239	179	56	2162	33
сівалки	20	248	256	201	542	9	302	689	32	2299	338
збиральні машини	30	268	631	227	935	4	238	323	1	2657	434
молотарки	18	2	26	313	78	6	120	242	21	826	219
приводи кінні	51	23	12	302	90	29	94	216	48	865	188
зерноочистні машини	34	92	460	252	267	75	149	415	59	1773	114
кормо- обробні машини	152	8	71	475	100	711	444	292	149	2402	92
двигуни нафтові	2	-	6	31	3	2	8	41	2	95	159
олійниці	5	15	33	128	56	-	17	245	-	499	174
млини	-	-	-	4	-	-	-	20	-	24	8
просо- рушки	2	2	2	44	15	7	11	49	8	140	17
трактори	1	-	-	-	7	-	-	2	-	11	21
парові молотарки і локомотиви	2	-	-	-	4	-	1	-	-	7	7

Додаток VIII
Роль сільськогосподарського кредиту у придбанні техніки
та інвентарю в 1923/24 р. (по окремих регіонах)

Губернії	Продано			Разом	
	В кредит		За готівку	тис. крб.	%
	тис. крб.	%	тис. крб.		
Волинь	69,3	3	23,4	92,7	3,5
Донеччина	121,7	5,2	55,2	176,9	5,8
Катеринославщина	327,3	14	101,4	428,7	14,1
Київщина	537,4	22,9	65,0	602,4	20,0
Одещина	377,5	16,1	176,4	553,9	18,2
Поділля	82,5	3,5	36,4	118,9	3,9
Полтавщина	312,7	9,1	88,4	301,1	9,8
Харківщина	573,8	24,7	137,4	711,2	23,2
Чернігівщина	35,0	1,5	9,8	44,8	1,5
по Україні	2337,2	100	693,4	3030,6	100

Додаток IX
Шкала кредитування при продажу селянському населенню
у 1924/25 р. сільськогосподарських машин та знарядь
внутрішнього виробництва

Найменування машин	Завдаток у готівці (відсоток)	Після 1 врожаю	Після 2 врожаю	Після 3 врожаю
		Відсоток		
машини та знаряддя, оптова заводська ціна яких не перевищує 12 крб, а також коси, серпи та запчастини	100	-	-	-
плуги 1 та 2 – лемішні	25	50	25	-
плуги багатолемішні, культиватори та дискові борони	20	50	30	-
борони зигзаг	30	10	-	-
борони пружинні	30	50	20	-
сівалки розкидні та букера	25	50	25	-
сівалки рядові сошникові	20	30	30	20
сівалки рядові дискові	15	35	30	20
сінокосилки	20	30	30	20
лобогрійки	20	30	30	20

продовження додатку IX

жатки самозброски	20	30	30	20
молотилки ручні-ніжні	25	40	35	-
молотилки 2 – 4 кінні	20	30	25	25
молотилки напівскладні та складні	15	25	30	30
віялки	25	50	25	-
сортувальники	15	35	25	25
трієри	15	25	35	25
машини для підготовки корм.	30	70	-	-
льоном'ялки, льонотріпалки та льоночистілки	20	30	30	-

Додаток X

**Шкала № 1 кредитування селянства на купівлю
сільськогосподарських машин і знаряддя коштом кредитів
сільськогосподарського машинопостачання у 1926/27 р.
(у відсотках)**

Назва машин	Загальна вартість	Завдаток готівкою	По 1 врожаю	По 2 врожаю	По 3 врожаю	По 4 врожаю
плуги з 1 і 2 лемешами й полільники понад 12 крб.	100	25	50	25	-	-
плуги з числом лемешів понад 2	100	20	50	30	-	-
культиватори	100	20	50	30	-	-
дискові борони	100	20	50	30	-	-
борони зигзаг	100	30	70	-	-	-
пружини	100	30	50	20	-	-
сівалки, розкидні й букерні	100	25	50	25	-	-
сівалки рядкові дискові	100	15	35	30	20	-
сівалки лемешеві	100	10	35	30	25	-
самокоси	100	20	30	30	20	-
лобогрійки	100	20	30	30	20	-
жатки самоскидки	100	15	30	30	25	-
молотарки ручно-кінні	100	25	40	35	-	-
молотарки 2 та 4 кінні й напівскладні	100	20	30	25	25	-

продовження додатку X						
молотарки складні	100	15	25	30	30	-
віялки	100	25	50	25	-	-
сортувальники	100	10	35	30	25	-
кускути	100	10	25	35	30	-
бурячні горки	100	15	25	35	25	-
трієри й протруйники	100	15	25	35	25	-
машини для готування корму	100	30	70	-	-	-
ті самі машини з трансмісіями	100	20	50	30	-	-
терки для конюшень	100	20	50	30	-	-
кукурудзяні молотарки верстатні	100	20	30	50	-	-
кукурудзяні качанодробилки	100	10	20	40	30	-
кукурудзяні молотарки складні (кінні і моторні)	100	10	25	35	30	-
набір машин для влаштування прокатних і зерноочисних пунктів, загальною вартістю більше 3 тис. крб.	100	15	20	20	25	20

Додаток XI

**Шкала № 2 кредитування селянства на купівлю
сільськогосподарських машин і знаряддя коштом кредитів
сільськогосподарського машинопостачання у 1926/27 р.
(у відсотках)**

Назва машин	Загальна вартість	Завдаток готівкою	По 1 врожаю	По 2 врожаю	По 3 врожаю	По 4 врожаю
плуги з 1 і 2 лемешами й полільники вартістю понад 12 крб.	100	35	65	-	-	-
плуги з числом лемешів понад 2	100	30	70	-	-	-
культиватори	100	30	70	-	-	-
дискові борони	100	30	70	-	-	-

продовження додатку XI						
борони пружинні	100	40	60	-	-	-
сівалки розкидні	100	35	65	-	-	-
сівалки рядкові дискові	100	30	50	20	-	-
сівалки лемешеві	100	30	50	20	-	-
сомокоси	100	30	50	20	-	-
лобогрійки	100	30	50	20	-	-
жатки самоскидки	100	30	50	20	-	-
молотарки ручно-кінні	100	30	50	20	-	-
молотарки складні	100	30	50	20	-	-
віялки	100	30	70	-	-	-
трієри й протруйники	100	30	50	20	-	-
машини для готування корму	100	50	50	-	-	-
ті самі машини з трансмісіями	100	30	70	-	-	-
тертки для конюшень	100	25	75	-	-	-
кукурудзяні молотарки верстатні	100	25	40	35	-	-
кукурудзяні качанодробилки	100	15	50	35	-	-
кукурудзяні молотарки складні (кінні і моторові)	100	15	50	35	-	-
кукурудзяні сівалки	100	15	50	35	-	20

Додаток XII

Вартість сільськогосподарського реманенту наявного в селянських господарствах України у 1925/26 р. пересічно на одне господарство (в крб.)

Групи господарств	На початку року	Приріст або зменшення на кінець року	Стало наприкінці року
без засіву	12,33	– 8	4,33
до 2 дес.	28,75	+ 3	31,76
2,1 – 4 дес.	77,57	+ 6	84,41
4,1 – 6 дес.	129,39	+ 12	141,52
6,1 – 9 дес.	195,68	+18	214,52
9,1 –15 дес.	297,05	+ 40	337,53
понад 15 дес.	513,48	+ 34	547,87

Додаток XIII
Рівень обслуговування машинно-торгівельними організаціями
різних економічних груп села по Україні за 1927/28 р. (у %)

Групи господарств	Всіх господарств	Робочої худоби	За числом машин						За вартістю їх					
			Всі машини	Всі плуги	Сівалки	Збиральні машини	Молотарки	Зерноочисні машини	Всі машини	Всі плуги	Сівалки	Збиральні машини	Молотарки	Зерноочисні машини
бідня-цькі	24,4	1,5	3,8	5,0	1,2	1,1	3,2	3,1	3,1	4,8	1,0	1,0	2,5	3,2
неза-можні	28,7	16,4	20,4	24,6	12,1	9,1	14,1	19,0	18,0	23,3	12,0	9,1	11,8	18,9
серед-няцькі	35,3	52,9	50,8	53,5	44,5	35,6	44,0	47,8	46,4	54,0	44,2	35,8	41,6	47,8
заможні	9,5	21,1	19,6	14,4	29,4	35,9	31,4	23,0	23,9	14,9	29,9	35,9	32,3	22,8
багаті	2,1	8,1	5,4	2,5	12,8	18,3	7,3	7,1	8,6	3,0	12,9	18,2	11,8	7,3

Додаток XIV
Відсоток селянських господарств України,
що не мали знарядь для оранки та сівби

Посівні групи (дес.)	1925 р.	1926 р.	1927 р.
безпосівні	94,8	97,6	96,9
до 1	81,5	88,0	87,2
1,1 – 2	59,4	65,9	61,5
2,1 – 3	39,2	42,5	38,7
3,1 – 4	27,8	27,3	24,4
4,1 – 6	21,1	20,1	18,5
6,1 – 9	16,7	15,4	14,4
9,1 – 13	-	11,3	10,0
13,1 – 16	-	6,7	5,8
16,1 – 20	-	3,5	2,9
20,1 – 24	-	-	2,9
24,1 – 28	-	-	0,9
28,1 – 32	-	-	0,9
понад 32	-	-	0,4
пересічно	41,9	39,7	37,7

Додаток XV
Приріст сільськогосподарських машин і реманенту
в сільському господарстві України в 1926 – 1929 рр.

Рік	Віялок	Жнивarki	Сівалок різних	Плугів, борін, букерів
1926	546 тис.	248 тис.	250 тис.	4 млн.
1929	776,7 тис	354,7 тис.	308,9 тис.	7,1 млн.
% приросту	42	43	24	75

Додаток XVI
Зростання обігів з машинопостачання в системі
сільськогосподарської кооперації (1923 – 1928 рр.)

Рік	Обіги “Сільського господаря” з машинопоста- чання		Обіги союзів		Обіги товариств		Загальний продаж на Україні (в тис. крб.)
	тис. крб.	% продажу по Україні	тис. крб.	% про- дажу по Укра- їні	тис. крб.	% продажу по Україні	
1923/ 24	2 759	39,4	3 579	51,1	2 056	29,3	7 000
1924/ 25	1 476	9,9	3 603	22,5	7 788	48,6	16 000
1925/ 26	4 677	16,7	7 833	20,5	17 457	62,3	28 000
1926/ 27	14 614	33,9	16 000	37,2	34 000	80,0	43 000
1927/ 28	27 018	50,0	2 880	60,0	40 800	85,0	48 000

Додаток XVII
Соціальний напрямок та характер продажу
сільськогосподарських машин
по всій мережі “Сільського господаря” (у %)

Групи господарств	Продано за кількістю		Продано за вартістю	
	1926/27 р.	1927/28 р.	1926/27 р.	1927/28 р.
бідняцькі	2,9	3,6	1,5	2,0
незаможницькі	11,2	19,4	7,5	11,5
колективні покупці	2,9	16,5	11,7	36,1
середняцькі	39,6	39,7	30,4	29,7
заможні	29,5	16,3	30,9	15,2
багаті	13,9	4,5	18,0	5,5
разом (загальний продаж по ціні промисловості)	43 млн. крб.		39 млн. крб.	

Додаток XVIII
Динаміка розвитку мережі спеціалізованої
сільськогосподарської кооперації України (1923 – 1928 рр.)

Роки	1923	1924	1925	1926	1927	1928
Кількість сільськогосподарських кооперативів (універсальних, кредитних, спеціальних)	8104	10037	12252	13906	17344	24450
Кількість спеціальних товариств, в тому числі						
м'ясо-молочні	—	43	248	567	1382	1785
садово-городні	—	57	178	399	886	1474
технічних культур	—	49	170	502	1189	1392
машинно-тракторні	13	49	863	3119	4340	4412
% машинно-тракторних	0,16	0,49	7,04	22,43	25,02	18,04

Додаток XIX
Рівень охоплення агрорайонами сільськогосподарських
регіонів України (1924 р.)

Губернії	На 1 агрорайон припадає		
	адмінрайонів	сільрад	населених пунктів
Волинська	2,1	47,8	151,5
Чернігівська	1,7	22,6	79,3
Київська	2,5	35,5	86,0
Подільська	3,7	48,7	140,1
Полтавська	2,0	24,4	184,7
Харківська	1,5	16,4	81,2
Донецька	1,5	15,6	79,3
Катеринославська	2,3	25,5	132,2
Одеська	3,1	44,4	230,3
по Україні	2,1	28,5	123,3

Додаток XX
Забезпеченість агрорайонів фахівцями (1924 р.)

Губернії	Працює в агрорайоні агрономів
Волинська	2,4
Чернігівська	1,9
Київська	3,1
Подільська	3,5
Полтавська	2,9
Харківська	2,7
Донецька	2,0
Катеринославська	2,0
Одеська	5,5
по Україні	2,8

Додаток XXI

Відсоток чорного і чистого пару в селянському господарстві України до всієї площі незайнятих парів у 1923 р.

Посівні групи (дес.)	Сільськогосподарські райони						
	Поліський правобережний паровий рябопільний	Поліський лівобережний паровий	Лісостеповий правобережний паровий	Лісостеповий лівобережний паровий	Лісостеповий лівобережний рябопільний	Степовий рябопільний	Степовий перехідний від перелогового до рябопільного
до 2,0	-	-	20,0	30,0	-	-	-
2,1 – 4,0	-	21,2	26,1	10,5	17,8	20,9	-
4,1 – 6,0	44,4	18,7	45,6	24,5	55,0	59,3	37,4
6,1 – 9,0	-	23,5	44,6	42,8	43,4	46,4	35,5
9,1 – 15,0	50,0	85,0	-	100,0	42,0	62,6	52,2
понад 15,0	-	-	-	-	100,0	55,0	60,4
пере- січно	30,2	24,0	34,4	33,1	46,2	52,9	52,6

Додаток XXII

Вартість реманенту в селянських господарствах України у 1927 р.

Групи селянських дворів за вартістю за засобів виробництва	Кіль- кість господ- дарств (%)	Варті- сть рема- ненту (%)	У т. ч.			Вар- тість рема- ненту в перера- хунку на 1 двір, крб.
			вартість знарядь для обробітку грунту (%)	вартість збираль- них машин (%)	вар- тість моло- тарок і віялок (%)	
без засобів виробництва та з засобами виробництва до 200 крб. на двір	23,7	1,2	1,6	0,4	0,5	4,2

продовження додатку XXII

з засобами виробництва 201 – 1600 крб. на двір	72,3	77,6	85,1	65,2	55,4	88,5
понад 1600 крб. на двір	4,0	21,2	13,3	34,4	44,1	441,5
пересічно	-	-	-	-	-	82,4

Додаток XXIII

**Групування господарств за робочою худобою та реманентом
(за даними динамічних обслідувань 1927 р.)**

По районах	% господарств													
	Худоба тільки спільно	Без худоби			1 ГОЛОВА			2 ГОЛОВИ		3 ГОЛОВИ		4 ГОЛОВИ		3 5 головами та більше
		Без рем. для оранки	з рем. для оранки без машин	з машинами	Без рем. для оранки	з рем. для оранки без машин	з машинами	Без машин	з машинами	Без машин	з машинами	Без машин	з машинами	
Полісся	-	14,4	3,4	0,6	7,9	39,1	9,5	17,6	6,8	0,3	0,4	-	-	-
Право-бережжя	0,1	39,3	6,3	1,5	10,5	18,2	4,0	15,4	4,3	0,2	0,2	-	-	-
Ліво-бережжя	0,1	22,5	4,8	2,3	12,2	26,8	15,5	5,6	9,1	0,1	1,0	-	-	-
Хлібо-роб. Степ	0,1	31,8	4,3	3,5	8,8	7,2	8,3	11,2	18,7	0,3	4,1	-	1,4	0,3
Дніп-рян. Степ	-	36,6	2,7	2,9	10,1	6,2	10,1	8,2	19,9	0,2	2,5	-	0,6	-
Гірничий Степ	-	26,3	1,7	2,6	9,7	4,5	10,3	7,9	25,1	0,3	7,8	0,1	3,2	0,5
Разом Степ	0,1	32,6	3,5	3,2	9,5	6,6	9,1	9,9	19,7	0,2	4,0	-	1,4	0,2
По Україні	0,1	30,1	4,7	2,2	10,3	19,0	9,2	11,3	10,7	0,2	1,6	-	0,5	0,1
По групах за вартістю засобів виробництва														

продовження додатку XXIII

до 100 крб.	0,1	93,4	2,3	0,5	3,0	0,7	-	-	-	-	-	-	-	-
101 – 200 краб.	0,1	67,6	5,9	1,4	15,2	8,3	0,6	0,9	-	-	-	-	-	-
201 – 400 крб.	0,1	32,5	8,1	2,6	20,2	24,5	4,9	7,0	1,0	-	-	-	-	-
401 – 800 крб.	0,1	8,9	5,2	2,7	10,8	30,2	13,0	19,2	9,3	0,2	0,4	-	-	-
801 – 1600 крб.	-	2,6	2,1	2,3	2,9	15,6	19,1	17,6	31,5	0,4	4,9	0,1	0,8	0,1
1600 і більше	-	2,4	1,0	2,2	0,9	4,7	14,3	7,4	41,6	0,6	15,3	0,1	7,8	1,7

Додаток XXIV

Забезпеченість селянських господарств знаряддями для обробітку ґрунту станом на 1 жовтня 1927 р. (у перерахунку на 100 дворів)

Посівні групи (дес.)	1927 р.		
	плуги	букери	борони
безпосівні	1,8	0,4	2,1
до 1	8,4	0,7	11,1
1,1 – 2	26,5	3,2	39,9
2,1 – 3	42,9	6,9	71,3
3,1 – 4	56,7	9,0	92,3
4,1 – 6	64,9	12,0	103,5
6,1 – 9	68,0	23,9	109,2
9,1 – 13	69,9	45,8	112,4
13,1 – 16	76,1	64,3	118,9
16,1 – 20	86,4	78,0	135,2
20,1 – 24	96,6	88,4	149,0
24,1 – 28	106,4	91,6	169,3
28,1 – 32	113,5	98,8	182,8
понад 32	123,7	104,3	198,0
пересічно	46,9	12,5	75,4

Додаток XXV

**Забезпеченість селянських господарств знаряддями для сівби,
збирання врожаю, обмолоту (у перерахунку на 100 дворів) (1927 р.)**

Посівні групи (дес.)	1927 р.			
	сівалки	жниварки	молотарки	віялки
безпосівні	0,1	0,2	0,1	0,4
до 1	0,1	0,1	0,1	0,5
1,1 – 2	0,3	0,1	0,4	1,4
2,1 – 3	0,7	0,4	0,7	3,4
3,1 – 4	2,1	1,2	1,2	7,8
4,1 – 6	6,2	4,3	2,2	14,2
6,1 – 9	16,8	14,8	3,7	27,5
9,1 – 13	29,7	32,1	5,1	43,8
13,1 – 16	42,7	47,6	7,3	60,1
16,1 – 20	54,3	61,2	11,5	72,4
20,1 – 24	65,2	75,4	15,4	80,8
24,1 – 28	70,8	82,5	20,0	85,7
28,1 – 32	83,4	90,5	24,0	86,2
понад 32	91,0	95,7	36,7	89,9
пересічно	6,5	6,0	1,7	11,8

Додаток XXVI

**Забезпеченість селянських господарств знаряддями для
обробітку ґрунту (у перерахунку на 100 дес.)**

Посівні групи (дес.)	1927 р.		
	плуги	букери	борони
до 1	18,6	1,6	24,6
1,1 – 2	17,6	2,2	27,6
2,1 – 3	18,3	2,9	30,4
3,1 – 4	17,2	2,7	28,3
4,1 – 6	13,9	2,6	22,1
6,1 – 9	9,6	3,4	15,6
9,1 – 13	6,9	4,5	11,1
13,1 – 16	5,7	4,8	8,9
16,1 – 20	5,0	4,5	7,8

продовження додатку XXVI

20,1 – 24	4,5	4,1	7,0
24,1 – 28	4,2	3,6	6,6
28,1 – 32	3,9	3,4	6,3
понад 32	3,3	2,7	5,2
пересічно	12,2	3,3	19,7

Додаток XXVII

**Походження реманенту, що використовувався
у селянських господарствах (1924 р.)**

Посівні групи	Власний реманент	Найманий реманент	Супряга	Мішано
до 1 дес.	9,2	78,4	9,7	2,7
1,1 – 2,0	19,0	57,3	20,2	3,5
2,1 – 3,0	28,8	39,1	27,8	4,3
3,1 – 4,0	35,2	27,7	32,2	4,9
4,1 – 6,0	40,4	20,1	33,9	5,6
6,1 – 9,0	42,1	12,0	40,2	5,7
9,1 – 15	40,5	5,4	49,0	5,1
15 і більше	51,8	1,8	42,9	3,8
пересічно	29,4	38,0	28,2	4,4

Додаток XXVIII

**Чиїм реманентом оброблялася земля по групах господарств
у % за даними весняного опитування 1927 р.**

Групи господарств за засівом	Лише власним	Лише найманим	Лише супрягою	Мішаним способом
до 1 дес.	6,6	84,5	5,6	3,3
1,1 – 2 дес.	16,6	64,2	14,7	4,5
2,1 – 3 дес.	28,3	42,6	23,3	5,8
3,1 – 4 дес.	37,9	28,0	27,7	6,4
4,1 – 6 дес.	43,6	19,9	30,1	6,4
6,1 – 8 дес.	43,4	14,6	36,1	5,9
8,1 – 10 дес.	41,5	10,7	42,9	4,9
10,1 – 16 дес.	42,3	6,5	47,4	3,8
16,1 та більше	62,6	2,3	32,9	2,2
Разом	32,1	36,7	25,8	5,4

Додаток XXIX
Оренда та здача в оренду реманенту в селянських господарствах
України в 1927 р.

Групи господарств за вартістю засобів виробництва на двір	Відсоток дворів, що орендували реманент	Відсоток дворів, що здавали в оренду реманент	Відсоток дворів, що орендували або здавали реманент					
			сівалки		жниварки		молотарки	
			орендували	здавали	орендували	здавали	орендували	здавали
без засобів виробництва	48,9	0,1	2,7	-	4,6	-	8,2	-
із засобами виробництв вартістю до 100 крб.	71,9	1,2	4,5	-	7,3	-	16,5	-
101 – 200 крб.	72,1	5,5	6,0	0,1	9,8	0,1	20,5	0,1
201 – 400 крб.	64,5	15,1	6,2	0,3	7,6	0,5	27,6	0,3
401 – 800 крб.	54,9	27,4	5,8	1,8	5,6	1,9	34,0	1,0
801 – 1600 крб.	49,8	38,1	4,4	5,2	3,9	6,2	37,4	4,3
понад 1600 крб.	41,1	45,3	2,4	7,8	3,0	10,3	29,8	13,6

Додаток XXX
Відсоток селянських господарств по групах, які орендували та
здавали в оренду реманент (пересічні дані за 1924 – 1927 рр.)

Групи господарств за вартістю засобів виробництва на двір	Кількість дворів %	Відсоток дворів, що орендували або здавали реманент							
		сівалки		жниварки		молотарки		віялки та сортувальниці	
		орендували	здавали	орендували	здавали	орендували	здавали	орендували	здавали
без засобів виробництва та з засобами вартістю до 200 крб.	23,7	22,2	0,8	30,9	0,6	14,1	0,8	16,1	2,2

продовження додатку XXX

із засобами виробництва вартістю 201 – 1600 крб.	72,3	76,0	83,2	67,2	81,6	81,9	69,0	81,7	82,2
понад 1600 крб.	4,0	1,8	16,0	1,9	17,8	4,0	30,2	2,2	15,6
разом	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Додаток XXXI

**Форми використання реманенту по групам господарств
в 1927 – 1928 календарних роках**

Господарства із засівом	Наймана худоба	Найманий реманент	Супряга худоби	Супряга реманенту
до 1 – 1,1 дес.	85,8	87,0	5,8	5,1
1,1 дес.	77,3	79,3	11,6	9,7
2,1 дес.	61,9	65,4	19,8	15,9

Додаток XXXII

**Кількість господарств, що обробляли землю своїм та
найманим реманентом (у % за даними на 1924 р.)**

Райони	Своїм реманентом	Найманим реманен- том	Супрягою	Змішано
Правобережжя	26,0	50,0	21,5	2,5
Лівобережжя	40,0	27,0	29,0	4,0
Степ	24,0	36,0	33,5	0,5
пересічно по Україні	29,5	38,0	28,0	4,5

Додаток XXXIII
Характер кредитування машинопостачання
селянських господарств у 1927/28 році

Групи господарств	загальна вартість проданих машин	У т.ч. у % вартість				Розподіл кредитів			
		машини куплені за готівку	Завдаток при купівлі машини у кредит	надання кредиту (вся сума)	надання кредиту, у т. ч. машин набутих виключно у кредит до всієї суми кредиту	по всіх групах господарств	по групам індивідуальних господарств	Довго-термінові	
								по всіх групах господарств	по групам індивідуальних господарств
бідняцькі	491 816	21,1	15,4	63,5	23,7	1,7	3,1	1,3	3,3
незаможні	2 878 999	16,4	16,9	66,7	21,8	10,6	19,1	8,0	20,1
середняцькі	7 447 087	18,4	17,7	63,9	21,1	26,4	47,4	18,5	46,5
заможні	3 817 624	19,2	20,4	60,4	16,2	12,8	23,0	9,3	23,4
багаті	1 372 389	23,5	22,5	54,0	10,2	4,1	7,4	2,7	6,7
разом	16 007 915	18,8	18,5	62,7	19,4	55,6	100	39,8	100
колективні покупці	9 051 898	3,5	8,1	88,4	52,6	44,4	-	60,2	-

Додаток XXXIV
Динаміка зміни кількості селянських господарств України,
що не мали знарядь для оранки та сівби (у %)

Посівні групи (дес.)	1927 р.	1928 р.	1929 р.
безпосівні	96,9	97,0	94,3
до 1	87,2	88,3	87,6
1,1 – 2	61,5	66,1	65,1
2,1 – 3	38,7	44,2	41,7
3,1 – 4	24,4	29,2	26,3
4,1 – 6	18,5	22,0	19,6
6,1 – 9	14,4	18,1	15,8
9,1 – 13	10,0	12,5	10,1
13,1 – 16	5,8	6,4	6,6
16,1 – 20	2,9	3,6	3,6

продовження додатку XXXIV			
20,1 – 24	2,9	0,8	1,8
24,1 – 28	0,9	0,8	1,8
28,1 – 32	0,9	-	1,8
понад 32	0,4	-	1,8
пересічно	37,7	40,1	38,0

Додаток XXXV
Динаміка і характер змін у засівних площах
селянських господарств України

	1923 р.		1924 р.		+ збільшення – зменшення	
	тис. дес.	%	тис. дес.	%	тис. дес.	%
Озиме жито	4 820	20	4 910	28	+90	+2
Озима пшениця	1 481	9	1 848	10	+367	+25
Яра пшениця	1 725	10	2 436	14	+711	+41
Овес	1 177	7	1 110	6	- 67	- 6
Ячмінь	2 881	18	2 964	17	+63	+2
Гречка	779	5	734	4	-45	-6
Просо	771	5	580	3	-191	-25
Кукурудза	804	5	711	4	-93	-11
Картопля	328	2	278	2	-50	-15
Олійні рослини	758	5	803	5	+48	+6
Цукрові буряки	72	-	117	1	+45	+63
Інші культури	799	5	1 035	6	+236	+30
Разом	16 395	100	17 526	100	+ 1 131	+ 7

Додаток XXXVI
Розподіл великопосівних господарств по регіонах України

Група господарств за засівом	Полісся		Право-бережжя		Лівобережжя		Степ		по Україні	
	Число господарств %	Засівної площі %	Число господарств %	Засівної площі %	Число господарств %	Засівної площі %	Число господарств %	Засівної площі %	Число господарств %	Засівної площі %
8,1-10 дес.	1,2	3,6	0,3	0,1	3,3	8,0	10,3	14,8	4,4	9,7
10,1-16 дес.	0,5	1,7	0,1	0,4	1,8	6,0	12,6	24,9	4,6	14,0
понад 16,1 дес.	-	-	-		0,2	1,1	4,0	13,4	1,4	6,9

Додаток XXXVII

**Розподіл виробництва жита, пшениці й круп'яних культур в Степу
протягом 1925 – 1927 рр. (на душу сільського населення, в пуд.)**

Групи за засівом	Жито			Пшениця			Круп'яні		
	1925	1926	1927	1925	1926	1927	1925	1926	1927
до 1 дес.	3,7	0,8	1,1	2,8	1,9	1,3	0,5	0,1	0,1
1,1 – 4,0 дес.	9,5	10,4	8,6	11,1	10,6	13,3	1,6	0,7	0,8
4,1 – 9,0 дес.	12,2	12,0	10,3	20,1	21,8	26,3	2,4	1,0	1,1
9,1 – 16,0 дес.	14,6	12,3	10,2	31,3	37,6	43,2	2,9	0,9	1,1
16 дес. і більше	18,4	14,5	10,8	51,6	66,4	73,1	3,8	1,0	1,2
пересічно	12,1	11,6	9,6	21,5	25,4	29,6	2,3	0,9	1,0

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП (б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВРНГ – Вища рада народного господарства
ВУКС (Вукоопспілка) – Всеукраїнська кооперативна спілка
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
Губторг – губернське торгівельне бюро
Добробут – Всеукраїнський союз м'ясо-молочних кооперативних товариств
Кооптах – Всеукраїнське кооперативне товариство зі збуту і експорту продукції птахівництва
КП (б) У – Комуністична партія (більшовиків) України
КНС – комітет незаможних селян
МТГ – машинно-тракторний гурток
МТС – машинно-тракторна станція
Наркомзем УСРР – Народний Комісаріат землеробства Української Соціалістичної Радянської Республіки
Наркомпрод УСРР – Народний Комісаріат продовольства Української Соціалістичної Радянської Республіки
Наркомторг УСРР – Народний Комісаріат торгівлі Української Соціалістичної Радянської Республіки
Наркомфін УСРР – Народний Комісаріат фінансів Української Соціалістичної Радянської Республіки
НЕП – нова економічна політика
Раднарком УСРР – Рада Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
РПО СРСР – Рада Праці та Оборони Союзу Радянських Соціалістичних Республік
Сільський господар – Всеукраїнський союз сільськогосподарської, кредитної та кустарно-промислової кооперації
УЕН – Українська Економічна Нарада
Укрзовнішторг – Народний Комісаріат зовнішньої торгівлі Української Соціалістичної Радянської Республіки
Укрдержплан – Українська державна загальнопланова комісія
Укрдержторг – Українська державна контора по експорту та імпорту
Укрсільбанк – Український сільськогосподарський банк
Укртрестсільмаш – Український трест сільськогосподарського машинобудування
Укрхліб – Український хлібозаготівельний і мукомельний трест
ЦСУ УСРР – Центральне статистичне управління Української Соціалістичної Радянської Республіки

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------	----------

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерельна база	74

РОЗДІЛ 2 ХАРАКТЕР РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ НЕПУ

2.1. Становище українського селянства на початку відбудовного періоду	93
2.2. Земельно-майнова диференціація на селі	106
2.3. Склад та питома вага селянських господарств фермерського типу	115

РОЗДІЛ 3 ВПЛИВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ НА СТАНОВЛЕННЯ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

3.1. Діяльність системи сільськогосподарського кредиту	129
3.2. Практика оподаткування селянських господарств	140
3.3. Оренда землі і наймана праця	152
3.4 Фермерство та сільське самоврядування	162

РОЗДІЛ 4 ФЕРМЕРСТВО ТА РОЗВИТОК МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

4.1. Рівень інвентарної забезпеченості селянських господарств України на початку 1920-х рр.	188
4.2. Політика держави щодо забезпечення українського села сільгоспмашинами та знаряддями і участь фермерства у їх придбанні	206
4.3. Вплив сільськогосподарської кооперації на рівень виробничого забезпечення селянства	244

РОЗДІЛ 5
ПІДВИЩЕННЯ ВИРОБНИЧОЇ КУЛЬТУРИ
ТА ТОВАРНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ
ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

5.1. Проблема підвищення агрокультури селянських господарств	269
5.2. Розширення використання сільськогосподарської техніки та курс радянської держави на обмеження доступу фермерства до її набуття	307
5.3. Роль фермерських господарств у розвитку сільськогосподарського експорту	332
ВИСНОВКИ	370
БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ	388
ДОДАТКИ	448
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	471

Наукове видання

**Лазуренко
Валентин Миколайович**

**УКРАЇНСЬКЕ ФЕРМЕРСТВО:
ЗЛЕТ І ПАДІННЯ
(1921 – 1929 рр.)**

Монографія

В авторській редакції

Технічний редактор	<i>Катерина Давиденко</i>
Літературний редактор	<i>Людмила Фрей</i>
Комп'ютерний набір, складання	<i>Валентин Лазуренко</i>
Оригінал-макет	<i>Олена Лазуренко</i>
Дизайн обкладинки	<i>Олена Кононенко</i>

Здано до набору 31.08.2013. Підписано до друку 13.09.2013

Формат 60×84/16. Папір офс. Друк офсет.

Гарнітура Times New Roman Суг.

Умовн. друк. арк. 21,66. Обл.-вид. арк.22.

Наклад 500 прим.

Видавець

Черкаський державний технологічний університет
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК №896 від 16.04. 2002 р.

Виготівник ПП Кандич С. Г.

18000, м. Черкаси, вул. Б.Вишневецького, 2, оф. 6

тел.: (0472) 50-07-63